

Віктар Казько

**Дзікае
паляваньне
ліхалецця**

Мінск
Кнігазбор
2009

УДК 821.161.3-3

ББК 84 (Бел)

К 14

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў

“Кнігарня пісьменніка”. Выпуск 2.

Заснаваная ў 2009 годзе.

Казько, В.

Дзікае паляванне ліхалецця: эсэ, публіцыстыка
/ Віктар Казько. — Мінск: Беларускі кнігазбор,
2009. — 360 с. / — (Бібліятэка Саюза беларускіх
пісьменнікаў «Кнігарня пісьменніка», вып. 2.)

ISBN

У новую кнігу вядомага беларускага празаіка Віктара Казько ўвайшлі эсэістыка і публіцыстыка апошніх гадоў. Вастрыва і надзённасць, боль за родную зямлю і краіну, мову і культуру — адметнасць і гэтага зборніка і ўсёй творчасці Віктара Казько.

© Віктар Казько, 2009

© Саюз беларускіх пісьменнікаў, 2009

© «Беларускі кнігазбор», 2009

ISBN 978-985-6930-32-7

АЗВЯРЭННЕ, амаль крамлёўская гісторыя

Прашу прабачэння ў звера. Ён да такога яшчэ не дайшоў і наўрад ці дойдзе. Гэта пра нас, каго і параўнаць нельга ні з кім і ні з чым. Пра чалавекаў.

Прыбіральшчыкі смецця сёння хрысцяцца, пад'язджаючы да студэнцкіх і маладзёжных інтэрнатаў. Там, у кантэйнерах, адыходах і адкідах шумных вечарынак, застолляў і проста будзёншчыны, можна знайсці задушанага маладой маці немаўля, што толькі ўчора ці нават сёння з'явілася на свет з не перавязанай яшчэ для жыцця, бруднай, як нейкі недарэчны матузок, пупавінай...

Бацька гвалтуе родную дачку. Лашчыць і песціць, мые ў ванне ёй плечыкі, насуха выцірае свежым ручніком, уцалоўвае радзімку на грудзях, ашчадна бярэ на рукі і нясе да сябе ў ложка...

Нябожчыка паднялі з табурэтак, на якіх каля брамы яго хаты ляжала труна, павезлі на могілкі, каб пахаваць. Адалі зямлі, прыехалі назад, а ад табурэтак і знаку няма. Падкінулі ў гарод на трэці дзень, калі старая напісала аб'яву: табурэткі мае пойдучь за вамі на той свет, будзеце вы на іх перад Богам сядзець, як на патэльні... Унук ці ўнучка забівае бабулю, таму што грошыкі на дыскатэку патрэбны... І ўсё гэта не што-небудзь надзвычайнае, ніякая не паталогія, а нармальнасць. Серыя, плынь, норма. Нармальныя, зробленыя яшчэ рукамі дзеда і прадзеда

табурэткі, табурэтакі. На гэтых драўляных табурэтках, услонах і лавах трымалася вясковая хата, нараджаліся, адседжвалі і адлежвалі пакаленні, але нам на іх ужо больш ні сесці, ні легчы нават у смяротны свой час, і нікому ўжо на іх не нарадзіцца больш. Толькі гарэць, як у крэматорыі, смылець душою. Такія нашы сёння табурэткі. Такое наша сёння посткамуністычнае жыццё. Як і выкіды плазмы на сонцы, вывяржэнні вулканаў, землетрасенні там, дзе няма гор, паводкі амаль у пустыні. Невытлумачальныя і залпавыя выкіды насілля, гвалту і зла чалавечых душ — сістэма, як залпы ракет сістэмы «Град». І азонавыя дзіркі над галавой — прарэхі ў небе і душах. Чорныя ці белыя плямы памутнелага розуму, прарэхі ў ім, праз якія мо якраз і прарываюцца да нас прыхадні, лаўцы чалавечых душ, праз іх, пэўна ж, і адыходзяць, мігрыруюць у сусвет і самі нашы душы. А да нас ад абураных планет і сонца наплываюць гвалт і злыбыда. А мо і наадварот, наша зло і гвалт і ўтварылі тыя дзіркі, прапаклі ў небе брэшы і праломіны. Ахуталі брыдотай чыстыя зоркі нябесныя, атруцілі сваім духам сонца, абурылі, узбунтавалі планету. Не прымаюць зоркі душу чалавечую, сусвет распачаў вайну з нашым духам. Ідзе вайна касмічная, зорная вайна. І блукаюць па сусвеце нашы непрыкаяныя душы. Няма ім спакою на зямлі, няма ні прытулку, ні прыстанку і на небе. Неба і зоркі згвалтаваны чалавекам. Зямля адмаўляецца прыняць яго прах. Чалавек з асалодаю творцы творыць сабе магілу. Мітусіцца, гойсае па могілках былога жыцця, капае, рые, як свіння лычом, раскопвае старыя магілы, дастае і адчыняе труны, трасе, перабірае і вее прах, не зважаючы ні на грэшнікаў, ні на праведнікаў, раскідае косткі продкаў па ўсіх нашых весях і далях, вялікіх гарадах і маленькіх вёсках.

Непадалёк ад Мінска, наваёўленай сёння свету сталіцы наваёўленага супольніцтва, схавалася вёсачка. На высокім беразе рэчкі Пціч, што ў сівой даўніне, калі на зямлі, пэўна, існавалі адны толькі птушкі, пратаптала яна сабе тут у мяккіх тарфяніках сцяжынку, стварыла

лебядзіную пасцель, з той пары мілуецца ў ёй. Да рэчкі прыляпіліся людзі, пабудавалі вёску і нараклі яе таксама Пціч. Хаця птушак навокал у звычайныя дні і не вельмі відно. Прыб'ецца аднекуль з дзесятка буслоў на новабудоўлю перад уваходзінамі, нібыта правяраюць, хто тут селіцца, выпрабоўваюць чалавека ці думаюць, што гэта нарэшце і ім адладзілі жылло. Назаляюць, ляцяць на новую хату сарокі, калі бяргвенні кладуць не на мох, а на паклю, учыняюць разбой і крадзеж. Рабуюць яшчэ не дабудаваную хату. Скок-паскок па дошчачцы, па бяргвенцы, галоўкай у картузку сінім ці ў сіняй жа хусцінцы направа-налева і дзюбкай, носікам моцненькім, амаль стальным, між бяргвенняў, дзе пакля пакладзена. Раз, і ўхапілі касмылёк, і пацяглі. Сілы не хапае дзюбкай — лапкамі падсобяць. Вось ужо ў сцяне і дзіркі, шчыруюць да сіняга поту ўваччу. Як і ўсе мы, пэўна, гэтыя апошнія семдзсят гадоў перамог і дасягненняў. Нясуць, нясуць па сінім небе, разносяць па сваіх гнёздах сугрэўную ім паклю. Папраўдзе, як мы з вамі, асабліва ў самыя апошнія гады, калі ў хаце нашай вялікай, прасторнай і светлай нічога, акрамя той паклі, ужо і не заставалася. А мы шчыравалі, не ведаючы адпачынку, не складаючы рук, нібы адчувалі, што б'е той апошні час, калі красці ўжо не будзе ў каго. Прыйдзе ж, спасцігне нас і такое за ўсе грахі нашы, і прадчувалі гэта. Чалавек празорлівы, ведае грахі свае, ведае душа яго, што было, што будзе, і тое, што за ўсё прыйдзеца трымаць адказ. І сарокі гэтыя хутчэй за ўсё ў перасцярогу чалавеку пасланы небам, а мо гэта і не сарокі зусім, а нашы зладзеяватыя ўжо душы. І наканавана, прадпісана ім вось так самазабыўна, але не ведаючы радасці век свой птушыны векаваць.

Гаспадарчыя буслы, зладзеяватыя сарокі. А іншых птушак над вёскаю і не відна, і не чутна. Мо самі пцічане служаць тут замест іх. Былі некалі людзьмі, а цяпер перавярнуліся ў птушак. Падобна, у варон, вельмі старых варон. Самі старыя, старыя іх гнёзды. Дзесятка паўтара хатак, што счарнелымі штандарамі ўраслі ў белы пясок, у адляцелае, як слізготная цень, мінулае, стоенае і

прыхаванае ад нашага адукаванага вока і розуму. Толькі чуткі і меркаванні.

Па суседстве з вёскай Пціч вёскі Узляны і Грабень, Дудзічы. Дык вось, па словах ужо мясцовай інтэлігенцыі, а па сумяшчальніцтве і адміністрацыі, менавіта сюды ў старадаўнасці пасля бітвы на Нямізе павярнуў сваю дружыну князь Ігар, на Дудзічы — Дудуток у «Слове аб палку Ігаравым». Усё можа быць. Вяскоўцам ад таго ні холадна ні горача. Старэчым напаўсляпым вокам пазірае праз ваду, цераз рэчку на цёмныя кладачкі па-над ёй — масток паміж мінулым і будучым, цывілізацыяй і занядбаннем, па гэтых кладачках яны кожны дзень ходзяць на другі бераг у магазін, глядзяць на ацалелыя пянькі — палі ад былога сапраўднага моста вёсачкі Пціч на вёску Дудзічы-Дудуток. Упіраецца зацягнутым пахмуркам птушыным вочкам у яшчэ больш высокі бераг, чымсьці той, на якім яна месціцца, у дудутоцкі, па ўсім рукатворны курган.

Гэты курган, пэўна, і засціць ёй вочы, слепіць яе. Вецер, што бярэ сілу на процілеглым беразе, смеціць вока, выбівае слязу. Гады са два-тры назад курган раскапалі. І нейкі новы магнат урэзаў у яго асабняк. А пцічане яшчэ не забылі, як стаялі там, на вяршыні кургана, белакаменны палац і блакітна-макавая цэркаўка. І па сцежачках з белай рачной галькі, аголенага некалі магутнымі водамі ракі адборнага, нібы залатаноснага пцічанскага пяску шпацыравалі, адстаяўшы службу ў царкве, сам пан з пані пад ручку, са стромага берага беглі, ляцелі матылькамі панічы і паненкі — да Бармалея-млына, пасярод Пцічы, да лодак, што чакалі іх на канале. А пцічанцы чакалі іх у тых лодках і развозілі ў прыбярэжныя навісі белай чаромхі, спляценне вясенняга хмелю, бузіны, баяркі, рабіны. Паненкі і панічы хмялелі, бузілі-баярыліся. А пцічанам была адведзена роля служак пры іх. Яны былі чэляддзю. Усе пцічане — чэлядзь. Адселеныя панам на правы бераг, яны павінны былі ўслугоўваць яму. Такая завядзёнка была спакон веку. Якім быў сам той пан, з самадураў-прыгоннікаў ці дэмакратаў-лібералаў — сёння ўжо ў мі-

нуўшчыне. І сам пан, і яго палац, цэркаўка, млын, мост праз рэчку, катанне на лодках па канале. Правалілася ў апраметную, у тартарары. Але тое-сёе і ацалела. Па ўсёй акрузе, шляху-пуцявіне палкоў Ігаравых, не знайсці ніводнага пралетарскага, лапуховага дрэва-таполі. Толькі клёны, рабіны, ды бярозы з чаромхай, ды ліпы — дрэвы, што бліжэй да вечнасці, Бога, чалавека і пчалы. І норавам пцічане адметныя на асобіцу ад усіх, хто па суседстве, хто ў «Шляху» і «Барацьбе», «Перамозе». Не тое каб зусім ужо скнарныя і скупыя, але, скажам, беражлівыя, не зусім ужо скрытныя і маўклівыя, а патайныя і негаваркія. Цяжкія вокам, але чыстыя на руку. Апошняе асабліва значна, маючы на ўвазе тое, пра што пойдзе гаворка далей. Веку ўсё сталага, а між іншым — не. Сярэдняга, сярэднекрамлёўскага, знамянальна-эпахальнага. Гэткія крамлёўскія даўгавечнікі наадварот. І сама іх вёска ў пятнаццаць хатак, у адселенасці і выгараджанасці ад усяго свету, як Крэмль, толькі зноў жа з адваротным знакам. Пад гэтым адваротным знакам сацыялістычнай планіды і ўсеагульнай роўнасці жылі былі на Пцічы Ганна Паўлаўна і Канстанцін Васільевіч. Жыццяпіс іх — не з таго, што друкавалася і друкуецца на адкрыцці першай старонкі ўсіх газет, якія штодзень выходзяць на адной шостай сусвету. Так, нарадзіліся ў семнацатым пад саўковаю зоркай, а таму і самі шуфлікі-саўкі. Мярзотнае слова, хай будзе пракляты той, хто яго прыдумаў. А людзі добрыя, не вінаватыя, што выпала ім доля нарадзіцца вось пад такой зоркай. Звычайныя, гаротныя і гарапашныя пакутнікі на гэтай зямной юдолі: так, так, не, не, не — вось і ўсё, што яны могуць мовіць пра сябе, развітваючыся з вамі і жыццём. І ўсё ж, пэўна, насуперак апошняму перадсмяротнаму «не» яны завяршаюць словам «так». Як клічнік, як кол загоняць гэта «так» у зямлю і неба. Так, былі, так, сярод людзей жылі і людзьмі зваліся. Так! Але за што вы людзі з намі вось так, за якую правіннасць, за які грэх? Ці ёсць на смертнай зямлі такі грэх, каб са звычайнымі людзьмі вось так абыходзіцца...

За доўгае паўвекавое сумеснае жыццё гэтай пары паміж іх «так» і «не» нічога немагчыма паставіць з таго, што здольна нас сёння ўзрушыць, абурыць ці вельмі ўжо ўзрадаваць. Ганна Паўлаўна ўдалася жанчынай дужай і здаровай, здольнай прымаць мужа і нараджаць і гадаваць дзяцей, песціць і абрабляць зямлю і прымушаць яе радзіць. Таму была ўсё жыццё пры мужу, дзецях, калгасе і зямлі. Мо крыху перабірала з мацюканнем, як усякая наша жанчына — маці, моцная і дужая, запражаная з дзяцінства ў работу, нястачу, якую штодзень гоняць і панукаюць уласная жаночая бездапаможнасць, абыхавасць неба і зорак, патуранне ўладаносцаў. Гэта якраз і прызвычаіла яе да лаянкі і мата, а нарадзілася яна чыстай, з адчуваннем святла, болю і крыку на вуснах. Гэты крык і боль яна пранесла па свеце, ні на кога не наракаючы, ніколі нічога, акрамя сваёй уласнай долі, не кленучы. Грэх, як бачыце, на ёй невялікі. А каму падаецца вялікім, што ж, можаце кінучь у яе каменем. Яна прыме той камень, як прымала гэта жыццё, і мноства іншых каменяў, што паслала ёй жыццё. Бог і людзі. Толькі той, хто пабівае яе, хай паспее затуліцца сам. Канстанцін Васільевіч. На яго долю гэтых каменяў прыпала, пэўна, куды больш. Кансерватары і дэмакраты, застойшчыкі і перабудоўшчыкі, сталіністы і анты былых часоў і эпох, эпох і часоў будучых, можаце ганарыцца. Хутчэй даставайце свае каменні з-за пазухі, таму што гэта ён, Косцік, Канстанцін Васільевіч, стаіць папярок гэтага вашага светлага шляху да свята жыцця — усенароднага шчасця. Кідайце, шпурляйце смела вашы камяні, баіцеся прамахнуцца — падыдзіце бліжэй. Ён не ўцячэ і не здолее адхіліцца. Вельмі ўжо спора бег ён, вядомы вамі па шляху да ўсеагульнага шчасця. Семдзесят з хвосцікам гадоў бег. Цягнуў за сабою Ганну Паўлаўну і дзяцей, выцягваў з іх жылы, сам недасыпаў, недаядаў, недапіваў і ім не даваў. Бег, бег, ды вось бяда, прыстаў, збіўся з ног, здарожыўся. Адмовілі старому каню ногі. Ён зараз на мыліцах. Так што біце яго цяпер смела, старога калгаснага мерына, варапылаўскага стралка,

ударніка палёў усіх калгасных пяцігодак і адной сямігодкі, удзельніка таварыства выратавання на водах, удзельніка дзвюх войнаў і адной перабудовачнай рэвалюцыі. Вось за ўсё гэта і пляжце, біце старога казла, за тое, што нарадзіўся і жыў у такі эпахальны для ўсёй планеты, усяго чалавецтва час, за тое, што іменна ён і тварыў гэту эпоху і час, гісторыю. А яшчэ і жанчын і дзевак не абыходзіў бокам, крыху перайначыў паэта: любіў коней і жанчын. Тры вайны — ганебную і славетную, і доўгую, бясконцую, у якой мы нас, аказваецца, перамаглі — прайшоў на кані, цалуючы яго ў храпу, каб нідзе не схібіў, не падвёў, ні пад Масквой, ні пад Сталінградам, ні на калгасных палетках. На буланчыку заехаў у Берлін. На буланчыку вярнуўся ў «Барацьбу за камунізм». З вайны ў вайну. Добры дзесятак коней ад яго пайшло на салатопку і жывадзёрню. І за кожнага ён узяў па чарцы і пусціў па слязе.

Так, любіў чарку. Ніводную міма рота не праносіў, за каўнер не выліваў. А прыняўшы добрую чарку, браце мой, як ён кляў любімую ўладу, усіх правадыроў, усіх, хто з Богам адышоў і ўладарыць яшчэ сёння, праклінаў нема, як воўк у піліпаўку вые. Каб пачулі яго, адзін, пэўна, збег бы з Маўзалея, вылечыўся б ад картавасці, навучыўся б чалавечай мове, другі забыўся б гэтай чужой яму мовы назаўсёды, па сваёй ахвоце да пары да часу прыйшоў бы і лёг у той Маўзалеі.

Не, зусім недарэмна яго пазбавілі гэтага чортавага зялёнага зелля, пачулі. Дайшло да іх вушэй, перапужаліся. І ў апошнія свае дні Канстанцін Васільевіч выдаваў па мацеры ўжо на сухую, без подмазкі, але не тоячыся, услых. Вам выдаваў, каторыя сталі звацца сёння прэзідэнтамі, парламентамі, дэмакратамі-лапачкамі: ад Гарбачова—Ельцына да Зянона Пазняка і Станіслава Шушкевіча. Прыпрагаючы ў гэту кампанію і Вячаслава Кебіча. Усіх у адзін хамут, у адны аглоблі — і па храпе, па храпе. За тое, што пазбавілі самога апошняга ў жыцці, намёку нават на свята, святых франтавых ста грамаў, на якія не жмоціўся і сам вусаты. Укралі апошняе, чым ён мог

хмельна ганарыцца — Дзень Перамогі. Укралі ў яго і яго коней. Такім чынам, якая б ні правіла ўлада — былая, што сканала ў Бозе, і тая, што, як птушка Фенікс, паўстала з праху і попелу, і нават будучая, невядомая яшчэ сёння — мае ўсе падставы: па храпе яго, па храпе. І твар яго сапраўды як конская, калгаснага мерына храпа, не прамахнешся. Такім ужо ўдаўся, у бацьку ці маці пайшоў. А мо той жа пан ці хто з яго роду паспрыяў, з другога берага падкраўся да бабулі ці маці. Пародзісты твар, з такім ілбом і думаць шырока і зямлю араць прывольна, не з кулачок, зморшчаны, як у іншых, а прасцяг і воля. За плугам, за касою ці пры сякеры — добра пот збіраць, і думку запасіць добра. І твар гэты ягоны скрозь гады вайны, ударніцтва, узліванне да самага апошняга часу застаецца захаваным. Не сапсаванымі аказаліся да самага адыходу і вочы, ясныя і празрыстыя, як часоў князя Ігара яшчэ, пэўна, крынічка, што б'е непадалёк ад яго хаты пры высокім беразе Пцічы і струменіць у Пціч; не дае згінуць старажытнай рэчцы, памятае і захоўвае і след коней дружыны Ігаравай. Плоць, цела Канстанціна Васільевіча ўсохла, спрацавалася ў калгаснай збруі. Ногі адняліся і ўкараціліся, абвіслі, не трымаюць цела, адмаўляюцца яму служыць. А рукі дужыя, кулак — кожны з пуд і як бы, здаецца, відушчыя на сконе веку, так праглядваюць з іх сінеўздутыя жылы. Але здатныя гэтыя рукі трымаць толькі мыліцы ды шырынку расшпіліць, каб хлопца дастаць, колішняга хлопца. Грэшны, і ляцяць, ляцяць у яго камяні.

Жыць яму заставалася роўна гадзіна. І стаяў на тую гадзіну Канстанцін Васільевіч на сваіх кастыльках, як з'езджаны конь аб чатырох нагах, на пачатку вясны дзевяноста другога года сярод свайго занядбанага падворка, каля хаткі на курыных ножках, і ўсё вакол хаткі было падобна яму. Аднаго з ім веку, аднаго ладу хаткі былога панскага чалядніка. Праўда, шмат чаго з яго падворка за час савецкага чалядніцтва і знікла, прапала. Праваліўся і зраўняўся з зямлёй пограб, у якім ён некалі ва ўсякую пару года захоўваў «лёды» — замарожанае ў кругах ма-

лако. Зведзена з хлява і сама кароўка, каторая давала тое малако. На кастыльках з касою на сенажаць не выйдзеш. Ні ў яго, ні ў яго старой ужо няма сілы трымаць карову. Таму і ржавела пад сінім небам, сыходзіла кроўю саламарэзка. Бабіна ступа і начоўкі гнілі проста ўжо таму, што былі непатрэбны. Хлеб елі казённы, магазінны. Бялізну ў начоўках не замочвалі, дачка мыла яе ў горадзе на пральнай машыне.

Квактала, шорпала вакол Канстанціна Васільевіча Ганна Паўлаўна ў чорных бурках на босую нагу, баялася, што прастудзіцца, хаця і ведала, што на здароўе даравана яму адна толькі хвіліна, сама ж пазвала прыехаць на развітанне са старым сына і дачку. Угаворвала ісці ў хату. Але ён не адгукаўся на ўсе яе ўгаворы. Быў глухі да суседзяў, бабулек, яго равесніц, што без патрэбы выкідваліся з хат, сноўдалі па падворках: адзінае — дасведчыцца, адышоў ужо ці яшчэ мучыцца.

А ён зусім і не мучыўся. А калі і мучыўся, то не іх зямнымі мукамі. Быў, як кажуць, пры розуме і цвёрдай памяці. Прымаў і збіраў камяні. Трэба сказаць, што і гэта было яму не цяжка. Камянямі семдзесят гадоў былі засеяны і калгасныя палеткі, і яго прыватныя соткі. Камяні ці самі раслі на гэтай зямлі, ці падалі з неба. Восенню іх збіралі, разорвалі поле, а вясною яны ўзыходзілі. Надаралася і горш таго: увечары іх прыбіралі, а зранку яны прарасталі зноў, нібыта пры сонцы сеяў ён жыта, а ноччу яно ўзыходзіла каменнем. Што зробіш, чорт помслівы, а мужык трывушчы. Зямля пад яго рукамі ўсё роўна радзіла жытам. Жытам, жыццём, жыццёвам завяршаліся ў рэшце рэшт усе беды. Заўсёды і на тую хвіліну яго куды больш за камяні-самасеі жахаў той каменны дакор, што сыходзіў з размазанага хмараў неба, з вызваленай ужо ад лёду, але яшчэ глухой вады ў рэчцы, ад кладачак між двума яе берагамі — нітачкай паміж абарваным і пахаваным панскім мінулым і чалядным будучым, якое так і не адбылося. І яшчэ больш дакарала закамянелая скруха ў вачах дзяцей, іх маці, а яго жонкі Ганны Паўлаўны. Вось дзе камяні. Магільная

пліта, валун, пад які ён ляжа і зачыніцца на тым свеце, адгародзіцца ад зямнога дакору і тых дробных каменяў, пічанскіх рачных акатышаў, што ляцяць зараз у яго. Жыццё пражыў, як крот пад зямлёй, усё рыў, рыў, а нічога не вырыў, не здабыў нават спакою на апошнюю сваю гадзіну. Крацінымі крывымі хадамі ўсё абыходзіў камяні, валуны, што паўставалі на яго шляху. Вырыўся нарэшце на свет Божы, паказалася — на прастору. Але то была прасторная яма, пастка для такіх вась, як ён, працавітых кратаў. Магіла, падрыхтаваная злым ці добрым розумам, які загадзя ведаў, што ён даграбецца да гэтай ямы — магілы, кульнецца туды, аслепне і сканае. І ён дагробся, кульнуўся ў тую яму, апошнюю пастку смертных, і яшчэ жывы аслеп ад смярцельнага для кратаў сонечнага святла. І апошні раз у сваім жыцці заплакаў, пусціў слязу на волю з вачэй, што ўжо нічога не бачылі. Ён плакаў ужо слязою вызвалення і збаўлення, а каменні працягвалі ляцець, але яму яны плылі вянкамі: ад праўлення калгаса, ад прафкама, суседзяў, жонкі, сына, дачкі. Яны пабівалі ўжо сляпога і глухога на гэтай зямной юдолі чалавека. Чалавек, гаспадар, мужык і бацька да апошняга стаяў на сваім падворку, на ўкрытай каменнем Галгофе, і толькі калі адчуў, што яму адмаўляюць службыць разам з вачыма і рукі — аслабелі, няздольны трымаць мыліц, і ён, таго і глядзі, распластаецца, ляжа пасярод гэтай Галгофы, — пашкандыбаў у хату. Перакуліцца на падворку, легчы на мокрую расталую ўжо зямлю, дзе ўсё спаскуджана курамі, ён не жадаў, не мог дазволіць сабе такога і ў думках. Туды ён павінен быў прыйсці чыстым.

Уладкавацца ў ложку яму дапамаглі сын з дачкой. Але і ў ложку ён застаўся пры памяці, розуме і голасе. Наказаў жонцы, што апрануць яму, як і дзе пакласці. Ордэн і мноства медалёў за штурм і вызваленне чужых гарадоў, раскіданых па ўсёй Еўропе, загадаў у труну не класці, захаваць для ўнукаў. Загадаў і адышоў, храпянуў апошні раз, як храплі перад тым жа адыходам яго конікі. Храпянуў і нечакана для сябе набыў ногі, маладую

вёрткую сілу ў нагах. Ён выпрабаваў іх яшчэ на гэтым свеце, узняў, здаецца, каб ступіць імі на гэтым свеце, але ступіў ужо на тым. Маладымі пруткімі нагамі пайшоў Канстанцін Васільевіч да Бога. Пайшоў, свята верачы і ведаючы, што горш, чым тут, там яму не будзе. Не можа быць горш. Занятак яму будзе і там. У чым-чым, а ў коніку Божухна яму не адмовіць. А з конікам ён ужо як-небудзь ды згаворыцца, паладзяць яны, абодва ж добра ведаюць, што трэба рабіць, калі сустракаюцца конь і мужык. На якую хочаш работу на гэтым свеце быў здатны Канстанцін Васільевіч, усё, можна сказаць, ведаў пра той свет. Але на паверку выйшла — усё, ды не зусім. Пражыўшы ўвесь час у сваёй птушынай чаляднай адселенасці, ён не прыкмеціў, пэўна, самага галоўнага, — як свет перавярнуўся, жыццё перамянілася. Ён успрымаў яго адвечнай сваёй памяццю, вачыма бацькоў, дзеда, а яно даўно ўжо зрабілася інакшым. Пазіраў на кладачкі паміж панскім і чалядным берагам, а бачыў, пэўна, мост паміж мінулым і будучым, хоць і ведаў, што кожная новая паводка змывае тыя кладачкі. Ён сам не раз пасля вялікай вады пракладаў іх нанова. Думаў, назаўсёды, але толькі да новай вады. Ён сам быў як тая вялікая вада. Сам, атрымлівалася, тварыў новае незразумелае яму жыццё. І ў рэшце рэшт не прыкмеціў, як сатварыў яго і сам пераўтварыўся. Перавярнуўся, абярнуўся ў нешта інакшае, агіднае і прыкрае ўласнай душы і натуры. І гэтыя абаротныя яго душа і натура распладзіліся і памножыліся, пайшлі рыскаць па зямлі. Але калі сам ён яшчэ глядзеў на гэтую зямлю вачыма бацькоў, то дзецям яго ўжо бачылася ўсё на ёй яго вачыма. Без мастка паміж двума берагамі рэчкі. Усё сплыло для іх веснавой вадой, тарфяной і чорнай вадой адвечнай Пцічы, і сканала там, за рачным паваротам. І цяпер ужо не толькі блакітная цэркаўка на кургане знікла з іх вачэй. На іх вачах, заслепленых пяском, раскапалі і сам курган, а там, дзе некалі стаялі цэркаўка і панскі палац, паставілі асабняк нованароджанага магната, гмах — уродзіну, народжаную мноствам літаратурных і фігуральных перабудоў і над-

будоў. І Канстанцін Васільевіч, калі быў яшчэ ў сіле, дапамагаў будаваць тую ўродзіну. Так што не без падстаў пабівалі яго каменнямі, ляцелі ў яго камяні. І родная жонка, і родныя дзеці кідалі іх на магілу, на грудзі, збіраліся паставіць каменны помнік. Вінаваты, вінаваты ён хаця б таму ўжо, што нарадзіўся. Мёртвыя сораму, канечне, не маюць, але, па справядлівасці, павінны трымаць адказ за пакінутае імі жыццё. З каго інакш спытае мужык, жывы ці мёртвы — павінен за ўсё адказваць. Жывыя ж адказваюць толькі за спакой на тым свеце, за тое, каб іх прарадзіцелі ў трунах сваіх не пераварочваліся. А Канстанціну Васільевічу накіравана было перавярнуцца ў труне. Напоўніцу дало яму жыццё горкага і салёнага на зямлі ў бацькоўскім дамку. Не салодкім аказалася яно і ў дамавіне на тым свеце. Толькі вось чаму ўжо і там — гэта яму ўжо ніколі не зразумець, таму што гэта ўжо за мяжой разумення ўсіх, хто ішоў, ішоў да апошняга ўпору, ішоў, але рысы той апошняй не пераступіў. Не пераступіў яе і Канстанцін Васільевіч. Ваяваў — так. Але не звёў са свету ніводнай жывой душы і на вайне, таму што пры коніку. Вазіў снарады і нябожчыкаў, параненых і забітых. Але сам не забіваў, хаця і меў вінтоўку, аўтамат. Сумленне, віну і страх у душы заўсёды насіў. Першародныя: сумленне, віна і страх перад жывым, а страху смерці не ведаў. Мо смерць за гэта і расплацілася з ім так ужо на тым свеце. Пахавалі Канстанціна Васільевіча хараша, па-людску, як ён заказваў. Касцюм, пінжак на ім быў амаль што новы, ні разу не ліцованы, сарочка таксама новая, белая. Гальштукаў не насіў пры жыцці, не сталі мучыць і пасля смерці. І штаны, брукі-галіфэ ездавога з лампасамі амаль камандзірскімі, што прыдбаў ён яшчэ на фронце, але бярог для смерці, апранулі. Палажылі ў дамавіну — не Канстанцін Васільевіч, а карцінка. Твар, галава ўжо вельмі прыгожая, як пісаныя, лоб шырокі, трохі заклапочаны, і валасы хараша глядзяцца, белыя, хоць ты пісьмо на іх з таго свету пішы, вусны сцятыя, але без пакуты, не замыленыя. І месца ім жа прызначанае,

знайшлі. Сухое, высокае, пясочак беленькі і хвойка каля галавы. Адпачывай, Канстанцін Васільевіч, радуйся, заслужыў. Але не на радасць аказалася Канстанціну Васільевічу і магіла, такі прыгожы новаздабыты дамок. І на тым свеце здарылася з ім... Здарылася... Ніхто не ведае, што здарылася. Відавочцаў няма. Сведкаў на гэтым свеце няма. А з таго свету ніхто яшчэ не вярнуўся і не пераказаў. Увогуле, як кажуць у такіх выпадках, здарылася нешта наўродзе Валодзі. Яно і на самай справе адбылося з Канстанцінам Васільевічам нешта накшталт Валодзі. Таго, крамлёўскага Валодзі. Гісторыя амаль па Ільічу, Леніну, каторы пасля смерці замест магілы апынуўся ў Маўзалеі. Але з Уладзімірам Ільічом усё ясна, ён чалавек вялікі, нават геніяльны, з простымі смяротнымі нідзе не сыходзіўся, не сутыкаўся, заўсёды ішоў толькі іншым шляхам. А Канстанцін Васільевіч хадзіў пратораным ужо іншымі шляхам, слядок у слядок, каб, не прывядзі Гасподзь, нідзе не спатыкнуцца, не ступіць ні ўправа, ні ўлева. Ён і Маўзалея таго ніколі жыўцом не бачыў, хаця іх вёсачку Пціч у акрузе называюць Крамлём, так яна выгараджана ад усяго свету, як на выселках, живуць у ёй людзі, патомныя панскія чаляднікі. Іх яшчэ завуць і крамлёўскімі даўгавечнікамі, таму што і сапраўды зажыліся яны ўжо на гэтым свеце. Пана і костачкі згнілі, а чэлядзь у добрым здароўі. Занесла глеем, пазарасталі травой, асакой ды аерам былыя панскія каналы, нікому ў галаву не прыйдзе катацца там на лодках. І лодак на ўсю акругу ніводнай. Ніхто і паняцця не мае, як зрабіць тую лодку. Саму рэчку ўсюды можна ўброд перайсці. З усіх бакоў абрэзалі яе, акарацілі дамбамі, вадасховішчамі. Спякотным летам, каб надарылася зноў жа таму князю Ігару павярнуць сюды свае палкі, коням іх напіцца недзе. Хіба што крынічка сочыць яшчэ трохкі вадзіцы. Б'е крынічка пры былым кургане на беразе Пцічы. Але гавораць, што пасля Чарнобыля вада яе горкаю зрабілася. Уначы, калі Чарнобыль надарыўся, паўстала на зрубе каля крынічкі, загарэлася свечачка. Яшчэ ніхто ў сяле нідзе-нідзе нічога ні слыхам ні дыхам

пра той Чарнобыль, радыё песні спявала, тэлевізар танцы паказваў, а свечачка ўжо гарэла. Яно і не дзіўна. Іх жа маленькая рэчка ўпадае ў раку вялікую, на якой месціцца той Чарнобыль, звязана яна недзе падземнымі хадамі з тым Чарнобылем, як усё малое звязана з вялікім, мінулае з будучым і наадварот. І крынічка, хоць і гаючая і карысная для здароўя, радыеактыўная сёння. Не той, дык іншай заразай атручаны іх воды. Мо таму і зямля трымае яшчэ жывых, але адмаўляецца прымаць нябожчыкаў. Не прыняла яна і свайго вечнага батрака, чалядніка Канстанціна Васільевіча. Адмовіў, пэўна, Божухна яму на тым свеце ў коніку, як брыгадзір адмаўляў на гэтым.

Ганна Паўлаўна адчула нядобрае, калі толькі-толькі пачалі набліжацца дзевяціны. Але па-старэчы, пэўна, ужо не вельмі цямячы, не здолела звязаць гэтае нядобрае, разладнае ў душы з могілкамі, з магілкаю свайго Косціка, Канстанціна Васільевіча. А ён жа на пяты ўжо дзень з'явіўся да яе. Не па-вясковаму далікатны, чужы ёй і хаце. Па-гарадскому пастукаўся ў дзверы. Ганна Паўлаўна да такога не прывыкла і не адгукнулася, тады ён птушкай заскробся ў акно, і зноў — тук-тук у дзверы.

— Заходзь, каго там чорт прынёс, — прабурчэла Ганна Паўлаўна з-пад сваіх дзяружак. — Не замкнёна.

І сапраўды, дзверы ў хату былі незамкнёныя, ад вайны, ад партызан яшчэ і немцаў завядзёнка такая ішла. Што замыкацца, калі і адны, і другія пры зброі? Ад кулі і пад зямлёю схованкі не знойдзеш, а браць у хаце ўсё роўна няма чаго. Не замыкалася, ведала, што няма на зямлі такога ліха, якое здольна яе ці яе хату пакрыўдзіць.

І той ноччу чакала яна ўбачыць чужога чалавека, а ўбачыла свайго Косціка. Уваліўся ён у хату, сеў на ўслонік, каля цёплай печы, і колькі быў, усё жаліўся: холадна яму, сыра, дождж і снег сыплюць, завейна. Яна прагнала яго: не хадзі, як сірата беспрытульны, не па-людску такое. Ёсць у цябе хатка — пільнуйся яе, не

нагаворвай на яе лішняга, яна сугрэўная. А холадна і за-
вейна тут, на зямлі.

На зямлі і сапраўды было няўтульна і холадна, і адначасова смяротна гарача. Кожын дзень па тэлевізары некага забівалі і хавалі. Ішоў брат на брата, рэзаў, паліў, не ведаў літасці ні да старога, ні да малога. Каўказцы крывымі нажамі рэзалі дзяцей, малдаванцы трушчылі адно аднаму чарапы. На Беларусі, слава Богу, было яшчэ ціха. Адно толькі галасілі, жыдка ці немца нейкага ўзгадвалі: фярэндум, фярэндум, як хлеба ў галадоўку прасілі. Хлеб той у магазіне зрабіўся дарагім, і не падступіцца да яго, сала з мясам раней таго не каштавалі. За само ж сала, кілаграмчык нейкі, як некалі за цэлага кабана. Не хадзілі б у той магазін ногі, не бачылі яго вочы. Выпірае вочы ад аднаго толькі пагляду на гэты белы свет. І не да нябожчыка і яго голасу, скаргаў было Ганне Паўлаўне. Цяпер ніхто не ведае, што будзе з жы-
вым. Сам чорт не ведае, што будзе, што будзе... Пціч, Грабень, Узляны, Дудзічы трасе як у ліхаманцы. З усіх бакоў наляцелі, абклалі іх іншапланецяне. А мо і не іншапланецяне, а тыя самыя, што ад рукі брата, бацькі і маці аддалі Богу душу — каўказцы і малдаванцы, што паспыталі пяшчоты міліцэйскіх кулакоў і іх гумавых дубінак. Паспыталі, задрыжэлi і ўзняліся, узляцелі іх душы. Лётаюць цяпер, не ведаюць прытулку на гэтым свеце, ні прыстанку на тым. Страх і жах людскі перад тым, што яшчэ будзе, вызваліўся ўжо і ляціць, ляціць цяпер па свеце, уцякае з вялікіх гарадоў у маленькія вёсачкі, палохае, бянтэжыць і зводзіць мужчын і жанчын. Перад вайной такое ўжо было. Нечысць і пошасць ішлі пад зямлю, кожын дзень выпадалі знакі.

Збянтэжаная душа ў спалоху празорліва. Чалавек яшчэ і не здагадваецца, што чакае яго наперадзе, а яна ўжо ўсё ведае і бачыць, стогне ў жальбе і тузе, ужыве аплаквае сваю долю, спраўляе сама па сабе хаўтуры. Звер жыве ў душы чалавека. Жыве, спіць у дрымоце да пары да часу і баіцца прачнуцца, таму што з яго абуджэннем сам чалавек, аб тым не здагадваючыся, звярэе. І вось гэты

звер у чалавеку зараз падняў галаву. І адскочылі звер і чалавек адно ад аднаго. І не дай ім Бог паяднацца зноў. Таму што тады не суджана ім ведаць і адрозніваць, дзе звярынае, а дзе людское. Чалавечынай будуць карміцца абодва. Вох, не прывядзі Гасподзь, і без таго ўжо на белым свеце невымяральна пралілося той крыві і ўжыта той чалавечынкi. Звер у абліччы чалавека пойдзе па зямлі. Ужо ідзе, абуджаны чалавечай злосцю і кроўю. — Не, не звер, — не пагадзілася з Ганнай Паўлаўнай старая, што набегла адведаць удовую суседку, вельмі гаваркая, таму што яе распірала ад дваінога гонару. Па-першае, яна стала нарэшце на роўную нагу с Ганнай Паўлаўнай, таму што сама аўдавела ўжо даўно. Усе жанчыны на Пцічы былі цяпер удовымі. Канстанцін Васільевіч апошні з мужчын у вёсцы. І цяпер Ганне Паўлаўне няма чаго і няма перад кім дзерці носа. Другі ж гонар старой: яна мела навіну — іншапланецяне прыляцелі. Ганна Паўлаўна раскусіла яе і таму, пэўна, упарта адмаўлялася паверыць у іншапланецян. Выказвала сваю думку-версію на конт іх, настойвала на сваім, бо заўсёды была натурыстай і строгай:

— Ты мне кажаш, што не звер, а я ведаю, што звер.

— Ты ведаеш, а я бачыла на свае вочы.

— Не вер сваім вачам.

— А я вось веру. Быў шар. Чырвоны такі шар. Я яшчэ галавою да яго падсунулася. Бачыш, валасы падсмаліла.

— У печ ты сунула галаву, вось і падсмалілася. Ты ўсё жыццё сунеш галаву ў печ і ходзіш, як сава падсмаленая.

— Сава падсмаленая, — пакрыўдзілася старая. — У мяне газ, не так, як у некаторых.

— І ў некаторых газ, — абсекла яе Ганна Паўлаўна. Усё ж яна была не раўня гэтай старой. Чалавек у той памёр даўно, а ў яе зусім свежанька: — Няма на зямлі ніякіх шароў, не бывае.

— Ёсць, — узрадавалася старая. — Зямля наша круглая з усіх бакоў, як шар.

— Ты сама круглая, з усіх бакоў, як шар.

— Няхай круглая, затое спраўная, не тое як некаторыя, — і, апярэдзіўшы намер Ганны Паўлаўны ўставіць і сюды свае два грошыкі: — Быў напачатку шар, а потым, калі я падсмалілася, у талерку ён ператварыўся, у талерку...

— Талерку ты тую ў магазіне бачыла, — усё ж спыніла яе Ганна Паўлаўна. — Ubачыла, колькі яна цяпер каштуе, вось у галаве ўсё ў цябе і памарочылася. Сёння трэба моцная галава, чыгун, а не твае клёпачкі, каб цэны новыя пераварыць.

— Яно так, яно так, цэны сёння не па нашым з табой кашальку і набытку. А талерка ўсё ж была, і зямля наша круглая. Талерку тую і шары чырвоныя не адна я толькі бачыла. Вось і...

— Добра, добра, зямля наша шар, — Ганна Паўлаўна ведала, пра што далей хацела весці гаворку старая. Зранку ў яе хаце перабылі ўжо ўсе пцічанцы, што бачылі на свае вочы талерку, іншапланецян і чырвоны шар. За гэтымі адведкамі і казаннямі яна і забылася пра сваё ці то сненне, ці то яву, забылася, што і гэтай, як і мінулай ноччу, прасіўся пагрэцца ў хату Канстанцін Васільевіч, ледзь не на каленцах умольваў пусціць, а яна прагнала. Але недзе надвячоркам, пад змярканне, калі прыехалі ўжо на дзевяціны дзеці з унукамі, прыгрэлася каля іх, раздумалася, паведала ім пра свой сон і кінулася апранацца. Дачка паспрабавала пярэчыць:

— Куды ты нанач гледзячы. Заўтра ўсе разам адведаем.

— Холадна яму там. Холадна. Я адчуваю. І ў мяне мароз па скуру... Холадна яму. Холадна. — Нібы трызнячы, засяродзілася на гэтым «холадна» Ганна Паўлаўна. Хуценька апранулася, выграблася за парог хаты, нібы ваўчыца з логова. Азіраючыся зверкам, пачыкільгала па адпушчанай ужо, раскіслай вясенняй дарозе да могілак. Дачка з мужам пайшлі следам за ёй. Ішлі не даганяючы і не імкнучыся дагнаць, цягнуліся за ёй, як чужыя за чужой. І на самой справе на тую мінуту гэтая старая

была ім чужой. І ішла яна да могілак, як ходзіць звер, і вялі яе, бадай, не дарога і вочы, а нюх.

Яшчэ тыдзень назад прыбраная і дагледжаная магілка была раскапана. Скасабочаная і пакарабачаная труна стаяла на кучы пяску. Вечка адчынена і разламана па краях. Канстанцін Васільевіч ляжаў у труне не разварушаны, усё такі ж задумлівы, якім аддалі яго зямлі. Толькі снег і трохі наледзі было на яго твары. Па тым снезе вяскоўцы ўжо крыху пазней меркавалі, што выцягнулі яго з магілы тры дні назад. Тры дні назад ішоў снег, была невялікая мяцеліца. А хто яго раскапаў, а галоўнае — дзеля чаго, тут ужо ніхто не мог і галавы прыкласці. З-за медалёў і ардэнка, што сёння ў цане, надсаджвацца было не варта. Усе бачылі, усе ведалі, што тыя медалі і ардэны Канстанцін Васільевіч перад смерцю загадаў пакінуць унукам. А ніякага больш багацця пры ім не мелася, нават зуба залатога ніводнага сабе не паставіў, толькі жалезныя, са сталі.

Прыдуркаватая суседка, што расказвала Ганне Паўлаўне пра шар і лятаючыя талеркі, выказала думку, што ўсё тут учынілі іншапланецяне: хацелі, маўляў, выцягнуць яго, забальзаміраваць і адтарабаниць на сваю планету, пакласці ў Маўзалеі, як у нас Уладзіміра Ільіча Леніна, і паказваць той планеце. Ёй, зразумела, не паверылі. Мо і дарэмна, а мо і не. Хто ведае.

Старшыня калгаса, што праязджаў міма могілак на сваім «козліку» і завярнуў на жаночае галашэнне, сказаў як бы сам сабе:

— Чалавек нармальны і разумны на такое не пойдзе.

На што яму пераканаўча адказалі:

— І дурань не пойдзе. Пабаіцца могілак і мерцвяка, кары Божай.

Азвалася зноў убогая старая з Пцічы:

— Вох, будзе, вох, што будзе, калі горад пойдзе на вёску. А яшчэ ж горш будзе, калі вёска рушыць на горад, пусціць чырвонага пеўня па дачах, што ўсюды сёння на кожным кроку.

Мовіла са злоснай прарочай сілай юродзівай, якая тое-

сёе ведае і прадбачыць з таго, што чакае нас наперадзе. Усе пачулі яе, але ніхто не запярэчыў, не паставіў яе на месца. Хутчэй за ўсё з-за беспрасвету і бездапаможнасці перад гэтай магілай, прахам Канстанціна Васільевіча і жывымі яшчэ мошчамі Ганны Паўлаўны. Ні чалавек, ні Бог нічым ужо не здольны былі дапамагчы ім. Улады зямныя, праўда, хацелі дапамагчы, завесці справу і пачаць шукаць злачынцаў. Але для гэтага, казалі яны, неабходна анатаміраванне, гэта значыць, разрэзаць Канстанціна Васільевіча, нібы злачынца сядзеў недзе ўсярэдзіне яго. Ганна Паўлаўна паказала ім з-за труны Канстанціна Васільевіча кукіш.

У той жа вечар, на тых жа могілках знайшлі яшчэ дзве раскапаныя магілкі. Але не да канца, не зусім, як магіла Канстанціна Васільевіча. І ляжалі ў тых магілках таксама пцічане. Дзве бабулі, якіх і прозвішчы ўжо пцічанцы пачалі забываць. Зусім нікчэмныя старыя. Яны і пры жыцці нікому не патрэбныя былі. Але вось жа спатрэбіліся некаму пасля смерці. Каму? Навошта? Хто ведае? Хто адкажа?

Вось на тое, што тае ж начы на цэнтральнай сядзібе калгаса ўзламалі склад і ўкралі поліэтыленавую плёнку для парнікоў і металічную сетку, адказ быў. Сетка і плёнка — рэчы ў гаспадарцы найнеабходныя, архіпатрэбныя і архідэфіцытныя. Усе ж навокал будуюцца, садзяць агароды, заводзяць парнікі. Думаюць жыць доўга.

Мо ведае што-небудзь пра свайго Канстанціна Васільевіча і пра тое, што з ім адбылося, Ганна Паўлаўна. Канстанцін Васільевіч мог шапнуць ёй адной па сакрэце нешта на вуха. На могілках яна ўпала на яго, накрыла сваім целам, бы хацела сагрэць. Пачала растапляць вуснамі лёд са снегам, што прыпаў да яго лба. І што дзіўна, не выпусціла з вачэй ні адзінай слязінкі, не выдала ні гуку, ні стогну. Усё па-звярынаму, моўчкі. Маўчыць, не кажа нікому ні слова і сёння, не азваецца нават да дзяцей і ўнукаў.

А спаць той ноччу, пасля вяртання з могілак, яна легла, паклаўшы пад падушку сякеру. Перад гэтым за-

несла ў сенцы, здабыўшы ў хляве асаджаную яшчэ Канстанцінам Васільевічам, калі яны яшчэ трымалі карову, касу. З сякерай пад падушкай, няспынна мацаючы яе то шчакой, то патыліцай, з вышчарбленай, іржавай касой, што стаіць у сенцах, так і спіць яна з той пары ў сваёй хатцы на курыных ножках. Адна, як ваўчыца ў логаве. Навошта? Чаму? Хто адкажа?

ДЗІКАЕ ПАЛЯВАННЕ КАРАЛЁЎ СТАЛІНШЧЫНЫ

З усіх нашых заняткаў, з усіх рамёстваў гісторыя чалавецтва, пэўна, не ўславіла так ні адно, як уславіла паляванне. Па сутнасці — забойства. Па форме — вялікая і магутная дзея, што амалоджвае і прыводзіць у рух нашы пачуцці. Чалавек узброены, чалавек з ружжом — дужы і малады. Гэта наш продак. Ён яшчэ толькі адтуль, з дрэва ці пячоры. Свежая кроў, рухомае мяса казычуць яму ноздры. Гоняць сліну і сутаргава зводзяць страўнік. Дагані, злаві, забі, даўбешкай яго, каменнем, сякерай, стралою і куляй. І ты будзеш сыты і здаровы. Ты будзеш жыць. Тое ж самае і ў адносінах да падобнага табе. Толькі вытанчана ўжо, абгрунтавана і не так па-людзедску шчыра. Гома сапіенс — чалавек разумны, розум яго не ведае межаў. Ён дасягнуў вялікіх поспехаў у старой як свет навуцы палявання і забойства з-за вугла, чужымі рукамі, не запэцкаўшы сваіх, бяскроўна, бязбольна. Так, як толькі можа хапіць фантазіі і штукарства. Але галоўнае ў гэтай вялікай дзеі, што кіруе і напраўляе яе, застаецца нязменным. Не, зусім не вынік. Устойлівасць і амаладжэнне пачуццяў, асалода і захапленне ад маланкавага загаду сабе: ату яго, ату! Задавальненне ад уласнага спрыту і зухаватасці, азарт і напал ганчака. Адчуванне ўласнай бессмяротнасці на чужой крыві. Кроў прыцягвае кроў — не намі даўно казана. Кроў жа ва ўсім жывым аднаго, чырвонага, колеру, і мімаволі

думаецца зноў і зноў: ці не пракляты ты ўжо на векі вечныя, чалавек, ці не сапраўды першародны грэх на табе.

Яе называлі палескай ластаўкай, светлае і чыстае цуда-дзіця Палесся. Дзяўчынка ў белым на кладачцы цераз ручай. Быў у яе такі фотаздымак. Імкне зайцам, скідвае петлі па зялёным лузе звонкі ручай. А праз яго ад берага да берага цёмная кладачка. І яна на той кладачцы сярод срабрыстай вады ў белай сукенцы, як званочак-рамонак. Скончаны ўніверсітэт, атрыманы дыпломы. Але і без гэтага яна паэтэса ўжо. Не пачаткоўка, а прызнаная, ушанаваная чытачом. Толькі ручай перайсці, з кладачкі на луг крочыць — усе кветкі будуць каля яе ног.

Не перайшла. Век быў кароткі. Кветкі даводзілася трымаць толькі па святах. Толькі паспела ўсцешыцца Дзяржаўнай прэміяй БССР, выбрацца з нападскляпення, якога і ўдзень не дасягала сонечнае святло, атрымаць кватэру, адзначыць саракагоддзе — адляцела ў вечны вырай, у цёплыя краіны палеская ластаўка З восьмага паверха новай кватэры. Перакрыжавала па-зімоваму ўжо настыглае неба летняя ластаўка, што запознена так кінулася ў вырай. Легла на халодную, рана скаваную марозам, родную зямлю. Перад тым як выбухнуць запозненаму хору любові і прызнання, здолела яшчэ падняць галаву, пачула другі ўжо хор і незямныя галасы, да смерці напалохала позіркам ужо адтуль прахожых, што марна бавілі час і нічога не ведалі, нават не здагадваліся, як паміраюць сапраўдныя паэты, сярод якіх пакут і болю яны жывуць.

Каго тут вінаваціць, на каго кідацца з кулакамі, якую сцяну бурыць, біцца аб яе лбом. І ці ёсць сэнс. Колькі ж хто ні біся, ніколі і нікому той сцяны не праламаць, не прабіць. Ніхто з-за яе голасу не кіне, не адгукнецца і назад не вернецца. Уся бяда ў тым, што, здаецца, і самой сцяны няма, як няма і вінаватых. Ні тут, ні там, тым больш там: «Не знаю скверных, не знаю подлых, все люди правы, не понимают они друг друга — их доля злая. Мои услады для них отравы, я презираю,

благословляя». Здаецца, гэта з таго свету звяртаюцца да нас паэты, заклікаюць нас, даруюць нам паэты. Але кожнае такое дараванне — гэта і пакаранне. Пакаранне не зямной, а самай высокай міласэрнасцю. Гэта і ёсць, павінна з’яўляцца найвышэйшай мерай пакарання. Таму што ўсё ж было, было прадчуванне бяды ў тыя яе апошнія восеньскія, лістападаўскія дні. І сам дом той, дзе яна атрымала кватэру, толькі што справіла ўлазіны, быў пабудаваны на касцях і смутку, жалобе людской. На былых могілках. На занядбанай нашай гісторыі. Згодна з паданнем, на магілцы Марыны Мнішак. Мо сама яна, Марына Мнішак, і паклікала яе ў нашу шматпакутную гісторыю дзеля аднаўлення і адраджэння яе, як кліча гісторыя наша кожнага з нас. Усе мы, жыццём і хатамі сваімі, топчам і зневажаем тое, што павінны памнажаць, берагчы і ўслаўляць.

Так што было адчуванне бяды ўжо на ўлазінах. І сцяна была. Узведзеная не ўяўленнем, а самая сапраўдная. Жахлівая менавіта гэтай сваёй нябачнасцю. Кожны раз вось яна, здаецца, перад табой, і жыццё сваё, мазгі ты згодны размазаць па ёй, толькі б наступніку твайму было крышачку больш лёгка, каб ён ніколі нічога не ведаў пра яе. Але толькі падрыхтаваўся, разagnaўся, выставіў наперад лоб — пустата, туман, прывід, вата. Тыя самыя, ад якіх потым у галаве пуста, свядомасць ледзь мігціць, нібыта хоць і аб вату, туман, а ўдар усё роўна адбыўся. І мазгі ад таго не прэч, а куды горш — набакір. І ты ў тумане, як ва ўтаймавальнай камеры, абкладзены з усіх бакоў ватаю. У насланні, у краіне не людзей, а прывідаў, і сам, здаецца, не чалавек, а прывід.

«Хто я? — нібы прабіўшы гэтую сцяну, голасам з пустыні, запытальна звяртаўся да беларусаў са старонак газеты «Советская Белоруссия» народны пісьменнік рэспублікі Янка Брыль. — Мне семдзесят пяць гадоў, быў я інжынерам чалавечых душ, падручным партыі, вінцікам, а цяпер вось стаў самазванцам». Самазванцам яго абазвалі публічна са старонак той жа рэспубліканскай газеты. Не аднаго, праўда, а ў добрай,

вельмі прыстойнай кампаніі, дзе-небудзь на лесапавале ў Марыінскай тайзе атрымалася б цудоўная брыгада: усе як на падбор народныя, заслужаныя, лаўрэаты, дэпутаты, а сярод іх адзін ужо і Герой Сацыялістычнай Працы — паэты, прэзідэнты, мастакі, рэжысёры. Элітарны, культурны генафонд рэспублікі. Было ад чаго не толькі закрычаць «хто я?», але і розум страціць.

Само неба, зямля, надвор'е ў тых дні былі добра набажэ: ці то позняя восень, ці то ранняя зіма. Не, не пераходныя, як тое надарэцца на мяжы восені і зімы. А кожны раз, здаецца, устояныя, трывалыя, з абяцаннем і надалей такой жа трываласці і грунтоўнасці. І так вось дзень-другі-тыдзень — цвёрдая зімка, з бадзёрым да захаплення, абнаўляючым марозам, столькі ж праз ноч — слякотная, пахмурная восень з нізкім, што прыпала амаль да самай зямлі, небам, густым ліпучым туманам, які праглынуў усе далягляды, звыклыя воку арыенціры, з нудным дожджыкам, што імжыць зверху, знізу і з душы. Уладаранні зімы і восені былі непрадказальнымі, улада іх на вачах пераходзіла з рук у рукі. Чалавека кідала з холаду ў цяпло, нібы там, на небе, хтосьці ўзяў у рукі кій і гуляў гэтымі чалавекамі ў бильярд, ганяў з адной пары года ў другую, ад аднаго борта да другога, а таго-сяго і вось так, апускаў у лузу. І быў той ашалелы гуляка сам Гасподзь Бог. Забаўляўся чалавекам на зялёным полі зямлі. А ім ад пагражальнага яго кія дзецца не было куды. І спыніць бязмежжа Ўсявышняга таксама не было каму.

І выспявала, выспявала прадчуванне бяды, невядомай і нябачнай простамо воку, небяспекі, што падступала ўсё бліжэй, сціскала і перахоплівала глотку і дыханне. Штосьці павінна было здарыцца, магло здарыцца з кожным, хто па сваёй ахвоце ці па прымусу, часам нават і ў галаве не трымаючы, аказаўся ўцягнутым у боскія гульні. І здарылася.

Па народным звычаі, апрануўшы святочныя свае ўборы, у апошні раз памыўшы ўсё ў пакоях і бялізну, пер'е белае сваё пачысціўшы, перакрываўвала па-зімо-

ваму ўжо настыглае неба, паляцела ў вечны вырай палеская ластаўка, светлая і чыстая душа Палесся, і перад гэтай душой-ластаўкай, што лунае ўжо ў вечным небе, нельга хлусіць, нельга казаць, што няма і не было вінаватых.

Яны былі, ёсць, працягваюць быць. Більярдысты, арлы і коршакі, яны працягваюць сваю гульню-паляванне караля Стаха. Яны не ведаюць ні няўчасся, ні даўчасся, таму што самі па-за часам. Іх час заўсёды, у любое надвор'е, у любую пару года. І само паляванне гэтае старое як свет: забіць, звесці са свету творцу, як у свой час метадычна і спакваля звялі са свету таго ж Уладзіміра Караткевіча, каторы апусціў Хрыста на зямлю пад белымі крыламі ў Гародні і сам упаў на зямлю, як падаюць каласы пад сярпом. Звялі са свету, а самі засталіся нябачнымі, не паказаўшы і твару свайго, не запэчкаўшы рук, не праліўшы і кропелькі крыві: памёр сам ва ўласным ложку.

О, гэта вялікае ўмельства так забіваць, змярцвяць і не менш вялікіх заплечных, іменна заплечных спраў майстры дварцовай інтрыгі, знаўцы і празорцы нябачнай механікі ахоўнасці ўстояў сістэмы, якую яны ж самі выпеставалі і запусцілі і сталі прэтэндаваць на ролю Бога на зямлі. Адчулі сябе адзінымі творцамі жыцця. А ўсіх астатніх, хто больш-менш падобны на сапраўднага творцу: ату яго, ату. Уладзімір Караткевіч быў творца. Ён адзін з першых на той жа зямлі пад белымі крыламі паведаў свету аб тым, як самі, застаючыся ў цяні, дзіка могуць паляваць каралі Стахі. І ён жа ўвогуле недзе шмат у чым прадказаў тое дзікае іх паляванне ў кастрычніку 1988 года. Дзікае паляванне каралёў сталіншчыны.

А пачалося яно... Ці можна назваць дакладную дату факта, падзеі, якія былі і застаюцца вечнымі.

Не памылішся, з чаго ні пачнеш. Кіношнікі, напрыклад, вызначылі сабе кропку адліку музычную. Як грымнуць барабаны, як загучаць фанфары, як палецца: «Я другой такой страны не знаю...», так і ведай, яны ідуць. Вось з гэтага можам пачаць і мы, таму што ўсе на свеце

каралі па тым, што датычыцца складання сцэнарыяў, даволі прымітыўныя. Без хітрыкаў і мудрагельства і трыццатага кастрычніка яны таксама пачалі з музыкі і ваеннага аркестра.

«Широка страна моя родная... Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек», — загрымела і залунала, разляглося па зямлі ў 13.00 ад сумнай брамы ў раёне Маскоўскіх могілак сталіцы Беларусі Мінска. Меркавалася, што песню гэту каля ўвахода на могілкі падхопяць услед за аркестрам камсамольцы, чый дзень нараджэння святкаваўся напярэдадні, а сёння павінен быў працягвацца іх масавым гулянням у раёне могілак. Так загадзя было абвешчана ў газеце: Маскоўскія могілкі зачынены з нагоды гуляння камсамольцаў.

Але камсамол і камсамольцы, невядома чаму, не пажадалі масава гуляць у адведзеным ім уладамі месцы, хаця на тую хвіліну там знаходзіліся амаль усе камсамольскія правадыры. І масы былі, толькі яны таксама не шпацыравалі і не спяшаліся засведчыць, што гэта масы камсамольскія, для гуляння. Магла быць і яна там, палеская ластаўка. Яна ж была і лаўрэатам прэміі Ленінскага камсамола рэспублікі, а да ўсяго яшчэ — і песенніцай, звонкагалосай, як і яе маці, і роднае Палессе. Але ў той дзень яна не падхапіла песні, яе не было там, і масы чамусьці не падхапілі бадзёры напеў, не пайшлі за аркестрам.

Не дзеля таго, каб гуляць сярод магіл, выйшлі мінчане, у тым ліку і камсамольцы, у той дзень. Зусім не дзеля гуляння. Невядома, ці даспадобы прыйшлася нябожчыкам музыка часоў іх узлёту, мо і ялеем агарнула і спавіла іх душы, але жывы ў дастатку і працвітанні чыноўнік у тыя хвіліны, відавочна, узвесаліўся, і не выключана, што, пэўна, гатовы быў сам легчы пад гэтую музыку ў магілу. Легчы і паўстаць, адзіна дужасцю духа сарваць века труны — захінуць мошчы, абрасці сцягамі і заспяваць менавіта тую песню, якую выводзіў аркестр. Народ, тыя ж самыя масы, каторым у той дзень прадвызначана было, згодна сцэнарыю, гуляць

і весяліцца, на жаль, класічна зацята маўчаў, зноў жа невядома чаму.

Наогул у той дзень, з самага яго пачатку, замглёнага інеем світанку, пераменна то сонечнага, то хмарнага полудня — было шмат чаго незразумелага, амаль містычнага. Накіраванасць, утаропленасць і адначасова замаруджанасць і затарможанасць была нейкая ў масах, задумлівасць і прасветленасць, і як бы на Бога надзея, таму што некаторыя з іх час ад часу ўскідвалі галовы, пазіралі ў неба і ў твар адно аднаму глядзелі, нібы ўпершыню бачылі перад сабою гэтыя людскія твары. Нешта нараджалася ў той дзень каля гэтай апошняй прыстані зямных чалавечых пакут, штосьці і памірала. І нараджэнне, як і смерць, былі напоўнены патаемнасцю і загадкавасцю.

Духавой музыкі аркестр у горадзе. Ён сёння трохі падобны на каня Пржавальскага, якога выпхнулі з канюшні, заперлі на гарадскі машынны асфальт. Ён заблудзіўся на ім і сканаў, пакінуўшы нам толькі сумны і светлы ўспамін аб сваім гучным і вясёлым іржанні. Але аркестр гэты, што чыгунна чаканіў сваім шэсцем перадзімова ўжо выстуджаны горад, ні ў кога не выклікаў ні цікаўнасці, ні здзіўлення, усмешкі нават, нібы быў складзены са зданяў. Ён іграў, але ў той жа час як бы нема маўчаў. І горад быў невысціма сваімі вуліцамі, акрамя галоўнага Ленінскага праспекта, нібы ў горадзе з'явіўся нябожчык вельмі высокага рангу, катораму па яго становішчы не да твару быў і жалобны марш. Адно толькі гэта і пасавала яму ў яго дзяржаўнасці: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек», — што і іграў аркестр.

І сотні, тысячы мінчан з двух бакоў Ленінскага праспекта спяшаліся па тратуарах да Маскоўскіх могілак. Ішлі шчыльна, як у чарзе да Маўзалея, моладзь з кветкамі, ішлі па адным і сем'ямі, з дзецьмі, некаторыя кацілі перад сабой дзіцячыя каляскі з немаўлём у ёй. Спыняліся перад чырвоным вокам святлафораў, чакалі дазваляльнага, зялёнага. Дарога была доўгай. Метро

на пад'ездах да могілак было зачынена: «па тэхнічных прычынах». Грамадскі і прыватны транспарт спынены міліцыяй — без абвяшчэння прычын. Усе скрыжаванні ачэплены шматслойнымі нарадамі міліцыі, мыш не праскочыць. Праезд быў дазволены толькі міліцэйскім машынам, некаторым гарадскім, прыгарадным і нават міжгарадным аўтобусам, але толькі адзінымі пасажырамі тых аўтобусаў зноў жа былі людзі ў міліцэйскай форме не простыя міліцыянеры, а ўсе спрэс афіцэры, міліцэйскія чыны. Мо гэта асаблівасць іменна мінскай міліцыі, але чамусьці сярод яе мала радавых, падобна на тое, калі ў Мінску нарадзіўся міліцыянер, то абавязкова ўжо як мінімум з адной зоркай на пагонах.

Бесперашкодна праходзілі і ваенныя машыны, што незразумела, з якіх нор і берлагоў павыпаўзалі. Мінск і мінчане ні дагэтуль, ні пасля іх не бачылі, то былі машыны спецыяльнага прызначэння. Так, бачыць іх ніхто не бачыў да часу ікс, але было відавочна, што яны ўжо зведалі працу. Хапіла ім. Ахоўнага колеру фарба блішчыць і ззяе свежасцю і лакам. Рэжуць вока адлакіраваныя чорныя, як нагуталіненыя, нумарныя знакі, а самі машыны, жалеза іх, нібы прайшлі праз метэарытны дождж. Ці прывезлі іх па крайняй меры з Чылі, у падарунак ад Піначэта або яшчэ якога-небудзь правадыра, ці сышлі на мінскую зямлю з экранаў тэлевізараў. Забітыя жалезнымі кратамі фарывочы, у тых жа кратах назіральнае шкло, падобныя на байніцы кулямётных гнёздаў акенцы-вадамёты. Чорныя «варанкі» ахоўнага колеру ды яшчэ з камуфляжамі пад вусеня-лістаеда, далёка не раўня будзённа-звычайным міліцэйскім — шырока прасторныя, змрочна-змяшчальныя. І ішлі яны дзяржаўна, нехапатліва, як здольны хадзіць у зацішку зялёнага гаю цяжкія танкі, паўзлі, грэбліва і смуродна акурваючы лішкам, перанасычанасцю прытоенай у іх сілы, усведамляючы гэтую сваю сілу, усё цывільна хапатлівае, інтэлігентна дакучлівае, шморганае. Свежапамытыя палымяныя і мірныя пажарныя машыны здаваліся ў атрутна-зялё-

най іх засені проста ёлачнымі ўпрыгожваннямі. Як твар немаўляці, анёла-херувіма сярод іх былі чыстыя і нявінныя вёрткія медыцынскія “хуткія дапамогі”.

Каму толькі яны былі павінны дапамагаць? Па якім нябожчыку, што за сляза тая пякучая, сляза ўсенароднага гора са стратай прытомнасці і свядомасці была павінна праліцца, калі картэж, механізаваная раць каля брамы Маскоўскіх могілак складала больш за сотню розных машын? Што за вораг раптоўна з’явіўся ў горадзе Мінску? Напалеон са сваім войскам паўстаў з магіл і па Маскоўскім тракце рушыў сюды ўсіх сваіх забітых і тапельцаў з пераправы на Беразіне, а мо пракручвалася нанова “аперацыя Баграціён” і гораду ішло вызваленне? Каго і ад каго тут гэтая раць была павінна бараніць: жывых, што з кветкамі ў руках запоўнілі плошчу, ці мёртвых, што пакорліва і назаўсёды леглі пад магільныя пліты?

Уваход на Маскоўскія могілкі, шырокія вароты з несучешна і высокая, як скульптурная група калгасніцы і рабочага над уваходам на ВДНГ, жалобнай постаццю жанчыны над імі, якая толькі што страціла сына ці дачку, былі ў некалькі разоў ачэплены курсантамі Мінскай школы міліцыі. Уздоўж гэтага ачаплення хадзіў невысокі, каржакаваты падпалкоўнік з мегафонам у руках і заклапочанасцю аратага на стомленым сялянскім твары, у добра паношаным ужо шынялі, больш падобным на брэзентавік пасляваеннага старшыні не надта заможнага калгаса. Групы міліцэйскіх чыноў больш высокага звання. Шматлікія групоўкі людзей у цывільным, у ананімнасці твараў каторых за вярсту прачытвалася іх прыналежнасць. Яны былі раскіданы як кветкі сярод чартапалоху ці, больш дакладна, як чартапалох у полі кветак — у вялізным ужо натоўпе на плошчы каля Маскоўскіх могілак. І было дзікавата і незразумела адчуваць нейкую ярую і непрыхаваную варожасць да гэтых позніх восеньскіх кветак, варожасць людзей, у каторых кветак не было. Нібы кветкі былі ў нечым вінаватыя перад імі. Ці зусім ужо то былі не

кветкі, а плашчы тарэадораў, што цвялілі вока. І нявер’е ў іх, недавер гэтым астрам і гваздікам хутка зрабіліся ўсеагульнымі і пераважнымі. Нявер’е адно аднаму і адно да аднаго, нібыта ўсе тут былі сексотамі, з кветкамі і без. Кветкі, здавалася, на вачах вялі — некаторыя з людзей трымалі іх рукамі пад горла — марнелі ад сцюдзёнай зыбкасці полудня і здушанасці чалавечага дыхання, духу паліцэйшчыны і сакрэтнага дазнання, што быў учынены на плошчы ўсім прысутным. У паветры адчувальна патыхала жахам. І зноў гэты жах быў незразумелы і невытлумачальны. Ці то напалохаліся мёртвыя і пачалі дыхаць жахам, панеслі яго да жывых, ці то ў жывых абудзілася нешта такое, што прыйшло да іх разам з малаком маці, геннае. Яны былі ж свабоднымі, і ніхто ім адкрыта не пагражаў. У любую мінуту яны маглі павярнуцца і пайсці адсюль, і ніхто б іх не затрымліваў. І самыя баязлівыя, што былі ўжо напалоханы на ўсё сваё і дзяцей сваіх жыццё, так і зрабілі. Натоп ад гэтага не паменеў, хаця стаў і больш падазроным. Усе раптам пачалі азірацца, скоса шнарыць вачыма па тварах адно аднаго, як па кішэнях, нібыта вось так імкнуліся і спадзяваліся набыць кропку апоры, шукалі таварышаў па службе, суседзяў па кватэры, проста знаёмых. А калі знаходзілі, сутыкаліся позіркам са знаёмым, спяшаліся яму насустрач, аб’ядноўваліся і ў гэтым аб’яднанні яшчэ больш раздрабняліся, расслаіваліся, пакідаючы ў пустотах руху і еднасці дух варожасці, ворага, творачы вобраз ворага з нічога, з кожнага, каго раней не бачылі і не ведалі, не здароўкаліся, не рукаліся.

Вобраз ворага з заакіянскага, крывавага і малпападобнага перарастаў у свайго, беларускага, мінскага, а таму і больш страшнага. Ён знаходзіўся побач і адначасова быў падобны на тыя машыны спецпрызначэння, што прыкархнулі да пары да часу пад халодным сонцам кастрычніцкага полудня, каля тратуараў Ленінскага праспекта, падобны праставатаму на выгляд падпалкоўніку міліцыі з яго стомленым тварам, твару суседа, які дыхаў табе ў патыліцу, уласнаму твару, які палаў ужо,

апякаў душу агнём, што незразумела адкуль прыхлынуў да іх.

Стары вобраз дому Раманавых, трэцяга аддзялення яшчэ вытворчасці, знаёмы, што адразу ж узнікае ў свядомасці беларуса з трох слоў: сіцыліст, аскубент і жыд. Але сёння спрасаваны ў адно: інтэлігент. Паэт, прэзаік, мастак, артыст, музыкант — творчы чалавек. А канкрэтна — Адамовіч, Быкаў. І яшчэ той — хахлацка-яўрэйскі, масонска-маскоўскі, ну, з «Огонька», Кароціч, каторы — канечне ж! — арганізаваў гэты мітынг і прыбыў сюды паглядзець, што атрымаецца. Імя яго сярод міліцыі і ў натоўпе гучала, было ўвесь час на слыху. Пісьменнікі. Нейкага народнага фронту прагнуць. Мільянеры і так. Вось адбяруць у рабочых фабрыкі і заводы, у сялян — зямлю, прысвояць і прымусяць усіх рабіць на сябе. Ні менш ні больш. Вось такі грандыёзны вобраз ворага, капіталістычна ашчэранага. Хто ў параўнанні з ім нейкі недарэчны Дзядзечка Сэм? Ваўчанё са шчаслівай увагуле казачкі аб Чырвонай Шапачцы. А тут ваўкі, крывасмокі будучыя, узгадаваныя і ўкормленыя народным хлебам і салам адстрэлу гэтых ваўкоў, аблавы на ваўчанят, іх маладых памагатых трыццаціга кастрычніка 1988 года і падрыхтавалася браніраваная раць, наваёўленыя каралі Стахі часоў перабудовы і галоснасці ў Беларусі. Справа ў тым, што на канец кастрычніка ці на пачатак лістапада прыпадае дзень памінавання продкаў. Дзяды. З часоў паганства яшчэ традыцыйнае свята на Беларусі. І не толькі Беларусі. Другога лістапада — афіцыйны дзень памінавання продкаў у Прыбалтыцы, палякі пазначылі гэты дзень у календары чырвоным, зрабілі яго непрацоўным. Дзяды адзначаліся ў Мінску і за год да гэтага. Гарсавет даў дазвол. Па ініцыятыве мінскіх нефармалаў — «Талакі» і «Тутэйшых» — быў праведзены агульнагарадскі мітынг. За дазволам правесці такі мітынг нефармалы пры падтрымцы Фонду культуры звярнуліся да ўлад і ў гэтым годзе. Напачатку дазвол быў дадзены. Нейкі чыноўнік з гарадскіх улад не праявіў адпаведнай пільнасці, недаглядзеў, якая вялікая небяспека тоіцца за

мёртвымі, калі іх узяць і ўсіх разам памянуць. Сярод іх ёсць жа і белагвардзейцы, «заслужаныя» кулакі і ўвогуле цёмныя асобы. На той свет, не ў партыю, прымаюць усіх. Паміраюць таксама без дазволу, а іншых дык нават і прыстрэльваць даводзілася. Дзеля чаго ж, навошта жывым і сёння паважаным адказваць незразумела за каго і за што, за ўсіх гэтых шматлікіх: дачасна, нечакана і пасля цяжкай і працяглай хваробы, мо нават буржуазнага ці, яшчэ горш, нацдэмаўскага паходжання.

І хаця ў нейкіх будынінах людзі, якія заўсёды і ўсё канструююць і ўзважваюць, бо яны, падобна, і нараджаюцца з цыркулем і вагамі, гаварылі аб ступені ўзважанасці і канструктыўнасці, падымалі і ставілі пытанне, было ўжо зразумела, што ніякага мітыngu не будзе.

Гэта стала відавочна і ясна як божы дзень, амаль апоўначы 19 кастрычніка ў Доме кіно на першым, арганізацыйным пасяджэнні рэспубліканскага гісторыка-асветніцкага таварыства памяці ахвяр сталінізму «Мартыралог Беларусі». Менавіта там, у Доме кіно, а па-прастамоўнаму, Красным касцёле, пад яго велічнымі і міласэрнымі скляпеннямі прагучалі першыя залпы невідзімак са свету караля Стаха па тых, хто вельмі ўзнёсся ў апошні перабудовачны час, пачаў падымаць галаву і падаваць голас. Надышла пара спыняць і затыкаць рот.

Вось для гэтага, для правядзення залпа, невідзімкі стальной раці скінулі, знялі на нейкае імгненне жалезныя маскі. Хоць і не да канца, але паказалі прысутным свой сапраўдны твар, убачыць які стала сёння найвялікшай марай кожнага відушчага. Паглядзець на свае вочы на гэты твар, воблік, клятвы з усіх трыбун, са старонак усіх газет, часопісаў, радыё і тэлебачання: бюракрат, бюракрат, бюракрат. Гэты бюракрат зрабіўся амаль што Богам, вышэй за Бога. Усе пра яго гаварылі, усе ведалі, што ён ёсць, ён вінаваты ва ўсіх грахах, але з жывых да той мінуты ніхто яго не бачыў. А тут убачылі. Нічога жудаснага і жахлівага, ні боскага, ні іншапланетнага: «Мадэ ін мама».

Як папяросы з пачка «Беламорканала», яны сядзелі ў Доме кіно, шчыльным пачкам, папяросы ці патроны ў адной абойме, свежай, нядаўняй вытворчасці, шчыльнымі радамі, па звычцы захапіўшы лепшыя месцы. Мясцовая знаць, сучасныя шляхціцы, наменклатура, людзі ніадкуль, таму што яны так і не пажадалі назваць свае прозвішчы і пасады, зарэгістравацца, як тое зрабілі астатнія тры з паловаю сотні чалавек, якія сабраліся тут. Прыйшлі арганізавана, але патаемна, за паўтары гадзіны да пачатку пасяджэння і, здавалася, былі там заўсёды. Літыя плечы, каменна-цяжкія патыліцы. Ананімна прысутна-адсутная, непранікальная завешанасць твараў прымушала і ўсіх іншых трымацца на значнай адлегласці. Армейская, лагерная дысцыпліна і дакладнасць, як пры выкананні каманды «Плі» ці «Разысціся», пры галасаванні: супраць, супраць, супраць. Расстрэл таварыства, якое яшчэ і не існавала, не было створана і абвешчана. Расстрэл статута, рэзалюцыі, праграмы, членаў. Папераджальныя залпы прызвычаеных да такога вось палявання стралкоў: улёт і на голас, на гук, з пляча і на ўскідку. Ашаламляльнае паляванне.

Толькі двое з гэтай спрасаванай у адно масы наважыліся цалкам паказаць свой твар. Адзін з іх аказаўся вялікім эстэтам, змагаром за галоснасць і перабудову. То быў пракурор. Гучыць пракурор амаль як Пракуратар. Хай ён і застаецца як Пракуратар, з вялікай літары. Я не хачу тут называць яго прозвішча. Яно ў свой час прагучала са старонак газеты «Комсомольская правда» і часопіса «Юность». Прайшоў час, мо чалавек што і зразумеў, хаця і сумняваюся. Але цяпер для мяне дый для ўсіх нас больш важна не прозвішча, а асоба, сама з'ява, тое, што за гэтым стаіць. У гісторыі іх прозвішчаў усё роўна не застанецца. Гэта каліфы смутнага часу, і часу ім адведзена — гадзіна... І тут больш важна, каб гадзіна тая ў нашай гісторыі не паўтарылася. Дзеся гэтага я зноў сёння вярнуўся да кастрычніцкіх падзей 1988 года ў Мінску. У тым нашым беларускім кастрычніку завязана шмат і шмат вузельчыкаў, якія мы сёння яшчэ

разблытваем, не адны толькі беларусы, усёй краінай. Доўга яшчэ будзем разблытваць. І ці разблытаем. Таму і такая ўрэзаная, не па віне рэдакцыі часопіса, атрымалася публікацыя ў «Юности», як у лепшыя часы: не надышоў яшчэ час гаварыць усё, — сказана было часопісу недзе на самым Алімпе—у ЦК КПСС. А на абнародаванне ўсіх прозвішчаў дазвол быў дадзены. Быў дадзены дазвол на друкаванне матэрыялу, як выжымак з хронікі падзей, як самой хронікі. Гэта і вымушае мяне сёння яшчэ больш адыходзіць ад той хронікі і стрэлачнікаў, таму што справа зусім не ў іх. Яны толькі выканаўцы. А кіруе імі паляванне, адно з самых старадаўніх раёстваў на свеце.

Такім чынам — Пракуратар. Пракуратар, таму што будзе яшчэ і Куратар. Хай яны так і ідуць у адной звязцы і з вялікай літары. Дзве асобы, дзве постаці адной з’явы. Тое, што ён вялікі дэмакрат і не менш вялікі эстэт, змагар за галоснасць і перабудову, вынікала з яго выступлення. Ён з першых слоў абвінавачваў залу ў невыкананні прынцыпу дэмакратычнасці: адвыклі чуць і слухаць адваротны бок. Гэта сапраўды было, і не варта гэта адмаўляць, адмаўляць тым больш памятаючы, як самі пракуратары, авангард наш, пільна прыслухоўваліся да гэтай пары да слоў, плачу і энку таго ж адваротнага боку. А да ўсяго ж слухаць дэмагогію на самай справе было брыдка. З яго слоў вынікала: не сунь, маўляў, носа не ў сваё проса, ахвярамі сталінізму займаецца той, каму трэба займацца. Зноў жа яны, авангард. У рэспубліцы створана спецыяльная камісія на чале з Цэнтральным камітэтам партыі. І не трэба нам аніякай грамадскасці і мартыралога. Трэба вучыцца слухаць адваротны бок. Пракуратарскае слухаць было тоесна: будзьце ласкавы слухацца.

Другое, тое, што Пракуратар яшчэ і эстэт, высветлілася з кароткай рэплікі ў адказ яму рэжысёра тэлебачання. Вялікі дэмакрат і змагар за галоснасць, перабудову і плюралізм, як прагучала, арыштаваў, забараніў паказваць з экранаў тэлебачання яе фільм аб

ахвярах сталінізму, людзях, расстраляных у 1937-1939 гадах на ўскраіне Мінска, у Курапатах, злачынстве сталінскай адміністрацыі, якое было выкрыта іменна грамадскасцю, абнародавана кандыдатам гістарычных навук Зянонам Пазняком. Грамадскасць і настойла, прымусіла пракуратуру ўзбудзіць крымінальную справу, правесці следства. А ў той дзень у Красным касцёле з вуснаў Пракуратара, з яго заключэння на тэлефільм: чэрапы на экране тэлевізара — гэта зусім-зусім не эстэтычна, трэба ашчаджаць пачуцці народа.

Вось так, калі бацька ўсіх народаў вывеў на паляванне за чалавекам сваю стальную раць, таксама, пэўна, ашчаджалі пачуцці свае і народа, стралялі больш у патыліцу, каб не зазірнуць адно аднаму ў вочы. І той ашчаднасцю давялі народ да такога вандалізму, пра які сёння невыносна і гаварыць: вечарам быў стрэл у патыліцу, а ноччу мясцовыя падлеткі павыцягвалі забітых з ям, пасадзілі іх пад хвоі, сунулі ў зубы па цыгарцы, далі ў рукі гэтага што-небудзь больш жудаснае і жахлівае. І, ох, ці не прэлюдыя да газеты. Гэта — з таго ж артыкула Зянона Пазняка. Ці ёсць на свеце пасля нашых сённяшніх дзён?

Наступны, хто паказаў свой твар, зняў маску, быў чалавек, шмат каму ў зале знаёмы, амаль што свой, некалі перакідваўся ў шахматы з самім Аркадзем Куляшовым — паэтам, лаўрэатам, дэпутатам, сябрам Аляксандра Твардоўскага. Куратар, адзін з куратараў, несуючы культуры ў масы. Куратарскае крэсла яго на той момант было не вельмі трывалым: ва ўстанове, да якой ён належаў, ішло скарачэнне штатаў. І, па ўсім, ён прыйшоў у гэтую залу з яўным заданнем клана культурыстаў і куратараў рэспублікі паказаць, што яны неабходныя, не дапусціць стварэння ніякага самадзейнага таварыства. Гэта было відавочна на той ахвярай самаадданасці, закланнасці, з якой кідаўся ён грудзмі на трыбуну-дот, амбразуры мікрафонаў. Кідаўся дэманстратыўна недарэчна і не да месца; у час нават працэдур галасавання: не прымусіць слухацца, не спыніць ход гісторыі, перабудовы і галос-

насці, дык хоць на імгненне затрымаць, паказаць уменне і падрыхтаванасць трымаць і не пушчаць.

Складаныя і супярэчлівыя пачуцці выклікала гэта ахвярнасць і закланнасць. Усё ж, што б там ні казалі, гэта быў учынак. І чалавек ён быў шчыры, неблагі, як, дарэчы, кожны сярод іх, вось такіх куратараў. Усе яны шчырыя, неблагія і разумныя людзі. Толькі, толькі... далучэнне да куратарства і пракуратарства не праходзіць беспакarana. І ці яго віна, што, выпраўляючы на подзвіг, яго не здолелі ўсім кланам прыстойна абмундзіраваць, зрабілі наадварот, распранулі дагала. Сапрэлі, пэўна, у сталінскіх скрынях старыя мундзіры, сатлелі ў прах, як і колькі ні нацягвай іх на сябе — усё роўна застанешся голым. Тут ужо і самы адмысловы касцюмер не дапаможа. А мінскія шаўцы ніколі сваім мастацтвам не вылучаліся. «Бурда» — ды не тая, дамарослая, што проста бурда. І перабудова гэта відавочна выкрыла, спачатку пахіснула, а потым і ў друз, ушчэнт разбілі міф аб стабільнасці становішча рэспублікі, міф аб самай дабранадзеянай рэспубліцы ў краіне. Прасвятленне, набыццё зроку — заўсёды балюча і страшна, але ж некалі трэба прызнавацца ў гэтым. Чалавецтва павінна з усмешкай развітвацца са сваім мінулым. Класіка. Але ж то, пэўна, усё чалавецтва. Чалавецтва ў гісторыі. А чалавек і ў тую хвіліну, калі адбываецца гэта развітанне? Ці да гумару, ці да ўсмешкі?! І яшчэ, што такое кожнаму з нас — мінулае? Якое ж яно, мінулае, калі гэта сёння? Калі ты ўрос у гэта сёння, прысмактаўся да яго, зросся з ім, як тая царэўна-жаба з брыдкай, але сваёй скурай. І няма нідзе Івана-царэвіча, які б здагадаўся з рашучаю ўсмешкай спаліць тую скуру. Усе лапцяць і лапцяць яе. А скура ўсё роўна жабіна. Вось ужо і нітак не хапае, вось ужо і латак няма, і голкі паламаліся, дый лапіць няма чаго. А зачараваны царэвіч усё цыруе і цыруе. Народ ужо кончыў плакаць па тым сваім жабіным плацэйку і смяецца, грозна і папераджальна, а ён шчыруе і шчыруе. Голасць караля была бачна не толькі прастадушнаму воку дзіцяці, усім, хто знаходзіўся ў зале, хто пажадаў і

здолеў у апошнія гады набыць зрок. Са сваімі доказамі і аргументаванасцю ён толькі працягваў усеагульны рэспубліканскі духоўны стрыптыз і спачуванне да яго і абурэнне тымі, хто вымусіў яго з'явіцца сюды, запасіліся, выпявалі ў душы, таму што голасць гэта год-два назад была ўласціва багата каму, калі не ўсім, хто сядзеў цяпер у зале. Што тут казаць, чаму радавацца, не толькі адзін перад адным — на ўвесь свет выхваляліся, выстаўляліся сваёй галізной. І сорам мімаволі чырванню ахопліваў твар. Большай дыскрэдытацыі той установы, якую прадстаўляў той Куратар, пры ўсім жаданні немагчыма было ўявіць, папрасі ворага — і той не здолеў бы. Сапраўды, няма ў нас ворага больш вялікага, чымсьці самі мы. І яшчэ. Гэта ўжо спакон веку, каралі і каралькі ўсіх рангаў і званняў, куратары, пракуратары і шэрыя кардыналы баяцца свежага паветра: як хутка яны ліняюць да страты чалавечай вартасці і годнасці, калі іх выцягнуць на святло, пачаць гаварыць з імі на нармальнай чалавечай мове, не ідыялагічнымі прапагандысцкімі блокамі, а відавочнасцю, рэальнасцю, пазбавіць іх звыклых абставін, саноўнага крэсла, тэлефонаў-вяртушак, сакрата-рак, мэблі пад арэх ці чырвонае дрэва, парадных пад'ездаў і лесвіц пад мрамур. Без усяго гэтага, без падтрымкі, без хлопчыкаў-павадыроў, як хадзілі некалі сляпыя жабракі, яны таксама сляпыя. Ніколькі не велічныя, не проста бездапаможныя, а недарэчныя і бязглуздыя, як можа быць недарэчным чалавек з сапсаванай каардынацый руху. Таму, як казаў славуты расійскі дзядуля Крылоў, мы шмат у гісторыі прыкладаў ведаем. Недарэчныя і бязглуздыя ў нармальных чалавечых зносінах, адносінах і сувязях. Недарэчныя ў прамовах, учынках, дзеянні. О, наша шматпакутнае жыццё і гісторыя апошніх гадоў, ты ўсё такое — выпрабаванне на бязглуздасць і бязглуздасцю. Яны лжывыя, таму што ўжо не здольныя быць самімі сабой, а толькі пад... Імітацыя праўды, імітацыя жыцця, улады, пэўна, таксама. Жахліва, жудасна, таму што мы таксама пад, пад імі. Мы, сляпыя хлапчукі, павадыры сляпых. І ніколі па сваёй добрай

волі яны нас не выпускаць з-пад гэтага пад, калі мы не здолеем вызваліцца самі, не станем відушчымі і адмовімся быць іх павадырамі.

І падобна на тое, што людзі, якія сабраліся ў Красным касцёле, упершыню разам моладзь і творчая інтэлігенцыя Мінска, пачыналі выходзіць на тую дарогу вызвалення і прасвятлення:

— Хто за тое, каб прыняць нашу сумесную рэзалюцыю за аснову,— як звычайна прапанаваў старшыня сходу,— прашу падняць рукі. Зала, за выключэннем людзей ніадкуль, ускінула рукі. У той жа час падхапіўся са свайго месца Куратар, які да гэтага ўжо выступаў, але так нічога пэўнага і не сказаў. Яго не сагналі з трыбуны толькі дзякуючы яшчэ аўтарытэту і высокасці той установы, ад імя якой ён тут з'явіўся, веданню яго ў мінулым як чалавека нелагога і памяркоўнага, заскарузлай, старой цярплівасці прысутных. Цяпер ён зноў памкнуў да мікрафона. Памкненне гэта параўнальнае толькі з адчаем лагерніка — як хутка ў наш час мяняюцца ролі,— лагерніка, які кідаецца на калючы пад напружаннем дрот. Але старшыня, імкнучыся закончыць галасаванне, абяруч абхапіў трыбуну і не дапусціў яго да мікрафона. Маленькі, у акулярах, толькі што пасля інфаркту, немаладзён ужо, ён не дазволіў выпхнуць сябе з-за трыбуны, не пусціў да мікрафона. Пачалася доўгая і даволі зневажальная тузаніна і спрэчка. Барацьба за ўладу, мікрафон, галаснасць і чалавечую вартасць Двое хлопцаў-распарадчыкаў з нарукаўнымі павязкамі наблізіліся і сталі па абодва бакі Куратара. Пазней часопіс «Политический собеседник», № 1, 1989 г., напіша, што яго сілаю сцягнулі з трыбуны, вывалаклі з залы і амаль пабілі. Сведчу: ніхто пальцам да яго не дакрануўся. А сам факт такой публікацыі — дадатковае і яскравае сведчанне размеркавання сіл. Рэспубліканская незалежная і плюралістычная прэса, за выключэннем «ЛіМа», — іхняя. Выступленне, крык Янкі Брыля ў «Советской Белоруссии» — эпізод, адчуванне старой гвардыяй таго, што перабралі, хапілі праз край.

— Дэмакратыі. Дэмакратыі і галоснасці, — скандзіравалі, як стралялі, людзі ніадкуль. — Дайце яму слова, няхай гаворыць.

— Ён ужо гаварыў, а мы слухалі, — адказвала зала. — Няхай не перашкаджае працэдуры галасавання.

— Дэ-ма-кра-ты-і, га-ло-сна-сці, — білі адзіночнымі і чэргамі згуртаваныя ананімы. Пацяшалася, рагатала зала. Але ў таго-сяго з той залы вочы пайшлі ўбок, у падлогу, цела — у крэсла, а галава — у плечы. У тых, хто захаваў у сабе адчуванне сораму і жалю. Было сорамна і крыўдна да слёз, чалавек жа, што спіхваў другога чалавека з трыбуны, сутаргава і недарэчна цягнуўся да мікрафона, быў прадстаўніком культуры добранадзейнай і стабільнай рэспублікі.

— А загадчыка, свайго сакратара, ён таксама здольны ў час галасавання перапыніць, сагнаць з трыбуны?..

Угнуўся за сталом прэзідыума, нібы жадаючы праваліцца скрозь падлогу, пайшоў плямамі, глыбока і цяжка задыхаў Васіль Быкаў. Прыкмета характэрная і грозная, каму даводзілася бачыць яго. Прыкмета адчайнага гневу, грэблівасці, гранічнай сабранасці і рашучасці. Нешта вельмі і вельмі беларускае, як яго талент, безвыходнае і таму небяспечнае. Гэта адчулі ўсе, як, пэўна, адчуваў у яго, Быкава, маладыя гады там, на перадавой, накрываючы іх палёт варожага снарада. Вось таксама некалькі гадоў назад на нарадзе пісьменнікаў-франтавікоў у Мінску ён угнуўся і наструніўся за трыбунай, як у тым жа акупчыку на перадавой, у прысутнасці членаў урада і першага сакратара ЦК рэспублікі, гаворачы аб зачынальніках франтавой літаратуры. Па-сялянску ўгнуўся і кінуў у залу і прэзідыуму: Віктар Някрасаў. Цішыня тады ў зале ўстанавілася неймаверная. І ў той цішыні выразна і гулка чуліся крокі першага сакратара, што пакінуў прэзідыум і залу. І цяпер такая ж неймаверная цішыня ўсталявалася ў зале яшчэ да таго, як падняўся са свайго месца Васіль Быкаў. Гэту цішыню таксама, пэўна, трэба назваць прадчуваннем залпа, прадчуваннем таго палявання, у прамым сэнсе палявання і адстрэлу, што

пачаліся праз два тыдні. Ці ведаў, прадбачыў, ці мог гэта прадбачыць Васіль Быкаў, хутчэй за ўсё так, хаця і не ў поўнай мо меры. Той сакратар, што ў адзіноце і моўчкі пакінуў прэзідыум, Пётр Міронавіч, Машэраў, пайшоў. Пайшоў назаўсёды пад несучешны плач народа, хоць і ён быў не без папроку. Толькі папрок той быў як бы і самім сабе. А тыя, што прыйшлі на змену яму, прэзідыумаў не прывыклі пакідаць: біцёся тут хоць галавой, а я сваё зраблю і скажу. Не прывыклі пакідаць прэзідыумаў, таму што ім і ў галаву не магло прыйсці такое. На такую думку і ўчынак не хапала ім галавы. І час, час крута памяняўся: пойдзеш, адразу ж зойме тваё месца нехта іншы і скажа — маё. Бессаромны і пазбаўлены прыстойнасці і вартасці сам час. Бяры, хапай, што паспееш, так, пэўна, распадалася і рымская імперыя. Вось чаму, так трывушча трымаўся за трыбуну Куратар. Голы кароль-то голы, але, як правіла, калі здымаецца апратка, памірае і сорам. Сорамна адно толькі імгненне, а пераступіў праз яго, пайшло нармальнае жыццё, натуральнае становішча, калі, аднойчы схлусіўшы, не хочаш, а мусіш хлусіць і хлусіш ужо не дзеля зорак і чыноў, кар’еры, дабрабыту. Мастацтва дзеля мастацтва. І асабліва захопляе гэта мастацтва, калі творчасць калектыўная, калі адчуваеш цвёрды і цёплы локцік другога творцы. Прагнеш адчуць сябе ўжо і салаўём. Дастаткова толькі згадаць «Салаўёў пад Прыпяцю», нарыс увагуле сумленнага аўтара ў цэнтральнай газеце, пасля чарнобыльскай трагедыі. Раней тых салаўёў ніхто там і не чуў. А тут гахнуў атамны рэактар, і на ўсю краіну голас: салаўі над Палессем спяваюць.

Тое ж самае і тут. Куратар з падачы рэспубліканскай прэсы і пасля франтальнай атакі ўсіх іншых аголеных апаратчыкаў зрабіўся пазней героем дня. У сане пакутніка, але пры крэсле, пайшоў на павышэнне. А Быкаў у тую хвіліну вымавіў усяго некалькі слоў:

— Што тут адбываецца? Што гэта нам нагадвае?.. Мы толькі што прагаласавалі: хто за рэзалюцыю? Ставім на галасаванне: хто супраць рэзалюцыі? — Прагаласавалі.

Супраць стварэння гісторыка-асветніцкага таварыства ахвяр сталінізму і Куратар з Пракуратарам, і тая ж дружная каманда ніадкуль. Потым, крыху пазней, яны перавернуцца, перакруцяцца: пасля тэлеграмы М. С. Гарбачова падобнаму ж таварыству ў Маскве будуць «за» — святая ж справа. Але тады яна яшчэ не была зверху асвятчана, і яны, зразумела, катэгарычна супраць. Усё, што зверху не дазволена — забаронена.

— Вось і ўсё, — сказаў Васіль Быкаў, звяртаючыся да Куратара.— Цяпер гаварыце, што вы маеце сказаць.

Эпізод гэты доўжыўся мінуту.

З Куратара нібы выпусцілі пару. Ён набыў тое, чаго дамагаўся — галоснасць, дэмакратыю і свабодны доступ да мікрафона. І, здаецца, разгубіўся: трымаць і не пушчаць не было каго, слухацца яго не сталі. А казаць яму не надта было што, акрамя як паўтарыць казанае Пракуратарам.

— І гэта дэмакратыя? Гэта дэмакратыя? Гэта анархія, а не дэмакратыя! — некалькі разоў паўтарыў ён, стоячы за трыбунай, як не маючы сіл развітацца з ёй.

Але паўтарэнне тое было грознае. У ім ужо было чутно бразганне паляўнічых стрэльбаў, крокі ботаў батальёнаў міліцыі і войск спецыяльнага прызначэння, посвіст гумаваых дубінак, рык матораў машын-вадамётаў, згаладалых «чорных варанкоў».

Паляванне, паляванне, паляванне. Супраць каго?

Наіўнае пытанне: каго можа сёння ўпаляваць афіцыйна зарэгістраваны паляўнічы. Звера і птушкі не так ужо шмат: меліяратары, мінвадгас — лепшыя на свеце паляўнічыя. А тое, што засталася, ацалела пасля іх, адстрэлена, пазначана адным чарнобыльскім залпам. І ў першы ж паляўнічы сезон пасля таго залпа паляванне ў Беларусі, у прыватнасці на пералётных птушак, было забаронена. Цяжка, праўда, меркаваць, чаго ў той забароне было больш: міласэрнасці ці жорсткасці. Паляўнічая здабыча, у асноўным качкі з прыпяцкай поймы, цягнула за межы рэспублікі, несучы радыяцыю. Паляўнічая раць па-за Беларуссю ўзбурліла: чаму вы-

пускаеце заразную птушку за межы рэспублікі? Ім адказалі: калі вы такія апекуны і прыхільнікі чысціні расы, станавіцеся на мяжы і адстрэльвайце, не пускайце заразу.

Сітуацыя хоць і чыста паляўнічая, але вельмі сімптоматычная той, што адбылася трыццатага кастрычніка 1988 года ў горадзе Мінску: тады не хацелі, каб радыеактыўная зараза распаўзлася па краіне. Паляванне ж трыццатага кастрычніка было скіравана на выкараненне заразы, што паступала ў рэспубліку звонку — з Прыбалтыкі, дзе арганізаваўся Народны фронт, дый з Масквы, адкуль набягалі хвалі перабудовы і галаснасці, куды быў выціснуты, выгнаны Алесь Адамовіч. Трэба было захоўваць стабільнасць устояў антыперабудовачнай Вандэі. Аб гэтым прама і ў адкрытую гаварылася пазней ужо з усіх трыбун: вы што хочаце, каб і ў Беларусі было, як і ў Прыбалтыцы. Праўда, пры гэтым заставалася па-за ўвагаю: чаго ж хочуць самі беларусы. Ці на самай справе прагнуць яны зрабіцца паляўнічымі-вартаўнікамі, арганізавацца ў казацкія сотні і дзікія дывізіі, ці падыходзіць такая роля беларускаму народу. Але гэта ўжо, канечне, дробязі...

З дня чарнобыльскага залпу і з той нагоды прапушчанага восеньскага палявання мінулі два гады. Загоншчыкі дзікага палявання караля Стаха здолелі перамеркавацца, узброіцца і стальной згуртаванай раццю выстраіцца ў цэнтры, у сталіцы рэспублікі. Праўда, шмат чаго і ў рэспубліцы змянілася за гэты час. І час, абставіны палявання памянліся. Больш нецярплівым, але і больш гуманным, міласэрным да чалавека і звера зрабіўся час. І не толькі птушка, чалавек і звер гэта адчулі. Акрыялі, пачалі прагнуць жыцця і дрэвы.

На тым жа, родным паэтэсе-ластаўцы Палессі ў апошнія гады невядома чаму высахла, памерла шмат дубоў. Стаялі стагоддзямі, стаялі вечна. А тут як жыццё самагубствам вырашылі кончыць. Вясна, адна, другая, усё ў рост, усё квітнее: вольха, асіна, бяроза, нават ясьень. А дуб не распускаецца. Праўда, у тыя апошнія

гады былі вялікія і доўгія паводкі. Нават не паводкі. Па заліўных сенажацях рэчак Ясельда, Случ, Бобрык, Пціч, па прыбярэжных прыпяцкіх ацалелых дубровах доўга стаяла і не сыходзіла вада, застойная, іржавая, па мохам зарослую бараду дуба. Мо ў той застойнай вадзе і затхнулася цар-дрэва, адмерла ў ім штосьці. І наканава на яму ўжо была печ — на дровы, калі не жадае квітнець. Інакшай карысці ад вас няма. Толькі сум насылаеце, пужаеце і ўдзень, і ўночы мярцвячынай жывое вока.

Але вось апошняю вясною як пачулі штосьці дубы, праведалі штосьці аб тым чалавечым спалоху, а мо нешта ў прыродзе вакол іх змянілася. І адчулі, паверылі ў тыя перамены дрэвы. Не адразу, праўда, а спакваля. Вясна ўжо адстаяла сваё. Набліжалася лета. І адной ноччу апрануўся лістом жывы, але позна аказваючы сябе глухі дуб-лянівец. А другой ноччу раскашляўся дуб памерлы, ды так густа агарнуўся зялёнай водмаладзю, што багата хто ў вёсцы адмаўляўся веры даць вачам сваім. З гэтым мясцовага, сялянскага значэння дзівам супала яшчэ адно. Журавель на Палессі абазваўся, падаў чалавеку голас. А голас той быў ужо напаўзабыты палешукамі. Маладыя і не ведалі, не маглі адказаць, хто гэта крычыць-курлыкае. Толькі паважнага веку старыя пазналі, успомнілі: жораўка, журавельчык вярнуўся. Дзіўна, нібы з таго свету прыйшоў зноў да людзей, старых перад смерцю, перад вечным спачынам пацешыць, як дзетак маленькіх. Дажылі.

Але толькі дзіўна, не больш таго, бо жыццё да звера і чалавека ў тыя міласэрныя дні не ведала літасці. І не ўсе і не ўсюды адчулі і прызналі тую міласэрнасць нябёс, той боскі голас, кліч-курлыканне. Той-сёй, канечне, пачухаў патыліцу, задумаўся, адклаў убок, схаваў ці здаў зусім стрэльбу, развітаўся з ёю назаўсёды. Толькі ўсё роўна паляўнічыя сезоны пачыналіся дзень у дзень, хвіліна ў хвіліну, як абвяшчаліся.

І хвіліны тыя былі жудаснымі. Грукат на сенажацях, пры азярынах і дубровах — як пры штурме рэйхстага. Роўна ў дваццаць чатыры нуль-нуль, у няўчасце, у

глухі час Быка глухлі і слеплі рэкі, азёры, лясы, людзі і звяры. Свінцовы град сыпаўся з неба, як дождж. Звер абміраў і шыўся ў норы. Птушка дзікая, хоць і пазначаная радыяцыяй, губляла галаву, заплюшчвалася і ў апошнім адчаі цягнула з балот і вады ў глухаманцы лазнякоў — у вёску, на сялянскі падворак, да сваіх хатніх суродзічаў. А кананада вакол не сціхала. На вайне як на вайне. Білі, нішчылі ўсё жывое, што лётала, поўзала, рухалася і не здольна было рухацца. Азарт. Нармальны стан і паводзіны чалавека са стрэльбаю. Закон вечнага чалавечага спектакля: калі ёсць стрэльба, значыць, яна павінна стрэліць. Чалавек — уладар прыроды і абавязаны змагацца з ёю і скарыць яе.

І ён змагаўся. Адзін, гуртам, ланцугом, клінам, свіннёю. І вось ужо прыкмеціў недзе ў раёне салігорскіх рукатворных гор здзічэлага ад адзіноцтва, састарэлага ўжо і загадзя пасоленага зайца. Ён там, сярод салявых адвалаў, як сведчаць некаторыя аматары прыроды, вельмі добра асвойтаўся і прыжыўся. Там жа, на Случчыне, на журботных яе палях, як сведчыць пісьменнік Алесь Жук, адстрэльвалі апошняга жураўля. Па сведчанні газеты «Труд», у Вілейскім раёне мясцовая знаць, што прыбыла на запаведнае лебядзінае возера, наладзіла сабе там каралеўскае паляванне. Усюды, усюды, з краю ў край рэспублікі. Усё жывое ў прыродзе і чалавеку аганізавала, расстрэльвалася ва ўпор.

Але асабліва ўдалым, проста цудоўным было паляванне ўсё ж на Палессі, таму што ў Беларусі нічога так не любяць, як Палессе, ні аб адным кутку не складзена больш песень і паданняў, раманаў і вершаў, не праспявана больш песень. Гэтыя песні і казкі расстрэльвалі, а праўдзівей, дастрэльвалі пасля меліяратараў і Чарнобыля. Гэта магла б засведчыць і палеская ластаўка, светлае і чыстае цудадзіця Палесся. І там ішло паляванне іменна на гэта цуда, на дзіця, пад белымі крыламі якога знаходзіцца сама беларуская зямля... «Белый аист летит над Полесьем...» Прыгожа. Іменна на аіста-буса і ішло там паляванне.

На месца будучага бою раць прыбыла механізаваная:

дзяржаўнага жалобнага колеру «Волгі» паглынулі запаведнікі; дэмас-«Лады», як славянскія ладдзі, пацягнулі ў месцы больш дэмакратычныя, да даступных берагоў рэчак і азярын, «казак-электронны» — «Запарожцы», матацкылы паскакалі ў непразнасны балотны хмызоў.

На беразе ракі пад дубам з кучаравай водмаладзю, тым самым, што прыйшоў у жыццё ўжо з небыцця гэтаю вясной, сталі табарам, аб'ядналіся тры машыны: «Волга», «Лада», «Запарожац». Як кажуць, нефармальны інтэрнацыянал. Але нефармальнасць нефармальнасцю, а форму выканалі. «Волзе» аддалі самае лепшае месца, у зацішку і ўкрыцці галін дрэва, на той выпадак, калі надарыцца дожджык — не дастане. А ўсё астатняе было па сцэнарыі, пісаным жыццём. Інтэрнацыянальна згуртаваўшы рады, урэзалі вінца, гарэлачкі і каньяку, таго, «Белага аіста», піўка таксама. У дваццаць чатыры нуль-нуль, у час Быка, адсалютавалі. На світанні прагнуліся, абмундзіраваліся, каб па суху і па вадзе. Узброіліся і пайшлі, ужо, лічы, па вайне і на вайну, у блакаду стрэльбавай пальбы. Для іх гэта блакада і вайна аказалася бяскроўнай. У прыродзе ўсё, што можна толькі забіць і згвалціць, было ўжо забіта і абрабавана. Нікога не бачылі, нікога не чулі, ніякай шкоды нікому не зрабілі, але боепрыпасы выкарысталі. Стомленыя, але задаволеныя, крыху безупыннай кананадай прыглушаныя, вярнуліся ў свой табар. І тут, во жах, дзяржаўная «Волга», з такім клопатам прытуленая ў зацішку, аказалася ў тым самым, у гаўне. Дожджык яе мо б і не дасягнуў, а буслы дасталі, здолелі. І ніякай пачцівасці і павагі, густа, шчодро і рознакалярова: верх, багажнік, дзверцы, шкло. Так шчодро і густа, што ныйнакш як з перапуду.

— Гэта колькі ж іх тут шчыравала, — амаль добразычліва здзівіўся ўладальнік персанальнай «Волгі».

— Пачвары, — абражана ўзвыў вадзіцель, — зараз палічым. — І рвануў з пляча стрэльбу.

Але яго апырэдзіла паслужлівая каманда з «казак-электрона». Чатыры стрэлы зліліся ў адзін. Рэха яшчэ

лунала, шапацела па дуброве, скокам бегла па рацэ і сенажаці, а дзве дасціпна схіленыя з гнязда птушыныя галавы, як бел-чырвона-белыя сцягі, з шапаценнем крывавачы маладую, што не паспела ў першае сваё лета адраджэння яшчэ зашэрхнуць, задубець, лістоту, упалі да ног уладальніка персанальнай «Волгі», які ў ахоўнага колеру шыкоўным паляўнічым сваім касцюме амаль помнікава-бронзава стаяў пад дубам. Быў ён сінявокі, шырокі тварам і целам, па-бацькоўску ўсмяшлівы.— Варты сапраўднага паляўнічага стрэл,— па-бацькоўску ўхваліў ён стралкоў. Але не паспеў яшчэ закончыць гэтую хвалу, як буслінае гняздо ўзяцела разам угару. Памкнула ўгару дымным воблакам пылу і пер’я, чорна-ссохлымі суччамі-галавешкамі, белаю пенай шырока распасцёртых птушыных крылаў. Здавалася, пякучы слуп полымя і агню выхапіўся з макаўкі дуба і пайшоў у сіняе неба. Дуб стрэліў агнём у сонца і падпаліў сам сябе.

То з вышыні нябёс лілася ўжо на яго кроў бусла і бусліх, мёртвых, абезгалоўленых, як лілася яна з цела чалавека ў сталінскіх катавальнях ва ўнітазы ў прыбіральнях. Разлучаныя з жыццём птушкі ўсё ж паспелі выкінуцца з гнязда і, акрапляючы крывёю лістоту і вопратку сваіх забойцаў, спланіраваць на зямлю, упасці пад дубам каля ног магутнага ўладара, цара прыроды — чалавека. Бусел і бусліха, бацькі. А трое маладых вінтом пайшлі ў неба, да сонца. Трое птушанят — вялікая рэдкасць для звычайна нешматлікай буслінай сям’і. Але год той удаўся надзвычай спрыяльны для працягу буслінага роду. Старыя буслы прадбачылі, ведалі аб гэтым яшчэ вясной. І таму ні адно яйка не выграблі з гнязда, не скінулі на зямлю, захавалі і жыццё ў зародку. Спадзяваліся, усіх пракормяць, дагледзяць, паставяць на крыло, кінучь у неба. З вышыні неабсяжных нябёс, птушынага палёту, яны абдымуць сваімі белымі крыламі гэтую зялёную зямлю. І яны абнялі яе, засланілі, здавалася, само сонца. І нібы баючыся за яго, паляўнічыя зноў ускінулі ўгару

стрэльбы, усе разам цяпер. І грымнуў залп. І з сонечнай высі вярнуліся на зямлю птушкі. Мёртвымі. Так ніколі і не зведаўшы цёплых краін, не пабываўшы ў выраі. Іх вырай завяршыўся там, дзе яны пачаліся, сталі сведкамі першага і апошняга ў іх жыцці палявання чалавека на звера і птушку. Паляўнічыя ж, што атабарыліся пад дубам, пасля такога паспяховага выпрабавання сваіх стрэльбаў увайшлі смак. Што ні кажы, а вялікая справа стрэльба, калі яна ёсць — павінна страляць. І яны, падсілкаваўшыся, папоўнілі, канечне, боезапас, зноў арганізавана, амаль што строем рушылі ў прасцяг палескіх лугоў і дуброў. Паляванне працягвалася. На схоне дня, на захадзе сонца сутыкнуліся з вялізнай буслінай чарадой. Буслы рыхтаваліся да выраю, развіталіся з зямлёю, што адарыла іх жыццём і крыламі, радасцю і замілаваннем вышыні і палёту, пэўна, абяцалі ёй вернасць у чужым краі. Абяцалі вярнуцца на зямлю продкаў, маладыя — стаць тут бацькамі: нарадзіць падобных сабе на мілай сваёй бацькаўшчыне — радзіме. Ды дзе там, шмат каму з іх у той дзень былі назаўсёды мёртва падрэзаны крылы.

Трымаючыся згодна дыспазіцыі свайго месца ў ланцугу, паляўнічыя ахапілі чараду з бакоў, працягвалі такое ўдалае адкрыццё паляўнічага сезона. Залпамі і адзіночнымі стрэламі на выбар і ў самую гушчу, у чараду, каб пакласці не аднаго нейкага бусліка, а адразу некалькі. Білі ўлёт тых, хто паспеў падняцца ў неба, і на зямлі, тых, хто імкнуў уцячы ці ў аслупяненні прыстыў на месцы. Білі, як каму дазвалялі іх паляўнічае званне і годнасць. Падразалі шротам крохкія чырвоныя ногі ўцякачам, абстрыгалі скіраваныя ў палёт галовы, уганялі свінцовы шрот у адчыненыя дзюбы тых, што крычалі, пратэставалі. Усім давалі панюхаць, чым пахнуць іх стрэльбы, гома сапіенсы, чалавекі разумныя. Абсякалі крылы лятучым ужо, вымушалі іх каменем падаць на зямлю, сцвярджаючы тым самым адкрыты чалавекам закон зямнога прыцягнення. Закон чалавека ўзброенага, што так горда ідзе са стрэльбаю ў руках у

новае тысячагоддзе, трэцяе тысячагоддзе ад нараджэння Хрыста...

Усяго за адзін вечар на адной лугавіне каля рэчкі Прыпяць было расстраляна каля паўсотні буслоў. Такія вось Курапаты жніўня месяца перабудовачнага 1988 года. І сатварылі іх людзі ў найвышэйшай ступені добранадзейныя, добрапрыстойныя, правераныя, бо сёння першаму стрэчнаму-папярэчнаму стрэльбу не пакінуць, не дадуць на яе дазволу. Нашы з вамі сучаснікі. Паўсотні буслоў расстраляна на лугавіне дзеля адной толькі забавы. Ні аднаго з іх не ўзялі, не з'елі, не выкарысталі нават для чучала. Усе як адзін буслы засталіся ў якасці сведак таго, на што здольны чалавек. Жыхары навакольных вёсак, калі да іх дайшлі першыя чуткі аб гэтым паляванні, не далі ім веры. Групамі і па адным прыходзілі паглядзець: ці не хлусіць пагалоска — грэх жа, грэх. На Беларусі бусел — святая птушка, таму і ходзіць па зямлі, як той дзед, у белай світцы. Бязгрэшныя мёртвыя сведкі былі ўсе ў наяўнасці. Ні адзін не адмовіўся ад сваіх паказанняў, не ажыў, не збег, нікуды не зляцеў з лугу, смерцю сваёй засведчылі: было. Але ўсё роўна, бачачы ўсё на свае вочы, не хацелася даваць веры, прызнавацца, што такое магчыма ў нашы дні. І таму, пэўна, ніхто з вяскоўцаў нікуды нікому не заявіў. І што заяўляць, каму скардзіцца, калі нешта падобнае адбылося некалькі гадоў назад з бабрамі. Адплакалі сваё на гэтых пакутных палескіх берагах палескія бабры і зніклі, звяліся на бабровыя шапкі. Нешта падобнае пасля сусветна вядомага красавіцкага чарнобыльскага атамнага залпа па Бела-й Русі было і з ракамі. Ноччу яны пакінулі раку і выпаўзлі на бераг, як чорныя манахі, шкробаліся адзін аб аднаго чорнымі панцырамі-сутанамі і зайшліся на сушы.

О зямля, што з табою робіцца, што з табою робяць дабрадзеі-цывілізатары. Пад якім атамным прыцэлам ты ідзеш у светлае будучае, у трэцяе тысячагоддзе. Нікому і нідзе, ні чалавеку, ні зверу, ні птушцы, ні казюрцы

няма паратунку. І цішыня, цішыня, усё стабільна, усё добранадзейна і ўстойліва.

Адзінае што ў той вечар, калі вяскоўцы, саромеючыся і пазбягаючы адно аднаго, наведалі бусліныя Курапаты, як кажуць, смяротна, нягледзячы на сухі закон і поўную адсутнасць у акрузе спіртнога, напіліся. Да няцямнасці глынулі калгасны актывіст і стары вясковы егер на грамадскіх пачатках. Намурзаліся, пабіліся і жонак сваіх трохі паганялі. А на другі вечар сабраліся з усёй акругі старыя разам з егерам, прыйшлі на луг з рыдлёўкамі. Выкапалі адну брацкую магілу, пазносілі, пахавалі буслоў. Зраўнялі зямлю, заклалі дзірваном. Прытрусілі травой: нам жа тут сена касіць, нам жа тым сенам кароў карміць. Ад тых кароў нам, нашым дзецям і ўнукам малако піць. Не было тут нічога. Не было, таму што не магло такога быць.

А крыху пазней памёр егер. Сам, сам памёр. Хоць, здавалася на выгляд, і дужы, але сэрца, сэрца. Дасталося яго сэрцу. Вайну прайшоў, артылерыст, камандзір батарэі. Не хварэў і не скардзіўся на хваробы, па дактарах не хадзіў. Раптоўна, нечакана, узяў і памёр. Сапраўды сам. Але, але, але...

Дзень памяці продкаў. Вялікі дзень памінавання. Дзень нашай чалавечай памяці, што робіць нас людзьмі, трымае, не дае перарвацца нітцы часу, звязно ў ланцугу, што яднае і звязвае дзень мінулы, сённяшні і будучы. Хто, цвярозы розумам, наважыцца зрабіць замах на яго? Кашчунства нават думаць аб гэтым. У кожнага ж з нас ёсць ці былі бацька і маці — бацькі. Яны нас нарадзілі. Гэта і ёсць наша радзіма. І яе мы пакідаем сваім дзецям, нарадзіўшы іх. Дык хто ж здольны падняць руку на радзіму, на самога сябе. Самазабойцы, канечне, не звяліся з зямлі, з роду чалавечага. Але іх не вельмі ўжо і шмат. Ды і падымаюць яны руку толькі на тое, што прыналежыць ім. Тушаць толькі сваю ўласную свечку, якую маюць права патушыць, не шкодзячы нікому. Тушыць свечку чужую — гэта ўжо нешта іншае, імя чаму нават не злачынства, а вар'яцтва. Хаця гэта ўласціва, датычыцца, пэўна,

чалавека звычайнага, пэўна, элементарна сумленнага, прыстойнага. Розум і вар'яцтва, гонар і прыстойнасць палітыка — гэта ўжо нешта зусім інакшае. Вялікая палітыка кіруе ўжо сама сабою, не азіраючыся на нечую памяць і жыццё, кіруецца інстынктам уласнай бяспекі палітыкаў і іх кар'еры. Але гэта ўжо з адчуванняў больш позніх. А тады, папаўдні трыццатага кастрычніка, хоць і было прадчуванне нейкай незразумелай бяды, што напаўзае зноў жа невядома адкуль, напаўзаганасці, напаўзвярынай скаванасці, усё ж не верылася, што тут, у сталічным горадзе, на жалобнай плошчы каля ўвахода на Маскоўскія могілкі, можа пачацца паляванне. Машыны спецыяльнага прызначэння, хоць і былі нязвыклыя воку, але міралюбныя, як, пэўна, міралюбны кракадзіл, пакуль не пакажа пашчу. Вялікае мноства міліцыі таксама не вельмі палохала. Міліцыя ж з дзяцінства свая, каторая нас беражэ. А да ўсяго, напярэдадні гэтага дня памінання ў Доме літаратара Саюза пісьменнікаў БССР на партыйным сходзе сакратара гаркома партыі Мінска спыталі (пытанне задаў пісьменнік Васіль Сёмуха): Па горадзе ходзяць чуткі, што заўтра, калі мы пойдзем на могілкі памянуць продкаў, нас будуць біць дубінкамі, нібыта рабочых з прадпрыемстваў пазвалі на дапамогу: прыходзьце на Маскоўскія могілкі — дубінкі мы вам знойдзем. Ці праўда гэта? Я ўсё роўна з жонкай і дачкою пайду, каб ускасці кветкі на магілы Караткевіча і Машэрава. Прашу адказаць: будуць нас біць дубінкамі?

Галко, сакратар Мінскага гаркома партыі, палічыў гэта пытанне правакацыйным. А між тым паляванне фактычна пачалося ўжо. Не так даўно ў рукі грамадскасці трапіў дакумент, дзе распрацаваны падрабязны план гэтага палявання. Усё распісана, хто і за што адказвае, хто ўзначальвае групу «загоншчыкаў», хто групу захопу, за тыя ж самыя дубінкі — тэхнічныя і механізаваныя сродкі палявання. Народ і партыя — адзіныя. Не хочаш, а мусіш гаварыць заклікамі. Чаго ж толькі варта гэта адзінства, калі нават камуністы камуністам хлусілі ў вочы. Цяжка ж паверыць, каб сам авангардны авангард,

айцы горада не ведалі, што будзе заўтра, каб план таго палявання склаўся без іх удзелу. Але дапусцім на хвіліну, што гэта так: не ведалі, абышлі іх. Тады другое пытанне: чаго ж варты такі авангард, ці рэальная яго ўлада? І хто правакатар? Дзе і хто такі поп Гапон? Пытанні, пытанні, пытанні. Яны ўжо нам надакучылі. Сапраўды, адзін дурань можа задаць столькі пытанняў, што ніводзін разумнік не адкажа. Але нешта занадта гаваркіх ці то дурняў, ці то разумнікаў распладзілася. Хто іх толькі напладзіў? Чым вінавата гэта зямля, што такі багаты на іх ураджай? Чаму такое атрутнае насенне, з чыёй рукі лягло ў зямлю?

Пытанне правакацыйнае, казана было ўсім. І людзі пайшлі. Пайшло да могілак законапаслухмянае насельніцтва горада Мінска. Ішлі беларусы, жыхары самай стабільнай рэспублікі ў краіне, ведаючы аб гэтай сваёй стабільнасці, вернасці ўстоям. Апора і надзея гэтых даўніх устояў, якія крыху, праўда, як ужо было казана, пахіснуліся пад націскам свежых вятроў. Вятроў з Масквы і ад сваіх суседзяў-прыбалтаў. Вось таму два апошнія тыдні, што папярэднічалі гэтаму шэсцю, былі поўныя газетнай істэрыі, ішло цікаванне інтэлігенцыі, работнікаў культуры, канкрэтна — трох творчых саюзаў, якія выступілі заснавальнікамі рэспубліканскага гісторыка-асветніцкага таварыства памяці ахвяр сталінізму «Мартыралог Беларусі»: Саюза пісьменнікаў, Саюза кінематографістаў, Саюза мастакоў. З газетных старонак, у працоўных аўдыторыях іх абзывалі групай самазванцаў і пенаю, у лепшых традыцыях застойнага часу пыталіся: чый хлеб яны ядуць, абвінавачвалі, што занадта ўжо адукаваныя, кніжкі, маўляў, чытаюць, а вось працоўнаму чалавеку ад станка няма калі ды і навошта чытаць. То быў таксама час Быка, няўчасе, калі ваяўнічае невуцтва ганарыцца гэтым сваім невуцтвам.

Такім вось чынам і тонам той-сёй у рэспубліцы спрабаваў зацэментавачь расколіны ўстояў, так убіваўся клін паміж працоўным класам і інтэлігенцыяй. Так аймамі горада пеставалася і спелілася правакацыя. І не

толькі правакацыя. Сумна вядомае кожнаму з нас: народ і партыя — адзіныя. А ўсе астатнія — пена, адшчапенцы, ворагі. Ату іх, ату. Даеш новае, часоў перабудовы і галаснасці, мілае-мілае апаратнаму сэрцу і вуху паляванне на ведзьмаў. У адзіны механізавана-бранявы кулак нябачнага, выкрытага і сёння паляўнічага збіраліся ўсе сілы. І кулак гэты ўсёй сваёй афіцыйнай магутнасцю павінен быў абрынуцца на беларусаў у навучэнне ўсім іншым, каторыя ўжо стварылі народны фронт і ўздумалі крочыць яшчэ далей, невядома нават куды. Грузіны дык, пэўна, у крываваю няздзелю дзевятага красавіка. Ці не меркавалася адзначыць тую красавіцкую грузінскую няздзелю спачатку ў красавіку на Беларусі? Вельмі ж падобныя сцэнарыі. І тут, і там паляванне, паляванне, невідзімкі, і няма адказных. Розніца толькі ў грузінскім, паўднёвым, і беларускім тэмпераменце. А наогул, калі ўсё і паўсюдна трашчыць і рушыцца, трэба з некага пачынаць, на прыкладзе адных вучыць і ставіць на месца ўсіх іншых, вызначаць дарогу, паказаць тым жа грузінам і іншым розным шведам на прыкладзе тых жа самых беларусаў, да якога храма вядзе іх дарога, які храм чакае іх наперадзе. Толькі беларусы не паддаліся на правакацыю. О няшчасны, знямелы народ, не ўсё яшчэ ў цябе страчана.

Але ўсё гэта стала вядома пасля. Калі надышоў час ужо апраўдвацца перад гэтым народам. Апраўдваць сябе, свае дзеянні. Па-людску, дык і прасіць прабачэння. Толькі ў каго ж гэта з сённяшняга авангарда павернецца язык. Пётр Міронавіч, як гаварылася вышэй, пайшоў, пайшоў назаўсёды. А новы мо яшчэ і не нарадзіўся. Хто ведае, хто ведае. І пакуль яшчэ толькі дзень памінаання продкаў. Няздзеля. Трыццатага кастрычніка. Трынаццаць гадзін сорак мінут. Ідуць беларусы, ідуць беларусы, строга па тратуарах, выконваючы ўсе правілы вулічнага руху, толькі на дазваляльнае, зялёнае святло. Не крыўды, не кроў і нават не боль нясуць яны ў сваіх руках. Кветачкі. Ягадкі недзе яшчэ толькі завязваюцца. Познія восеньскія астры, кастрычніцкія чырвоныя гваз-

дзікі. На магілы продкаў, вядомыя і невядомыя. Больш невядомыя.

Іх, гэтых беларусаў, столькі палегла за ўсю гісторыю, што сама гісторыя захлынулася ў іх жа крыві, сплыла кроўю. Няма ў іх сваёй гісторыі. Як няма ўжо і мовы. Нагаварыліся яны мовай рэвалюцыі. Анямелі ад уласнай смерці, стаміліся смяротна. Кожны трэці ляжыць на палях Вялікай Айчыннай, па іх звоняць званы Хатыні. А колькі бацька родны паклаў, развееў прах па ўсёй Айчыне, пра тое ніхто, акрамя самога яго, не ведае. Вядомыя сёння ўжо ўсяму свету курапацкія ўзгоркі захоўваюць яшчэ сваю тайну. Вялікая тайна, колькі яшчэ ляжа ад Чарнобыля: ад вострага рэспіраторнага захворвання. Параспірала нешта ўсюды гэтых беларусаў. Хто калі палічыць, хто паведае свету, як паміраюць ужо сёння немаўляты. Хто каму з іх пажаліцца. Якая выдатная паляўнічая зброя, які ціхі лагодны забойца — мірны атам...

А былі ж, былі ў больш далёкай, таксама славутай гісторыі Айчыны часы, калі кожны і нават другі беларус пазбаўляўся жывата свайго. Падобна, уся Беларусь сёння — адна вялізная брацкая магіла. Маўклівая, нямая, з выдзертым па жывым языком і забітай гісторыкамі гісторыяй. Што ж, за гісторыю таксама трэба хоць нечым разлічвацца. І сёння нават. Калі не жыватом, дык памяццю, ластаўкай; бусламі, бабрамі, бабровымі шапкамі, ракамі, рэкамі і азёрамі, лясамі і дубровамі. Яшчэ ў пару сярэдневякоўя ў бойцы народаў продкамі адваяваны геральдычны знак. Знак Пагоні. Адпрэчыць, адабраць, растаптаць. Якога колеру, якой партыі былі тыя продкі. Бяспамяцтва дык бяспамяцтва, вечнае. Белая, белая ці чырвоная — залітая кроўю, без адзінай літаркі і кропкі кніжка беларускай гісторыі. Бел-чырвоная-белы твой сцяг. І яго ў гразь і пыл. Нічога няма ў беларуса — гэта толькі заходняя ўскраіна. Але будзе ім сёння, будзе пагоня, будзе бел-чырвоная-белы іх сцяг. Будзе паляванне. Не толькі на іх, але за імі, за беларусамі, хто наважыцца толькі слова мовіць па-беларуску. Пачакайце яшчэ толькі дваццаць якіх хвілінак.

Тая ж нядзеля трыццатага кастрычніка бярэ толькі разгон, узрастае каранямі ў дзень будучы. Тыя ж трынаццаць гадзін сорок хвілін. Застыглыя аслепленыя жалезнымі кратамі машыны спецыяльнага прызначэння каля тратуараў. Ідуць беларусы, ідуць. Нешта ж вельмі багата іх развялося. Мовы сваёй не ведаюць, а беларусамі завуцца. У той жа час у іх кватэрах з блакітных экранаў тэлевізараў рэспубліцы ўсміхаецца міністр. У нас ужо свой твар паказвалі Пракуратар, Куратар. І вось цяпер Міністр. «Сустрэча для вас». Чалавек і міністр. Расказвае аб сваім жыцці-быцці, спачувае і шкадуе — дарэмна вы, грамадзяне-пісьменнікі, пайшлі памінаць продкаў. Валянціну Распуціну: ну навошта яму спатрэбілася збядняць свой талент, зводзіць яго да публіцыстыкі. Айчына, народ прагне ад яго раманаў. Пасля чаго чытае верш Расула Гамзатава, той самы, знамянальны, аб дарозе і кані, каго трэба вінаваціць, калі конь спатыкаецца.

Гэта гучыць для Беларусі і беларусаў, пэўна, і для самога Міністра як прароцтва. У трынаццаць гадзін сорок хвілін дзяржаўны конь сапраўды спатыкнуўся каля падыходу да Маскоўскіх могілак. Цяпер самая стабільная рэспубліка ў краіне надоўга пазбавіцца сваёй услаўленай у вярхах прыпячка-чарнобыльскімі салаўямі стабільнасці, на імгненне, але пакажа свету свой сапраўдны твар і характар. Зусім не той твар і зусім не той характар, заношаны і загаджаны алілуйшчыкамі застою, салістамі і хорами сталіншчыны і брэжнеўшчыны, харалам, што і сёння пры добрым здароўі і ў росквіце славы іх паслядоўнікаў. Будзе яно, як і ў тыя часы, сёння і вечна, у пару жніва і сяўбы, у гадзіну выпрабаванняў, жалобным і грозным, гнеўным, але і велічным і мудрым, хоць і непранікальным і недаступным «ўрэмяншчыку».

Не, само паляванне яшчэ не пачалося. «Урэмяншчык» жа звыклы дзейнічаць у сваё «ўрэмя», строга планава, згодна загаду. А гадзіна ікс запланавана на чатырнаццаць нуль-нуль апоўдні. У запасе яшчэ дваццаць хвілін. І тое, што адбываецца зараз на Ленінскім праспекце, былым Сталінскім, на падыходзе да Маскоўскіх могілак, трэ-

ба ўспрымаць, пэўна, як ініцыятыву знізу. Нізы не вытрымалі. Група асоб у цывільным, лікам не менш дзесяці, выхапіла з пешай плыні Зянона Пазняка, выключыла нервова-паралітычным газам, запхнула ў машыну (крыху пазней народ адбіў яго). Тое ж самае і з мастаком Марачкіным. Яго разам з сям'ёй арыштавалі і на машыне павезлі ў невядомым накірунку. Схапілі мастака Купаву. Машыну вядомага скульптара Анатоля Анікейчыка, аўтара надмагільных помнікаў Уладзіміру Сямёнавічу Караткевічу і Пятру Міронавічу Машэраву, спыняюць на паўдарозе і не вельмі ветліва, але без прымянення сілы і спецсродкаў, скіроўваюць туды, адкуль ён прыехаў. Анікейчык вёз кветкі на магілы Караткевіча і Машэрава. Праз тры месяцы яго самога — народнага мастака рэспублікі, народнага дэпутата Вярхоўнага Савета БССР — павязуць з кветкамі на Маскоўскія могілкі. І, здаецца, той-сёй зажурыцца, падумае аб тым, хто яму створыць помнік. Анікейчык памрэ сам, таксама, як той вясковы егер, ад разрыву сэрца. Так і просіцца сказаць: нешта няладнае ў гэтых беларусаў з сэрцам, трэба б дапамагчы беларускім таварышам. Як будзе моўлена пазней з нагоды падзей у Грузіі адным нашым вельмі шаноўным чалавекам. І яшчэ: дагуляўся хлопчык, гэта было ўжо моўлена раней, па тэлефоне, калі загінуў Машэраў.

А беларусы самі, па сваёй ахвоце ідуць да могілак, як і раней, строга выконваючы правілы вулічнага руху, як заведзена ўжо ў Мінску, чым ён і ганарыцца.

Зусім-зусім без нечага гадзіна ікс: чатырнаццаць нуль-нуль. Каля Маскоўскіх могілак па падліку дасведчаных людзей (лічыў доктар фізіка-матэматычных навук па сістэме, якая ўжывалася ў старажытным Рыме: плошча сто на сто метраў — дзесяць тысяч чалавек) больш дзесяці тысяч мінчан. Па неафіцыйным сведчанні асоб афіцыйных — дзве тысячы міліцыянераў. Уваход на могілкі перакрыты карэ з курсантаў Мінскай школы міліцыі. Сцяна. Некалькі сот чалавек блукае сярод могілак. Іх адтуль не выпускаюць, нібы яны атрымалі

там цяпер права на жыхарства. Нікога таксама не пускаюць на могілкі.

Але ўсё яшчэ мірна, спакойна і нават разухабіста дабрадушна. Міліцыя спыняе, відавочна, не свайго ведамства машыну, якая нейкім цудам праскочыла ўсе ачапленні:

— Ваша пуцёўка?

— Меў бы я пуцёўку, знаходзіўся не каля могілак, а на беразе Чорнага мора.

— Правы?

— Якія ў мяне могуць быць правы ў такім ачапленні. У мяне іх ужо адабралі.

— Каціся, лявак няшчасны, пакуль мы добрыя.

Вадзіцель хапатліва знік, але добра падвесьліў тых, хто знаходзіўся побач і ўсё чуў. Шмат падлеткаў, некаторыя з іх сядзяць ужо на дрэвах, некаторыя толькі выбіраюць сабе дрэва, прыкідваюць, на якім з іх больш камфортна будзе сядзець. Міліцыя на гэта глядзіць скрозь пальцы, як і на тых, хто пералазіць праз агароджу з могілак на плошчу і наадварот. Цікавая краіна, цікавая ўлада, нават збоку вялікае задавальненне наглядаць: праз браму нельга, паверх плота — можна. О логіка, о права, ці тут вы пачынаецеся, ці тут вы і канаете. Ці не так пачынае канаць усякая ўлада: перш-наперш страчвае ўсякі розум і логіку. Жанчыны возяць у калясках, калышуць дзяцей. І гэта ўжо трохі жудасна. Мімаволі, але згадваецца тая самотная каляска, што коціцца па пацёмкінскай лесвіцы, у ёй, у той калясцы, заходзіцца ад крыку, галосіць дзіця. І наогул штосьці ёсць у гэтым ад «Браняноса Пацёмкіна», на якім усё ж выхавана не адно пакаленне. І цікава, выхавана, але нідзе, ніколі і нічым не выкрыла гэтага выхавання. Што ж гэта за свабодалюбнае такое пакаленне, якім так лёгка кіруюць брываносцы ў прыцемках.

Той самы падпалкоўнік міліцыі з заклапочаным тварам аратага, пра якога гаварылася ўжо вышэй, абвясціў праз мікрафон, што зборышча тут процізаконна і проціпраўна:

— А мы жывём пакуль што ў прававой дзяржаве.

Натоўп адгукнецца на гэтыя словы рогатам. Рогат гэты, праўда, пануры і не такі гучны, як можна было чакаць. Праз яго лёгка чуваць голас:

— Грамадзяне, сябры, заклінаю, прашу вас аб адным. Вы бачыце, колькі тут міліцыі і тэхнікі. Тут спее правакацыя. Не паддавайцеся на правакацыю.

Дзіўна, але гэтыя мірныя словы, моўленыя ахрыплым, сарваным голасам Зянона Пазняка, што не да ўсіх і данесліся, прагучалі для міліцыі як баявы кліч, як каманда: «Фас. Наперад». Было роўна чатырнаццаць нуль-нуль. Гадзіна ікс надышла. Пачалося паляванне. Падпалкоўнік з мегафонам нешта яшчэ крычаў, заклікаў грамадзян дыхаць азолам, ісці як мага далей ад могілак, дзе больш гэтага азону, усім хопіць, хто прагне сацыяльнае справядлівасці. А ананімы ў цывільным і супрацоўнікі міліцыі ў форме пачалі рабіць сваю справу, нібы міна заповоленага дзеяння спрацавала ў кожным з іх. Клінам па некалькі дзесяткаў чалавек з розных бакоў урэзаліся ў натоўп. Расшкumatалі, раздзерлі яго, і тых, хто супраціўляўся, ужо цягнулі да «варанкоў».

Прышло ў рух, здрыганулася, нібы рыхтуючыся рассыпацца, не вытрымаўшы азвярэння сваіх старэйшых таварышаў і настаўнікаў, карэ курсантаў міліцыі. А хлапчуковыя іх твары імгненна заружавелі і пайшлі плямамі, губы задрыжэлі, замітусіліся вочы. Здавалася, яшчэ імгненне, і яны разбягуцца. Але яны не разбегліся. Аўтаматызм і інструкцыя спрацавалі безадмоўна. Падпарадкаванасць дысцыпліне перамагла, аказалася вышэй за чалавечае ў іх. Пры ўсім пры тым гэта таксама былі людзі натоўпу, і натоўпу дваінога. Чужога ім, цывільна стракатага, і свайго, у форме. І той, і другі заклікаў, вымушаў да адзінасці і аддання таму боку, да якога яны прыналежалі, да палявання. Інакш і не магло быць: бі чужых, каб свае баяліся. Гэта не проста дасціпны выраз. Філасофскі прынцып дзеяння механізма былой сталінскай дзяржаўнай машыны. Не, курсанты нікога не білі. Іх шчасце. Таму што той самы прынцып — бі чужых, каб свае баяліся — смяротны не толькі для машын, але

і для асобы. Сталінскія загоншчыкі палявалі спачатку чужых, а потым распачалі гэта паляванне адзін на аднаго. І ў кожнага з іх рукі па плечы ў крыві. Легендарны Лёня Голікаў, так, Аркадзь Гайдар, шаснаццацігадовы хлопчык — камандзір палка. Да скону пакутаваў ад псіхічнага захворвання. Нябожчыкі, яго нябожчыкі не давалі спакою, хадзілі за ім. Мёртвыя палявалі жывога. Вось такі лёс нашых герояў, нашых Паўлікаў Марозавых. Паляванне на сябе падобнага бязлітасна і для дзічыны, і для паляўнічага, хто б у ім ні перамог. Пераможны, пакаральны стрэл забітага мінулага заўсёды скіраваны ў будучае. Вось мы, нашчадкі нашых славурых бацькоў, і самі канаем сёння ад былых вялікіх перамог. За намі палюе мінулае. Стрэльбы старога ўзору, а кулі, свінец — свежы, сённяшні. Сапёрныя лапаткі — зброя нашых дзён, іх накіраванне і прызначэнне — капаць нам новую брацкую магілу.

Продкі нашы, продкі, вось і такім словам мы памінаем сёння вас. Але не адмаўляемся, не выракаемся вас. Хай ваш храм на крыві, мы ж усё роўна вымушаны жыць у ім, бо інакшага няма, інакшага вы нам не далі. Наш клопат вывесці з яго нашых дзяцей, вашых унукаў, каб няправедная кроў не атруціла, не забіла іх душы, каб і яны не захлынуліся ў крыві. А храм хай застаецца ў павучэнне будучым пакаленням.

Пабраўшыся за рукі, курсанцкае карэ спачатку шурпатым сукном шынялёў, а потым грудзмі, цела рушыла на натоўп, змяла пярэднія рады, выкідваючы далёка наперад кованыя боты, як на дэманстрацыі, пайшло па нагах тых, што быў перад імі, вымушаючы іх адступаць усё далей і далей. За межы разумення, за межы могілак і плошчы.

Усеагульнасць людскога недаўмення ў першыя хвіліны была такой вялікай, што, здавалася, людзі згубілі дар мовы, знямелі, забыліся на сваё чалавечае званне. Мільгалі толькі пагоны, міліцэйскія кукарды, выхопліваліся з казённых шынялёў кулакі. Цяжка казаць, які іншы народ здолеў бы гэта вытрымаць, зацкаваны

сабака і той у безвыходнасці пачынае ашчэрваць пашчу і наравіць укусіць. Беларусы вытрымалі. Сапраўды божай цярплівасці народ.

Вытрымалі мужчыны, падлеткі, нават жанчыны. Ніхто не плюнуў у твар міліцыянеру, не пацягнуўся рукой да іх твараў, не падрапаў яго, не сцягнуў з галавы фуражку. Чуліся толькі самотныя галасы: «Хлопчыкі, сынкі, што вы робіце? Мы ж усе савецкія людзі. Ужо заўтра вам усім будзе брыдка і сорамна...»

Трэба адзначыць, што таму-сяму з самых сумленных было брыдка і сорамна ўжо і тады. Калі скончылася дзейства на плошчы, пачуўшы, пэўна, беларускую гаворку, да групы маладых хлопцаў падышоў лейтэнант міліцыі:

— Каб вы ведалі, хлопцы, я рускі, але я з вамі. І мне сорамна. — І знік, растаў сярод пагонаў і форменнага сукна. А больш знамянальна гэта праявілася пазней, за тысячы кіламетраў ад Мінска. У Тбілісі. Людзі ў міліцэйскай форме ратавалі людзей, сваіх суграмадзянаў, ад сапёрных лапатак. Не прайшоў, не пакінуўшы знаку, той кастрычнік для міліцыі Мінска. На мітынгх нефармалаў загучалі галасы і супрацоўнікаў міліцыі, следчых:

— Каб вы ведалі, сябры, мы сёння ўжо другія.

Так, другія. На чарнобыльскім мітынгу маўчання яны ўжо былі вельмі ветлівыя і папераджальныя:

— Майце ласку, будзьце ласкавы, сыдзіце, таварышы, з праезджай часткі, беражыце сваё жыццё, не перашкаджайце руху машын...

Не трэба, канечне, зачароўвацца, толькі сапраўды ўсе мы нечаму вучымся... А тады той лейтэнант быў адзіны. Адзіны на двухтысячную раць паляўнічых.

Акрамя таго, як гаварылася вышэй, на паляўнічых працаваў закон натоўпу. Так, ролі памяняліся. Даглядалі, ахоўнікі парадку паўсталі перад народамі ў якасці натоўпу. Адзінага, арганізаванага імі ж беззаконня, якое яны тварылі. Беззаконне гэта было асвечана зверху, узброена дубінкамі і нервова-паралітычнымі газами, умацавана тэхнікай. Акрамя свайго бяссілля і адчаю суп-

рацьпаставіць народу не было чаго. Але той, хто б здолеў пранікнуць праз гэты адчай, можна паручыцца, зведаў бы катаванне больш страшнае, чымсьці пякельнае. З адчаю і болю нарадзіўся на плошчы адзіны стогн і крык:

— Ван-дэ-я, Ван-дэ-я, Ван-дэ-я!

І быў, пэўна, у тым стогне пякельны агонь і катаванне варам. Міліцыянеры, курсанты на імгненне аслупянелі, прыпынілі пераможны крок. Сталі чутны цяпер іх здзіўленыя галасы:

— А гэта яшчэ хто такі?

— Вандэя, Вандэя, Вандэя! — скандзіравала плошча.

А з боку могілак, праз бетон і чыгун агароджы ў адказ ёй — Ма-шэраў, Машэ-раў, Ма-шэ-раў! — то адгукваліся замкнутыя на могілках жывыя людзі, якіх не выпускала адсюль міліцыя. Яны згуртаваліся каля магілы Пятра Міронавіча Машэрава. Трыццатага кастрычніка, у тую ж самую гадзіну ікс, чатырнаццаць нуль-нуль, была патрывожана і апаганена магіла і гэтага сына беларускага народа. Роўна ў чатырнаццаць нуль-нуль, як і на плошчы, ананімы ў цывільным, даглядальнікі парадку ў форме накінуліся на людзей, што ўскладалі кветкі да помніка Машэраву: раздзяленне, збіванне, газы. Пры гэтым аднаму з хлопцаў, які не пажадаў добраахвотна прыняць той газ, далі «азону» на чатыры поўныя ўдыханні. Вось тады тут і разлёгся гэты клічгуканне: «Машэраў, Машэраў, Машэраў!» Жывыя звярталіся да мёртвага, нібыта прасілі яго ўстаць і калі не абараніць, то хоць бы адным вокам зірнуць на тое, што тут адбываецца, як душыцца ўсё маладое і здаровае, забіваецца сумленне.

Пётр Міронавіч, задуменна сцяўшы вусны, быў нерухомы і маўклівы на сваім пастаменце. Але за яго адказалі аўчаркі, што да пары да часу былі замкнуты ў дзяжурным пакоі могілак. Маладая настаўніца, якой пашанцавала прабіцца скрозь кардон міліцыі, спрабавала дазваніцца да ЦК. ЦК маўчаў. Народ галасіў. Павісквалі аўчаркі, перагаворваліся міліцыянеры. Нехта з афіцэраў дакладваў, што на могілках аб'явіўся

Алесь Адамовіч. Нехта патрабаваў неадкладна даставіць сюды гэтага пацыфіста. Невядома, быў выкананы гэты загад ці не, застаецца толькі спытаць самога Аляксандра Міхайлавіча. Ён быў у той час ці то ў Лісабоне, ці то ў Мадрыдзе. Як, Аляксандр Міхайлавіч, не турбавала вас там наша доблесная міліцыя? Мёртвым вашым сабратам, і Караткевічу, і Макаёнку, і самому Машэраву, пад хвойкамі на роднай зямлі спакою не было, плакалі яны і на тым свеце незямнымі пякучымі слязамі. Дажыліся, дастаяліся да разгулу перабудовачнага застою. Нясоладка прыйшлося і жывым. Асабліва жывым і, на вялікі жаль і няшчасце свайго народа, таленавітым, з жывой душой і пакутным сумленнем. Таму ж, да прыкладу, Васілю Быкаву, аб якім вы ў часопісе «Огонёк», назваўшы Мінск антыперабудовачнай Вандэяй, пісалі: «Магу паведаміць, яшчэ адзін сур'ёзны бар'ер супраць перабудовы, што ўзводзіўся ўжо колькі месяцаў, аб які біўся ўвесь гэты час, здавалася, адзін толькі Васіль Быкаў,— пачаў трашчаць гэты бар'ер, а некаторыя секцыі раптоўна абваліліся», — дык вось мы вам паведамляем, Аляксандр Міхайлавіч, з Мінска трыццатага кастрычніка 1988 года, іменна яго, Васіля Уладзіміравіча Быкава, вас асабіста, Аляксандр Міхайлавіч, і шмат-шмат іншых жывых хацелі ўпаляваць у той дзень. Дзікае паляванне каралёў сталіншчыны на сумленне і душу беларускага народа.

Усе гэтыя «Тутэйшыя», «Талака» — нефармалы, што выступалі арганізатарамі правядзення мітыngu-рэквіема, дня памінання Дзяды,— хлопчыкі, дробная рыбка, яны патрэбны былі толькі для прыстрэлкі, для вымуштроўкі, навучання тых жа курсантаў школы міліцыі. Аб іх адразу ж і забыліся. Як толькі ўсё пачалося, выкрылася сапраўдная прычына палявання, вы сталі «пенай і сцягам групы самазванцаў». Рыбку, хлопчыкаў, канечне, варта было паганяць, павучыць. А вас ужо вучыць позна. Вы ўжо лаўрэаты, дэпутаты, амаль акадэмікі самі. Не хто іншы, як іменна вы, шаноўны Аляксандр Міхайлавіч («Политический собеседник», № 1, 1989 г.), прадаліся

міжнародным сіяністам. І гэта ж на ваш з Быкавым адрас ішлі навагоднія віншаванні, у якіх неаднаснасава сцвярджалася, што год Змяі стане годам вашай смерці. Вось так раптоўна сапраўды абваліліся некаторыя секцыі перабудаванага застою ў горадзе Мінску і яшчэ будуць рушыцца і абвальвацца ў задушлівым тым паветры дзікага палявання, якое будзе працягвацца і пасля трыццатага кастрычніка. Панясе, панясе яшчэ ў зубах свае студэнцкія рублікі дробная рыбка з нефармалаў у якасці штрафаў. Яшчэ будзе рабаванне з узломам у Доме літаратара Саюза пісьменнікаў БССР. Міну там, бомбу ў пакоі Народнага фронту будуць шукаць ананімы ў цывільным і людзі ў форме, зноў жа, амаль у гадзіну Быка, няўчасна апоўначы. Знойдуць — літаратуру, выданні БНФ. Знойдуць, арыштуюць, панясуць і супакояцца. І пра бомбу забудуць, бо гатовы тую міну самі падкласці. Хаця што яе падкладаць. Яна даўно ўжо там — пад гісторыяй, мовай, культурай. І яшчэ выбухне, абрынецца на зямлю з балкона восьмага паверха палеская ластаўка. Ластаўкі ж закаханыя ў цяпло і вясну, прылятаюць да нас вясной і не трываюць палявання.

— Ван-дэ-я, Ма-шэ-раў! — папярэджаюць, умоўна просяцца могілкі і плошча, беларуская зямля, беларусы. Яны ішлі сюды натоўпам, насельніцтвам: цікава ж паглядзець, як гэтым укормленым камунапрадаўцам, пісакам-мільянерам будуць уразаць. А ўрэзалі ім, не надта разбіраючыся, хто тут і каго прадаў. Яны гэтага не чакалі. «Вячэрні Мінск» да ўсяго ж добра распаліў іх цікаўнасць: два разы толькі за апошнія дні паведаміў са сваіх старонак, дасціпна растлумачыў кожнаму, што аніякага мітыngu не будзе, не ў традыцыі і не ў завядзёнцы беларускага народа помніць сваіх продкаў, хай супакоіцца пена, нам з ёй не па шляху.

Што ж, адносна продкаў мо газета і не схлусіла. Іх прозвішчы помніць і ўшаноўвае ўвесь цывілізаваны свет. Толькі не мы самі, не беларусы. Мёртвыя, што ўжо даўно пакінулі гэту зямлю, яны пры сваім жыцці

таксама зведалі паляванне, паляванне каралёў Стахаў і сталіншчыны, убачылі, спазналі адстрэл іх думак, ідэй, духу, вельмі захапляльнае паляванне, што ў параўнанні з ім застрэліць, пакласці дваццаць восем мільёнаў жывых. Нейкія Курапаты, Быкоўня, Салаўкі, Калыма, Магадан. Звычайная бойня. Патрэбны адзіны толькі вопытны і ўмелісты мяснік-кат, снайпер, забіць ідэю, адшукаць яе сэрца — і як у яблычак, як гэта рабіў бацька ўсіх народаў, зачараваны такім мастацтвам і бязмежна закаханы ў народ, да страты памяці ўлюбёны. І страчваў народ ад таго кахання сваю памяць, адмаўляўся, выракаўся продкаў, бацькоў і мацярок, адхрышчваўся як чорт ад ладану ад лепшых сваіх сыноў, сумлення і вартасці.

Трыццатага кастрычніка, у нядзелю, на Маскоўскіх могілках адбывалася ўваскрашэнне старога мастацтва вялікага і адзінага правадыра, бацькі і настаўніка, лепшага сябра дзяцей. Але час ужо быў іншы. Народ на чвэрць стагоддзя памаладзеў і абнавіўся. І хаця ён прыйшоў сюды як насельніцтва, нашчадкі вялікага настаўніка не вельмі разбіралі, хто тут насельніцтва, а хто народ. Хапалі нават па колеру апраткі: бела-чырвоная куртка, ага, значыць, нацыяналіст. У бел-чырвона-белы сцяг апрануўся. У варанок, у кутузку куртку і яе ўладальніка. Так, сапраўды да болю, да нервовых дрыжыкаў усё гэта ўжо знаёма, адпрацавана ў цанаваўскіх і берыеўскіх склепах. Па старым часе, уга, якая маг б атрымацца справа: прасачыць толькі адзіны ланцужок мастака, што ў такія колеры нафарбаваў тканіну, да прамысловасці, што наладзіла яе вытворчасць, да гандлю. Гэта ж колькі міністэрстваў, ведамстваў адным стрэлам можна было б адстрэліць. Але тут вінаватаю ва ўсім аказалася адна толькі дзяўчынка, што не выраклася сваёй мовы, размаўляла на матчынай мове і апранула куртку фарбаў сцяга старажытнай Беларусі. Яе заграблі, як кажуць, пад сурдзінку, як і шмат іншых пад тую ж сурдзінку.

Толькі, вось бяда, сёння сурдзінка ўжо не спрацоўвала. Праўдзівей, спрацоўвала адваротна спадзяваннем і задумам мысліцеляў і распараджальнікаў палявання. Людзі

адвыклі думаць асацыятыўна. Раней, чвэрць стагоддзя назад, усё б адразу зразумелі і палахліва разышліся. А тут, наадварот, міласэрнасць у іх прачнулася, калі дзяўчыну за косы пацягнулі ў машыну. Крычаць пачалі: фашысты, фашысты. Насельніцтва ператваралася ў народ, таму што бачыла здзек і знявагу над самым святым, што набылі яны разам з перабудовай і галоснасцю: насмяянне, ганьбаванне іх вартасці

І таму, калі над змучанай жалобнай плошчай прагучаў крык хлопца з забінтаванай рукой:

— На Курапаты, сябры, на Курапаты! — сотні і тысячы людзей рушылі ў накірунку на Курапаты.

Дарога не блізкая — чатыры-пяць кіламетраў. Ішлі людзі, што дагэтуль і ў галаве не трымалі ісці туды. Ішлі беларусы, і цень курапацкай трагедыі ляжаў на іх тварах. Хмары зацяглі, схавалі сонца. Замільгацеў матылькова-лёгка і такі ж сумны снег. Шэсце расцяглося на ўсе кіламетры — ад адных могілак да другіх. Эскорт міліцэйскіх машын, машын спецпрызначэння, пажарных з пахавальнай хуткасцю плыў разам з людзьмі па вуліцах. І невядома, хто ў каго знаходзіўся ў палоне, хто быў паляўнічым, а хто дзічынаю. Падрыхтаваныя да бою, з пагрозліва вытыркнутымі жарлянкамі вадамётаў машыны як бы не існавалі для людзей. Не зважалі, не палохаліся і ваеннага ўзору, падобных на невідуччых цыклопаў і «варанкоў», што паўзлі побач. Уся гэтая тэхніка злілася ў адну калону, сашчапілася, цягнулася па бруку і нагадвала вялізнага вусеня, што выядае з веццяў — тратуараў плады і лістоту.

Паляванне на людзей не спынялася і ў час іх шэсця да Курапатаў. На кожным метры, на кожным скрыжаванні стаяла міліцэйскае ачапленне і нарады міліцыі, службовыя машыны з рацыямі. Эфір, неба над Мінскам поўнілася трэскам і сокатам пазыўных, міліцэйскіх загадаў і распараджэнняў. Здавалася, горад з усіх бакоў накрыты вялізным каўпаком, ніхто, ніколі не здолее з-пад яго вылузнуцца.

Міліцэйскія нарады раздзялілі цяпер ужо шэсце, не

прапускалі ніякага транспарту, акрамя свайго, канечне, спецыяльнага прызначэння. Людзей адводзілі, адціскалі ад Курапатаў, то ў адным, то ў другім месцы ўсчыналася тузаніна, кароткія сутычкі, некага забіралі, грузілі ў аператыўныя машыны, везлі ў пастарунак. А самі Курапаты, жалобнае і лобнае месца эпохі, з чарапамі, правалінамі ям і грудкоў, што і праз гады паказвалі знаходжанне былых брацкіх магіл, аказаліся непадступнымі, як архівы Камітэта дзяржаўнай бяспекі, як прозвішчы ўшанаваных катаў і іх пакутнікаў-ахвяр. Дзяржава берагла жудасную тайну свайго дзікага палявання. Ахоўвалі і паляўнічых і ўпаляваных, мо і не без спадзяванняў, што гэта яшчэ можа спатрэбіцца новым Стахам.

Міліцэйскае ачапленне каля Курапатаў было выстаўлена, пэўна, яшчэ з ночы. І ў некалькі разоў. Адчувалася, што ахоўнікі добра намерзліся, раскладвалі і палілі кастры.

Шызы дым слаўся па хвойных хмызах, запасіўся ва ўпадзінах магіл, як дыханне і дух расстраляных, і мімаволі мроілася, што ў бухматасці дыму, у бухматасці хвоі, у прыхмураным небе стоена нешта пагрозлівае, што і праз сорак гадоў тыя даўнія расстрэлы могуць паўтарыцца. Як жа ні шчыравалі, як ні стралялі паляўнічыя, як ні завіхаліся, а ўсіх не расстралялі. Праз сорак гадоў яны паўсталі з зямлі і прыйшлі сюды зноў. Іх, мёртвых, баяцца жывыя. А яны ідуць і ідуць, плывуць няспыннаю плыню, недабітыя беларусы. І прыспеў час дрыжэць катам, бараніцца ад іх. І кастрамі іх за ноч не выпалілі, чортава насенне. Паветра было наэлектрызавана нервознасцю ахоўнікаў, іх нецярплівымі жаласнымі воклічамі:

— Калі гэта толькі пачнецца. Тут ад холаду можна і дуба ўрэзаць!

Жывыя скардзіліся мёртвым, што ім холадна на іх могілках.

Падаспела механізаваная раць, спынілася, аціхла на абочыне. Але і абочыны на ўсіх не хапіла. Лёгкія машыны,

што жукі, папаўзлі ў кюветы. Сярод кустоў, збоку горада, падобна зайцам сярод зялёнай руні, замільгалі постаці людзей, якія па адным і групамі церабіліся да Курапатаў. Міліцыя, канечне, бачыла іх, але не чапала, чакала каманды ці то не хацела распыляць сілы. Дый на самай справе, зайцы былі там у кустах і на руні, ці варта звяртаць на іх увагу. Чакалі дзічыну буйную, шматлікую, як тая чарада буслоў на палескай лугавіне, каб таксама, як і там, рэзнуць дык ужо рэзнуць, з усіх, што меліся ў наяўнасці, ствалоў, па ўцекачах і ўлёт, з вадамётаў і брандспойтаў пажарных машын. Але біць не было па кім. Дзічына, падобна на тое, вылузнулася. І гэта відавочна выклікала разгубленасць і замяшанне ў міліцэйскіх шэрагах: сапраўды, толькі былі тут. Куды яны падзеліся, ці не зноў у магілы палезлі? Больш жа няма дзе схавацца гэтым недабіткам. І эфір, як ЦК там, на Маскоўскіх могілках, маўчаў. Неба было чыстае над усім Мінскам, над усёй Беларуссю чыстае неба. І няма каму сказаць аб гэтым.

Цішыня доўжылася хвілін дзесяць. Але вось зноў ажылі рацыі. Надышло абуджэнне для людзей і тэхнікі:

— Па машынах!

У машыны скакалі ўжо на хаду. Кавалькада іх прышла ў рух, пакаціла назад, да горада. Але недалёка, ад'ехалася з кіламетр, зноў спынілася на адкрытым цяпер ужо, голым з абодвух бакоў месцы, ахопленай голымі палямі шашы.

З правага боку на гэту галізну паглядаў яшчэ неасветленымі вокнамі змрочны шматпавярховы Мінск. З левага, з кручы адкосу шасэ, прыціскаючыся да абрыву курапацкіх бугроў, у метрах трохстах ад магістралі выстраіліся вялізным кругам міліцыянеры. А ў самым крузе, як бы творачы нейкае паганскае дзейства, пабраўшыся за рукі сядзелі на прыхопленай ужо марозам зямлі чалавек з дзвесце хлопцаў і дзяўчатак.

І зноў не абышлося без кароткага замяшання ў міліцэйскіх шэрагах. Тыя, у полі, за гарадскою рысай, і міліцыя і юнакі на зямлі, былі незразумелымі тым,

хто быў на шасэ, і, галоўнае, недасягальным ім і іх тэхніцы, вадамётам, пажарным машынам. Спакуса ж прымяніць гэту тэхніку ў аддаленасці ад гарадскога вока, пэўна, была вельмі вялікай. На самой справе, што гэта за паляванне, столькі боепрыпасу і часу ўжо — цэлы дзень марна патрачаны. А зайцы — вось яны. Дык і пекануць бы ім. Але, як кажуць, бачыць вока, ды зуб не бярэ. Забегалі, пачалі раіцца міліцэйскія чыны. Канец хістанням і рознагалоссю паклала падмацаванне, што падаспела з горада. Вялізная міліцэйская маса, што засяродзілася на шасэ, зноў прыйшла ў рух. Адрывіста і коратка загучалі армейскія каманды. І ўсё, што тут далей адбывалася, было падобна малюнкам з дакументальных кніжак і кінастужак: «Ніколі не забудзем», «Я з вогненнай вёскі», «У вайны не жаночы твар». Патыхала армейскім, салдацкім потам і порахам, хаця да самага пораху справа не дайшла. І зусім, здаецца, не гарача было. Імжыла неба рэдкім і задумлівым кастрычніцкім колкім снегам. Але порахам не пахла. І цяжка было што-небудзь зразумець.

Невядома адкуль, як з-пад зямлі, з тых, што канулі ў Лету і сканалі там, з 1937-1939 гадоў, вынырнула ваеннае падраздзяленне. Ахоўнага колеру шлемы, каскі. Плексігласавыя шчыты, простым вокам відно, усе ў пыле, пыл той некаторыя выціралі крысом шынялёў, чорнага колеру, вялізныя, ні ў адной замежнай хроніцы, здаецца, не паказвалі, гумавыя дубінкі, колеру агню і полымя балончыкі з газам.

— Батальён, за мной! — Батальён грывнуў па асфальце армейскімі ботамі. Хтось з яго шэрагаў бурчэў ужо на бягу:

— Што я вам, крос ГТО здаю...

З кручы пашы батальён пашыбаваў да курапацкіх узгоркаў. І ўжо адтуль, ад магіл, калі перастроіўся там клінам, свіннёй урэзаўся ў тых, хто сядзеў на зямлі сярод поля. Расшкуматаў, размеў, растрапаў людзей. Пераможцы, зноў жа афіцэры, пацяглі ў чорныя варанкі здабычу — трафеі. Хлопцаў, дзяўчат і нават асобна —

бацьку, асобна — яго дзіця. Тых, хто ўпарціўся, падганялі кухталямі. Двое з несуюць вялі дыялог:

— Ты не разбіў таму, у акулерах, акулеры і камеру?

— Не дацягнуўся...

— Шкада, не на мяне нарываўся.

Па кустах, па полі, па зялёнай руні ішла пагоня, аблава. Ішло паляванне.

Паляванне на людзей не спынілася ў той дзень у полі, лесе і горадзе да самага змяркання. Да змяркання горад быў аддадзены пераможцам. Яны трыумфальна і дзяржаўна прыглядаліся да кожнага, хто вяртаўся з прыгарада, па толькі ім вядомых прыкметах фільтравалі натоўп, спрактыкаваным вокам выхоплівалі крамольныя твары і адзенне. Пад рогат і свіст натоўпу, што паўставаў перад імі жывым бар'ерам, кідаліся ў пагоню за гэтымі тварамі і адзеннем. Але ў асноўным, трэба гэта ўсё ж прызнаць, то былі звышпільныя міліцыянеры-адзінкі, аматары-паляўнічыя. А галоўнае, сапраўднае паляванне праводзілася прафесійна і механізавана, падобна таму, як браканьеры палююць у казахскім стэпе сайгакоў. І мімаволі адчувалася нават пагарда нейкая да той дзічыны, перасыць ад яе.

Механізаваная раць нязменнай сваёй пахавальнай хуткасцю рухалася па вуліцах Мінска, нібыта вяла на кароткай шворцы прыручаную ёй ужо знясіленую дзічыну. Нейкае зборышча людзей утварылася каля ўвахода ў падземку, метро. У асноўным моладзь, пэўна, тыя ж нефармалы з «Талакі», «Тутэйшых», студэнты. Стаялі моўчкі, моцна сцяўшы зубы ў чаканні сваіх, як і не бачачы міліцэйскіх шэрагаў, што імгненна аблажылі іх. Глядзелі дэманстратыўна скрозь іх, у неба, у бок курапацкіх бугроў. Падпаўзла і прыпынілася калона міліцэйскіх машын. Вычакальна аціхла. Моладзь моўчкі, не парушаючы чаргі і парадку, па пяцёрках і дзесятках сыйшла, апусцілася пад зямлю. Тратуары, вуліцы, скверы апусцелі, як вымерлі. Толькі чадна смуродзілі газамі машыны. Начадылі, раўнулі і, няма чаго рабіць, пайшлі далей, па напрамку руху паяздоў падземкі.

Прыпыніліся зноў каля парку Чалюскінцаў, па чутках, тут у сталінскія часы таксама расстрэльвалі людзей. Міліцыя, пэўна, чакала, што моладзь, якая на іх вачах знікла ў метро, выйдзе тут. Яна не выйшла. Наступным, пэўна, меркавалася, пунктам іх выйсця будзе станцыя метро Якуба Коласа, вялікі сквер, помнік народнаму пісьменніку: звернуцца да яго, хоць і каменнага. І тут з'явіцца магчымасць сплаціць ім яшчэ, а заадно і гэтаму народнаму. Моладзь не выйшла і там. Кавалькада міліцэйскіх машын чакала іх мінут сорак. Акупіравала некалькі кварталаў Ленінскага праспекта. Глушыла і заводзіла матары, курадыміла ў нецярплівым чаканні. І не дачакалася. Яна не выйшла. Нідзе не выйшла. Дзіўна, але гэта праўда. Людзі, моладзь, юнакі і дзяўчаты зайшлі ў падземелле, а назад не выйшлі. І куды яны падзеліся, загадка.

Міліцэйскія машыны, машыны спецпрызначэння, “варанкі” і вадамёты, пажарныя і нават “хуткія дапамогі” пацягнуліся ў свае берлагі і стойлішчы. Было сямнаццаць гадзін трыццаць хвілін маскоўскага часу. На зямлю лёг вечар, горад запаліў агні. Пад вулічнымі ліхтарамі павялі карагод сняжынкi.

Вось так закончыўся дзень памінавання продкаў у горадзе Мінску, беларускія Дзяды. Горад аціх, нібы ў ім сапраўды быў нябожчык. І ён быў. Вялікі правадыр і настаўнік, бацька родны. Іосіф Вісарыёнавіч Сталін мог спакойна пасмоктаць сваю люльку і горда пасміхацца ў вусы ўжо ў святочна ўпрыгожаным і асветленым горадзе Мінску, які рыхтаваўся сустрэць чарговую гадавіну Кастрычніка і трохі курчыўся ад неспадзявана ранняй у гэтым годзе зімы. І хутка ў гэтым горадзе на аднаго паэта стала меней. Беларуская ластаўка не вытрымала ранніх мінскіх маразоў. Адляцела ў вечны вырай, у цёплыя краіны. На Маскоўскія могілкі. З восьмага паверха новай кватэры самага прыгожага ў Мінску будынка. Перакрыжавала па-зімоваму ўжо стылае неба. Легла на стылую, скаваную марозам зямлю, калі, перабедаваўшы, горад акрыяў ад нядзельнага кастрычніцкага шоку. Лі-

таральна ўскіпеў, узбурліў. Усе і паўсюдна заплакалі, загаласілі, успамінаючы Дзяды. А яна расплацілася.

Не, канечне, ніхто не вінаваты. Ніхто... Як і ў дачаснай смерці Купалы, Караткевіча, Стральцова, Анікейчыка, таго ж Машэрава. Бажухна, колькі іх. Хопіць! Ніхто...

Не, не хопіць. В. Ганчар, Ю. Захаранка, З. Завадскі, А. Красоўскі.

Спіс бясконцы.

ЧАС ПЯРЭВАРАТНЯ, альбо Як я сыплю цукар

Калі мяне яшчэ не было
Замест эпілогу

Жыццё закончылася. На самым разгоне. Здаецца, толькі-толькі ўвабраўся ў сілу, як у дзяцінстве сніў прыгожыя каляровыя сны...

Вось такі, напрыклад, сон. Нібыта едзе ён, падымаецца ўгару... А гара крутая, крутая. Але конік добры. Скура на ім аж рыжа ільсніцца. У сне бачны не ўвесь, а толькі частка. Крыжы, сцёгны – магутныя, такія, што ім можна верыць. І ён верыць коніку, хоць ляжаць на возе вельмі слізка, вось-вось, здаецца, можна ссунуцца. Гара да неймавернасці крутая. Самая вялікая і крутая гара на свеце. Юравіцкая.

Усе кіроўцы, што тут ездзілі, казалі: «Як агораеш Юравіцкую гару, – жывы вернешся дамоў».

Не ў сне, на яве, калі сам паездзіў і пахадзіў тут, пераканаўся, што гэта не зусім так: не такая ўжо вялікая і крутая тая Юравіцкая гара. Гэта на першы погляд і – чалавеку старонняму, чужому. А не чужому, каму ўелася ўжо ў пячонкі?.. Штукарыць горка. Ды як яшчэ штукарыць. Ёсць яна, і няма яе – можа не аказаць сябе. А можа і не падпусціць да сябе – устаць сцяной. А ты, як рыба ў нерат, – ні ўзад, ні ўперад. Адным словам, не

простая была Юравіцкая гара, мо і адзіная такая на ўсё Палессе ці нават на ўсю Беларусь.

Здольная яна была раптам узнікнуць з нічога перад нечаканым спадарожнікам, як у павелічальным ці, наадварот, памяншальным шкле. І будзе бачна за ёй шмат чаго, але толькі вокам, бо нагой туды – ні кроку. Будзе бачна перакуленую з неба стужку блакітнай вады, якой поіцца далёкая белая хмара і нагбом каўтае яе трохі касенькі сонечны залаты прамень. А вады ў пракаветнай і задумлівай Прыпяці ніколькі не ўбывае. Хаця працяг яе ў прасторы абмежаваны і аблямаваны з аднаго берагу зялёным разлівам паўшар’яў лазы, а з другога – сівым белым пясочкам. А яшчэ над усім гэтым таксама бачны і нябачны, сцяг неспазнанай краіны, мо радзімы самой зямлі. Такі ён вялікі. І жывы, трапяткі. Але не кожнаму, не кожнаму відзён і здаля, і зблізу, і не ў кожную пару году. Праяўляецца больш на позняй восені, калі зямля агорнутая, ахопленая сумам птушак і чалавека, які хутка-хутка, па гэтай зіме, адляціць у вырай і не дачакаецца ўжо ніколі болей сваёй вясны, і напрудвесні, калі тая ж зямелька, вызвалена ад маразоў, спавітая спевамі прылётных птушак і абуджаная салодкімі спадзеўкамі і клопатам... Вось тады тут, на кіламетры і кіламетры ўсцяж ракі, і ўздываецца сцяг – Штандар. На свінцова-шэрым ці нават белым яшчэ ад снегу і лёду дрэўку ракі, выпнуты спадыспаду, надзьмуты дыханнем зямлі, зверху, з сусвету, падхоплены, усцягнуты амаль да сонца, жаданнем таго ж сонца і нябёс бачыць гэтае дзіва, свой штандар. Бел-чырвона-белы, перанасычаны пакутамі і радасцю, чырванню прырэчнага, падпрыпяцкага ракітніку, аблямаванага з аднаго боку сівізнай яшчэ саланава-тага ад суму па хвалях былога Мора Герадота пяску, з другога – белымі снягамі ці крыху жаўтлявай пеннай беллю спеўных глыбінных хваляў Прыпяці.

І калі вы сапраўды тут свой, паляшук, то прыпыніцеся і ўбачыце гэта, пры ўмове, праўда, што вас не страсе з сябе, як муху, Юравіцкая гара. А яна здольная і на такое. Не раз рабіла гэта з чужынцамі. Вы зможаце ўбачыць і

ўсё астатняе. А галоўнае – адчуць і пачуць, калі ўжо так здарылася, калі вы аслеплі і аглухлі на гэтай зямлі і за гэтую зямлю, адчуць і пачуць усё нябачнае і нечуванае, даўно пахаванае ў горках, пагорках і старажытных палескіх курганах. Сэрцам даведацца і зразумець, што Юравіцкая гара стаіць тут зусім няпроста. Гэта зусім не той – а мо і той? – Курган Славы, які насыпаны па загадзе ўладаў. Насыпаны не са жвіру, зямлі і пяску, а з самога духу, душаў тых, што прайшлі, праяцелі тут над ракой, са спрасаванага адушаўлёнага духу смертнасці, недаўгавечнасці ўсяго існага, з вечнасці і памяці не толькі сябе, але і *memento mori*, зніклай сёння памяці, бо замест яе на зямлю прыйшла ўжо сама смерць, адбіла ў чалавека *memento mori*.

Адчуеце і ўбачыце, што горка гэтая жывая. Яна працягвае жыць і дыхаць у вечнасці, у бясконцасці сусветаў, пры сонечным святле і апраметнай цемры космасу. Пры сонечным святле і апраметнай цемры космасу стаіць на ёй бачная толькі Творцу варта. Варта, пастаўленая абачлівасцю і празорлівым жаданнем захаваць нас, нашых продкаў, далёкіх нашых прашчураў і наступнікаў. Варта па дарозе на Мазыр і Нароўлю. На Хойнікі і Брагін. І далей – на Чарнобыль, дзе ўжо трэцяе дзесяцігоддзе, запаленая і пастаўленая, гарыць па нас свечка, дзе абапал яе толькі Палын і палын-чарнабыл. Што павінен быў ведаць і бачыць кожны. Але, але...

Але варта як стаяла на той дарозе, на той Юравіцкай горцы, так і сёння стаіць, бо нягледзячы ні на што, помніць пра смерць. І адсочвае яе рух і шлях. Бо не смерць, а жыццё некалі пачыналася тут. І варце запавешчана яшчэ напачатку сатварэння заповітнага Палесся не даць патухнуць свечцы, зберагчы яе агонь.

Крыху наіўныя прашчуры, наіўная нашае немаўля-вечнасць і зусім ужо наіўная, хоць і верная варта нашай ракі, дарогі і сцягу. Хаця хто ведае, хто ведае...

Усе – навывперадкі – сведкі таго, што было. А хто можа засведчыць тое, што яшчэ будзе? А за Юравіцкаю гарою спрадвеку быў рай. Рай па адзін бок – Мазыр,

Нароўля, з той жа Прыпяццю і разліvanым морам сонечнага святла і зеляніны. Плодны рай непадалёку ад Юравічаў – вёска Вадовічы, куды, лічы, усё Палессе ездзіла па яблыкі, а маладыя дзяўчаты і хлопцы з усёй Беларусі ў тым неабсяжным садзе зачыналі новых беларусаў. Адным словам, усё па-райску, і ўсё, як у раі. Праўда, было невядома, калі ўсюды рай, дык дзе ж тады пекла?

А яго мо тады яшчэ і не было на Беларусі. Пекла жывому – у душы яго: вечная апраметная і вечны рай.

І пякельны наш рай быў заснаваны, атабарыўся менавіта тут, пад Юравіцкай горкаю, на беразе Прыпяці, дзе сам сабой узрос і дзяржаўны бел-чырвона-белы зямны наш штандар яшчэ далёка ад таго, як стала пекла наперадзе кожнага з нас, і адзаду кожнаму, і з абодвух бакоў... Толькі пра гэта мала хто ведаў і здагадваўся. І чалавек, які ехаў на возе ці то не ведаў, ці то і ў сне сваім забараняў сабе ведаць, куды ён едзе – глыбей у пекла ці набліжаецца ўжо да раю. Адно толькі было ясна яму: Юравіцкая гара – так сабе горка. Ёсць, ёсць на свеце куды большыя, розныя там Джамалунгмы і пікі Леніна... Толькі вось нешта народу на ёй занадта. Ды нейкага колішняга народу. Цяжка коніку і працерабіцца праз яго: сабралася там нейкіх крылатых людзей і людзей хвастатых, і коней гэтакіх жа – з крыламі. Зрэдку пракідваецца і сённяя парода чалавека, бяскрылая, і ўжо не хвастатая, але, відавочна, з рагамі. Юраўцы, што жывуць тут цяперака, у самай вялікай вёсцы Юравічы – тры з большым кіламетры ўздоўж ракі, і юраўцы, якія жылі тут некалі, а потым вымерлі. Усе яны яшчэ з мовай, з языком, нешта з таго свету галёкалі, нешта крычалі. А яшчэ вакол – процьма народу безгалосага, дзікуны. Тутака ж, пад Юравіцкай гарою, у старажытныя яшчэ часы была стаянка першабытнага чалавека. Адсюль пачыналіся бязмоўныя яшчэ беларусы, амаль такія ж, як і сёння. І бел-чырвона-белае прыбярэжжа, прашытае слядкамі іх босых ног. Ці не ступакамі снежнага чалавека, які, відно праз пераломленае святлом шкло Юравіцкай

гары, і зараз пахаджае па беразе Прыпяці. Высачэзны, метраў са тры ростам. Мо вырашае для сябе: ці наvekі застацца на гэтай сённа яшчэ чыстай зямлі, ці падацца ў вечна белыя снягі, сапраўдныя горы і назаўсёды захаваць сваю нямую душу, зберагчы яе ад хцівага вока будучай цывілізацыі. Застацца прывідам, невідзімкай на зямлі. А ў прадчаканні няпэўнай і глухой будучыні з глыбіні далёкіх стагоддзяў самотна пазірае на дарогу жанчына: што вырашыць чалавек, якім наканавана быць яе лёсу. Лёсу яе дзяцей, што грэюцца паабাপал бел-чырвона-белага вогнішча. Ці будзе ў іх агонь, ці зведаюць яны слодыч полымя вечнай душы чалавека, які дзеля гэтай душы гарэў у старажытных пячорных вогнішчах і гатовы пайсці ў агонь і сённа, каб яна, душа, зноў жа, аблямаваная бел-чырвона-белым, ніколі не згасла. Такая ж самотная думка і ў рудым воку істоты, якую яшчэ няма да каго аднесці, няма з кім атаясаміць. Душа ў яе ёсць, але куды яна павернецца, да каго ці чаго прыхінецца, віляючы хвостом, пабяжыць і будзе ўслугоўваць вечнаму каму, ці дастанецца яе вернасць і талан чалавеку. То чорны, што прытушаная прыпяцкай вадой галавешка, сабака. А мо яшчэ і не сабака – воўчык, воўк, хцівасць і хіжасць якога сапраўды толькі прытушаная, але нязбытая. І той воўк, ці то ўжо сабака, на вачах у чалавека на возе ў некага перакідваўся, і ён да апошняй драбніцы спалоханым да конскіх дрыжкаў сэрцам адчуваў і бачыў гэтае перакідванне.

Пячорна каменнае нараджэнне незнаёмай, невядомай яшчэ свету набрыдзі, яе прышэсце ці не з сусвету, з чорных дзірак і злых агаладалых у вечным апраметным змроку планетаў-карлікаў. І была ў тым нараджэнні вялікая брыдота, і адначасова – і вялікая любасць. Як і ў кожным нараджэнні некага існага. Бо гэта па сваёй сутнасці першапачаткова быў промысел вялікага Творцы. Так нараджалася не толькі зло, але і перасцярога, і пакаранне існуючаму ўжо злу. І па-над Прыпяцю пракаціўся жахлівы рык. Рык уладання і зліцця, злучэння жывога і мёртвага, жывёльнага звя-

рынага сорама і амаль чалавечай бессаромнасці, радасці нараджэння і смутку пачатку памірання. Першы крык, ад якога ў ягоных жылах скамянела і састыла кроў. Прыпяць збілася са сваёй хады, і расступіліся яе воды да самага дна, выкрыўшы на тым дне грэшную русалку і вялізную блакітнай крыві п'яўку, што наравіла прысмактацца паміж вялізных цыцак той русалкі. Загаласілі і застагналі воды, уліўся кроўю і слязьмі, учарнеў белы пясок, схапіўся агнём чырвоны ракітнік.

Нараджэнне адбылося, нехта невядомы датуль нікому прыйшоў на зямлю. Звер перакінуўся ў чалавека, чалавек перакінуўся ў звер. Звярыны і чалавечы дух увайшоў у новую істоту, яна прыняла той дух. І ён, чалавек на возе, голы пасярод дарогі, роўна на палову падзеленай горкай – што ад Мазыра і Нароўлі, што ад Чарнобыля – аднолькава, – прыняў той незямны дух. Прыняў і скарыўся яму. А мо гэта ён і сам на тую хвіліну нарадзіўся, перакінуўся немаведама ў каго. Перакінуўся і пайшоў, пайшоў.

Па-над вечным спакоем і замілаванасцю непазбежнага святога і грэшнага жыцця да зямлі падкрадваўся, прыхінаўся да яе долаў, дуброваў і ніваў – з некага ці нечага живога і, здаецца, гожага, перакідваўся ў пошасць і брыдоту. І гэтае пракудлівае перакідванне зачароўвала прагай адбыцца, здзейсніцца звярыным жаданнем жыць. І гэтая прага да існавання, жыцця, пэўна, вымушала невядомую яшчэ істоту да самажэрства, самаедства. Хвост істоты прарос ікламі, кожная поўсцінка на ім пераўтварылася ў зуб. Зуб зліўся з зубам, узняўся жоўтым клыкам. І хвост напаў на галаву. А галава кінулася жэрці той хвост, як правалілася ў сваю ж уласную ср...ку. І на зямлі, густа палітай кроўю, вырас спачатку круглы і бязногі, як прыпалы да пяску і моху, стары і руды грыбшыкалка. І тая порхаўка-пшыкалка раптам набыла даўгую і дзыбатую ў чорнай, што ў малпы, поўсці нагу і чырвоную, як у падасінавіка, ці некалі ў міліцыянера галаву-шапку. І шапка-галава ўзнялася да хмараў, але, пэўна, шыя не ўтрымала яе. Вялізны страшны грыб

зноў пшыкнуў, шпокнуў, ды так, што па Прыпяці аж бурбалкі пайшлі, і прах пасыпаўся на зямлю і раку, як з той торбы, што з вялікага жабрацкага нашага горбу. Воды ракі сталі горкімі, а лясы няўчасна пажоўклі.

І людзі на горцы, на беразе ракі, што сумна ўзіраліся ў сіні, што вока, блакіт даляглядаў, назапашвалі сінь і блакіт у сваіх вачах, тужылі, спадзяваліся і чакалі. Новых стагоддзяў і сённяшняга дня, калі яны абвесцяць свету аб сабе, калі прарэжацца на свет іх слова, сальцеца з гоманам іх дуброваў, шэптам іх вятроў, рачных хваляў, трапяткою тугой і радасцю полымя вогнішчаў. Чакалі мо і яго на гэтым гнядым коніку, калі ён узбярэцца на іх крутую, намошчаную стагоддзямі, прахам іх жыцця, бласлаўлення і праклёнаў гару. Усе гэтыя людзі пачалі моўчкі хіліцца долу, і падаць, што снапы ў малатарні.

Але самае дзіўнае, што ён таксама знаходзіўся сярод тых людзей, быў на той гары, хоць і не бачыў сябе там. Не бачыў, але адчуваў, што ёсць, ні то як прах, пясчынка малая, ні то як праклён нечы ці бласлаўленне. Увесь яго род быў там, уся яго радня. Сябе ж ён хоць і не бачыў, але адчуваў. Адчуваў сваё дыханне і перасцерагальны ці падахвочваючы ні то стогн, ні то крык.

А яшчэ, ён адчуў, што крычыць сам, даўно ўжо галосіць і лямантуе, а не чуто таму, што ўсё адбываецца ў сне.

Усё адбываецца ў сне. І гняды конік – сон, і падвода – сон, і гара, і гэтае прыпяцкае сіняе прыволле. Ён некім прыняволены да гэтага сну, таму што няма ўжо ніякага прыволля, усё надпрыпяцце каторы год у чорным тумане. І чорны сабака, што сядзіць у яго ў нагах на возе з таго чорнага туману... Адкуль узяўся гэты сабака? Мо воўк ці ваўкалака? Ён жа толькі што быў у мінуўшчыне, а цяпер во – на табе. Не згінуў, не спрах. Навошта ён тут, на возе? Хіба ж не мог бегчы за возам. Не, расцеўся, як пан. А сам ён коўзаецца па возе, вось-вось грымнецца вобзем, а чорны ваўкалака, як адліты з металу, сядзіць, нібы ўпаяны ў воз. Хто і што гэта – павадыр, вартаўнік-наглядчык? І куды гэта і навошта ён з тым ваўкалакам едзе? Па сваёй ахвоце ці яго вязуць?

Конікам усё ж нехта кіруе, сцёбае лейцамі па крыжы, прыцмоквае. Нехта з тых дзядзькоў яго дзяцінства, што развозілі па горадзе хлеб у вялізных з фанеры і дошак будках. І воз з тых часоў. Шырокая платформа з габляваных дошак, прапахлых хлебам. І возчык, аброслы шчэцю, у брызентавым рудым плашчы – уніформе таго часу, адзенні старшыні калгаса, брыгадзіра, райупаўнаважанага.

Плашч на чалавеку ён бачыць, шчэцце на твары яго бачыць. А вось самога твару – не. Правал нейкі замест твару, ямка, дзірка ў белы свет. Дзіва дый годзе, чалавек без твару. І сам ён... голы. Галютка-голенькі. Коўдраю толькі прыкрыты, як белым саванам. Вось таму і слізка так, коўзка.

І голаму яму не ўтрымацца на возе. Упасці прылюдна – сораму не абярэшы. Перад першабытным чалавекам – і голы. А ён жа тут ім не просты чалавек з будучыні. Ён яшчэ і папярэднік іх – прадчэча. Гэтае адчуванне такога папярэдніка ў сабе – не яго. Гэта нечы загад быць папярэднікам. І яму трэба застацца вартым мінулых і будучых стагоддзяў, захаваць твар перад пільным сінім вокам зданяў і прывідаў, перад продкамі і бацькамі і сумленнем уласнага вока, што дрыжыць ужо ў спякотным марыве неба і ракі, не маючы сілы ўтрымаць свой жа сумнеў і няверу.

Страх, спапяляючы жах, што распаўзаецца адсюль па ўсёй зямлі, агортвае яго. Цела дранцвее і паціху ссоўваецца да краю возу. Яму падаецца, што ён ужо ўпаў. Ён ужо ў перадчаканні смеху, рогату нябёсаў і вады, першабытнага рыку людзей, вылучае з гэтага пякельнага іржання ўласнае мярзотнае хіхіканне.

Але наўкола цішыня і змрок, нібы вымарачна паўмірала ўсё, аглухла, аслебла. І ў той глухой і сляпой цішыні ён чуе, як мерна цікаюць ходзікі. Адлічвае час кімсьці нябачным запусчаны гадзіннік, а мо некім заведзеная гадзіннікавая міна, што зараз выбухне, і не будзе больш ні дня, ні ночы. Ён слухае спалох часу, што цячэ праз яго. Імгненні скручваюць і вяжуць цела ў вузлы. Міна ў ім.

Гэта ён і ёсць міна. І самога сябе яму трэба ўтаймоўваць. Ён слухае цёк часу праз сваё цела. І з абурэннем думае: чаму ж гэта яго ніхто не ратуе.

Што ж ты, далёкі мой прашчур, не падасі мне рукі. Паміж намі цяпер не стагоддзі. Адзіны толькі крок падзяляе нас адно ад аднаго. Што ж ты не працягнеш мне рукі? Ты там, на тым свеце, я голы тут, абодва ў чым маці нарадзіла. Ты агораў гэтую гару і пайшоў дамоў. Дык дапамажы і мне справіцца з дарогай, агораць тваю і маю Юравіцкую горку. Не надта яна ўжо і крутая, хоць і шчодро пасолена чалавечаю соллю. Ды, бачыш, возчык які. Я на зямлі, а ён толькі ведае лейцы накручваць. Воз рубам – таму і я вобзем. Ахоўны брызентавы каптур на вушы – дзе тут пачуеш. Ён жыве толькі імгненнем, а *memento more* у імгненні няма, бо *memento more* і ёсць вечнасць.

Адтуль нашае неба. Нашая Прыпяць, вечная і ў часе, і ў прасторы. Змыкаецца з небам, з яго пачынаецца. Як рука пры пяці пальцах. З жывога цела сусвету, адтуль, дзе днее. Дзе бяруць пачатак нашыя мары і сны, дзе лунае нашае ненароджанае, але ўжо і нападзітае беспрытульнае слова.

Варухні хоць адным пальцам, мая маці Прыпяць. Дай жа мне руку, прыкрый мой сорам. Паразумеюся не праз слова, а праз вітанне сляпых – дотык. Будзь жа міласэрным да мяне. Будзь жа міласэрным той, што не адбыўся, страціўся. Не трапячы над маёй галавой сваімі бялюткімі крыламі, вырані па мне слязінку, тую самую, што здольна выратаваць свет, хай жа яна выратуе нас.

Так маліўся ён у сваім сне. Але ніхто не адзываўся на яго малітву. Ні шэлаху, ні гуку. І тады ён заплакаў, гаруча і горка, як могуць плакаць людзі, пэўна, толькі ў магіле, у дамавіне. Там жа, на гары, сярод прыпяцкага разлогу, была і яго маці. Ён не бачыў яе, як не бачыў і сябе. Але яна была там. Яна была. Высока ў небе ласкавым і мяккім сонцы. У сумным напеве мядзвянага жвіру, што спяваў для неба спрадвечную песню. Яна была ў той песні, у цішы і аняменні: у небе высокім,

у сонцы далёкім, у вадзе бягучай, у пыле дарожным, у дрэве зялёным і ў травінцы кволай. Усё яна.

Чым угнявіў ён яе, што зрабіў не так, каб яна выраклася свайго сына? Чым угнявіў ён сонца і неба. Што за праклён над гэтай зямлёй, успоенай такімі прыгожымі рэкамі, пазначанай, як акрайцамі хлеба, слодыччу зачацця жыцця, іскрынкамі свядомасці ў тумане першабытнасці цёплымі хатнімі агменямі юравіцкіх горак. Што за праклён вечны над гэтым краем? Рэкі тут ужо цякуць крываваыя, крыніцы б'юць слёзныя, доли на крык і стогн сыходзяць.

За што ж так пакутуе сын твой, маці наша родная зямля? Цёпла тут, печ з крыві і на крыві і костках. Агонь спрадвеку з чалавечыны. Што за крывавае каханне ладзіш ты тут. Сваім сынам адмаўляеш нават у плачы па тваёй жа песні...

І я адмаўляю табе, маёй маці...

Не, ён не паспеў так падумаць у сваім нямым сне. Але, пераганяючы думку і боль, нават у сне, у палоне ўласнага небыцця, жахнуўся. Ёсць у чалавеку нейкая мяжа, рыса, якую нельга пераступаць – гэта якраз яна. Ён быў гатовы ступіць за яе. А мо і ступіў. Гэты конік, чорны сабака, чорны вецер над Прыпяццю – адплата яму. Таму ён голы едзе на возе, падымаецца на гару, дзе знаходзіцца ўся яго радня, дзе знаходзіцца маці. Едзе, каб пазбавіцца іх праклёну вымаліць дараванне. А калі не – то застацца там, каля іх назаўсёды. Гэтым чорным ваўкалакам-ваўчком.

Але якраз яны, бацька з маці, і заступілі яму дарогу. Бацька, здаецца, не супраць, каб ён ужо далучыўся да іх. Унурыўся толькі, пакорліва стаіць побач з маці. А маці... Схавала, заклала руку за спіну, нешта трымае ў той руцэ, каб ён раней часу не ўбачыў і не ўцёк, як гэта было ў дзяцінстве. І ён загадзя і ў сне помніць і ведае, што яна трымае ў руцэ сваёй за спіной. Толькі дзяцінства яго даўно адышло і спрахла.

– Я знайшоў цябе. Я вярнуўся да цябе, мама, – кажа ён, ледзь-ледзь утрымліваючыся на краечку драбінаў.

Маці робіць крок і дубчыкам, дубчыкам па тым месцы, дзе бярэ пачатак яго розум. Толькі воўчая поўсць чорнымі пырскамі ва ўсе бакі.

– Рана, рана табе яшчэ сюды. Ды і не прыму я цябе такога.

– Навошта ты мяне пакінула аднаго, чаму ты мяне прыгаварыла да жыцця, пракляла? Злітуйся, даруй, гэта ж твой першародны грэх.

– Прэч! – зазлавала маці. І хвацка зашчыравала дубчыкам. – Ты разумееш, чаго просіш у мяне? Забіць цябе. Ведаю, так трэба. Але не магу. Не магу. Не магу... Калі ўжо такое наканавана, то гэта зробіш ты сам. Сам...

– Тады блаславі, ці то ўжо да скону зямлі праклянi мяне.

Маці адкінула дубчык і схілілася над ім, узняла ў неба руку, расцяла вусны і як бы нешта прамовіла. Але на тую хвіліну заварушыўся і скочыў з возу чорны сабака-воўк, і гняды конік спатыкнуўся адразу на ўсе чатыры нагі і згубіў дзве падковы, варта на горцы ажыла, заляскала дзідамі, і сцяна дазволіла зноў убачыць з горкі далёкі бераг Прыпяці, бел-чырвона-белы штандар...

Толькі яму было ўжо не да таго штандару. Ён прагнуў пачуць матчына слова. Бласлаўленне, пракляцце? Якое гэта мела значэнне. Было б толькі слова. Ссунуўся з возу, бразнуўся вобзем. Падхапіўся на ногі, і панёс непачутае праз горку, як мех непадымны панёс. Як быў голы, панёс на плячах цяжкае, як выплаканы зямлёй камень, валун. Не ведаючы, што ў мяху і не вельмі жадаючы ведаць. Ад маці і пракляцце салодкае. І чорны, што пякельны чорт, сабачка-воўк, увасабленне дзіцячага і дарослага зямнога страху, суправаджаў яго. Цікаваў і пільнаваў, каб ён на гэтай Юравіцкай Галгофе, спрадвечнай зямной чалавечай юдолі, не схібіў, не схітрыкаваў, не кінуў свой мех. За гэтым сачыла і варта на горцы. Дарэмна сачыла, ён не мог пазбавіцца сваёй ношкі і пад прымусам.

Так, не мог сёння. Але хто ведае, што будзе заўтра. І ці будзе ў яго заўтра, ці будзе ён у тым заўтра. І наогул,

ці будзе безліч колькі разоў праклятая, безліч колькі разоў бласлаўлёная зямля.

1.

Нават вада мае крытычныя кропкі. Што ж тады казаць пра чалавека. Ён таксама ўвесь час у руху, ад гневу да радасці. Ад нечага адыходзіць, да нечага набліжаецца, развітваецца, сустракаецца. Перакідваецца, за адведзены яму век пражывае дзесяткі, калі не сотні жыццяў. Кажуць, што недзе ў моры жывуць гадзюкі, якія двойчы за месяц мяняюць скуру. Ёсць патрэба, неабходнасць пазбавіцца ад таго, хто паразітуе. І тут я зайздросчу марскім гадам, хоць ім, пэўна, і вельмі баліць. Зайздросчу іх імкненню на поўню і маладзёк да аднаўлення, жаданню пашырыцца. Пераўвасобіцца. Гад усё ж ёсць гад – нават у моры.

Чалавеку з яго куцымі памкненнямі і гіпертрафіраваным уяўленнем свайго эга, нецярплівым розумам уласцівы пераўвасабленні куды больш хуткія. І, згодна з апошняй навуковай ці калянавуковай гіпотэзай, дзякуючы зусім не розуму, бо ў яго розуму таго кот наплакаў. А тое, што мы звыкла гэтым завём, нешта толькі нахшталт радыёпрыёмніка. Ад некага і некуль сыходзяць сігналы, імпульсы. Наш мозг счытвае, прымае інфармацыю і па меры сваёй моцы абсягу ці абмежаванасці і дураты – узмацняецца, альбо чамярэе. Глушыць, нішчыць на карані сябе і сваю сілу. Трапляе ці то ў геніі, ці то ў выцвярэзнік, ва ўрад ці вар'яцкі дом.

Дваццаць першае стагоддзе! Вер не вер, а жыць трэба. Са свайго часу не вылузнешся. І хочацца жыць хоць чайнікам, хоць электрычным прасам. Толькі зноў, паводле тых жа найноўшых адкрыццяў нашых сённяшніх суразмоўцаў з космасам, век наш усё карацей і карацей. Бо гэта і не зусім наш, чалавечы век. А век адной толькі інфарматыкі, якая ў сілас прасуе чалавецтва, прасуе час, робіць яго гэтакім жа шчыльным, як карлікавыя зоркі, страшэнна паскарае ўсе жыццёвыя працэсы. А

гэта значыць, што цяпер на чалавечую жытку, на змену пакаленняў прыпадае нашмат меней часавай прасторы, чымсьці гэта было колісь.

У чалавека ўкралі век. І, пэўна, не толькі век, а мо... Не, не, мо толькі абвузілі. Помніце крыху ўсё ж нашага, славутага, усяму свету вядомага прарока, бо селішча Дастоева – ёсць мы ці няма нас – на нашай зямлі, беларускай, з шаснаццатага стагоддзя дрэвам сваім, сваімі каранямі на Берасцейшчыне стаіць. І гэта ён, парастак таго дрэва, яшчэ ў пазамінулым стагоддзі папярэдзваў пра тое, што чалавек вельмі ўжо ж шырокі. І пытаўся ў некага, ці не час яго і абвузіць. Мо такі час – абвузіць чалавека – якраз сёння і прыспеў. Нехта, сам ужо вельмі шырокі, яго і абвузіў. Хаця, магчыма, і наадварот – бязмежна пашырыў. Надзьмуў як жабу, так, што чалавек сам сябе не заўважае, не бачыць сябе. Таму і крушыць, трушчыць сабе падобных, хто пад ногі трапіць, хто не паспеў разам з ім пашырыцца. І такіх процьма. Упэўнены, што я таксама з іх. Пераканаўся ў гэтым ці не ўчора. Жонка нешта бурчэла зранку, я, як прынята, апраўдваўся. Вядома ж, сабака баіцца не кія, а звягі. Але ж то і не сабака, калі адразу падціскае хвост і паўзе лізаць руку. Увогуле, як засведчана, сабакі падзяляюцца на дзве пароды – шакалавую і ваўчыную. Шакалавая больш гнуткая, прызначаная служыць усім і кожнаму, усім і кожнаму лізаць. І не толькі рукі. Бо сёння дзень такі, што лізаць толькі рукі мала. А да ўсяго, калі лізнуў ты рукі, то не хочаш, а мусіш вылізаць да бляску – прэміяў, званняў і ўзнагародаў – і ўсё астатняе. Каб аж зіхацелі ўсе твае трыццаць тры срэбранікі і медалькі. Каб здалёк бачылі, што ты чалавек надзейны і чыстапародны, без заганных і шкодных фантазіяў. Адным словам – прыручаны.

Зусім іншая справа з ваўчынай масцю. Ваўкі не бяруць ежу з рук. І не ведаю, праўда ці не, але гэта ўвялі мне ў вушы яшчэ ў дзяцінстве мае адналеткі: шыя ў іх зраслася з хрыбцінай. Яны няздольныя гнуцца, круціцца на ўсе бакі і нюхаць вецер. У свой час я зазірнуў у вочы такому

зверу. Падпасваў, як у нас кажучь – тавар. Старэйшыя хлопцы гулялі ў карты, а мяне паслалі адварнуць авечак, што адбіліся ад статку і стоўпіліся каля канавы. Па другі бок той канавы стаяў вялізны шэры сабака. Я яшчэ паківаў яму дубцом. Але ён і не міргнуў у мой бок. Я прыгледзеўся, і па целе пабеглі мурашкі, узняліся дыбам, як адраслі, валасы на маёй стрыжанай галаве. Я яшчэ не ведаў, што гэта быў воўк. Але гэта быў ён. І мы даволі доўга ўглядаліся адно ў аднаго. Воўк пераскочыў праз канаву, схапіў і ўскінуў сабе на плечы авечку. Лена праклыпаў метраў з пяць і пусціў авечку долу. І тая патрухала побач з ім, нібы вёў ён яе ў рай. А я нерухома стаяў на другім беразе канавы, захлынаючыся ад наплыву нечага першабытнага, дрымотна-ляснога, што ахутвала, прачыналася і ўва мне: падсвядомы пратэст супраць такога нахабнага рабаўніцтва, бездапаможнасць, разгубленасць і апякаючая да гаручых слёз нязгода з гэтай звярынай сутнасцю. І тое засталася пры мне на ўсё жыццё.

Нібыта я ўжо тады ведаў ці прадчуваў, што гэта малюнак з майго будучага жыцця, лёс мой. Нехта такі ж пячорна шэры мімаходзь набяжыць на мяне, ускіне на плечы і выдыхне ў павернутае ўжо да неба вуха: у рай, алюшкі ў мой рай. І я, ды не толькі я, – усе, хто побач са мной ад нараджэння з забітай ці ачмурана прыгаломшанай памяццю, атручаныя паўсядзённымі казаннямі пра малочныя рэкі з кісельнымі берагамі, што цяклі зусім недалёка ад нас, кінемся ў той воўчы рай, патэпаем за воўкам, забыўшыся пра яго воўчую скуру. Бо ў гэтай воўчай скуры нам, зазірнуўшым заслепленым вокам на той свет, ухапіўшы перацятым горлам тагасветнага паветра, будзе мсціцца збавіцель наш. Месія.

Як мсціцца, мроіцца ён каторае ўжо стагоддзе быдлу, якое бык ці казёл-правакатар вядзе на бойню.

І ў сваім ужо даўно забытым, немачным маленстве я быў куды як згодны з кожным, хто даводзіў мне, што нешта ведае, і браўся напраўляць мае звіхнутыя мазгі,

факусуючы іх на сонечны і светлы рай. Не разумеючы, што гэта сапраўды прамая і правільная дарога толькі ж на той свет. І я па ўласным жаданні, па сваёй ахвоце да слёз, да самазабыцця прагну туды, як і мноства іншых, што прайшлі крыху раней за мяне і ішлі следам за мной.

Вось яна, моц і ўлада воўчага вока над авечкамі, што страцілі галаву і здольныя толькі да падпарадкавання.

Гіпноз рудога і змрочнага звярынага вока, пячорнай думкі, што нарадзілася раней за чалавека. Мо ў цэле зусім няцямнага дракона ці яшчара, таго ж пячорнага вампіра – кажана. Нарадзілася і выпаўзла на святло, захмялела ад яго і пачала шукаць прыдатную сабе абалонку. Калі і не зусім разумную, то ўсё ж з першапачатковай зародкавасцю, пачаткамі нейкага розуму істоту, у галаве якой мелася хаця б адна звільна – хай сабе і працяг толькі носу.

І, па ўсім, пошук гэты быў не вельмі ўдалы. Думка трапляла не заўсёды ў патрэбную ёй галаву, часам, падобна, і ў кашлатую галаву таго ж воўка. Доўга і балюча блукала, высільваючыся стварыць з гэтай дрымуча дзікай істоты нешта больш-менш прыдатнае зямлі, жыццю, падводзячы яго цераз сілу да чалавека. Але, як кажуць, колькі воўка ні кармі...

Ледзь самога чалавека не звялі, бо зноў жа: той, хто прывык да мяса, да чалавечыны, наўрад ці пагадзіцца скубсці траву. Ледзь уратавалі самога чалавека, не далі пераўтварыць яго ўжо незваротна ў звер. І чалавек пакутліва збываў у сабе звярынае. Але ўдавалася гэта не кожнаму, знайшліся і такія, што ўпадабалі хіжае звярынае назаўсёды. Хоць іх было і небагата, але ж... І ў воўчым, і чалавечым абліччы яны захаваліся на зямлі. Кропля-другая звярынай крыві засталася і ў чалавеку. Хоць кожны з нас, у тым ліку і я, як той гад марскі, памяняў не адну скуру раней, чым у нас абудзілася, зацвёрдзілася нешта людское. Адначасова, употайкі, пратэстна і хіжа, захаваўшы ў сабе на нейкую неспадзяваную будучыню сваю першасную ваўкалачую існасць.

Воўк увайшоў у нашае жыццё. Воўк увайшоў у нашае цела. І было зусім не выключана, што ў нейкай непрадбачанай і непрадказальнай будучыні я мог як пайсці за людзьмі, так і перакінуцца ў ваўкалака. Ужо назаўсёды. Незваротна. І нельга сказаць, каб гэта надта непакоіла ці засмучала мяне.

Я быў не толькі ўражаны і напалоханы воўкам каля канавы, але і ўдзячны яму. За ягоную натурыстасць і пракаветнае бунтарства, за ваўчынае бунтарства і натурыстасць чыстапароднага звера ў чалавеку. Хаця мы часцей блытаем гэта з характарам і воляй.

З дзяцінства ўражаны і сурочаны воўкам, думаў і пра сябе, што я хоць трохі, хоць у сваёй хаце ды воўк, воўчык, а не паголены палескі, чарнобыльскі вожык. Не-не ды і выскалюся, пакажу зубы, каб самому сабе пераканацца, каб хоць свае ведалі, што яны ў мяне ёсць. Зноў жа, бі сваіх, каб чужыя баяліся. І я не спяшаўся пагаджацца з жонкай, здавацца. Настойваў на сваім, каб і на самой справе лягнуць зубамі. Яна перамагла, забіла мяне зусім просценькім:

– Ну як ты сыплеш цукар?

Я спачатку аслупянеў, абурыўся ад, здаецца, відавочнай недарэчнасці, жаночага глупства. А потым раздумаўся і сам у сябе ўжо строга спытаў: а сапраўды, як жа гэта я сыплю цукар у кубак з гарбатай? І не здолеў нічога пэўнага адказаць, бо папраўдзе не ведаў, як я сыплю цукар. А вы ведаеце, як вы сыплете цукар? Адкажыце на гэта сабе, а лепш вашай жонцы, зранку, калі яна яшчэ неспрычасаная і ненафарбаваная, і не ў гуморы, а ты такі спаважна шырокі ва ўласнай хаце, на сваёй прыватнай кухні.

Я ж адказаць няздольны. Хаця крыху не так. Я здольны адказаць на гэтае пытанне ўсяму свету. А вось сабе, сваёй жонцы, сваім дзецям... Як жа гэта няпроста ў нашай краіне і ў сваёй нават хаце ў наш час салатзіць гарбату, калі цябе ні то пашырылі, ні то абвузілі, ні то зусім ужо – аб вугал галавой. А хутчэй за ўсё – не кранулі. Звонку. Пакінулі такім, як ёсць, пры

выпаленым, спапялёным стрыжні, як дрэва з дуплом, у якім так раскашуюць восы. Мо таму сёлета на Беларусі і такое спякотнае лета, такое мноства драпежных вос? Ці не мы гэта самі са сваім адчаем, бодем і драпежнасцю. Мы трызнілі адраджэннем і не прыкмецілі, як прыспалі яго. Нашыя ваўкі і шакалы, нашыя восы апярэдзілі нас. Тыя ж самыя восы, стварэнні, прызначаныя Ёсявышнім нішчыць насякомых, пачалі нішчыць нас. І мы, як маці нарадзіла, голенькія перад іх згубным спрытам, злоснай акрыленасцю, што не ведае ні жалю, ні сумнення. Адно толькі нахабства. Нахабства бясплоднае, але энергічна разбуральнае. Разбуральнае для нашай чалавечай сутнасці, бо перш-наперш палюе за тым, хто яшчэ мае такі-сякі голас.

Мы імкліва старэем. Калі раней стагоддзе было сапраўды памяркоўным, нехапатлівым і спраўджаным, то цяпер яно падманлівае, па-вар'яцку ілжывае і ашалела непрадказальнае, з камарыны нос – кароткае. Як гэта колісь было толькі на вайне: год за два ці тры. У нас жа час каму дык і зусім – за чатыры і нават болей. І ў тыя чатыры гады ўкладваецца ўвесь чалавечы век.

Насамрэч так. Варта толькі ўключыць радыёпрыёмнік ці тэлевізар: столькі крыві, якая льецца там штодзень, ці бачыў свет з пачатку свайго стварэння? Апошнія навіны нагадваюць франтавыя паведамленні, звесткі з месца баёў. Чалавецтва важна і самаахвярна змагаецца з жыццём і, падобна, перамагае. Боязна браць у рукі газету і разгортваць новую кніжку, а раптам і яны выбухнуць. І тут ніякага перабольшвання. Самае нявіннае, што яны з вамі могуць зрабіць – гэта літасціва згвалціць. А могуць утварыць гэта і вытанчана, і забіць адмыслова. Пахаваць, звесці са свету так, што і знаку ад цябе не застанецца, ніхто і з сабакамі не знойдзе, як ніколі і не жыў чалавек. А калі хто будзе прычыць, настойваць, што хадзіў з тым небаракам у лазню, піў піва, так абылгуць, што няшчасны жывы яшчэ сведка сам у магілу запрасіцца. Гэта ўжо нават не сумна, не страшна, бо паўсядзённа, будзённа. Паміж жыццём, злачынствам, сорамам і ганьбай нібы

дасягнутае нейкае дзіўнае пагадненне, дамоўленасць: як толькі ўднее чалавеку, яму ўсё дазволена, бо Бог адменены. Няма Бога. І гэта сёння, пры адраджэнні ў нас царквы, росквіце набажэнства і веры. Хаця, назіраючы за тымі новымі велічнымі вернікамі, як яны мілуюцца са святарамі, ловяць за крысо мітрапалітаў, дамагаюцца ад іх пацалункаў у вусны і на «ты» звяртаюцца да Бога, прыгадваецца, што гэта ж яны ўчора разбуралі храмы, здымалі і палілі крыжы, выдзіралі бароды ў Божых служак. І мімаволі хочацца заплюшчыць вочы, заткнуць вушы і – як мага прэч са свайго веку і часу з яго валадарамі. Часу, у якім зноў напладзілася столькі праведнікаў, якія і на двор ходзяць падсалоджанай вадзічкай, аж пацеюць ад сваёй безграхоўнасці, духоўнай велічнасці, ад жадання імгненна, не сыходзячы з трыбуны, зноў ашчаслівіць чалавецтва, а перш-наперш свой народ. Ачмурыць усіх і кожнага. Іншым разам, думаю, і саміх сябе, бо інакш ні світанкі, ні ўзыходы і захады сонца, туманы і ранішнія росы не маюць сэнсу.

Не мае сэнсу, права на існаванне, само слова. Хоць мо гэта якраз яно і завяло нас у тупік, прывяло да безвыходнасці. Бо мы столькі грашылі ім. Нідзе няма больш падману і крыві, як на языку. Ці не таму нам, беларусам, і адмоўлена першым і пакуль што, здаецца, адзіным у матчыным слове. Думаю, не толькі таму, што хлусілі ім. Але і таму, што маўчалі.

Зайшліся тыя, каму папраўдзе балела. А хто не зведаў у сабе снапяляльнай пустэльні і адчаю, каму не дадзена гэта зведаць, бо так ён ужо створаны, па-бальшавіцку, без сумненняў, сумлення, сорама і жалю, той галёкае з высокіх, вертыкальных, амбонаў і сёння. Вучыць нас, як вырошчваць хлеб (час ад часу пасылае нават дождж), рабіць дзяцей, рухаць наперад навуку — быць чэснымі і праведнымі. Вучыць, праўда, чужым, пазычаным словам. Бо калі раней амаль што кожны са старшыняў калгасаў пасля трэцяй чаркі пераходзіў з трасянкі на матчыну мову, то сёння ён і ў ложку сніць сны чужыя — інтэграцыйныя ўчора, а заўтра ўжо наадварот — гледзячы

на якім баку ляжыць. Але ўсё роўна роднае слова не даецца яму. Бо над ім пракляцце ягонай жа маці, а мо і яго ўласны праклён – за вырачэнне сваёй маці. Як бы там ні было – гэта першы знак непазбежнасці.

Але, даруйце мне, я не суддзя, бо гэта зямному суду і не падлягае. Тут суд зусім іншы і, як кажуць, да дзевятага калена, бо няма большага граху, як здрада і продаж крыві сваёй. А я толькі сведка гэтаму, калі мяне паклічуць. Хоць словам у свой час грашылі ўсе пароўну. І абраным, канешне ж, было дадзена больш. Мо менавіта таму напрыканцы свайго веку яны, як больш грэшныя, так жорстка пакараныя. Пры бездакорнай чуйнасці да слова, наяўнасці яго, валоданні ім – прыгавораныя да анямення, маўчання травы. Аняменне розуму, касцянізацыя інтэлекту – гэта наша агульная і асабістая бяда і хвароба. І не трэба перакладаць яе на чужыя плечы, на плечы таго ж народа. Во, маўляў, які ён паганы, як нам, разумнікам ды талентам, амаль геніям, не пашанцавала на народ. Рахманы беларус не наважыцца ніколі і нікому слова папярок мовіць. Рабы, бараны...

Гэта ж нішто іншае, як другі бок таго ж брыдкага вырачэння ад самога сябе. Каб не было гэтых рабоў і баранаў, каму быў бы патрэбны ваш магутны розум. Наўрад бы хто кінуўся экспартаваць яго. Бо такіх у свеце ўжо даўно перабор. Экспартны варыянт такога нашага разумніка – гэта большай часткай мыйшчык аўтамабіляў ці прыбіральшчык замежнага тамтэйшага г...на. А ўсё з-за вялікага гонару на сваёй зямлі, празмерных прэтэнзіяў. З-за няспраўджанасці свайго лёсу – аслабленні і перакладванне сваёй віны на іншых, зусім не вінаватых. І, як вынік, вялікая дэпрэсія, адчуванне безнадзейнасці, а адсюль і інертнасць: гары яно ўсё гарам. Мо таму і перамаглі жабракі духам. І сталі першыя апошнімі, апошнія – першымі. Узялі верх, займелі ўладу тыя, каму ўвесь час нечага не хапала, бракавала. Зразумела, канешне, чаго. Але ж яшчэ ні адзін на свеце з безнадзейна пакрыўджаных не прызнаўся і не

прызнаецца ў гэтым. Не прызнаецца, што перш-наперш ён абрыдзеў сам сабе. А больш – чалавек, што побач. Увогуле чалавек. Бо сам ён столькі раз мяняў скуру, столькі зайздросціў кожнаму, перабраў сваіх і чужых жыццяў, хістаўся і гойдаўся на пераменлівай уладнай нітцы, што даўно ўжо паверыў у сваю звершнасьць, што ён над усімі, што сам ён ужо і не чалавек. А калі трохі і чалавек, то адзіны на ўсім белым свеце. Увесь сусветны розум спрасавана ўвасобіўся менавіта ў ім, ён чуе і гаворыць з космасам, бо больш яму на гэтым свеце гаварыць няма з кім.

На пераломе стагоддзяў, на стыку тысячагоддзяў нібы нехта нябачны нам сабраў, як у судны дзень, мільярды і мільярды нашых жыццяў на планеце, з жалем і болей зірнуў на саму планету, сфакусаваў усё добрае і адмоўнае ў сваім жа тварэнні і ўбачыў, што памыліўся з ім. Не так ужо ўсё гожа і хораша на Зямлі, як ён думаў і запэўніваў сябе на пачатку яе стварэння. І засмуціўся, няздольны нешта адразу перарабіць. Стаіўся, задумаўся на дзесятак-другі гадоў, а мо і на чалавечы век. Бо што яму наш век, нейкае незразумелае мігценне на небасхіле вечнасці. Але якраз, пэўна, у тое імгненне і пачалася наша агонія, паралік усяго існага і сапраўднага. Чалавечы век пайшоў на сыход. І з'явіўся ЁН. І надыхоў ЯГО час. З распачнага роздуму сусвету ён набыў энергію. Энергію сусветнага ляманту велічнай пустаты, а таму і вялікага і жорсткага разбурэння. Мы спахапіліся, але ці не позна? За гэты час мы развучыліся нават, як правільна сыпаць цукар у кубачак з гарбатай. Ён пачаў з таго, што стаў нас вучыць гэтаму. І ён навучыць нас. Таму багата знакаў, а нам няма з чаго выбіраць, бо

Кравец крае, што матэр дае

Яны ўзніклі ля аселіцы вёскі, нібы здані. Як паўсталі з ночы ў адыходзячым ужо нізавым грыбным тумане. Калікі вандроўныя. Узначальваў шэсце стары, як мухамор, камуфляжна абмундзіраваны, моцна прыціскаючы да боку старажытнай коўкі лязастую

цясярскую сякеру. Невысокі, але жылаваты, з выцьвілымі, хаця і пільнымі вачыма. Дзеда Саня. За ім, на пару крокаў адзаду, угінаючыся пад напакаванымі нейкім жалеззем пляцакамі ішлі два яшчэ адносна маладыя мужчыны. Мікола – цыганкаваты, чарнабровы і чарнавалосы з залатым зубам хлапчына, неахайна апрануты – па-за часова і шматстылёва. Чорныя цяжкія чаравікі з трактарна-рыфлёнай падэшвай, вясковая кухвайка, хуліганістая шэрая кепка – пад Леніна. Руслан жа стыль трымаў, ці хоць імкнуўся трымаць. Галаўнога ўбору на ім не было ды, пэўна, ён і не патрэбны быў яму. Шапка льяных кучаравых валасоў цалкам замяняла яго. Нягледзячы на лета, вайсковы бушлат сядзеў на ім расхіснута лёгка і не сказаць, каб упарна. Чаравікі ж увагуле – мара злодзея і паэта: жоўта-мядзяныя, колеру дзіцячага паносу, па модзе тупаносыя і такія ж тупаабцасныя, нібыта дзеда Сані сякерай зробленыя. І чысцюткія – без адзінай пылінкі, травінкі, шчарбінкі і падрапінкі, нібыта ён хадзіў па аблоках.

Яны параўняліся са свежастаўленым ля рачной лукавіны пры ўваходзе ў вёску крыжам, знялі шапкі, перахрысціліся і на тры бакі пакланіліся. Менавіта там, каля крыжа, я і сустрэўся з імі, спяшаючыся золкам на рыбалку. Хвілінна абмовіліся словам-другім, абзнаёміліся.

– Работнікі, майстры трэба? – спытаў дзеда Саня.

– Мне?

– Вам, і ўвогуле.

– Мы, сталяры, цесляры, печнікі. Землякопы шырокага профілю, – паказаў залатую фіксу Мікола. Меўся яшчэ нешта дадаць, але дзеда Саня павёў вокам, не дазваліў:

– Кравец крае, як матэр дае. Работу рабатаем любую. Дзесяць даляраў на чалавека, ад зары да зары. Ну і харчы з начлегам. Можна і ў рублях.

Ні даляраў, ні свабодных рублёў у мяне не было, хаця работа мелася, і майстры былі патрэбныя. Некалькі гадоў таму, яшчэ пры савецкай уладзе, паспеў я тут, у

вёсцы, пабудаваць хату. Але пабудаваў хату, гэта толькі гаворыцца так: хата пабудаваная – гаспадар памёр. Я ж быў яшчэ жывы. І каторы ўжо год выжыльваўся, наколькі хапала духу, дабудоўваў сам. Дзеда Саня, падобна, усё зразумеў.

– Не паверу, што ў вас тут зусім нічога не будзеца?

– Чаму ж зусім нічога. Надоечы на беразе ракі лазня згарэла... – Тройца пераглянулася.

– Не-а, – сказаў дзеда Саня. – Якая вёска сёння ладзіць сабе лазню. Вошы ўжо і гарады заядаюць. Не, селянін сёння на лазню не патраціцца.

– Чаму ж абавязкова селянін? – запярэчыў я. – Кааператары. То іх шмары лазню спяляць, то яны шмар сваіх смажыць пачынаюць. Лазня – будоўля стагоддзя. Тройчы гарэла дазвання. Чацвёрты раз яе аднаўляць будуць.

Я не перабольшваў і не хлусіў. Фенікс, а не лазня. Тры гады запар улетку на Купалле, як па гадзінніку, яна самазапальвалася. І кожны раз яе зноў і зноў адбудоўвалі. Заўзята і велічна. То была лазня першапраходцаў-бізнесоўцаў, якія яшчэ на пачатку гарбачоўскай перабудовы закахаліся ў гэтую невялічкую вёсачку, што ціха адыходзіла ў нябыт паблізу сталіцы. Будавалі яны, зразумела, не толькі лазню, стваралі для сябе так званую прамысловую зону. Абяцалі старым, што дабывалі свой век, з цягам часу зямны рай. Але, што ім, сёння, з таго раю... Летам яшчэ чыкільгаюць па вясковай вуліцы. А зімой на той вуліцы і сабака не пракінецца, следу свайго не пакіне.

Дзеда Саня грунтоўна распытаў мяне, як прайсці да ўдарнай будоўлі капіталізму. На тым і развіталіся. Але ненадоўга. Тым жа ранкам я сустрэў іх зноў па вяртанні з рыбалкі каля павеці з лаўкай ля вясковай крынічкі. Далакопы шырокага профілю будоўлі новай зоны аказаліся непрыдатныя.

– Там акулы капіталізму з нечалавечым тварам, – паскардзіўся мне Мікола. – Мафія. Яны не толькі лазню будуць у лазняку – гасцініцу ў чаромсе з асобнымі, як

і мае быць у прыстойным бардаку, уваходамі ў нумары. Ім лішняе вока... Нават сіцылійская мафія лішняга вока не трывае.

У мафію будаўнікоў я не паверыў, хаця і адчуў: у гэтым усё ж нешта ёсць. Мае новыя знаёмцы ў тутэйшым адраджальна-стваральным краі былі чужынцамі, прыхаднямі. А тут на ўсё, нават на прыроду, у першую чаргу на прыроду, быў ужо схоплены картэль-прадпрымальніцкі падрад. Яны ж са сваімі, старасвецкімі, прадзедаўскай яшчэ гартоўкі сякерамі, прастадушнымі нітачнымі адвесамі, кароценькімі ватэрсамі і трыма парамі вясковых працавітых рук, як кажуць, павінны былі гуляць міма. У лепшым выпадку паспрабаваць знайсці дарогу ў мінулае стагоддзе.

Я хацеў было ўжо ніякавата развесці рукамі, але прыкмеціў, як яны, здаецца, і не прагна, але да прыпякаючага агнём кончыка дацягваюць пралетарска-сялянскую астру-астму, узгадаў пра свайго суседа. Ён, як і я, але пасля ўжо краху савецкай улады, пабудаваў сабе хату-гмах у два паверхі, з хлявом, як ён казаў, для мамы. Тая яго будыніна апошнім часам пачала імкліва гнісці і чаўрэць. У ёй нечакана завёўся грыбок. Што гэта за напасць, я так толкам і не ведаў. Падобна на тое, што гэта была вельмі распаўсюджаная і заразная хвароба агрэсіўна надыходзячага тысячагоддзя, нахштальт раку. Метастазы гэтай новаабвешчанай хваробы жэрлі драўлянае, а часам, кажуць, і каменнае жытло чалавека. І вельмі хутка. Цікавая акалічнасць – аднаасобныя прыватныя будыніны, нібыта кімсьці быў аддадзены загад: пазбавіць зямлю яе неагульнага выразу твару. Сам я, як і мае бацькі, былы вясковец, раней пра гэты грыбок і ведаць не ведаў, і чуць не чуў. Сёння ж яго споры, падобна радыяцыі ці СНІДУ, ляцелі, паўзлі, беглі па ўсіх селішчах зямлі. Маці суседа і сам ён не аднойчы падалі з ганку, правальваліся, наступіўшы на струшчаныя грыбком дошкі. Навярнуўшыся так тыдзень назад, сусед гromaвым голасам запэўніў аселяцу і сваю маці, што не марудзячы пачне перасцілаць падлогу. Наколькі я ведаў,

ужо і дошкі завёз. Да яго я і скіраваў калікаў, загадзя ціха ўзрадаваны тым, што вось хоць такой драбязой, ды людзям добрым дапамагу.

Як жа я здзіўся, нават разгубіўся, калі апоўдні выйшаў з хаты і ўбачыў знаёмую ўжо тройцу на сваім ганку. І сядзелі яны, відавочна, доўгенька. У попелыніцы перад імі высілася ладная горка знішчаных пад самы карэньчык цыгарэтаў. Курылі, пакуль я перакусваў, пэўна, няспынна. І цяпер яны, здаецца, ніяк не адгукнуліся на маё з'яўленне. Сядзелі нерухома, цярпліва і безнадзейна. Такую адчайную пакору мне даводзілася бачыць толькі ў людзей, што ўжо канчаткова страцілі сябе, у птушак перад выраем, а часцей у жывёлаў – катой і сабак, прыгавораных з высакароднай мэтай рэгулявання іх асяродку жыхарства. Прыгавораных да гуманнага забойства, так званай планавай жывёльнай эўтаназіі. Эўтаназіі істотаў, незнарок косткай прылашчаных з панскага стала старэйшага брата (а ці сапраўды ж старэйшага? ці не прысвой чалавек сам сабе гэтае старшынства? ці не чалавека ўжо час прарэджваць, жорстка рэгуляваць асяродак яго жыхарства, каб ён не зарэгуляваў ушчэнт і саму Зямлю?) памятаючы пра тую костку дагэтуль, даволі звычайныя памыйныя каты і сабакі, нібыта тым жа грыбком, атручваюцца шалёнай надзеяй набыць стол, хату і двухногага сябра. І няма, пэўна, нічога больш зняважанага, непагляднага, чымсьці жабраванне, “христорадничество” падманутых жывёлаў, жоўтага ці зялёнага просьбітнага агню ў іх разумных на тую хвіліну вачах. Толькі зусім здзічэлы гома сапіенс, не засляпіўшыся, не спатыкнуўшыся, здольны абыякава прайсці міма.

Адчуваючы нейкае неадольнае саслізгванне ў штосьці нечакана расчыненае перада мной, я дазволіў сабе ўспомніць, што ў мяне ўсё ж ёсць трыццаць даляраў, трыццаць маіх заповітных зялёных сярэбранікаў. І мая новазбудаваная хата не без грыбка. Падобна, што на кожнага з нас, хто ў журботную пару настальгуе па старасвецкай бацькоўскай хаце – цёплай, плоднай і

цалкам натуральнай – ужо загадзя ўдосталь назапашана смертаноснага, здольнага знішчыць і чалавека, і дрэва, нават камень, грыбка.

Не абмінула гэтая доля і мяне. Меўся і ў мяне свой грыбок. У хату, праўда, яшчэ не ўвайшоў, спыніўся на парозе, на верандзе. Я ўбачыў яго з’яўленне, скрышыўшы ў труху папярэчную лагу на падмурку ганку: незнарок крануў трывалае з выгляду дрэва сякерай. Тым жа днём, заходзячыся ад няпэўнага суму, разбурыў ганак, замяніў дошкі, дзе здолеў – і лагі, а дзе не – пацягнуў антысептыкам. Адзінае, што не крануў, не хапіла сілы і смеласці – стаяк на сапсаванай лазе. Пераканаў сябе, што стрыжань у стаяка здаровы, вытрывае, пакуль не ўзаб’юся на грошы. Цяпер жа махнуў на ўсё рукой: трыццаць даляраў не багацце, а хата будзе жыць.

Як жа яны радаваліся. Дарэчы, не выказваючы знешне радасці, толькі пазней так зашоркалі пілой, так пачалі гаманіць сякерамі, палавінячы, чвартуючы бяровенні, нібыта хлеб рэжучы пад абед. Абыходзіліся амаль без словаў, як і на самой справе па-сялянску абедалі. Зрэдку толькі суладна перакідваліся словам:

- Кравец крае, як матэр дае.
- Пажарнік крае...
- А трактарыст...
- Нейкая дзіўная ў вас прымаўка, – не вытрымаў я.
- Як маці дазваляе?
- Гэта па-беларуску, – пачаў тлумачыць дзед Саня. – Маці тут ні пры чым, хаця... Не-не, кравец-кравец. Дык вось, ён краіць, як матэрыя дазваляе... Па-беларуску...
- Не чуў, хаця сам не з немцаў. А вы з якіх краёў будзеце?

І мне давалося яшчэ раз сцэпануцца і ўсумніцца: ці сапраўды так ужо разумна ўсё на свеце дзеліць Бог. Тройца паходзіла з некалі самых хлебных і кормных мясцінаў – жытніцы Беларусі. Заходнікі. У свой час недасягальна заможныя, амаль замежныя. Мы, мае бацькі, усходнікі і спакон веку, здаецца, савецкія, адразу ж і доўга яшчэ потым, пасля вайны, ездзілі да іх па хлеб. З-за чаго зва-

ліся мяшочнікамі, тарбахватамі і кусочнікамі. А цяпер як і без вайны перавярнуўся свет. Больш чым з ног на галаву: бясконца мовячы беларускую прымаўку, гэтыя трое сёння, як ні дзіўна, не былі нават беларусамі.

— Самі не ведаем, хто мы такія, — скардзіўся дзед Саня. — Выракліся ўсе нас. Расейская ўлада ківае на ўкраінскую, а тая — на беларускую. Беларусь аддала нас хахлам, а тыя кажуць, што мы маскалі, а маскалі нас і на гарматны стрэл да сябе не дапускаюць. Ні адна ўлада есці не дае. Вось так само сабой і адбылося... Кравец крае, як матэр дае...

У пошуках кавалка хлеба яны ўжо трэці месяц брылі па зямлі. Адсеяліся і пайшлі: пенсіянер, трактарыст, пажарнік — вясковыя Анегіны і Пячорыны пачатку трэцяга тысячагоддзя, шукаючы, пэўна, у ім свайго Чычыкава. Недарэмна ўсё ж, як сведчаць, М. Гогаль перавярнуўся ў труне на тым свеце.

І хоць ішлі яны па краіне, якая актыўна, але адначасова і напаўпадпольна нешта будавала, ляпіла, ладзіла, іх нідзе не хацелі наймаць, дапускаць да справы, да працы. Было падобна, што яны ўжо выпрацавалі сябе, бо ішлі яны па тых жа мясцінах, дзе колісь, у маладосці, ужо былі, нешта будавалі, падымалі, узводзілі, займаючыся шабашкай пры савецкай шарашцы. Але тая савецкая напаўлегальная пасляіскраўская шабашка адышла ў нябыт разам з той жа савецкай шарашкай. Запанаваў шабаш. А яны як былі, так і засталіся адрыжкай савецкай шарагі. Саматужнікамі-адзінцамі сярод балявання крыміналу без межаў, крымінальнай дзяльбы пірага. Дзе іх долі не было і не мелася быць.

Наступным ранкам, яшчэ на золку яны пайшлі далей. Ледзь чутным скрэбам абвясцілі мне пра свой адыход. Я выхапіўся з хаты, калі яны былі ўжо за варотамі.

— Будзьце добрымі, скажыце, калі ласка, у суседніх вёсках апошнім часам нідзе паблізу не было пажару? — спытаў мяне на развітанне пажарнік Руслан.

Я адказаў, што, здаецца, не. Пакуль — не. Адказаў, мімаволі зачараваны яго інтэлігентнасцю, крыху шка-

дуючы, што так рэдка гэтым на дзіва хмурым і халодным летам надараюцца пажары.

Разлічыўся з імі я яшчэ ўчора, аддаў запаветную трыццатку назапашаных мной зялёных: жабрак жабраку міласціну падаў і тым задаволіўся.

Больш нічым я не мог дапамагчы.

– Кравец крае, як матэр дае, – уздыхнуў дзед Саня і крануў сваю каманду ў дарогу. А я яшчэ доўга глядзеў ім услед. Раньне сонца чырвона гартавалася на сталі іх сялянскіх сякераў.

Знакі, знакі стаяць перада мной, некалі і не такія пэўныя ўжо, але тым не менш. Знакі зусім недалёкага часу, якія ўсе мы бачылі, толькі не надалі ім увагі. Прапусцілі, сапсаваныя часам, пазбаўленыя такой простаі, дзіцячай нават здольнасці чаму-небудзь здзіўляцца. Таксама ж і я, хоць недзе і здагадваўся, што гэта знакі, быў уражаны імі. І прасілася нешта ўва мне да стала, да паперы, хацелася выкласці, і мо калі ўжо не ўсім, дык няхай толькі для сябе растлумачыць бачанае, расказаць пра яго. Але заела тое, што звычайна заядае, на што мы звыкла спасылаемся – абыдзёнка, мітусня, затузалі дробязі. А на самой справе – звычайная дрымотная гультаяватасць душы, распуста думкі і неабавязковасць, нязвыкласць да паўсядзённай працы, і перш за ўсё працы ўсё той жа душы, непрафесійнасць яе. Спрадвечная нашая бяда. Хорошая мысля заўсёды прыходзіць апасля, калі ўжо не рабіць і думаць трэба, а плакаць, ды слёз няма. Іх асушылі роспач і крыўда на саміх жа сябе, бо адбывалася, пачыналася ўсё на нашых, яшчэ не зацьмененых пакутаю вачах, калі мы трохі ведалі, як трэба сыпаць цукар у кубак з гарбатай, толькі бяда, то быў якраз той самы час,

Калі цукру на ўсіх не хапала

А надарылася такое пры заканчэнні эпохі развітога сацыялізму і пачатку развіцця новага светлага будучага

для беларуса – капіталізму. На мяжы дзвюх гэтых падзеяў мы зведалі ўсё, што павінен зведаць жабрак. Нас выпрабоўвалі на жыццяздольнасць, трываласць і, як мне здаецца, на беларускасць. Мы з гонарам, згодна з нашай слыннай памяркоўнасцю, вытрымалі выпрабаванне, у чарговы раз можна і самаахвярна перамаглі саміх сябе. Даказалі ўсяму свету сваю здольнасць жыць без зубных пастаў і парашкоў, туалетнай паперы, масла, малака і хлеба – толькі на адных талонах. Адзінае, што далася цяжка – гэта нястача гарэлкі. Але, як заўсёды, і тут мы знайшлі выйсце. Як і дагэтуль, у першую і другую сусветную войны, нас выратавалі рэшткі нашых лясоў і балотаў. «Карчоўка» падняла баявы дух рэспублікі-партызанкі. Праўда, амаль што паўсюдна адначасова знік цукар.

Напрыканцы дваццатага стагоддзя, на мяжы тысячагоддзяў знік цукар і ў маленькай вёсачцы, дзе я ў тое лета жыў. Вёсачкі з кароткім і трывожным, як усхліп птушкі: піць, піць – імем. І бласлаўлёна, нагбом пілі там круглы год сцюдзёную, амаль што крынічную ваду з аднайменнай з вёскай рэчкі хмель і чаромха, вольхі і дзікія грушкі. І шчыравалі ў іх вясновай квецені салаўі і розныя іншыя птахі, што мелі і не мелі голас. Толькі слухаць іх не было каму. Вёсачка даўно ўжо адлюбіла сваё, адкахала, нарадзіла, выгадавала і запусціла, кінула ў свет сваіх жвавых нашчадкаў. У вялікія гарады, а больш у сталіцу, у Менск, што быў, лічы, побач: за агародам, балотам, шасейкай ды лесам. Запусціла, кінула іх у гарады, каб яны там любіліся, пладзіліся і пасвіліся, а сама ціха канала, адыходзіла ў нябыт. Вёска ў адну столку: дзесяць, а мо дванаццаць хатак у адзін радок, і ўсе ў зямлю, у зямельку пад ашчаднай прахалодай ліпаў ды клёнаў, пакрыўджаных, з добра ўсохлымі, але яшчэ плоднымі антонаўкамі, жытнёўкамі і пятроўкамі. Яна цалкам належала даўніне, мінуламу веку, бо паходзіла яшчэ з часоў прыгонніцтва. Колішні пан адбудаваў на другім беразе, на пагорку сабе палацы, а чаляднікаў адсяліў у нізіну. Мо з таго часу яны як пачалі мацюкацца,

так і па сённяшні дзень працягвалі. І калі ўлічыць, што ў большасці ўсе яны былі ўжо старыя, то не-не ды і здавалася, што яны гавораць з табой як бы з таго свету, з магілы, памёрлыя пры жыцці грахаводнікі.

І было падобна на тое, што дваццатае стагоддзе ніколі тут не скончыцца, так і будзе вечна тлець. Час спыніўся. І ніякая навіна ніколі сюды не дапне. Але ўсё перайначылася амаль што маланкава. Не хочаш, а мімаволі паверыш, што часу ўласціва паскарацца, ён здольны ўсё ж сціскацца. Дваццаць першае стагоддзе прыйшло ў вёсачку з птушыным трывожным імем раней нават, чымсьці ў вялікія каменныя гарады. Яшчэ на схоне дня бераг ракі быў нескрануты і ціхі, драўляная вёсачка ўсыхала прысадамі, дзе спеліліся, бела наліваліся пятроўкі. А ўжо раніцой, на ўсходзе сонца, на тым жа самым пакатым беразе ракі стаяла пацягнутая лакам хатка на курыных ножках (не перабольшваю – сапраўды на курыных: абсечаных лапах елак) і крактаў, уздымаўся ў неба надзьмуты газам шар з рэкламай «Мальбара», «Макдональдса» і нейкага Кола. І скакалі вакол яго прыхарошаныя дзеўкі і хлопцы, гралі музыкі. Тры каровы, што ацалелі яшчэ ў вёсцы, не наважваліся выйсці са сваіх двароў на вуліцу. Вуліца ж за адну ноч была заасфальтаваная, што, па-першае, ужо само па сабе было няправільна: так хутка ў нас нічога не робіцца, не павінна рабіцца. А па-другое, каровы век звекавалі, а асфальту не ведалі і не бачылі. Пужаліся яны таго асфальту і, па-сялянску сціплыя, саромеліся нешта не так на ім зрабіць. Саромеліся, баяліся вуліцы. Баяліся захраснуць на ёй нараскіраку, а больш – упасці там і ўжо не ўстаць. Гэтага ж баяліся і іх гаспадыні, бо пры асфальце, каля брамак і веснічак іхніх двароў быў пракладзены ходнік з даволі высокім бетонным бардзюрам. І ўскараскацца на ходнік, пераступіць бардзюр, хоць і на трох нагах – кіёчкам, апірышчам сабе і паганялам карове – было амаль што немагчыма. І яны безнадзейна матляліся, як заседжаныя мухамі маятнікі іх ходзікаў, туды-сюды, паміж сваім селішчам і заасфальтаванай вуліцай, нібы прыгавораныя

да пакутнай бясконцасці, бездапаможнасці жадання і няздольнасці зрушыцца з месца, прайсці і застацца, не ведаючы самі, што мацней, чаго ж ім на самой справе хочацца.

Такой жа няпэўнасцю, дваістасцю здратаванай, хіжа здрапежанай сутнасці было ахутана і ўсё навокал. Нібы нехта нябачны і нядобры стаіўся сярод гэтага кітчу і сюру, пейзажа і мадэрну і то злосна рагатаў, то хваравіта хроп, няздольны сам прадказаць, што ж будзе далей, што з гэтага атрымаецца, жадаючы як мага хутчэй праявіцца, вылузнуцца з абрыдлай і занадта вузкай ужо для яго раздабрэлага цела скуры. Жадаючы і пабойваючыся свайго жадання, бо добра ведаў, што калі яно ўсё ж здзейсніцца, прарвецца вонку, паратунку не будзе нікому і нідзе. Мо і яму самому не будзе паратунку. Знішчэнне не ведае ні жалю, ні межаў, гэта як у баброў: калі яны не будуць грызці дрэва, то зубы пачнуць расці так, пакуль не задушаць іх саміх. Нешта падобнае нараджалася, брала выток і тут. Час паскорыўся і пайшоў знакава. Пабег, паімчаў, як увагуле гэта бывае, калі мы рухаемся не пешшу, не сваімі нагамі, а на цягніку ці нават на самалёце. І вакол мільгаюць, застаюцца адзаду не вольхі і бярозы, не тэлеграфныя слупы і вёскі, а мацерыкі, краіны, не людзі, а народы. І зусім не гадзіны, дні і ночы, а эпохі. Спрэс адна толькі знакавасць і ад аднаго знаку да другога, як ад зямлі да зоркі і адначасова хвіля, імгненні толькі. Гэта калі буслы былі яшчэ сапраўднымі бусламі, у белых світках, памяркоўнымі, што Язэпы і Антоны, былі белымі сімваламі Беларусі, яе абярэгамі і заступнікамі, і калі тыя ж самыя буслы сталі хіжымі і драпежнымі. Да слова, не без нашай дапамогі развіталіся з каморніцтвам, неабсяжнасцю балота, кінулі спажываць жаб і гадаў, прыбіліся да чалавечых селішчаў і пачалі красці і жэрці куранят, і з чуж-чужаніны прынеслі не мір і вясну, а вайну і жорсткую бойку, той самы, вызвалены чалавекам з таямніцаў яго падсвядомасці і чалавекам жа асуджаны тэрор.

Бусліная пара, здаецца, спакон веку гнездавала на

старой ліпе, што расла якраз пасярэдзіне вёскі. І хто ведае, мо менавіта дзякуючы гэтаму дрэва тое вяскоўцы асабліва паважалі і вылучалі сярод іншых. Паколькі клуба ў вёсцы не мелася, усе, хто быў яшчэ здольны перасоўваць ногі, вясной і ўлетку збіраліся пад старою ліпай. Ліпа ведала ўсё пра вёску, усё ведалі, зразумела, пра яе і буслы. І людзі былі рады, што ў іх ёсць такое вось мудрае дрэва, якое корміць усё наваколле: адорвае іх лекамі, спакоюм і вусцішнасцю, дае мёд пчолам, жылло і прытулак буслам. І буслы радаваліся таму ж, гадуючы буслянятаў, з высокай старасвецкай ліпы, ставячы іх на крыло, каб яны з аблок бачылі, ніколі не цураліся сваёй бацькаўшчыны.

Толькі аднойчы ўвесну ўсё гэта перарвалася, прахам пайшло. Буслы, як заўсёды ў адведзены час, вярнуліся з цёплых краінаў, падладзілі сваю хату, як перасыпалі яе. І, пэўна, бусліха ўжо рыхтавалася адкладваць яйкі, бо добра пайшло на цяпло, пачалі нарастаць травы, і вяскоўцы пусцілі на пашу тавар. І тут да ціхмянай пары мясцовых буслоў унадзілася, пачала прылятаць яшчэ адна пара. Дзень-другі як разведвала, прыглядалася, кружыла над вёскай, старой ліпай. Апускалася, садзілася каля яе на соткі, на якіх парна пахла раскіданым, растрэсеным ужо гноем, бо прыспяваў час садзіць бульбу. Атабараная, акубленая пара, здавалася, не звяртае на сноўдалаў аніякай увагі, толькі мо крышачку больш, чым трэба, звешвала з кубла долу чырвоныя дзюбы з круга застылымі гузікамі вочак і назапашанай з каптуром у іх непарушнай вечнасцю. Не здагадваючыся, што апошняга яны пазбаўленыя ўжо. Ні тады, ні крыху нават пазней не здагадваліся пра гэта і людзі, упэўненыя, што век іх пры сваіх амаль што хатніх буслах будзе яшчэ доўжыцца і доўжыцца. Іх не тычыцца, што свет ужо даўно звар'яцеў і перакуліўся. Гэта ж недзе там, далёка, а тут цішыня і спакой.

З гэтым, з мірам, яны ўвечары заснулі, а прагнуліся ранкам ужо сярод вайны. Біліся дзве пары буслоў. Спачатку на старой ліпе, у кубле. Прыхадні, як месершміты,

пікіравалі з неба, наровячы крылом, што шасі, нагамі, а не, дык хоць дзюбай ударыць, ушчыкнуць, успароць пер'е тых, што пільнаваліся кубла і ліпы, селішча. І дамагліся свайго. Бойка ўжо ішла на зямлі, калі людзі набеглі. Хаця гэта гучна сказана – набеглі. Не маладзёны ж з хатаў, што з магілаў, выдзіраліся, а пакуль яшчэ ставіліся ў валёнкі, і буркі шукалі, кійкі і тэпалі, чыкільгалі, валюхаліся – у буслоў былі чырвонымі не толькі дзюбы і ногі, там-сям і перайка ружова апырскалася, стала бел-чырвона-белым. Старыя не адразу і ўцямілі, што тут адбываецца, хоць век звекавалі ўжо і не аднойчы бачылі, як кроў праліваецца, трушчацца чарапы, канае, адыходзіць на той свет чалавек. Але каб гэтаксама і птушкі, ды якія яшчэ – буслы, страцілі птушынае, перакінуліся ў людзей, нішчыць сябе і сабе падобных пачалі. Такое нават не снілася і не трызнілася ім. І таму разнімалі яны, білі буслоў старэчымі кіёчкамі, не зважаючы, дзе свае, дзе чужыя. Развялі, разагналі. Але бойка паміж бусламі ўсчалася і на другую раніцу. І з перапынкам, дзякуючы ўмяшальніцтву людзей, доўжылася да змяркання. І на другі дзень вёска дапамагала выстаяць сваім буслам. Тыя яшчэ самі лётам дапялі свайго кубла на вяршыні ліпы. Чужынцы адступілі пешшу. І толькі на аселіцы вёскі, каля старыцы ракі, каўтнуўшы вады, нязграбна і цяжка ўзняліся ў неба.

І надышоў дзень трэці. І зноў завіталі чужынцы. Нельга сказаць, каб тое, што там адбывалася, можна было лічыць сапраўднай бойкай, і адна пара птушак, і другая наводзілі сябе даволі ціха. І вёска ўжо думала, што канчаткова абараніла сваіх птушак. Пра тое ж пад старой ліпай і гаманілі амаль да апоўначы, радаваліся і ганарыліся. Толькі рана яны радаваліся. Клаліся спаць пры буслах, а прачнуліся – іх ужо не было. За адну ноч вёска страціла буслоў, і галавы прыкласці не здолела, чаму, як і калі гэта адбылося. Чаму буслы выракліся іх хатаў, асірацілі іх. І куды яны, параненыя, сышлі. Увогуле яны ж не звяліся зусім. Пераказвалі, што недзе за ракой ужо добра па вясне прыбілася пара буслоў, се-

ла на воданাপорную вежу. Хадзілі глядзець. Не, няма. Казалі, што ў суседняй вёсцы, дзе ўсе буслы былі так званымі «радыстамі» — гнездавалі на тэлеграфных слупах, ладзяць сабе кубло сярод лета нейкія дурныя прыблуды. Дапалі і туды. Ніякіх прыблудаў не знайшлі. Зніклі, зніклі з іх вёскі буслы назаўсёды. І каб толькі адны буслы. Пачалі знікаць, сыпацца людзі. Першым пайшоў пчаляр, на сотках якога расла тая пазначаная пракляццем, абражаная ліпа. Услед за пчалярар на ўсім наваколлі зніклі і пчалы. Нейкая скруха прыпала на іх. Пэўна, тая ж самая скруха асушыла ў прыбалаццях і крушыну, ці не самы загадкавы меданос Беларусі (і не толькі Беларусі).

І на гэтай скрушлівай крушыне, мне здаецца, трэба трошачкі затрымацца і аглядзецца, адбегчыся крыху ў мінулае. Як на маю думку, то вялікая таямніца крыецца ўжо ў самой назве гэтага куста ці дрэва, а яшчэ большая загадка і таямніца ў тым, адкуль яно ўзялося, хто яго і навошта паслаў на гэты свет. І куды яно знікае, сыходзіць сёння, у якое нязнанне намі жыццё, у які свет.

Мо і нечаканае, раптоўнае знікненне ў пэўны час і ў пэўных мясцінах вялікай колькасці пчал звязанае з крушэннем на нашай зямлі, зводам крушыны з нашых прыбалаццяў і балотаў. Калі, чаму так склалася, сёння наўрад ці хто здольны і адказаць. Крохкі і непрыкметны, зусім жа някідкі кусток — мядзвяжына, сабачая ягада, воўчае лыка, чыжнік, дзяржыдрэва — надта і надта ўпадабалі Божыя дзеткі. Пчалы. Але, здаецца, на ім, на крушыне, як любата, Божая ласка, так і пракляцце.

У свой час, не такі ўжо і далёкі, ведаў, сустракаўся і нават прыцяліў з пчалярамі, што аж з Далёкага ўсходу памкнулі ў Беларусь па выхадзе на пенсію. Памкнулі ў ціхае боскае жыццё — развесці пчолаў і паставіць на Палессі пасекі. Менавіта на Палессі, бо тут багата крушыны. А крушынавы мёд, лічылі яны, самы лепшы ў свеце — гаючы і лекавы. Але тыя пчаляры як прыехалі на Беларусь, так хуценька і з'ехалі. Дзіцячая памяць бессаромна надурала і падвяла іх. Некалі яны пайшлі

ў свет, панеслі ў свет чамусьці, як спяваецца ў песні, не «тюльпаны і не ліліі» і нават не «ландышы». Знакам пазбаўленай ад іх радзімы стала квецень не аднойчы зламанага імі на ўскрайку лесу ці сенажаці куста запалоханай і скалечанай імі ж крушыны. Квецень амаль нябачная і нават трохі ніякавата збянтэжаная сваёй жа простасцю і непагляднасцю сярод яркіх фарбаў, красак палескага красавіка, такая ж, як непраклюнутае светам і святлом нерасплюшчанае вочка безгалосага яшчэ маўклівага верабейчыка.

Нечым падобныя да той жа крушыны былі і расейскія беларусы-пчалаляры. Яны, як толькі-толькі нарадзіліся на свет, вучыліся яшчэ хадзіць, і навука гэта не надта давалася ім. У іх і ў роднай ім зямлі было мала ўзаемнай сумяшчальнай памяці. Задумлівыя і сарамлівыя, яны як прыехалі, так і з'ехалі. Хто сапраўды з'ехаў, знік у белым свеце што капеечка, не пакінуўшы аб сабе і знаку. Як яны ніколі і не жылі тут, не латашылі ў дзяцінстве сады і грады, а ў старасці не ставілі пасекаў.

Толькі вуллі перажылі іх. Але таксама не набагата. Хутка спрахлі і яны, кінутыя ў гарадах пад старымі, яшчэ дзедавымі грушамі, прыстасаваныя ці то пад сабачую будку каля калодзежа, ці то пад скрыню ў хляве для захавання крупаў курам, ці мукі парсятам, што, пэўна, абражала іх. І таму яны на вачах паранелі, сівелі, парэпана трухлявелі і каналі. Апошняе само па сабе было трохі і дзіўна. У пчолах жа столькі спрыяльнага ўсяму жывому здаровага духу. А іх хаты, працятны, насычаныя тым здаровым духам, няўстойлівыя, пазбаўленыя жыццёвай сілы. Амаль што адразу за гаспадынямі-пчолкамі, паненкай-маці, панамі-трутнямі і працоўнай скацінкай спяшаюцца на той свет.

Дзіва ж, канешне, дый годзе. Мо гэта толькі самі пчолы забіралі сваё на той свет. Свае хаткі, а заадно ўжо і пчалароў, што не пажадалі ці не паспелі з'ехаць з Палесся ў нейкі новы невядомы край, дзе магла ацалець яшчэ крушына. Як ведалі, што краю такога больш няма, бо і ад самой Беларусі засталася небагацька.

Свае, свае ж людзі, браткі-беларусы пашчыравалі, вынішчылі, звялі гвалтам разам з балатамі ціхмяную і бездапаможную, шчымліва безабаронную крушыну, што была адначасова праклёнам і бласлаўленнем тутэйшага краю. І ці не ў кроўнай повязі не толькі з дзеткамі Божымі – пчоламі, але і з дзятвой чалавека, парасткамі і нашчадкамі яго, іх дабрынёй і жорсткасцю.

Ой, крушына, крушына,
Ты ж мяне засушыла,
Ты вырасла ў полюшку
На маю нядолюшку...

Сціплае і гаротнае дрэўка ці кусточак жаночай долі ці нядолі на Беларусі, а мо і ўсёй Беларусі.

З рабенькага і падсіненага, што вераб'іны раток, дрэўца, было лёгка здымаць кару, драць лыка. Зноў жа, лекавае яно: паспытаеш яго – і такі хуткі робішся на нагу, так скоранька капаціш за гумно ці ў карчы, што ні адзін сабака не перагоніць. Аголеную, акораную да касцяной белі палку крушыны лёгка было закапціць на агні. Атрымлівалася нешта адмысловае: кавенька хвацкая, якой зручна было забіць ляснога гада, раструшчыць галаву вужакі ці гадзюкі. І білі, білі. Крушынай мазжылі жоўценькія з чырванню галовы вужоў, што самі нагадвалі ўзорыста падкопчаны крушынавы кій, і кій, не крануты дымам, з дробненькімі кропелькамі белага па ўсёй даўжыні – таксама нагадваў таго ж вужа.

Мо якраз з гэтага неасэнсаванага пракаветнага вынішчэння живога – гада і дрэва, а былі, былі, пра гэта сведчаць паданні, лясы крушынавыя і дубровы, і пачалася нашая чалавечая скруха. Мо і не лес, і балота мы гвалцілі і рабавалі, не кусты і дрэвы, гаі мы секлі і не гадаў таўклі, а на карані падсякалі сваю будучыню, душу сваю, пладзілі прыэваратняў. Мо якраз іменна таму сёння адмаўляюцца нараджацца дзеці чалавека, у перасцярогу яму звяліся дзеткі Божыя. Пчолы.

А без пчолаў квёла і няпэўна зацвілі сады. І цвілі доўга, то стойваючыся і хаваючы квецень на халады-за-

маразкі, то на невыносную і нязвыклую ў гэтым кутку спякоту. Мо гэтыя перапады надвор'я і спарадзілі замест божых стварэнняў — пчолаў — нешта безназоўнае і брыдкае, нейкіх чорных, востраносенькіх, вельмі нахабных з жоўтымі лапкамі і такога ж, здаецца, колеру крыльцамі мушак. Вяскоўцы пазіралі на гэту набрыдзь з жахам, мушкі дзённа і ночна раіліся ў квецені і, падобна, свідравалі яе, згрызалі завязь і самі пялёсткі, жоўкла апякалі, нібы мачыліся на іх. І забягаючы ўжо крыху наперад, трэба адзначыць, сваю справу яны зрабілі. Сады ў вёсцы тым годам не ўрадзілі, хоць завязі было процьма. І не пустаплоднай, што адразу ж жухне і ападае. На выгляд, толькі на выгляд, моцнай і налітай, але ў сярэдзіне яе з самага пачатку ўжо сядзеў чарвяк, рупіўся, грыз, нішчыў.

І так не толькі ў плодзе, у зародку яго. Нейкі нябачны чарвяк нішчыў амаль усё, да чаго стваральна датыкаліся рукі чалавека. Тым годам у мяне не прыжывіўся ні адзіны прышчэп, хаця я і сам лічыў, і мне гаварылі, што рука ў мяне лёгка: даўнавата ўжо прывіў і чакаў на баярцы яблык і груш. А тут пустазельная і непераборлівая сліва-дзічка адрынула мой прышчэп садовай слівы, нічога не кажучы ўжо пра іншыя дрэвы. І так вялося з усім, за што б я не браўся. З тым, што лічыў асноўным, дзеля чаго, здаецца, і існаваў. Усё абарочвалася няўдачай, правалам, хаця адчуваў: ёсць і сіла, і вока, і жаданне, прага працы і жыцця. І ў цукры, з якога я пачаў гэту гаворку, ужо не было недахопу. Праўда, цукру ўсё ж чужога, мо з кубінскага трыснягу, мо яшчэ з якога-небудзь... Завезенага, купленага, бо свае буракі ўсё ж не ўрадзілі. Хапала заёмнага цукру і айчыннага глупства. Асабліва апошняга, хоць нагбом сам пі ці імпарт наладжвай. Але куды? Цывілізаваны свет быў на замку. Беларуса ўпэўнена скіроўвалі ў пячоры і на дрэвы, да арабаў і афрыканцаў, у той жа Гандурас (сапраўды, ці тую дзяржаву такім імем нараклі), дзе ўсе і так захлыналіся ад свайго вар'яцтва. Але хай іх разводзіць Бог.

Нас жа час штурхаў, тузаў, біў у твар і каршэнь. І я

быў перакананы, што ўсе тыя знакі мне, каб апрытомнеў. І калі я не прачнуся, не загукаю сёння, больш прыдатнага часу ў мяне ўжо не будзе ніколі. Я сам абарву свой век, пайду спусташоны ім і часам. Але інерцыя пустаты ўва мне была ўжо неадольнай, як неадольнай, здаецца, яна была паўсюль. Пустаты хіжай, самазабойнай. Не жыццё, а толькі бясконцае трызненне ім, як і вельмі распаўсюджанае апошнім часам трызненне творчасцю, мастацтвам: што тут, здаецца, складанага – бяры чысты аркуш паперы і крэмай. І ці не гэтая ўдаваная протасць, на самой справе, што тут складанага – трымаць Бога за бараду, саладзіць сваю ж душу і гарбату – зачэрпвай пабольш ды сып цукар у кубак, толькі памешвай прайльна, каб не так, што ты яго лыжачкай направа, а ён – налева, налева за нейкай дэмакратыяй і свабодай.

Дык вось, ці не гэтая лёгкасць і пругкая протасць думкі давялі нас, як кажуць, да ручкі. А калі больш дакладна, адбілі нам рукі, адабралі мову і скруцілі галаву. Мы пазбавіліся не толькі цукру, але і ўласнай хаты. Вобмігам ляснулася нашая родная хата з усімі нашымі свойскімі ўжо мышамі. А разам з гэтым ляснулася і ўсё астатняе: хата – Дом літаратара – выдавецтвы, часопісы. А ад самога Саюза пісьменнікаў разам з пісьменнікамі засталася ці не найменне толькі. Крыху перафразавашы Дзяржавіна, можна сказаць: где гроб стоял, там стол уж яств. «Гроб» – раней тут, у ДOME літаратара, ставілі труну з целам пісьменніка, праводзячы яго ў апошні шлях. А «стол яств» – сёння сумна славутая рабаваннем жабракоў у буйных памерах адміністрацыя кіраўніцтва збірае тут ясак. Пісьменнікам, у тым ліку і памерлым, наспеў час, сам Бог загадаў, запіць горкую, слязу цішжом пусціць.

Даўно, яшчэ напрыканцы мінулага тысячагоддзя, у так званы перабудовачны час, я стаяў на трыбуне перад з'ездам настаўнікаў рэспублікі. Ужо тады мы, пісьменнікі, выступалі ў ролі плакальшчыкаў. І я плакаў на той трыбуне за горкі лёс нашага слова, нашага прыгожага пісьменства. І то было злоснае стаянне і злосныя слёзы.

Мяне кідала ў роспач адчуванне незразумелай самому бездапаможнасці, наканавай і неадводнай несправядлівасці. Непазбежнай – таму што яна ўжо адбылася. Для тых жа, хто прысутнічаў на з’ездзе настаўнікаў, што сядзелі ў зале ды на першы погляд, здаецца, і для мяне – зусім нязначная падзея. А па сённяшнім часе дык увогуле – проста дробязь нейкая: калі піянеры віталі сваіх настаўнікаў, адзін з іх, хлопчык дзесяці-адзінаццаці гадоў, страціў прытомнасць. Толькі ўдыхнуў, хапіў на ўсю грудзіну паветра, набраў вышыню, ціснучы з сябе алілуйшчыну. Зазвінеў галаском на словах, накшталт:

Спасибо партии родной
За дождь и зной...

І упаў, пакаціўся. Завёў вочкі пад лоб, збляеў і асунуўся долу крыламі чырвонага гальштука ўгору. Сінявокі, ільняна русявы, гэткі беларускі маладагвардзеец. Зацяты ў сваім ліцадзейным змаганні Алег Кашавой. Упаў, як некалі той жа Кашавой перад распасцёртай нахлашч яму магільнай вечнасцю – ствалом краснадонскай вугальнай шахты.

Але я мо гэта зараз дарэмна так нагрувашчваю словы, мо тады толькі мне аднаму так усё страшна і адчайна падалося. Усе ж іншыя ўспрынялі тое, што адбылося, як кажуць, нармалёва – «взвешенно». Па ўсім, справа была звыклая і для настаўнікаў, і для вучняў, і партыйных функцыянераў. Хлопчыка, як з поля бою, схаваўшы плячамі ад разявак-журналістаў і прэзідыума, адразу ж некуды панеслі. Спрытна, моўчкі, немітусліва: маўляў, чаго непакоіцца, у жыцці ўсякае бывае. Але мяне гэта ўразіла. Я быў, спадзяюся, і застаўся, наскрозь працяты, апечаны ідэалам: чалавек, жыццё – найвышэйшая каштоўнасць. А тут зала, набітая самымі галоўнымі на свеце светачамі, носьбітамі гэтых высокіх ідэалаў. Настаўнікамі. Прэзідыум ззяе і рдзее ад іх ордэнаў, медалёў. Святочна выдзірае, слепіць вочы.

І на вачах усіх адбывалася нешта бясконца няпра-
веднае, амаль тагасветнае, могілкавае. І на нейкае імгнен-
не я сапраўды ўбачыў перад сабой могілкавы бугарок
зямлі і абеліск з чырвонай зоркай на ім.

Мяне аж скаланула. Хаця я і разумеў: справа ўвогу-
ле жыццёвая. Адным слоўцам, адным хлопчыкам-
вітальнікам менш, адным больш... Хто з прэзідыума пры-
глядаўся, бачыў таго хлопчыка, хто ў зале прыслухоуваўся
да яго словаў, якое яны маюць значэнне? Так гэта, пэўна,
успрынялі і піянеры. Пад няўлоўным, непраяўленым
для недалучаных рухам дырыжора ці дырыжоршы яны,
як нічога і не адбылося з іх таварышам, – «отряд не
заметил потери бойца», – працягвалі красамоўнічаць і
марнасловіць. Пацягнулі далей свой д'ябальска нявінны
шабаш. Трубілі ў пазалочаныя горны гарністы, залівіста
трапяталі, дасягаючы нават пацуковых нораў дзіцячыя
чысцюткія галаскі, палымяна палалі адпрасаваныя да
глянцу чырвоныя гальштукі, прамянелі шчасцем твары
партыйных бонзаў і параднёных на тую хвіліну з імі
шчырых сейбітаў разумнага, добрага, вечнага.

І мне мімаволі прыгадалася пушкінскае:

Сбились мы. Что делать нам!
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.

.....
Мчатся бесы рой за роем
В беспредельной тишине,
Визгом жалобным и воем
Надрывая сердце мне...

Мо таму і на трыбуну я выйшаў раз'юшаны і непрад-
казальна злосны, здольны да самага непапраўнага
глупства. Міжвольная, нават нявыплаканая, непралітая
слязінка дзіцяці засціла мне ўрачыстасць. Сапраўды ўра-
чыстасць, мая шчырасць да настаўнікаў ішла яшчэ з
дзяцінства. Таму мне так і прыпякала.

Я стаяў на трыбуне перад сваім дзяцінствам, лепшымі
настаўнікамі краіны і плакаў нябачнымі ім слязьмі. І,

пэўна, перабраў. Канешне ж, не слёз. Слёзы ўжо і тады нікога не краналі, хаця плакалі значна болей, чымсьці сёння. Плакалі ўсе – яшчэ на нешта спадзяваліся. Гэта сёння часцей безнадзейна хапаюцца за нож. Але, як сёння, так і тады, – Москва слезам не верила. І я звикся з прозвішчам плакальшчык. Так нас удвох з Алесем Жуком абазвалі ў першай газеце СССР «Правде». А перабраў я на тую хвіліну словаў, часу, адведзенага мне на выступ.

Мяне вытурылі з трыбуны, паперлі, як я ні ўпіраўся. На з'ездзе ж прысутнічаў першы сакратар Цэнтральнага Камітэту кампартыі Беларусі Я. Сакалоў. У заключным слове ён, зразумела, паставіў мяне на месца. Маўляў, няма чаго плакаць, беларуская савецкая літаратура жыве і будзе жыць вечно. І ніколі не будзе такога, каб пісьменнік сам пісаў свае кніжкі, сам выдаваў і прадаваў сам. А тым больш, сам купляў іх і чытаў зноў жа сам, як гэта прарочыў я.

Мяркуйце самі, хто з нас лепшая Касандра. Хаця, Божа ты мой, наколькі я быў тады далёкі ад жорсткай праўды, што ўжо з сякерай цішком падчэквала нас за вуглом ачужэлай нам, на пісьменніцкія ж грошы пабудаванай роднай хаты. Хаты, гвалтам, сярод белага дня, на вачах усяго свету, па загадзе гаранта Канстытуцыі адабранай у законных уладальнікаў.

Але гэта быў толькі пачатак абяцанай, абвешчанай на ўвесь свет свабоды слова і дэмакратыі па-беларуску. І справа тут зусім не ў бессаромнасці і нахабстве таго, як адбываецца знішчэнне і пахаванне культуры, слова і самога пісьменніка. Да гэтага мы прывыклі ўжо, трывушчыя. Усё, пэўна, шмат складаней, чымсьці простае людажэрства. Ідзе запланаванае сціранне памяці, падмена і вынішчэнне духоўнасці і самога духа народнага. Каб беларусам і беларускім нідзе і не патыхала. А перш за ўсё, каб носьбітам усяго гэтага не патыхала. Таму і абвешчана вайна сутнасці, існасці айчыннага, так юрліва бурыцца падмурак нашага жыцця. Праўда, робіцца гэта не заўсёды адкрыта.

Як некалі, яшчэ ў дзяцінстве, дакаралі мяне: калі ўродзіцца цяля з лысінкай, то гэта ўжо да самой смерці. Я з дзяцінства не разумеў, цяпер, пэўна, ужо і да смерці не зразумею простых рэчаў. І даволі часта, ці не на кожным кроку больш дасціпныя і дасведчаныя людзі растлумачваюць іх мне літаральна на пальцах. І вельмі ж злуюцца, бо я, як быў пень пнём, так дурань дурнем, хоць забі мяне, і застаюся.

Так, я ніколі не разумеў, а сёння ўжо канчаткова не ўразумею, чаму выдавецтва «Мастацкая літаратура» яшчэ гэтай парой завецца пісьменніцкім. Яно для мяне заўсёды было так званым ОЗАО – открыто-закрытым акцонерным грамадствам. І я ніколі не ведаў, што там закрыта, а што не, хаця не аднойчы даводзілася ўдзельнічаць у абмеркаванні планаў выдавецтва. Неяк я нават паверыў, што сапраўды на нешта там уплываю і здуру вякнуў: чаму, маўляў, у тых планах амаль праз радок кніжкі ангельскага пісьменніка Джэймса Олдрыджа, хіба няма сярод замежных пісьменнікаў больш значных і сапраўдных майстроў слова, у адказ пачуў смех, шматзначны і крыху здэклівы. А пасля абмеркавання мяне прасвяцілі: Олдрыдж для нашай краіны і камуністычнай партыі – амаль савецкі пісьменнік. Свой чалавек.

Чаму ён свой, я так і не дапетрыў. Не, тое-сёе мне ўсё ж ублілі ў галаву: я быў савецкім чалавекам. Але ж... Чаму менавіта выдавецтва «Мастацкая літаратура», выдавецтва пісьменнікаў Беларусі, павінна яго друкаваць, каму і ў якіх сваяках ён тут ходзіць? Што робіцца ў нетрах выдавецтва, што за варыва там варыцца, хто яго гатуе, каму навар ідзе, хто яго спажывае? Гэта і сёння для мяне самая вялікая таямніца і загадка. Нягледзячы на ўсю зменлівасць часу, спрут, молах, як быў, так і застаўся спрутам і молахам. Са сваім адметным чынавенствам, асабліва далучаныя з якога маюць доступ да самых высокіх ідэалагічных карытаў. Са сваім асобным міністэрствам ці камітэтам, а мо і глаўкам, халера іх разбярэ, як яны сёння завуцца, аддзеламі, пададдзеламі, холдынгамі. Непасрэдна самім выдавецтвам ды не адзіным, друкар-

нямі, гандлем, шматлікімі кнігарнямі і рознымі іншымі дробнымі органамі, накшталт адыходзячых у нябыт часопісаў. І г. д. І да т. п.

Во, здаецца, рай беларускаму пісьменніку, а асабліва беларускай кніжцы. Колькі ў яе даглядчыкаў, дойлідаў, рупліўцаў – жыві не хачу. І так, сапраўды, яна чамусьці не хоча жыць. Яе як задушылі ў сваіх абдымках дабрадзеі. Так паспрыялі, так ухапілі і прыціснулі, хто да сэрца, а хто і да чэрава, са свежа-праглынутым матчыным словам. Так паспрыялі, абнялі, зліліся ў экстазе з роднай мовай і беларускай кніжкай, што апошняя ў іх абдымках і не варухнецца, нават і не піскне. А ў руках абдымшчыкаў і самой кніжкі ўжо няма. Ні сваёй, ні чужой.

Няма нічога нават немачнага. Сёння без вялікага перабольшвання можна сказаць, што беларуская кніжка на роднай мове дала дуба, адкінула капаты – сканала. У час, у час паспеў, развітаўся з ёй Пімен Емельянавіч Панчанка. Развітаўся і сам пайшоў, жабрацтвам ушанаваны, але не зломлены. Будзе жаданне, будзе патрэба – наведайце яго магілку. Як і магілы яго паплечнікаў па літаратуры. Магілы майстроў. Бо менавіта туды, у арэапаг, сёння перабралася наша прыгожае пісьменства. Там і толькі там вы зможаце пазнаёміцца і павітацца з ім, застылым у граніце і метале пад шэрым могілкавым каменем.

Павітацца з родным матчыным словам і пісьменнікамі на могілках, а не ў так званым ДOME літаратара. Бо ў пісьменнікаў свайго дому ўжо няма. Няма больш у ДOME літаратара літаратараў. Яны, хто, канешне, паспеў, хто больш хуткі на ногі, разышліся па плошчах, скверах і парках, вайсковых, паўночных ды маскоўскіх могілках. І з таго свету, дзённа і ночна, хто кляне нас, хто плача па нас і дасылае нам сваё наказное слова. А больш пракляцце ўсё ж тым, хто заўчасна і парой прымусова выправіў іх туды. Не дазволіў ім нават павячэраць, даесці бяззубым ротам сухую, чэрствую скарынку.

Прыслухайцеся. Прыслухайцеся, што мовяць яны са сваіх трунаў. Што даносіць нам іх магільная зямля. Па-

чуйце, што мовіць іх мёртвы камень і метал. Бо зрэдку, зрэдку хто-небудзь адзіны з іх, найбольш кананізаваны, можа рассунуць зямлю і прарвацца да свайго яшчэ не памерлага чытача. Слова мёртвых на нашай зямлі яшчэ можна пачуць. Куды больш складаней пачуць на Беларусі слова жывых.

Для жывых яшчэ пры жыцці збітая ўжо труна. І загадзя выкапаная магіла.

Але перад тым, як аддаць нябожчыка зямлі, трэба паклапаціцца і аб выглядзе ўласнага твару-морды. Нейкія кніжкі і на беларускай мове сёння ўсё ж выдаюцца. Па асобым спісе і з вельмі вялікай дзяржаўнай ласкі. І само па сабе зразумела, калі з ласкі, то па асабістых грантах – толькі верным і самым разумным дзецям капітана Гранта.

І як заведзена, усе нябожчыкі хораша апранутыя ў смяротнае – разлік на сусвет, лапша на вушы – да глянцавага лаку аблізаныя адэптамі ўлады і ўзорнага складу графаманамі, шызафрэнікамі і пярэваратнямі. На самой справе, аўтар – нябожчык, угодны чынавенству. Не ўзбрыкне і не дасць у хамут.

Духоўнае некрафільства – адметная рыса выданняў нашых дзён. Каб пераканацца ў гэтым, наведайце першую ж на вашым шляху кнігарню. Там сярод бандыцкага шабашу, балявання інтэрнацыянальных паханоў, аўтарытэтаў пры ўладзе і прастытутах, густога мата, калі пашанцуе, вы, можа, і знойдзеце што-небудзь тытульнае. Толькі ж гэта абавязкова будзе перш-наперш сціпленская магілка, заціснутая з усіх бакоў голымі с...мі і цыцкамі, калумбарыямі вампіраў і вурдалакаў, чужых гмахай, каменнымі помнікамі нікому неведомых камандораў, што чыгуннай пахвальнай ступой ідуць, топчуцца па нашай абражанай і прыніжанай пісьменнасці. Дзве-тры, сціпленскі стосік кніжак на беларускай мове, сярод аўтараў каторых сёння зрэдку толькі хто-небудзь жывы. Усё больш і больш нябожчыкі, хаця і славуця – Юдзін пацалунак у змярцвелыя вусны класікаў, якія нават выцерціся, плюнуць Юдам у адказ няздольныя.

Выдавецкая зондэркаманда не грэбуе і свежымі ня-божчыкамі, праўда, больш сваімі ці тымі, каго б хацелася ёй мець за сваіх, прыручанымі, прыкормленымі. І яны, сыта і ганарыста разлегшыся на вокладках, паблажліва пазіраюць са сваіх шыкоўных, па вышэйшаму разраду аздобленых трунаў на тых, хто не згадзіўся на ролю прыпевачнікаў і падтанцоўшчыкаў і вось цяпер мучыцца ў сваіх мулкіх і маленькіх, кішэннага фармату, трунах. Пакутуе ад сваёй хвалёнай прынцыповасці і непадкупнасці. Беларускасці. Так ім, нацмэнам, і трэба. Калі нават сам Іосіф Вісарыёнавіч у іх тубыльскія галоўкі не здолеў укласці жыццёскага розуму.

Так і трэба нават тым жа класікам, Купалу ды Коласу. Напладзілі цытатаў. А сэнс, сэнс які, а толку?

– Калі ласка, мне што-небудзь Коласа, – пытаецца наведвальнік кнігарні ў маладзенькай прадаўшчыцы.

– Коласа? А хто такі гэта Колас? – здзіўлена перапытвае прадаўшчыца. Сапраўды, хто ты такі, дзядзька Колас, каб цябе сёння ведалі ў кнігарнях?

Сядзі ці палежвай сабе ў сваёй пазалочанай труне і не рыпайся, не высоўвайся, а то і падкараціць можам.

Гэныя могуць. Колішнюю людажэрку Элачку ў нашы дні кланавалі. І насуперак усім законам прыроды клондаў пароду – дазволіў адначасова займець асобіны і мужчынскага, і жаночага роду, якія знаходзяцца ў дзвюх складана падпарадкаваных іпастасях: на самым версе, на камандзірскім пастаменце і ўнізе. У дадзеным выпадку ў якасці прадаўца кнігарні. Але сутнасць іх адна, закладзеная Ільфам і Пятровым.

Айчынныя дзвюхіпастасевыя Элачкі ўвесь час думаюць, думаюць. І парой да нечага дадумваюцца, робяць шматзначныя высновы, накітвалі вось такой: калі пісьменнік, то абавязкова павінен пісаць вершы. А тое, што існуе яшчэ і проза – гэта іх, пісьменнікаў, праблемы. Колас жа як шматстаночнік, ды яшчэ не адзіны, распладзілася тых Коласаў, не ўкладваецца ў іх складаны працэс мыслення. Таму ім і не існуе.

Ды каб толькі ім.

Універсальныя Элачкі-людажэркі пануюць сёння паўсюдна. Магутныя клоны не ведаюць Коласа, але выдатна арыентуюцца ва ўсім іншым, у тым ліку і так званым ідэалагічна вытрыманым, мо і цэнзуру прайшоўшым эфіры. Надоечы на свае вушы чуў такое радыёвіншаванне з днём нараджэння клонаў-людажэраў, па ўсім, падобнай жа ім кланаванай Элачкі: жадаем табе вялікіх грошай і гарачага сексу.

Ці ж палезе пасля такога нейкі там Колас у галаву. Ці ж патрэбен ён, калі ёсць грошы і...

Настаўніцы з Масквы прыехалі ў Менск. У Расеі вывучаюць класічную беларускую літаратуру. Ехалі ў Беларусь з надзеяй набыць у перакладах на рускую мову таго ж Коласа, Купалу, Караткевіча. І як жа, прыдбалі, набылі.

– Што ў вас за горад, што гэта з Менскам, які так ганарыцца чысцінёй сваіх вуліцаў? Кніжныя паліцы ў кнігарнях ад беларусаў як вымецены. Нідзе ні адзінай патрэбнай нам кніжкі не знайшлі. Што ж гэта ў вас за сталіца такая? Чыя гэта сталіца?

Да ўсяго гэтага можна дадаць яшчэ адно пытанне: што ў нас за краіна — Японія, Кітай ці ўсё той жа Гандурас? І калі гэта так, то чаму мы белыя? Чаму да гэтага часу не пажаўцелі, чаму не ўчарнелі? Хаця, як сказаў у свой, савецкі яшчэ, час грузінскі класік Надар Думбадзэ пасля наведвання Амерыкі: я нарэшце зразумеў розніцу паміж іхнімі і нашымі неграмі — нашыя негры белыя. Але ці сапраўды белыя мы? А мо ўсё ж... Толькі самі не прыкмячаем гэтага. Мы зрэдку толькі бачым самі сябе ў твар. Нам не выпадае часу зазірнуць самім сабе ў вочы. Цывілізаваны ж свет усё бачыць, бачыць наш сапраўдны колер. Дый той-сёй і з нас, пэўна, таксама нешта трохі бачыць, толькі баіцца прызнацца, гледзячы на сябе ў люстэрка, баіцца сустрэцца спалоханым і ўзрушаным позірмам са сваёй жа існасцю, сутнасцю.

Сляпым жа шмат чаго даруецца, убогім, бажавільным любая брыдота ў замілаванне.

Невыпадкова на нашай кінастудыі ўзышла новая зор-

ка, з'явіўся новы таленавіты артыст. Раней я часта яго бачыў на лавачцы каля галоўнага будынку кіно. Сумны чалавечак з сумнымі маленькімі вочкамі. Неспасціжнае сумнае ўвасабленне нашага часу ці няўчасся. Алігафрэн. І сумна так нішкам сядзеў ён пад вокнамі мясцовай фабрыкі трызнення, збываў там свой кароткі век: вясну і восень, зіму і лета. З году ў год. Пакуль нехта з рэжысёраў не заўважыў яго адмысловую «фактуру» і не ўзяў у масоўку. З таго ўсё і пачалося. Пачалася яго кар'ера, пайшоў ён па кіно – і не толькі нашым, але і маскоўскім. Аж завідкі бяруць.

А мо гэта знак нам. Папярэджанне такое, наш адбітак у люстэрку будучыні. Постаць наша мо ўжо і незямная ў перасцярогу нам. Будуць, будуць у нас, калі не спалохнімся, замест выкручаных сёння, выраслыя вядома адкуль новыя ручкі. Мо ўжо і лішнія нам, непрыдатныя ні да чаго – толькі ў носе калупацца. Пульхныя і без мазалёў – няздатныя на жыццё і працу ручкі. Будуць і вочкі маленькія і сумныя. Таму што намёк на памяць у іх застанецца, толькі будзе ён бяспамятны. І ад таго сум, сум, сум будзе ў вочках нашых. Толькі не ўсвядоміць, не зведаць, адкуль той сум туманам будзе высцілаць нам шлях наш. Туман, сум па самім сабе ці то па ўсіх ужо нас. Сум і туман, з-за якога нічога не бачна далей свайго ж носу, спатнелага ад замкнёнай у выгаралай галаве думкі. Ці то той туман і сум, штосьці зведаў, зазірнуў у такую далячынь, ад якой мімаволі на краёчках вуснаў журботна і бела праступаюць хіжы боль і пакута. Туман і сум, боль і пакута будучыні, якая будзе ўлівацца слязьмі, бо нікога з нас у тую будучыню не пусцяць. Будзем мы бясплодныя, як гэты маркотны прыхадзень са змроку і цемры нашай свядомасці, што ўзышла і вырасла на чарапах нашых папярэднікаў, праведнікаў і грэшнікаў, іх пакутах, болю, спраўджанаму і няспраўджанаму страху.

Нашая зямля, нашая ніва і галгофа столькі ўвабрала ў сябе і выпіла крыві, здаровай і хвораі, сапсаванай і сурочанай, столькі прыняла і пахавала ў сабе хваробаў, гвалту і зладзейства, што сама не здольна захавацца

і ацалець. У яе ўжо няма інакшага выйсця, як толькі звар'яець. Бо столькі зла цяжка змясціць не толькі на адной планеце, але і ў сусвеце. І звар'яцелая нашая зямля запрасіла літасці ў сонца, каб яе хвароба не перакінулася на іншыя планеты. Той жа Марс, Юпітэр.

А мо яна ўжо і перакінулася. Мо якраз усе іншыя планеты пачалі ўжо выпраменьваць, сеяць зямное зло, панеслі яго ў іншыя сусветы, і сонца не вытрывала. Спарадзіла магнітныя сонечныя буры, выбухнула. І на зямлі пачалася эпоха вялікага абурэння сонца. І чалавек змагаецца сёння ўжо не са сваімі хваробамі. Хвароба яго толькі выпірае наверх, як скула. Чалавек жа ці не ў агоніі ўжо робіць апошнюю спробу прадухіліць і адвесці пракляцце Сонца. І нікому невядома, ці перажыве эпоху абурэння Сонца Зямля, ці выстаіць яна, не знікне, не перапыніць свой Млечны шлях у сусвеце...

Знаёмы хлопец... Хаця які хлопец, завяздзёнка ўжо такая – усе пісьменнікі ходзяць чамусьці ў хлопчыках, мо таму, што ўсё больш і больш іх выпадае з цягніка свайго часу. Дык вось, знаёмы хлопец, сталага веку чалавек дамогся амаль цуда, спадобіўся, выдаў кніжку. І без дзяржаўнай ласкі, не будучы ні сынам, ні ўнукам капітана Гранта. Я віншую, а ён заклапочана і збянтэжана адбіваецца ад віншаванняў:

– Не ведаю, што і рабіць, – жаліцца.

– Гарэлку піць.

– Хаўтуры спраўляць?

– Чаму хаўтуры? Як гаварыў некалі Іосіф Вісарыёнавіч у адным з вусных апавяданняў Булгакава – яго таксама нідзе тады не друкавалі: «дорогой, кніжку напісал, радоваться надо...»

– Насамрэч, усё па Булгакаву. У выдавецтве кажуць, выкупляй тыраж і сам распаўсюджвай. Бо нам танней пусціць яго адразу пад нож. У макулатуру.

Дажыліся палякі – ні хлеба, ні табакі.

Кола замкнулася.

З табакай у тых палякаў усё больш-менш утрамбавалася: свет кідае паліць. А вось з хлебам... Ні чалавек,

ні жывёла есці ніяк не могуць кінуць. Хаця нашы старыя сведчаць: жыў колісь на свеце адзін прамудры цыган. З цыганоў ужо цыган. І прыдумаў ён з вялікага свайго розуму – адвучыць каня есці, каб добра зарабіць сабе і дзецям на гэтым. Як на Беларусі гавораць: сабраць і з г...на вяршкі. І што вы думаеце, той прамудры цыган дамогся свайго: амаль адвучыў каня есці. Амаль, таму што конь здох.

Нешта падобнае адбываецца і з нашым пісьменніцкім канём незацугляным, даўно ўжо не Пегасам. Не Пегасам, але ўсё ж і не сівым калгасным мерынам, бо не даецца, каб яго захамуталі. Да таго, мерынаў, што вытрывалі калектывізацыю і перажылі прамудрага цыгана, усё ж трохі кормяць: каўбасы, хай сабе і конскія, а ўсё роўна застаюцца ў цане. А што возьмеш са з'езджанага ды ўсё яшчэ натурыстага пісьменніцкага каня.

У таго ж Пімена нашага прыгожага пісьменства, пра каторага мы ўзгадвалі крыху раней, як казалі яго сябры і суседзі, пасля смерці грошай засталася роўна на пачак запалак. А з харчовых прыпасаў – пачатая булка хлеба ды адзіная цыбулінка. Тая цыбулінка вялікая, маленькая? – стаіць у маіх вачах і зараз. Горкая пісьменніцкая цыбулінка. Паўстала мо менавіта яшчэ і таму, што пахаванне народнага пісьменніка было вельмі ўрачыстым і напышлівым. Асабліва ўдаліся хаўтуры. Хаўтурны стол быў наладжаны недзе ў нетрах ні то Саўміну, ні то нейкай адміністрацыі. Угінаўся ад выпівону і закусону. І як жа елі ўсе – жэрлі – як налівалі і пілі – з носу сачылася, як журыліся і смуткавалі згаладалыя творцы і нятворцы.

Не, я не асуджаю іх, бо і сам хаўтурна-халяўна ўмінаў за дзве шчакі. Хаця, як у тым анекдоце, перажываў і мімаволі думаў: а каб гэта ўсё таму ж Пімену Емялья-навічу ды жывому, да яго адзінай ненадкусанай нават яшчэ цыбулінкі. Так я думаў п'ючы і едучы.

І што тут зробіш. Свет такі пайшоў: чалавек сёння больш прагна і сытна есць на хаўтурах. Хаўтуры, праводзіны на той свет, пэўна, апошняе, што засталася ў нас

ад былой годнасці нашых бацькоў і дзедаў. Апошнія свята жывата нашага і мёртвых – могілкі. Бо на іншую бяседу і сустрэчу ні ў кога з нас няма ні часу, ні лішняй капейчыны. Адзаду і наперадзе ў кожнага з нас хаўтуры, хаўтуры, хаўтуры. Па культуры. А гэта значыць – па мне і па табе.

Я, зразумела, голы і босы, але, каб не застацца яшчэ і галаслоўным, некалькі прыкладаў з майго жыцця.

Прыватнае выдавецтва надрукавала маю аповесць для школьных бібліятэк. Дзяржава сёння такой драбязой амаль не займаецца. Пераклала ношку на прыватнікаў: хочаш нешта выдаваць і сам есці, будзь ласкавы, – забяспеч школьныя бібліятэкі. Распаўсюджаная практыка. І не толькі з мастацкімі творамі – усёісны, бяскрыўдны і ўзаконены дзяржаўны рэкет, ясак, ва ўсім айчынным бізнесе і прадпрыемстве. Тым жа нявінным рэкетам-ясаком заняты сёння на бацькаўшчыне, пэўна, кожны наш працаздольны, з павернутымі да імгненнага прыбытку мазгамі грамадзянін.

Кніжка выйшла. Мне прапанавалі ў лік ганарару трыццаць асобнікаў. І ўсё. Ні капейчыны болей. Менеі таксама – ні грошыка. І цяпер, калі я некаму са знаёмых ці сяброў падпісваю кніжку, папярэджваю: адну трыццатую майго ганарару мы з вамі, можаце лічыць, уседзелі, прапілі.

І гэта зусім не выключэнне з пісьменніцкага жыцця. Выйшла другая кніжка з маім творам – ганарару адзін асобнік. А да яго яшчэ і намёк: варта было б і даплаціць за выданне. Выйшла трэцяя кніжка. У дзяржаўным ужо выдавецтве. Зноў жа прапанавалі разлік кніжкамі: мо, распаўсюдзіце самі сярод сваіх чытачоў, сяброў-пісьменнікаў. Я хацеў сказаць: што вы ж, мае даражэнькія, таксама заплацілі ім не грашыма, а натурай. І браткі-пісьменнікі, прафесіяналы, а сярод іх і з міжнародным прызнаннем, сёння такія ж жабракі, як і я. Але кланавы гонар не дазволіў жаліцца, прарвалася набалелае:

– Не трэба, не трэба мне вашай ласкі. Недзе таксама, пэўна, пакутна існуе прэзідэнцкі фонд. Пералічыце мае

грошыкі ў яго – на бібліятэку, што будуюцца пад нашыя ж кніжкі. Няма чаго абдзіраць медсясцёр і трактарыстаў. Хай і пісьменнікі парупяцца. Пералічыце іх на той жа славянскі базар: спявай, мой народ, спявай, мая краіна, калі ў цябе ёсць такія слынным і галасістым запявалы. На касцюмчык яму пералічыце, бо ён мо таксама атрымлівае заробак – у мелодыях-гуках, цэгле і спецбоінгах. Калі збіраць ужо ясак, то з усіх і з кожнага.

Крыху пазней сам пра сябе падумаў: а мо якраз у гэтым і хаваецца нашая сярмяжная шэрая праўда, дазвання голае нашае гора. Дапаможам жа яму з пустой кішэні нашай, бо, калі там нешта завалялася, усё роўна вышныпарыць, забярэ, як адабраў ужо хату. Дапаможам нашаму гору з жабрацтва нашага і на песні, і на скокі, скінемся яму на буквар, на чарговы ошеломительный ураджай зялёнага гарошку, морквы і гэтага самага гора-горкага – цыбулі, а па-расейску – луку, якія ён настойваў усім нам вырошчваць. Забяспечым белы свет цыбулькай, упрыгожым моркаўкай, аздобім зялёным гарошкам. А пасля – як наямося ўжо – на экспарт, на экспарт, а самі – туды, туды: у нацыянальную бібліятэку і ў маленькую-маленькую труну па кнігарнях сталіцы, разыдземся па сваіх прыватных могілках у сталіцы. Бо ў правінцыі нас ужо даўно няма. Няма нават і знаку ад магілак нашых.

Так ужо склалася, што па мінулай вясне давялося наведць і прайсціся па апетай Купалам зямлі на рацэ Арэсе. Да ракі і зямлі я вярнуся яшчэ трохі пазней. А пакуль што, як уводзіны, пра знаёмства з кнігарнямі і месца, адведзенае кніжкам у вясковым і раённым гандлі, пра месца прыгожаму беларускаму пісьменству на пераўтворанай зямлі па-над ракой Арэсай.

Самой ракі, праўда, я не пабачыў, не пашанцавала. Бо сёння нашыя рэкі ў большасці сваёй нябачныя, як славуная на ўсе стагоддзі Няміга, крываваыя берагі якой яшчэ і цяпер аказваюць сябе. Але ў тых берагах вады ўжо няма. Хаця ўсім вядома, што яна была, і нават сёння яшчэ ў мураваным скляпенні бруіцца гарадскім

брудам у Свіслач, а каб хоць краечкам вока зірнуць на самую рэчку зрэдку каму выпадае. Так і шмат іншых нашых рэк. Жывуць яны на школьных пажоўклых картах ды ў памяці старых людзей. І то толькі назовам сваім. А каб убачыць, трэба выбіраць месячную і зорную вераб'іную ноч, калі гудзе і стогне вецер і нябожчыкі пачынаюць бойку з нечысцю, нежысцю, вось толькі тады праз зрэджаную хмару можа прабліснуць з глыбіні стагоддзяў зведзеная сённяшняй набрыддзю, сцёклая ўжо ціхімі водамі ў Лету рэчка.

Мне такога імгнення не было даравана. І гэта было мо і добра. Бо з тым, што засталася ад былой красы Арэсы, я сустрэкаўся раней. Вярэдзіць лішні раз сэрца плакальшчыку не з рукі. Хапала слёз і іншым. Пярэварацень чалавек звёў не толькі рэчкі, кінуўся зводзіць, перабудоўваць свет, падкладаць яго пад сябе, як памперсы ці тыя ж пракладкі з крыльцамі, падцягваць усё да свайго хіжага ненажэрнага лыча. Перайначваць не толькі навакольную прыроду, але і саму існасць нашага зямнога быцця, чалавека і яго званне. І чалавека тут, на Палессі, пракаветнага захавальніка і вартаўніка непадробнай шчырасці, пяшчоты і прыязнасці свайго краю амаль што не засталася. Хаця мясціны што ні на ёсць заповітныя, варожа насцярожаныя і ваяўніча натапыраныя, нязгодныя з ціхім адыходам следам за сваімі рэчкамі ў нябыт. Вельмі прыдатныя для партызанства мясціны. Недалёка адсюль была Рудабелка, ці, па сённяшнім дні, блазнаватае і недарэчнае, – пасёлак Акцябрскі. І дарога да Рудабелкі, хаця і прастрэленая бруднаватым асфальтам, хуткасымі жукамі-легкавушкамі, пралягала праз такую дрымучую першастворанасць, што міжволі хацелася сцішыцца, азірнуцца і паглядзець, ці няма паблізу, ці не затрымаўся тут яшчэ і сам творца гэтай першабытнасці.

У свой час сюды, да Рудабелкі, не дапяў нават Гітлер са сваім войскам. І над сельсаветам ці пассаветам, як ганарыліся савецкія наменклатуршчыкі, з першых дзён бальшавіцкай улады лунаў чырвоны сцяг. На што людзі

больш зямныя і далёкія ад палітыкі слухна даводзілі: сцяг быў белы, амаль белагвардзейскі. Бо ці мог жа ён застацца ў адным пралетарскім колеры больш за сем-дзесят гадоў.

Не, усё ж дасціпныя людзі жылі ў глухамані, так далёка ад Гітлера і Сталіна. Дасціпныя, хаця і бедныя. Не маючы нават грошай, каб памяняць сцяг адпаведна дзяржаўнаму ладу. Не спрыяе ўсё ж дзяржаўнасці і нараджэнню дзяржаўных патрыётаў глыбінка, глуш.

А яна тут была непадробная. Нязгладжанасць яшчэ бароў і дуброваў, чароту, трыснягу і багнаў, дрыгвы, у якіх губляўся і глух чалавечы голас. І сам чалавек, калі не меў галавы, ці задзіраў яе ўжо вельмі высока, замахваўся на вяршэнства, адразу ж некуды знікаў.

Першароднасць, першабытнасць захаваліся і нават памножыліся тут сёння. Але калі раней яны былі палясному спагадлівымі і прыязнымі, крынічна чыстымі і свежанькімі, што кулідка хлеба, якая толькі-толькі з печы, з ліста капусты – жаданая і прывабная, то цяпер яны пераўтварыліся ў нешта неахайна паголенае і агрэсіўна злоснае. Мо часткова таму, што адсюль пачаў адыходзіць, знікаць няведама куды, іншым разам і на той свет гаспадар, хадзяін. І ці не з адыходам апошніх магіканаў, беласкурых палескіх індзейцаў (гавару пра гэта таму, што не ўпершыню коўзаюся проста так па тутэйшых барах і балотах), край гэты паціху пачаў пераўтварацца ў тую ж індзейскую рэзервацыю, у ім сталі праглядваць, адчувацца нейкая спуджанасць і трывога. Дзікаватасць. А дзе-нідзе, на маю думкі, і здзічэнне. Паўсюдна змянілася, перакінулася і жыццё, і чалавек, звыкла ўстаялы асяродак яго існавання: ад шылдаў, зразумела, толькі не на тубыльскай мове, што нарадзілася і выйшла з гэтых бароў, рэкаў, балотаў і багны, да чалавечага духу, прыроды ўжо самога чалавека.

І Палессе стала краем страчанага гонару і мовы. Тое, што не здолелі зрабіць фашысты падчас вайны, непрыкметна і ціха ў мірны час зрабілі свае. Моладзь гаварыла толькі падкрэслена па-рыоску. Людзі больш сталага веку

— на неймавернай трасянцы. Ад адной і другой гаворак у краіне страчанай мовы прущаюцца і скручваюцца ў парасячы хвосцік асінавы ліст. А свіны хвост — наадварот, весела разгортваюцца да ўсмешлівай парасячай сракі. Бо гэта такая цяпер у іх была морда, такі іх твар. Бо ў краі страчанай мовы, страчанага матчынага слова, здрады свайму бору, балоту і ручаю ў пярэваратняў інакшым ён і не можа быць. Дзякуй Богу, што хоць такі ды застаўся, ёсць на што калі не шапку, то прэзерватыў надзець.

І паныла стогне, смыліць душа. І ніхто не можа адказаць чаму. Калі морда крывая, нечага на люстэрка наракаць. Нечага, але ж... гэта не чужая, менавіта твая морда, твар душы тваёй. Чаму ж ты з ім так, што ні самому паглядзець, ні людзям паказаць. А ў бацькі твайго было яшчэ нічога. А ў дзеда дык увогуле — пчола на яго ляцелі, у барадзе мёду шукалі, пылком кветак вочы яснілі. А да цябе хто можа прыляцець? Тая ж пчала яшчэ за сто метраў ад цябе прытомнасць страціць, долу ляжа. І калі выжыве — усё роўна паўпасекі атруціць і сама назаўсёды калекай застанецца. Мо таму яны і зводзяцца: дыхаць ім паблізу чалавека няма чым.

Ные, смыліць душа, хаця пчолаў, як гавораць, на развод яшчэ трохі засталася. І дзе-нідзе, як і раней, яшчэ стаяць нашыя бары і дубровы, воды нашыя ўжо, лічы, трэцяе дзесяцігоддзе як прагорклі, але ж цякуць, бягуць усё ў тую ж бясконцую вечнасць. І неба над галавой за апошнія гады хаця і паніжэла, прыпала да нашых плячэй, а не абрынулася і, можна сказаць, пакуль што вечнае. Іншая справа, што ў цябе ўкралі гэту вечнасць, нават не саму вечнасць, а тваё адчуванне яе. Памянялі на нябачнае і нямае ў сусвеце, згвалтаванае немаведама кім тваё зямное імгненне. І баліць, ные душа, хаця і ведае, што боль яе імгненны, але ж зноў гэты боль яе, і на нікога не перакласці яго, і не падоўжыць, не паўтарыць. Цяжка, цяжка жыць, а тым больш адыходзіць з болем. Вось таму і апякаецца душа, гледзячы на афіцыйныя раны ва ўладных гмах пад чужым табе сцягам. У гмах, будынках ля параднага ўваходу, у якія, свежа

ці подаўна, зарубцавалася ўжо рана – жыўцом здзерлі, білі кувадламі, рэзалі аўтагенам, выгрызалі рэзакамі і зубіламі беларускае слова – шыльды на матчынай мове.

Мова гэта, гэта слова, што сёння прыемна прыгадаць, па старой традыцыі савецкага яшчэ часу, мелася ў кожнай вясковай краме. У кожнай краме мелася невялічкая палічка-труна – кніжны куток, дзе часам суседнічалі выбітныя, але непажаданыя ў горадзе расейскія выгнаннікі-дысідэнты ці нападзідэнты, якія ў сталіцах ішлі толькі з-пад крыса, сціплыя, але ж таксама не абдзеленыя ўвагай майстры і чаляднікі айчыны. І па старой, невылечнай ужо кніжнай фобіі, як цуцык да тэлеграфнага слупа, я імкну да прыемнай сустрэчы і гаворкі ў такі куток. І паўсюль мяне чакае расчараванне.

Якога толькі хламу там няма. Далібог, калі б быў сабакам, не пасаромеўся б, у той куток адно па гэта і бегаў. Не, самі кніжкі былі свежа спечаныя, суперсучасныя, ніводнага даведніка прафгрупорга ці камсорга. Усе звышактуальныя і край неабходныя, як я лічу, вёсцы кніжкі: «Всё о сексе», «Сексуальная катастрофа», «Омоложение и сохранение мужской силы». І як радасць вёсцы, проста настольная кніжка – «Выращивание огородных культур на приусадебном участке».

Думаеце, хлушу, дуруся, перабольшваю? Стрымліваю, стрымліваю сябе! І каб пераканацца ў гэтым якому-небудзь недаверліваму Фаме ці Луку, не трэба ехаць далёка на сяло, у тыя вёскі, дзе шалеў ад шчасця я. Зазірніце ж на вітрыну першага кніжнага кіёску ў горадзе, у сталіцы. Будзеце адукаваныя шмат лепей, чымсьці ў якім-небудзь замежным, галандскім ці шведскім бардэлі. І налюбуйцеся, і атрымаеце інструкцыі на зразумелай і даступнай сёння кожнаму другой, а на самой справе – першай і адзінай дзяржаўнай мове.

Край страчанага гонару, страчанай мовы і перакуленых нябёсаў і мазгоў, мала чаго маючы свайго, жыве і жывіцца толькі недзе і нечым прыкрадзеным,

чужынскім. Ад розуму, газу, кніжкі – да тэлевізійнай скрыні. Недарэмна ж кажуць нашыя суседзі: коль пошла такая пьянка – реж последний огурец.

Вось мы і жывем, як у апошні дзень Пампеі. Ад сваіх гуркоў у нас засталася толькі званне, абалонка, зярняткі, насенне, выедзена датла. Тое, што гучна завецца духоўнасцю, сканала, спачыла ў летаргічным сне. Адляцела абражанае і скрадзенае майстрамі варажбы і вядзьмарства, чараўнічымі пасамі з айчынных амбонаў так званага нацыянальнага тэлебачання прафесійнымі заклікальнікамі гадаў.

Гэтаму ж услугоўвае, пасуе і адпавядае асартымент ужо больш мажных гарадскіх кнігарняў. Там вы абавязкова сустрэнеце «Энциклопедию приворотных заговоров и заклятий» (адчуваеце розніцу: сапраўды ж, што гэтыя вясковыя вядуны ў нячыстай сіле разумеюць, а тут амаль акадэмічна: Энциклопедия!), «Энциклопедию белой магии», «Энциклопедию черной магии», «Полную антологию проклятий, заговоров и порчей. Заговоры сибирской целительницы» і плойму заговораў іншых целительниц – ад Масквы да Уладзівастоку. Расейскага паходжання і маўлення нежыць загаворвае зубы, заклінае, зачароўвае Северо-Западный край. І, пэўна, не здарма яны труцяць нас астралагічнымі календарамі, любоўнымі прываротамі і адваротамі.

Спіс падобнай літаратуры можаце бясконца працягваць самі. Ён сапраўды не ведае межаў. Кніжная нахабная экспансія, як нашэсце чарцей, пошасці, гіцаляў, цмокаў і вурдалакаў з ваўкалакамі, больш расейская. Але нямала люцыферыць, зноў пераважна на рускай мове, і сваіх, дамарослых д'яблаў і д'ябалятаў. І іх экспансія, д'ЯБАЛІЗАЦЫЯ, далёка не бяскрыўдная, як некаму можа паказацца. Не простае абалваньванне насельніцтва. Яно бярэ пачатак з нізоў вёскі. З глыбіні.

З глыбіні жыцця пачынаецца дэбілізацыя народу, пазбаўленне яго свайго духу, існасці. Непрыхаваная прапаганда сатанізму. Амаль што канвеернае, тэхнагеннае стварэнне прываратняў. Новай сутнасці чалавека, як

некалі гомасавецікуса. Чалавек жа разумны непатрэбны аніякай уладзе.

Нежыць, Сатана з'яўляюцца на свет, калі ў іх адчуваецца патрэба, у смутны час і ў засмучанай краіне іх блытаюць з месіяй. Народ жа ўжо зняможаны, стомлены, канае ад безнадзейнасці: нідзе ні пробліску святла, спадзявацца няма на каго, тут ужо не дапаможа і славуця, пракаветная працавітасць і памяркоўнасць. Бо ні праца, ні розум даўно ўжо нікому ў наш час не патрэбныя – яны сёння ці не самы надзейны сродак самазабойства, самазнішчэння: куды ні кінься – усюды цемра, цемра, цемра. Вось з гэтай цемры і нараджаецца Сатана. І нас рыхтуюць да яго з'яўлення. Падрыхтавалі ўжо. І таму як агню баяцца нашага матчынага слова, бо яно як асінавы кол у магілу пярэваратням. Баяцца творцаў, кожнага, хто мае сваё слова. Нячыстая сіла хаўрусуюе толькі з дрымучым невуцтвам, цемрашальствам. І тое, што адбываецца з беларускай мовай, з Саюзам беларускіх пісьменнікаў – зусім не выпадковасць. Хутчэй, як некалі казалі марксісты, асэнсаваная неабходнасць. Асэнсаваная неабходнасць у час пярэваратняў.

Каб не цюкнула ў нейкую звышпільную галаву, што я на нешта ці некага тут намякаю, паклёпнічаю, неканструктыўна нешта крытыкую, палітыканствую, адразу ж павінен агаварыцца. Я пішу, як думаю, наколькі хапае майго дыхання. І толькі пра тое, што адчуваю і бачыў на свае вочы. Чаго пазбягаю і каму не веру і ніколі не паверу – палітыцы і палітыкам. Як толькі яны пачынаюць з уласцівай ім непадробнай шчырасцю запэўніваць, пераконваць мяне ў сваёй любові і нават не любові, у нейкай сваёй добрай справе ці ў добрых сваіх намерах, я адразу пачынаю прыкідваць: дзе ж гэта яны нагадзілі ўжо і пачынаюць, як тая кошка, заграбаць. Нагадзілі ці толькі намерваюцца нагадзіць і загадзя папярэджваюць, падрыхтоўваюць да чарговай сваёй брыдоты. І да сённяшняга дня ніколі яшчэ не памыляўся ў высновах. Таму што, як ужо недзе тут казаў: той, хто прывык да чалавечынкi, ніколі не пагадзіцца есці гавяду, ялавічыну.

Пошасць сёння, як некалі ідэі камунізму, не мае і плуюе на якія б то ні было межы, абмежаванасці. Гэта цяпер адна з самых прыкметных разнастайнасцяў з'явы інтэрнацыянальнай ці рэфармаванага дваццаць першым стагоддзем інтэрнацыяналізму, які неўтаймавана кідаецца ад гарачага да халоднага, ад непрыхаванай здрады свайму народу і бацькаўшчыне да самага гідкага чарнасоценнага патрыятызму: непрыхаванай хлусні ачмурэння старога і немаўляці, абалваньвання іх да поўнай і канчатковай дэбілізацыі. І як ні сумна пра тое гаварыць, мне здаецца, што часткова ідзе гэта ад таго, што сама ўлада, шматлікія кіраўнікі і правадыры новай светлай будучыні, што прыгаломшыла зноў людзей, у параўнанні са сваімі папярэднікамі і з былым часам прыкметна адурнелі. Адны адпілі мазгі, у другіх іх адабраў наследны сіфіліс, а трэція тых мазгоў і не мелі. І цяпер сутаргава шукаюць іх у сабе, не ведаючы нават, што гэта такое і з чым яго ядуць. З раніцы свайго жыцця спазнаўшы, уразумеўшы адну толькі думку: пастухам, калгасу мазгі непатрэбны. Народ больш прагне сярэдняга, шараговага інтэлекту, каб стаць з ім побач, быць на адным узроўні ў барацьбе, хмелі і пахмеллі.

Уладная іерархічная лесвіца пачатку дваццатага, а мо і канца дзевятнаццатага стагоддзя, падламілася. І з яе прыступак, як пераспелыя грушы, пасыпаліся фройліны, мадамы, цары і царэўны. А падламілася лесвіца, струхлявелі прыступкі таму, што пачалі падымацца па ёй не прынцы і інфранты, нашчадкі ўладароў, а наследныя фамільныя хваробы, спароджаныя адмысловым кланавым уладным вірусам, што да гэтага ціха-мірна хаваўся ў шапцы Манамаха.

З той шапкі, як з чортавай торбы, і пачалося на свеце выраджэнне ўлады. Таму што яна, калі не кроўна, то духоўна здаўна, нашмат раней, чымсьці да гэтага даўмеўся пралетарыят, параднілася і аб'ядналася між сабой. Крывёй. І тая іх кроў не вытрымала вялікага напружання жыцця.

І ўжо напачатку дваццатага стагоддзя, дзе гвалтоўна, прымукова, а дзе і па згодзе, у гемафільна-блакітную

немачную кроў уладароў улілі кроў свежую, хаця і больш подлага, вяскова-пралетарскага паходжання. І гэтае зліццё, помесь крыві, спарадзіла мешанцаў. Гармоніі не атрымалася. Мешанцы адчулі дзікі сверб. Наследны сверб, што сыходзіў ад шапкі Манамаха: галава ў Сенькі, што ўхапіў яе, аказалася не па шапцы. Сверб ад шапкі Манамаха, якая прывыкла, каб яе здымалі са смердаў, з Сенькі, разам з галавой. І адначасова то быў пракаветны ўласны сверб Сенькавай галавы.

Крывавы сверб эпохі і зямлі. Час і зямля праглі чалавечай крыві.

І хлынула чалавечая кроў. Нягэгла царская, гемафільна-блакітная і беззаганна здаровая, подлая. І мешанцы хапілі, прыпалі да той крыві і перакінуліся ў ваўкалакаў. Сталі пярэваратнямі. І ўсчалі, не зважаючы ўжо на нікога, утвараць па ўсім свеце вялікую кроў. Абяскроўліваць зямлю, бо жылі не па зямных, чалавечых і царскіх законах. І нават не па паняццях крымінальных. Па законах і паняццях сваіх, ваўкалачых, кожны дзень новых. І кожны дзень крывавых. Больш крывавых сёння, чым учора. А яшчэ больш заўтра – пакуль зямля не захлынецца ва ўласнай крыві. Пакуль яна не вырачацца чалавечага духу ў сабе.

І, здаецца, на стагоддзі адладжаныя сістэмы пачалі бурьцца. Не толькі і зусім не таму, што зыржавелі, прагнілі ад крыві, а з-за адсутнасці сістэмы. Сістэмы, якая б здолела трымаць дурня-правадыра ў лейцах. З-за адсутнасці адчування і разумення народу, краіны – дзяржаўнасці. Боскага прызначэння ўлады. І гэта хвароба, гэта з’ява сёння – планетарная. Хаця кожны раз праяўляецца па-новаму.

– Россия, ты одурела! – выгукнуў некалі вядомы савецкі філосаф і літаратуразнаўца Юрый Каракін. Тады гэта падалося абразай. Але, як высветлілася значна пазней і сёння яшчэ працягвае высвятляцца, – то было папярэджанне.

Адурэла не толькі Расія. Адурнеў увесь свет, нашае жыццё. Калі ж гэта толькі рабілася на зямлі ў адзін час, у адносна кароткае імгненне -- няпоўны нават век

аднаго пакалення людзей – столькі відавочнага глупства, злачынства, пошасці і брыдоты. Уражанне, што недзе пад час мо землятрусу ці іншага стыхійнага бедства, выбуху чацьвёртага блоку чарнобыльскай атамнай станцыі разам з вогненнай лавай, попелам і тлом на святло Божае з пекла выхапілася столькі аднойчы пахаваных ужо, непатрэбных свету людзей, што яшчэ пры першым нараджэнні былі абвешчаныя як найвялікшыя злачынцы сусвету і заяўленыя ў касмічны вышук. І ўсе гэтыя колішнія злачынцы, як мышы, папаўзлі не пад венік, а да ўлады. Пішчом пашыліся да трону зямнога. І, карыстаючыся імгненнем, пакуль творцы, Зямля і людзі не спахапіліся, – гадзяць, гідзяць, гнюсяць.

Маленькі, шэры, шараговы чалавечак, што выйшаў на арбіту, дарваўся да ўлады, больш за ўсё баіцца, каб яго не засцілі, не засланілі: сонца павінна быць відно з усіх бакоў. Наш Цэзар вышэй за ўсіх іншых Цэзараў. І таму, калі не стае магчымасці свяціць з вышыні, калі німб вакол галавы больш смярдзіць, чымсьці ззяе, і не хапае, не хапае росту, каб падвысіцца, хаця б параўнацца з высокімі – выйсце адно: падкараціць гэта высокае, падагнаць усіх астатніх хаця б пад свой памер, розум і рост. Так пачынаецца балванізацыя. І што самае страшнае – балванізацыя не народу цяпер ужо, бо, як кажуць, розум нікуды не дзенеш, нідзе не схаваш. Асабістая балванізацыя ўлады і ўладара ў іх імкненне «держать и не пущать», адсачыць і прадухіліць усе спробы народу падняцца з каленяў і стаць людзьмі.

Так зводзяць на нішто, апускаюць адразу ўвесь народ, зводзячы яго да свайго ўзроўню, свайго інтэлекту. А каб безумоўна ўжо дамагчыся гэтага, трэба той народ справакаваць яшчэ да нейкага відавочнага, а лепш яшчэ і пачварнага глупства. І распачаць з тым глупствам, а заадно ўжо і з народамі змаганне, каб даць народу сцяг, а гэта значыць самога сябе. І вось тады і толькі тады можна адчуць сябе Месіяй.

Старыя і крывавыя мроі і трызненні вялікіх правдыроў усіх часоў і народаў. Але, пэўна, толькі цяпер гэ-

та закарэлая паранойя і шызафрэнія пачынаюць здзяйсненняца. І за гэтым, калі меркаваць па тым, што адбываецца, творыцца вакол культуры, навокал чалавека – вялікая будучыня. Чалавецтва падрыхтаванае ўжо выканаць спрадвечную мару правадыроў. Уладзе, узрошчанай сучасным тэлебачаннем, затлуміла галаву бязглуздае адчуванне ўсёдазволенасці і беспакаранасці, чаго, дарэчы, прагне, жадае і народ, седзячы на дзяржаўнай наркаце, перад тэлевізарам. Збылася нарэшце векавая мара чалавецтва аб роўнасці. Душы не чутно. Народ і ўлада гатовыя зліцца ва ўзаемным экстазе.

Чалавек, жывучы ў атачэнні сабе падобных, абуджае так званую, усюды рэкламуемую сёння жыццяздольнасць, амаль першабытную прадпрымальнасць і практычнасць. І, па Дарвіну і Паўлаву, ці не апускае сябе да пячорнасці, да інстынктаў, бо і жыве толькі інстынктыўна. Цалкам па Фрэйду і Юнгу. Без замілавання і павагі да жыцця, кіруемы спрэс аднымі толькі інстынктамі. На ўзроўні прасцейшых. І тут я вымушаны прызнацца, калі быць шчырым, чымсьці так жыць – лепей, прывабней самому перакінуцца ў ваўка, набыць волю і свабоду. Каб стаць самім сабой – самому пайсці ў пярэваратні. Мо яны нас куды-небудзь ды ўсё ж выведдуць – прывядуць да чалавека.

А ў пярэваратні нас вядуць сёння ўсе. Да гэтага нас падштурхоўваюць нашыя поспехі і дасягненні апошняга часу: эканамічныя, спартыўныя, а найбольш культурныя, прапагандуемае сёння мысленне, мастацтва, слова і, вядома ж, кніжка. Канчатковая духоўная прадукцыя народу і краіны, спажываемыя якой мы з'яўляемся. Спажываемыя і мімаволі вытворцамі. Творцамі. У адным з вясковых магазінаў, уражаны вядзьмарскім шабашам, я запытаў у прадаўца:

– А проста пачытаць у вас хоць што-небудзь ёсць? Не, нават не на беларускай мове. Хай будзе хоць на кітайскай, якой я не разумею.

– Вы думаеце, нам самім з гэтым падабаецца з дня ў дзень стаяць? Секс, секс і сатанізм. Няма нічога больш і на базе. Бярэм і распаўсюджваем, што даюць, што ёсць.

Тое ж самае амаль слова ў слова мне адказалі прадаўцы кнігарні ў горадзе і ў кніжным кіёску на аўтобуснай станцыі ў раённым цэнтры.

І хай не хлусяць сённяшнія новаспечаныя ідэолагі, дойдзіды беларускай культуры, рупліўцы матчынай мовы, хай не хлусяць, што на беларускую кніжку ну зусім няма попыту. На туалетную паперу ў савецкага народу таксама не было попыту. Ці ж можа быць ён на тое, чаго няма ў прыродзе? Што можна ўзяць і прынесці ў хату з могілак? Беларускую кніжку звялі на нішто. Ідзе вялікае і радаснае чаканне, калі сканае апошні беларускі пісьменнік. І адыход іх, іх выміранне пачаліся ўжо.

Да прыкладу, смерць двух, вельмі розных па складу характару і адносінах да жыцця творцаў. Васіль Быкаў, Іван Шамякін.

Быкава ўлада ненавідзела. Шамякіна любіла ці рабіла выгляд, што любіць, адначасова даючы прэміі і выспятка. Але ўладныя афіцыйныя адносіны да смерці такіх палярна розных фігураў можна лічыць амаль што аднолькавымі, падкрэслена адчужанымі. Аддаць апошняе і прыстойнае, вартае чалавека: даруй і бывай – Васілю Быкаву ўлада не без пагарды адмовілася. Адыход Івана Пятровіча, у нечым эпохі савецкай беларускай літаратуры, сацрэалізму, супаў з правядзеннем усенароднага рэферэндуму, якім узаконьвалася парушэнне Канстытуцыі краіны. І таму, каб не перашкаджаць ошеломительной перамозе над законам, не пахіснуць і не засмуціць народ, не збіць яго з апладысmentaў, што ўжо рыхтаваліся пад святкаванне новай элегантнай перамогі, чытачоў і прыхільнікаў Івана Пятровіча, можна лічыць, адлучылі ад пахавання народнага пісьменніка. Усе на ім былі толькі званья, ад улады да творчай эліты, больш па разнарадцы, што стварала масавасць, прысутнасць народу – студэнты, салдаты, прадстаўнікі радзімы пісьменніка і чаляднае чынавенства. На могілках амаль не было пісьменнікаў, бо іх яшчэ раз абразілі, як і родных Шамякіна, як і яго самога. Пасмяротна ўжо. Не далі апошні раз прылегчы

ў хаце, якую ён і пабудаваў, – у Доме літаратара. Труну з нябожчыкам паставілі ў Доме афіцэраў.

І пахавалі Шамякіна, у параўнанні з пахаваннем Васіля Быкава, амаль што ўпотаі, без асаблівага розгаласу ў друку, вартага яго памяці і працавітасці. Ціхенька і хуценька, хаця знешне і напышліва.

Вось так развіталіся з народным пісьменнікам яго ўдзячныя чытачы, людзі, якія пры народзе схільныя да ўзнёслых словаў пра тое, што яны выраслі на яго творах. Так, пэўна, непрыкметна ў свой час выміралі маманты. Але, у адрозненне ад нас, яны вялікія і каштаваныя. І біўні яшчэ маюць, каб прабіцца праз тысячагоддзі. Здольныя праламаць час, праляжаць у зямлі да таго, як спрахнуць, не адну эпоху. Пакуль нейкі дурань не спатыкнецца аб іхнюю костку, не пачне глыбакадумна калупаць у носе: што б гэта такое магло быць? А ў чалавека, хоць ён і пісьменнік, зубоў тых, клыкоў і на яго век не хапае. Што ад яго можа захавацца нават не на тым – на гэтым свеце, не згадваючы ўжо нічога пра сусвет. І гэта калі чалавек яшчэ ніштаваты, а калі пасрэднасць – праляцела міма яго зямля, як куля, і не адчула.

І ці варта тады наракаць, што зводзіцца жыццё. Застаецца адзіны толькі пыл, пыл, пыл ад яго. Зямля бароніцца, атрасаецца ад гома сапіенса. Зводзіць яго эпідэміямі, хваробамі. Топіць, залівае, заносіць снягамі. Толькі ў Беларусі штогод знікае цэлы раён. Пастроеныя ў шарэнгі бацькамі-камандзірамі сорок-пяцьдзясят тысячаў чалавек дысцыплінавана прызываюцца на нейкую касмічную вайну. На цэлы раён штогод убывае Беларусь: жыццё імкліва, як некалі бралася на пачатак, ідзе да заканчэння.

Мы самі сціраем, як ногі апратваем на ганку, памяць аб сабе на планеце. Вытручваем у сабе памяць нашай зямлі, нашых водаў і лясоў, не абмінаючы ніводнай светлай крынічкі, ніцага кусточка крушыны ля яе. Выкарчоўваем у сабе наш смех і плач. Памяць нашых бацькоў, іх ціхенькае і мяккае слова.

І там, дзе некалі пасвіўся наш кашлаты мамант,

мружыў рудое вочка зубр, хоць і пахіленая, але стаяла, трымалася аблокаў і зямлі бацькава хата, гучала матчына песня, – сёння прарастае жарствой беллага і жоўтага жвіру наносны бугор. І штодзень, а больш штоноч усё вышэй і вышэй падымаецца ён над нашым пракаветным радаводным котлішчам.

Хто ж так, не ведаючы спачыну, павідну і ў цемры шчыруе над ім? Хто стварае выспу, носіць і носіць, засыпае і засыпае нас белым пяском беспамяцтва, зводзячы да чыстага аркуша абыякавай паперы, якой усё роўна, што за літара там праявіцца, на якой мове яна азваецца.

Сумна. Але прыгледзьцеся, ці не мы самі так рупімся і дбаем сабе? Не, канешне, не я, не ты асабіста. Хаця ўвогуле... Так, увогуле і толькі ўвогуле мы там. Побач з братам, суседам, часам нароўні з нашай жа эпохай, з якой ніколі і ніяк не выпадуць ні Гітлер, ні Сталін. А мы там толькі ўвогуле. О, гэта хітрае і хіжае ратавальнае слова – увогуле. А за ім усе мы – творцы. І ў першую ж, пэўна, чаргу – творцы. Бо нікога ж іншага за словам няма. Мы ўвогуле звыклі хавацца і хлусіць ім. А наўздагон кінуліся перарабляць тое ж і ўсе астатнія: што дазволена Юпітэру...

І нядоеныя быкі і бычкі равуць, здзекуюцца з нашага слова. І маленькія бычкі ладзяць нам труны.

Рытуальна-пахавальная каманда матчынай мовы, маладыя бычкі, пастроеныя ў шарэнгі бацькамі-камандзірамі, атрымалі загад і спяшаюцца яго выканаць, спадзеючыся, што, мо, некалі яны самі стануць доярамі. І ўсё больш свежымі і свежымі трунамі прарастае наша зямля, белая, як спадыспаду, ад пранікальнага паўсюдна бяспамяцтва сухавейнага пяску, так і зверху – ад бязлітасных белых крылаў птушак, што сёння таксама сталі на сцежку вайны – нішчаць сабе падобных. Зямля, белая, што саван.

Няма, няма міру ў дваццаць першым стагоддзі ў сталіцах. Няма міру і ў рэзервацыях.

І ў шыкоўных кнігарнях, у якіх жывуць і плодзяцца

нават залатыя рыбкі, у кнігарнях усцяж аўтабанаў — галоўных праспектаў стольнага гораду і занядбаных, заседжаных мышамі і мухамі крамах забытых Богам вёсак наладжаныя, падрыхтаваныя труны для забітай, засіленай, згвалтаванай мовы. Тваёй і маёй. Як жабрачка на амбоне з працягнутаю рукою стаіць, а хутчэй ляжыць там беларуская кніжка. Кніжка на першай і апошняй, амаль не існуючай, памерлай сёння на Беларусі дзяржаўнай мове. І абапал тых трунаў усё падрастаюць выпы беллага жвіру.

І калі спытацца ў лёгкай віхуры, што ў недаўменні задумёна ўсё кружляе і кружляе па тых выпых, перабірае, як па каліву, па парушынцы, цяжкі, яшчэ не зусім прасохлы пясок: што гэта такое? — у адказ з далёкай глыбіні, пэўна, яшчэ ад дагістарычных мамантаў і да на нашай памяці звездзеных дуброў, перасохлых рэчак, страчаных крыніцаў, атручаных мірным атамам палескіх немаўлятаў — бясконца разгубленых і збянтэжаных нетраў можна пачуць і ў вясковай краме, і ў сталічнай кнігарні заціснуты, здушаны перашэпт і шлах беларускіх літараў:

— Гэта магіла твая і мая!

І магутны, выбуховы Д'ЯБАЛЬСКІ рогат кніжак-суседак. Рогат, таму што на нашых магілах даўно ўжо не плачуць на роднай мове. Самі могількі даўно перапрафіліравалі ўжо, прыстасавалі пад сумесныя прадпрыемствы, танцпляцоўкі, дыскатэкі, казіно Цмокі, Гіцалі і пярэваратні:

Мчатся бесы рой за роем
В беспредельной вышине...

Так, яны цяпер на вышыні і ў пашане. Таньчаць Д'ЯБЛЫ, водзяць карагод ведзьмы, ліжуцца ўсё яшчэ нядоеныя пярэваратні. А ў глыбіні зямлі смутак, смутак, жалоба пахавальна могількавая. І голас чужынскі з абгортак чужых кніжак:

— Гэта магіла твая і мая.

І рогат, рогат па-над усёй нашай страчанай, загубленай зямлёй. Рогат, бо і ў нячыстай сілы на слёзы нестае ўжо моцы: магіла ж адна! Усяленскі смех з нашых спадзяванняў, надзеяў, з нашага ж жалобнага плачу, нячутнага свету.

І недзе далёка-далёка і штодзень падае і губляе прытомнасць сінявокі хлопчык. Ад прагорклых водаў сваёй Айчыны, ад падманнага атрутнага матчынага малака і скрадзенага сонца, апраменены хлуснёй. І ў сярэдзіне яго назаўсёды ўжо камянее апраметная, так і не пралітая сляза. Тая самая, пра якую казаў і наш зямляк, геніяльны пісьменнік Ф. М. Дастаеўскі. Ачарнобыленая, апрамененая слязінка дзіцяці, перад якой павінен быў скамянець свет.

Але не скамянеў. Ні тады, амаль дваццаць гадоў таму, ні цяпер, калі хлопчык той ужо спрах на атамным могільніку Палесся. А яго слязінка пайшла блукаць у сусвеце, шукаць таго адзінага чалавека, падобнага Корчаку, які з-за той дзіцячай слязінкі пайшоў на агонь, у крэматорый. І дзіцячая слязінка шукае яго, каб згарэць разам з ім, зліцца з яго болем. А калі не атрымаецца знайсці і падзяліць яго боль, то супакоіцца ў чаканні, як гэта нам згадана Усявышнім. У чаканні, калі скамянее не сусвет, а хаця б адзін носьбіт і сейбіт разумнага добрага вечнага.

Дачакаецца? Не? Хто ведае. Можа і не дачакацца. Гэта ўсё ж не мамант. А да ўсяго, як сказаў адзін акадэмік яшчэ пры савецкай уладзе ў юбілейны год Дастаеўскага пад час ускладання да яго помніку вянка, на якім было напісана нешта накшталт: великому демократу от победивших потомков. Дык вось, акадэмік тых «потомков» замяніў на бесов. Атрымалася: от победивших бесов!

Пэўна таму такі Д'ЯБАЛЬСКІ рогат над нашымі магіламі і над намі, хто толькі яшчэ на шляху да тых магілаў. Рогат таму, што смерць даўно перастала ўжо быць знакавай. Смерць сёння – з'ява побытавая. І даўно нікога не палохае. З ёй можна схадзіць на гарачы секс, у рэстаран. Куды душа ляжыць. А некуды не ляжыць –

самому прылегчы з ёй у цяньку пад хвойкай ці дубком – каму якая справа і якая розніца, дзе.

Магіла твая і мая.

Побач са старасвецкай ліпай, на якой гнездавалі буслы, пра якіх гаворка была раней, жыла бяздзетная сям'я, самадзейныя мастак і пісьменнік. Уцяклі ад сталічнага тлуму ў чаромху і пчаліны крушыннік. Пісьменнік пісаў, як кажуць, у стол, мастачка – для вачэй мужа і сценаў сваёй хаты. Яна была фларысткай – стварала карціны з кветак. Неўзабаве пасля знікнення буслоў суседзі адзначылі, што нешта даўнавата не відно сямейнікаў на падворку, і вокны іх вечарам не свецяцца. Пайшлі праведаць. Дзверы былі расчыненыя, а над імі вісеў плакацік: «Не пужайцеся – гэта Я». Ён, пісьменнік, вісеў пасярод хаты на бэльцы. Ужо счарнелы. Густа патыхала брагай. На сталі стаяла недапітая пляшка гарэлкі. Мастачку знайшлі ў гародзе, амаль распранутую, збітую пры жыцці, а мо ўжо і па смерці, на зялёны яблык.

І акрываўлены яблык ляжаў каля яе твару. Адкуль ён узяўся? Падаць яблыкам быў яшчэ не час. Ды і не было побач яблыні. Падобна, гэтая мёртвая жанчына толькі што яго нарадзіла. І нараджэнне, як і смерць жанчыны, было пакутлівым.

Той недаспелы яблык быў таксама збіты, як б'юць, чаваюць яго дзеці на пачатку ці ў сярэдзіне лета, каб не быў ён такі кіслы. Таму яго і не ядуць, а смокчуць. Як бы падпякаюць жаданнем прыспешыць лета і паспытаць садавіны. Каб выцягнуць з яго летні водар, падносяць да твару, падпякаюць прагным гарачым языком і вуснамі. І калі яблык цьмянеў, крыху нават жаўцеў – працюкваюць зубам, часцей усяго бакавым востранькім клыком, як гэта робіць вампір, што прагне жывой крыві.

Так быў працюкнуты і яблык, што ляжаў каля роту нежывой жанчыны. Працюкнуты, але, здаецца, адначасова і праточаны нейкім жывым і вёрткім, нахштальт чарвяка. Надта ж акуратненькая была праколінка, бы свярдзёлкам зробленая. І нешта жывое, пазбягаючы людскога вока і

святла, здаецца, знаходзілася яшчэ ў яблыку, прытоена і пагрозліва хавалася ў ім.

І сапраўды, калі падымалі жанчыну, незнарок варухнулі і яблык. На зямлю выкацілася ні то напаўвадка, рухомая, падобная на іртуць, толькі чорная, кропелька, ні то нешта жывое і скручанае ў чорную капежную кропку. Ды так хуценька выкацілася, што ніхто і не паспеў прыкмеціць: ні то яна выпала з яблыка, ні то са збітага на горкі яблык твару жанчыны, яе роту, языка. Кінулася ў вочы толькі тое, што там, дзе яна датыкнулася зямлі, раптам як агеньчык усхапіўся. Усхапіўся і адразу ж знік, патух, нібы зацягнуўся грымотнай злоснай хмарай, чорным туманком і дымам. Вясковыя людзі – гэта толькі гараджане лічаць іх напаўсляпымі і няўважнымі – бачаць усё далёка наперад і не менш як на тры метры ўглыб. І тут кожны з іх адзначыў: нядобры знак. Але ўголас ніхто гэтага не прамовіў: не памінай ліха, пакуль ціха.

А то было сапраўднае ліха. І не абы якое. Самае жудаснае на зямлі ліха. Жывы – хаця пакуль яшчэ і невідучы, не маючы ні рук, ні ног і таму не аказваючы сябе – страх.

Адкуль ён узяўся? Ці сапраўды толькі нарадзіўся, ці заўсёды патаемна жыў у старой хаце гэтых наогул добрых і прыязных людзей, дастаўся ім у спадчыну? Але сядзеў сабе на печы нішкам, пакуль у хату не прыйшло забойства. А мо і людзі яго, страх той, нанеслі, прыбеглі падзівіцца, што тут адбылося, жахнуліся смерці. Спарадзілі, далі яму жыццё і выпусцілі на волю.

І той людскі вясковы страх пакаціўся па зямлі. Чорным атрутным падкалодным гадам папоўз з гароду на вуліцу. Падпоўз пад штакетам і, абочынай, абмінаючы сялянскія хаты – сапраўднай сілы ў ім яшчэ не было – прашыўся за аселіцу. Набіраючы хуткасць, пацягнуў да лесу і балота. Спачатку вузенькай стужкай, што фабрычнай ніткай працінаючы, агніста цярэбячы сабе дарогу. Спатоліўшы першы голад і трохі, пэўна, акрыяўшы, пашыбаваў ужо больш спора, выпальваючы на сваім яшчэ не

вельмі шырокім, як капаніцай пракопаным шляху траву, кветкі і нават маленькія дрэўцы, што не паспелі яшчэ адскочыць ад зямлі. Але выпальваючы не зусім, пазбаўляючы іх толькі колеру, фарбаў і адданасці зямлі і небу, сонцу. Яны жухлі і крохка падломваліся, падалі ніц. Не грэбаваў землянымі чарвякамі-выпаўзкамі. Неяк вельмі спрытна выцягваў іх з глыбіні, ці то яны, дурні, самі вылезлі на яго.

Не абмінаў жукоў і казюрак, што пазашываліся ў цвіль змакрэлых лісцяў і зямлі. Толькі іх ён не еў, падобна, усё ж грэбаваў. Высмоктаваў да амярцьвелага неспажыўна фіялетавага хітыну жукоў-гнааявікоў, трушчыў-пераціраў той хітын і выкідваў. А вось сам гной жэр, жэр ды яшчэ з якой асаладай. Нішчыў усё жывое і мёртвае на сваім шляху, што ляжала на паверхні і хавалася ў зямлі.

Перад балотам, якое пачыналася за вёскай, напакаваўся, пэўна, ужо набраўся моцы, раздабрэў, прыпыніўся. Доўга, амаль да змяркання корпаўся ў балотнай твані, жаберы. І выкапаў з купіны пад лазовым кустом маленькі чалавечы, па-ўсім дзіцячы, чэрап. А мо і не дзіцячы і не зусім чалавечы. Мо то быў чэрап малпы яшчэ, якая не паспела своечасова збегчы адсюль у Афрыку, а мо і нейкага вельмі і вельмі старажытнага, выкапнёвага чалавека, ці родзіча яго. І ці не магілу таго родзіча і шукаў, набіраючы сілы, страх, бо надта ж доўга, з нейкім, толькі яму вядомым разуменнем справы коўзаўся ён у перапрэлай, не аднойчы гарэлай зямлі. І было там яшчэ нешта ў той гарэлай зямлі. Рэшткі непазнавальнага ўжо нечага ён знаходзіў і выцягваў сабе на пагляд. І адразу ж злосна адкідваў. Да той пары, пакуль з рухомага пльвістага пяску, ці не падземнага пльвуна, вядзьмарскай крыніцы, нешта жоўта-рудое і бязносае, невідуча лыпнула на зямлю пустымі вачніцамі. Поўня, як воскам, заліла тыя вачніцы зіхатлівым святлом. Воскава асвятціўся цалкам і ўвесь чэрап.

Страх падцёг той чэрап да сябе, прыпаў, ахутаў яго цемрадзю. І ў той цемрадзі як перамовіўся з ім, пера-

кінуўся словам: гучала, гучала там слова, білася аб закрайкі цемры, няздольнае прарваць яе. І, пэўна, не тое, што патрэбна было яшчэ вясковаму страху, якога ён прагнуў пачуць, дзеля якога і выклікаў з таго свету мёртвы пливун. Таму што чэрап выйшаў з цемры. І быў ён ужо зусім не руды і жоўты, а сіні. І страх сам ссінула затросся ні то вывучаючы яго, ні то спрабуючы спажыць спаракхнелую тагасветную костку. Уцягваўся, запаўзаў праз сківіцы з адным ацалелым на іх, з'едзеным карыесам стагоддзяў зубам, праз шчыліну роту ў сярэдзіну чэрапу, які, падобна, ад гэтага аж распірала. Ён трашчаў па швах. І пустыя яго вачніцы цяпер ужо ўспыхвалі аспідна-чорным полымем. І над абодвума, страхам і чэрапам, уздымалася і раўла, укручвалася ў млосны і дрыготкі аксаміт угрэтага за дзень летняга неба віхура. Празрыстай лейкай навісала над імі, нібы хацела зліць на іх нешта з неба, увагнаць іх зноў у нябыт падземнага пливуна. З лейкі той сыпаўся, цёк тонкім струменем сатлелы пыл, пэўна, даўно памерлых ужо зорак, прах мінулых тысячагоддзяў, непахаваныя парэшткі чужых сусветаў. А мо то былі і астаткі будучых сусветаў. І страх хіжа і прагна паглынаў іх амаль бяззубым ротам безыменнага чэрапу. І зявіў той рот нават тады, калі віхура даўно ўжо сціхла, нібы пагражаў цяпер самому небу ці некаму нябачнаму адсюль у тым небе.

У балоце сярод пракаветнай дрыгвы, дзе ніколі не ступала нага чалавека, страх адлавіў трох вялізных чорных жабаў, адну гадзюку і рабую, што калгасная карова, балотную чарапаху. Чарапаху, непрабівальна і глуха спавітая, закаваная ў касцяную камізэльку наліп-лых на яе старажытнае цела стагоддзяў, зведала, пэўна, амаль што ўсё на зямлі, перажыла не адзін Чарнобыль, не адну радыяцыйную хваробу, а мо і самую смерць усяго жыцця на планеце. Была знаёмая і са страхам і цяпер пазнала яго. І, адпаведна былым адносінам, павіталася з ім. Стрэліла ў чорнае нутро яго гадавай пашчай нечакана доўгай і вельмі рухомай шыі і прагрызла, як прапякла, ладную дзірку. І страх не ўтрымаў, выпусціў чарапаху.

А чорных жабаў і гадзюку з'еў, праглынуу без следу і знаку.

З'еў і пайшоў па балоце як па сухім, і не котам ужо, а набытымі тутак ж, у балоце, рукамі і нагамі. Праўда, тыя ногі і рукі, асабліва ногі, былі вельмі няўключныя, крывыя на ўсе бакі, як не вельмі ўмела намаляваныя дзіцячай, а мо п'янай рукой, ці неахайна высечаныя тупаватай сякерай з пакручастага гарэлага пня.

Але страху гэтыя яго ногі, густа парослыя ні то мохам, ні то валасамі, пэўна, падабаліся. Ён і не падумаў чым-небудзь прыкрыць іх, шпарка пакрочыў, як заслізгацеў на водных лыжах па дрыгвяным балоце. І далей, далей. Ужо не абмінаючы, не баючыся вёсак, пасёлкаў і нават вялікіх гарадоў, сялянскіх прыніжаных хатаў і ганарлівых гарадскіх гмахаў. Чорны, як пякельны чорт, наглядчык карцару, уладар нячыстай пячорнай сілы Цмок і брахлівы прайдзісвет Гіцаль. Трыадзіны ў адной асобе. І там, дзе ён праходзіў, куды ступаў няўключнай нагой не толькі ўсё пустэльна выгарала, але адразу ж нешта чорненькае і жудаснае нараджалася. Пэўна, тое, што спрабавала ўзысці мільёны і мільёны гадоў на зямлі – па недаглядзе сейбіта колісь яшчэ выпала з сявенькі ды так і не ўзышло, не прарасло на зямлі. Сейбіт. Творца і сам не ведаў, што ён пусціў на свет, якое даў яму абяцанне і наканаванне, мо крыху на падпітку на тую мінуту быў. Назіраў стагоддзямі і тысячагоддзямі, сачыў, чакаў, спадзяваўся на нешта годнае, мо і разумнае. Але так і не дачакаўся, выкарчаваў шматабяцальную нікчэмнасць, ды, пэўна, не ўсю, карэньчыкі засталіся. Пустазелле ж учэпістае. Выкарчаваў, а ў процівагу і ў навучэнне яму і сабе стварыў звычайную малпу. Цяпер жа Страх, як помсціў той малпе, а больш самому сейбіту, падымаў і адраджаў выкарчаванае.

Адроджаны сам, учынены, як цеста на дражджах, на людскім горы і бядзе, на сусветным ліхалецці і хваробе, Чорны Страх паўсюдна нішчыў усё, што, на яго думку, толькі блыталася пад нагамі, перашкаджала ці здольнае

было перашкодзіць яму ў будучым. І перш-наперш чалавека. Шукаў чалавека сярод людзей, бо, як вядома, сярод іх не ўсе сапраўдныя людзі. Гэта адзначана вучонымі, нейрахірургамі. У мазгу некаторых асобінаў яны знайшлі нешта такое, чаго там у чалавека ні ў якім разе не павінна быць.

І Страху даводзілася выжыльвацца, каб напаткаць прыстойнага, сапраўднага чалавека. Але ж якая і асалода ўпаляваць і звесці сапраўднага чалавека. Ён нават і не зусім зводзіў яго, быў літасцівы, пакідаў яму яго абалонку з апраткай, што была на ім. Як на самым пачатку высмоктаў жукоў і казюрак, тое ж самае прарабляў цяпер і з чалавекам. Зводзіў яго вартасць і годнасць, шукаў і гвалціў у ім веру і сумленне, тое, што вылучае чалавека сярод жывой і мёртвай прыроды – душу ягоную губіў.

І чалавечыя душы ўсё часцей і часцей, усё большымі і большымі чародамі – па адным ці адной, сем'ямі, хатамі, вёскамі і райцэнтрамі адляталі ў вырай. Бо толькі там, у нябыце, была магчымасць захавацца, застацца не апляванымі хлуснёй, не ўслужоўваць чорнаму Страху, датыкнуцца да яго і самому стаць Гіцалем і Цмокам. Тым, хто ў апошнія гады амаль што знік адусюль, а сёння раскашаваў і баляваў, пладзіў пярэваратняў, бо прыйшоў, прыспеў менавіта яго час.

Коціцца, коціцца, коціцца па нашай зямлі страх. Вялікія рэкі і азёры абмінае, ручаі і рачулкі пераходзіць у брод. Крыніцы п'е набгам і адразу да дна. Прывячае глухое на абодва вуха чэзлае і ніцае чарналесце, юдзіна дрэва асіну і безгалосае, аднавокае балота-багну – ці то ён сам з іх, ці то яны ад яго. Бо хоць ён і з вачыма, але невідучы, са слыхам, але на голас іншых глухі, з гола-сам, але бязмоўны, жывое ўвасабленне страху, але і сам трасецца ад яго асінавым лістом.

Коціцца, коціцца па Беларусі страх, хутаркі і выселкі жарэ неўпрыкмет, мімаходазь. У сёлах, мястэчках пануе і раскашуе. Тут здаўна яго ведаюць і загадзя здымаюць перад ім шапку. Вялікія гарады бярэ нахрапам, паралю-

шам і гіпнозам. Ідзе найвялікшая акупацыя зямлі страхам. Акупацыя і вынішчэнне.

Коціцца страх па краіне і гнюсіць, труціць і трушчыць усё на сваім шляху. Ад дзеда, бабулі, бацькі, маці да іх унука, дачкі і сына-немаўляці. Ідзе пагалоўнае, татальнае вынішчэнне ўсяго жывога.

Атручванне страхам.

Чорная немач абрынулася на зямлю, паўсюдна квітнее і множыцца, падымае галаву. Высмактаны, выпетраны жабрацтвамі нястачай чалавек толькі здрэдзьчасу выстойвае, няскораны перад жывёльным, вясковым і гарадскім, дзіцячым і дарослым страхамі. І што тут дзіўна, гэта ў большасці самы слабы, непрыстасаваны да жыцця, прыніжаны і абражаны данельга ўжо чалавек. Але з чалавечай пароды яго вылучае тое, што ў яго блішчаць вочы, як агеньчык ці свечачка Божая, Божая іскра там гарыць. І вось той іскрынкі-свечачкі, бляску вачэй і не можа ўзяць страх. Не можа трываць, як скляпенны вампір-крывасмок не трывае сонечнага святла.

І такіх, з бляскам у вачах, Страх імкнецца знаходзіць і нападаць на іх, калі яны спяць, калі ў іх заплюшчаныя вочы. Толькі ж усё роўна і тады багата хто з іх вылузваецца. Чорны Страх толькі надкусвае іх у непрагляднай цемры. І яны доўга хварэюць, часам і невылечна. А некаторыя з надкусаных пераўтвараюцца, перакідваюцца ў злыдняў і злыдзяняў: не зусім Цмокі, не зусім Гіцалі, але ж, як кажуць, няма з жабаў горшай за тую, якой Бог рог не даў. Сёння яны яшчэ няпэўнасць, толькі ж невядома, што з іх вылуціцца заўтра. Бо колькасць злыдняў на зямлі ўсё расце і расце. Надкусаныя і спакушаныя страхам пачалі кусаць і спакушаць ацалелых. І самі сябе пачалі ўжо есці поедам, што гады ў адной скрыні.

Апроч тых, хто з бляскам у вачах, страх не мог узяць дзяцей вечнасці, каго і час не браў, не прымусіў унурыцца, скарыцца – катой і котак. Бо ў іх вачах быў не толькі водбліск месяца і сонца, – зорак, а яшчэ нехта невядомы і пагрозлівы страху. Пракаветаая непадробленаць азарту, прага гульні і адначасова – гатоўнасць

да працы, нарэшце, шчырасць. Пра што страх і ведаць не ведаў і чуць не чуў. Не здагадаўся, што ёсць на свеце шчырасць, што можа быць шчырай праца. Бо ён заўсёды цураўся яе і баяўся, як пекла. Быў здольны падроблівацца, рабіць толькі выгляд, што нешта робіць, шчыруе, дбае і некаму спрыяе.

На самой справе гэта было пакаранне Божае. Спачатку маленькая жабка, якая з цягам часу пераўтварылася ў жабу-рапуху. І з рагамі. Прыхадзень, ён і па задуме быў створаны ў перасцярогу людзям як вялікі адвечны абібок і лайдак. Выбітны разбуральнік, губіцель душы, свету і святла, чалавека. Чалавека, сапраўдным дзіцем, а хто ведае, мо і бацькам, з'яўляўся кот з непатухлымі вачыма, непадуладнымі ні чорту, ні д'яблу. Ні Богу-сыну, ні Богу-бацьку. Бо ён быў іх вольным духам.

І таму кот часам так маркоціцца, бо і сёння яшчэ не абраў сабе гаспадара і кампаньёна. Прыстаў да чалавека, але, тысячагоддзі наглядаючы за ім, моцна сумняваўся, бо шмат людзей абралі сваім духам страх. І котка сумняваўся, ці варта гэта дзвюхногае яго прыязнасці. І, не ведаючы адказу, даверыў сябе больш цёплай печы і шчасліваму сну на ёй, чымсьці ўслугоўванню чалавеку, які, на яго думку, нічога не ведаў пра сваю волю, падпарадкоўваўся волі чужой.

Чалавек, як колісь знакаміты англійскі драматург Бернард Шоу, сячэ сук, на якім сядзіць. Але таму ж Бернарду Шоу, калі ён даведаўся пра тое, што нельга секчы сук, на якім сядзіш, і пажадаў гэта праверыць на самім сабе, было ўжо недзе пад дзевяноста гадоў. Ён грывнуўся з дрэва разам з суком і зламаў сабе руку. Сапсаваў на дрэве адзіны толькі сук. Па ўсёй жа зямлі сёння ляцяць-трушчацца галовы, і пад карань падсякаюцца ўсе дрэвы – дрэвы нашай будучыні.

Дрэвы будучыні, якой больш заклапочаны цывілізаваны і адукаваны сусвет, чымсьці самі мы. Атручаныя, прыгаломшаныя чорным страхам, мы сёння з такім захапленнем хлусім самі сабе і ўсяму сусвету, што, пэўна, сапраўды здольныя ахутаць яго гэтай хлуснёй, як

некалі чарнобыльскай хмарай, напладзіць і запаланіць яго сваёй гадоўлі дамарослымі Цмокамі і Гіцалямі. Пахаваць у сваім жа здранцвенні, у чорным страху ўласнае наша сёння і заўтра. Сваёй жа рукой забіць заўтра нашых дзяцей.

У мінулым ці пазамінулым годзе шмат людзей свету забілі ў званы. Нішчыцца цуд планеты, высякаецца Белавежская пушча. Тое, што гэта робіцца, для многіх з нас было сакрэтам палішынення. Я на свае вочы гэта бачыў, будучы ў пушчы значна раней. Але, не зважаючы на відавочнае, быў дадзены загад: доказатъ клеветникам, што гэтага няма і не можа быць.

І што вы думаеце? Даказалі. Нават кінакамерамі і фотаапаратамі. І, канечне ж, словам, пяром. Прывезлі чэсных, толькі, па-ўсім, надкусаных журналістаў. Не ведаю, з якіх вачэй, але ўсе яны распісалі ў самых чэсных і дэмакратычных газетах: клевешут, клевешут. Непахісна стаяць нашы белавежскія дубы. І таксама непахісна стаіць за іх чынавенства, ад нізу і да самога верху.

І мне мімаволі ўзгадалася, як у свой час вазілі па канцэнтрацыйных лагерах наглядальнікаў Міжнароднага Чырвонага Крыжа, каб тыя засведчылі райскае жыццё вязняў Бухенвальду, Асвенцыму ці Дахау.

Засведчылі.

Толькі праз нейкі час трапіла мне на вочы, а мо і на слых паведамленне, што еўрапейская арганізацыя, прабачце, дакладна не помню, па ахове запаведнікаў прыняла спецыяльную пастанову аб стане Белавежскай пушчы, парушэннях з яе ўтрыманнем, зводу лясоў.

Пакутавала ад сякеры, а праўдзівей – бензапілы не адна толькі Белавежская пушча. На тую хвіліну гэта як пошасць нейкая была. Мне пазванілі з аднаго з сельсаветаў на Жыткаўшчыне, дзе ўжо больш за трыццаць гадоў я, як здолею, бараню прырэчныя дубровы. Пазванілі, загаласілі: у Прыпяцкім запаведніку і Случанскім заказніку зводзяць рэліктавыя гаі, дубровы.

Я папрасіў удакладніць, дзе, хто гэта робіць і перазваніць мне. Думаеце, дачакаўся паўторнага званка? Поўнае

маўчанне. Маўчанне травы ці ягнятаў. Ніхто не азваўся ні ў той дзень, ні праз тыдзень. Ніколі. І я разумею, чаму. Думаю, нікому нічога тлумачыць не трэба. Званок быў хоць і ад маленькай, але афіцыйнай асобы. Ёй было шкода, канечне, рэліктавага лесу, толькі калі крыкне яна на поўны голас – можа і захлынуцца ад крыку.

Страх. Чорны страх ахутаў і пакаціўся па зямлі, па нашых гарадах і вёсках, душах і галовах. Ці не страх кіруе сёння светам, усім нашым грамадствам. Узгадайце толькі дзве вялікія перамогі апошніх гадоў: элегантную і ошеломительную.

За імі найвялікшая наша бяда: чорны страх тых, хто ладзіў гэтыя перамогі, страх страціць работу і ў лепшым выпадку апынуцца на вуліцы. А не ў лепшым? Спытайцеся ў Віктара Ганчара з Юрыем Захаранкам. А можаце спытацца і ў каменданта ўзгаданага намі канцлагеру Асвенцым, які пасля перамогі над фашызмам апраўдваўся: запальваючы печы крэматорыяў, я толькі выконваў загад.

Ведаючы, усведамляючы гэта, мімаволі ў душы, ахопленай адчаем і распаччу, выпявае крык:

«Спыніце Зямлю, я сыйду...» (Перагаварылі)

...Хаця яму ўжо было пад восемдзесят, з жанчынамі ён гаварыць яшчэ ўмеў. Вось толькі ногі падводзілі. Але ён адразу ж забываўся пра свае састарэлыя і марудныя ногі, адкуль і як яны растуць, калі бачыў перад сабой, незалежна ад узросту, спраўна аснашчанае і абмундзіраванае жаночае цела. Вось і цяпер жанчынаў было адразу тры. Яны ішлі ад ростані дарог з лесу, куды ён намерыўся пайсці. Толькі не ведаў, у які бок – улева, направа, прама. Па праўдзе не ведаў, таму што гэта яму было без розніцы. Звярнуўся за дапамогай да жанчынаў:

– А дзевачкі мае мілыя, куды ж гэта мне, каб у шчаслівае жыццё?

«Дзевачкі» патрапіліся яму сур’ёзныя, разважлівыя:

– Па-першае, – адказалі яны, – мы, хлопчык, даўно

ўжо не дзевачкі. А па-другое, каб ведалі дарогу да шчасця, то ці ўбачыў бы ты нас. А па-трэцяе, не дурыся, стары корч, скажы, куды табе трэба...

Вось і пагаварыў, называецца. На самым пачатку дарогі сівыя бабы перагаварылі яго. Але проста так здавацца ім ён усё ж не думаў.

— Я ж сказаў ужо, куды мне трэба. Толькі знакі там, знакі: улева пойдзеш — каня згубіш, управа — галаву. А вось проста чаго не далічышся — не ведаю, забыўся ўжо.

— Ну, калі забыўся ўжо, то можаш і не перажываць, — супакоілі яго жанчыны. — Смела ідзі проста, наперад. Дарога лёсу твайму не схлусіць. Сама прывядзе куды трэба.

— Ага, прывядзе. Толькі я туды яшчэ не хачу. Каб гэта каторая з вас ды правяла, дзевачкі.

— Ты глядзі на яго, ён яшчэ і пнецца, — зарагаталі жанчыны. Утрох яны былі смелыя і бойкія. І ён мімаволі падумаў пра сябе: трапіліся б вы мне на лясной сцежцы па адной... хаця б гадоў аццаць назад, вось тады я з кожнай і пагаварыў бы. А цяпер... Што цяпер, толькі дарогі і пытацца.

— Дык так і не скажаце, куды брацца на шчасце?

— Проста, проста, куды вочы твае глядзяць, там і шчасце тваё. Ідзі толькі, не стой, — сказала адна.

— Толькі лішнія не думай і на лішнія не разлічвай, — дадала другая. — Шукай у дарозе розуму, мо і шчасця прыдбаеш, — напутнічала трэцяя. Не, не тыя пайшлі дзеўкі... Кажуць: колісь былі дзеўкі. А сёння — бабы-жабы. І з кожным днём усё болей і болей. Гэта ж ныйнакш як адна з такіх жабаў і сурочыла яго. Ногі яго тут пачалі ўжо выпраўляцца. Ён пачаў ужо не толькі хадзіць, але крыху і падбрыкваць. І тут яго перастрэла знаёмая жанчына, з якой разам ён ехаў сюды, каб падлячыцца.

— Вой, як жа вы добра ходзіце, — нават запляскала ў ладкі яна. — Сюды ішлі — ледзь ногі валачылі, кульгалі. А цяпер хоць на танцы. Прыходзьце вечарам на танцы.

У той жа вечар перад танцамі ён і пакаціўся, злёг.

Перагаварыла. А больш страшнай за перагаворы хваробы на свеце няма. Ён гэта добра зведаў і на сабе, і на сваім коніку, кабылцы. Тую кабылку ён атрымаў адразу ж, калі толькі дэмабілізаваўся з флоту і прыехаў дадому. Ён тады ўжо хварэў на ногі. Падхапіў хваробу на Балтыцы, у Ленінградзе, дзе па заканчэнні вайны вучыўся ў флоцкім вучылішчы, а потым служыў падводнікам.

Дзякуй Богу, яшчэ жывы застаўся. Яго равеснікаў з дваццаць сёмага году нараджэння, каго прызвалі ў армію і паслалі на фронт, ніводнага ў вёсцы няма. Пашанцавала яму.

Самому Сталіну дзякаваць трэба. Ён пашкадаваў яго, не паслаў сямнаццацігадовага хлапчука на фронт, увогуле не паслаў з яго выпуску пад заканчэнне вайны ніводнага навучэнца ваенна-марскога вучылішча. Нібыта, як казалі выкладчыкі, адмяніў нават падпісаны ўжо недзе загад, абурывся нават: «..зачем, они понадобятся еще и живыми». І ён усё сваё далейшае жыццё дзякаваў Іосіфу Вісарыёнавічу і даказваў, што сапраўды больш патрэбны жывым, а не ў якасці гарматнага мяса.

Вось толькі жывому яму не ўдалося разгарнуцца на ўсю сілу і шырыню яго плячэй. Пасля вайны паваліла кесонная хвароба: калі падымалі са дна Балтыйскага мора затопленыя падчас вайны свае і нямецкія караблі, лішні час пратрымалі яго пад вадой. Маладыя вадалазы рабілі і так амаль па дзве змены, на мяжы магчымасцяў чалавека. А тут яшчэ атрымалася так, што на яго забыліся: кінуць у мора кінулі, апусцілі, а падняць... Хто ведае, колькі іх там, на дне марскім кешкаецца. І ён не надта напамінаў пра сябе: беларус, вядома, начальству відней, што рабіць, і пра беларуса на дне мора на сушы проста забыліся.

Апамяталіся, паднялі, а ён ужо... Два гады па шпіталях. Грудзіна – што бубен, плечы – на кожнае дзеўку ці жанчыну з якімі хочаш клубамі садзі, а ногі... І не толькі ногі. Задышка брала, не заўсёды хапала паветра, збяднеў свет на паветра яму. І яго спісалі з маракоў у калгаснікі. Але і калгаснік з яго быў... Хаця знешне –

хоць у плуг запрагай. Зайздросны, пад два метры росту, а ў сярэдзіне... І тут, як сам сёння кажа, ён зразумеў, адчуў на сабе, што жыццё не толькі кароткае, але і чарвіае.

Толькі яму зноў жа, як пры Сталіне, пашанцавала. Зжаліўся старшыня калгасу, спытаў, якую работу ён можа рабіць у калгасе.

— Апалонікаў на экспарт на сажалках лавіць.

— Добрая справа, — ухваліў старшыня, — патрэбная нашай марской дзяржаве. Пойдзеш да мяне ў намеснікі, будзешсусекі, «закрамы Радзімы» зберагаць. Вартаўніком, галоў сторажам у калгасе будзеш. Як, харошую пасаду я табе прыдумаў: галоўстараж. Гучыць?

Ён паўтарыў гэтае «галоўстараж» пра сябе. Прымерыў і пагадзіўся:

— Гучыць!.. Хаця трохі і муляе.

— Любы хамут мулкі, — сказаў старшыня. — Ты думаеш, у мяне карак не збіты? Уга. Пойдзем у пары карэннікамі, бо расцягнуць калгас, пакрадуць і тваіх экспартных апалонікаў.

Спачуваючы яго нагам, старшыня даў коніка, кабылку. Кабылка была лядашчая, спрацаваная, але разумненькая, хаця часам і натурыстая. Але пра гэта пазней. Тады ж у адно лета ён дагледзеў, адкарміў сваю небараку. Ды так, што кабылка аж заільснілася. Аказваецца, калгасныя коні таксама могуць быць сытымі і ільсніцца.

Якраз гэта і адзначыў старшыня, калі яны сустрэліся каля канцавой хаты ля аселіцы.

— Ты глядзі, апалонік, як украў кабылку, як і не нашая, спраўная такая.

— Эге ж, — падтрымала яго жанчына, што аднекуль бегла ў сяло, падміргнула яму. І ён ёй у адказ падміргнуў. — Зайздросная кабылка. Зайздросная...

Вось і ўсё, што было прамоўлена, але не паспеў знікнуць з яго вачэй старшынёўскі газік, а старая — схавацца сярод вясковых хатаў, як кабылка пайшла ўся рудою пенай, ад грывы і да хваста. Бакі пацямнелі, а на крыжы тую рудую пену хоць даланямі грабі. Ён і хацеў гэта зрабіць, яшчэ не цямячы, што адбылося. Але толькі

паклаў на хрыбціну руку, як кабылка захісталася, упала пасярод дарогі і вочы закаціла.

Адкуль узяўся падлетак-дзядок, ён і сёння не ведае. З выгляду дзядок, а росту ў ім – з пугаўё. І тварык хутчэй дзіцячы, чым дарослы. Ні сівога воласу з-пад нейкай дзіўнай, ці не марской шапкі з кукардай-крабам, ні вусоў, ні барады. І ластваўчына рабацінне на запалых, не сказаць каб зморшчаных шчочках. А вочкі дык увогуле – што два верабейкі, такія жвавья, як з падскокам: туды-сюды, уверх-уніз, стоена хітрыя. Але ж і колкія, пранізліва жорсткія. У яго ўзнікла ўражанне, што гэтая фігура, гэты тварык і гэтыя вочкі добра яму вядомыя. Ён іх ужо бачыў, і не аднойчы. Яны не толькі захаваліся, але і ўвесь час жылі ў яго памяці. Не адыходзілі ад яго. Толькі не было нагоды ўспамінаць, ажыўляць іх. Цяпер жа ўзнікла такая патрэба. Але хлопчык-дзядок не дазволіў. Паківаў яму пальцам і пагрозліва мовіў:

– Не лезь, куды не варта лезці.

Хуценька абабег круга кабылкі, спытаў, як выгаварыў:

– Хто?

Слухаць жа адказ не пажадаў, пачаў загадваць:

– Зрабі палыновы венік, знайдзі вядро і бяжы да крыніцы па ваду. І каб данёс вядро поўнае, не расплюхаў ні кроплі... Перагаварылі, перагаварылі. А мо яшчэ і не позна...

Што хлопчык-дзядок рабіў з кабылкай, калі вярнуўся ад крыніцы з венікам і вадой, ён бачыў толькі здалёку і назірмаў, бо дзядок забараніў яму стаяць побач. Той тройчы абышоў вакол кабылкі, два разы працёр ёй скуру палыновым венікам, а на трэці круг пачаў акрапляць яе палыновай вадой. Рэшткі вады ў вядры, нешта пашаптаўшы над ёй, аддаў яму, папярэдне толькі спытаў:

– Запомніў, хто гэта быў?

Ён не зусім зразумеў, але хітнуў галавой.

– Запомні і перасцерагайся, – сказаў дзед. – А ваду і венік вынясі за аселяцу, за крыж на ростанях і памый, пашаруй венікам камень ля дарогі.

Ён так і зрабіў. І калі вярнуўся, кабылка яго ўжо стаяла на нагах і скубла траву, а хлапчука-дзеда і след прастыў. І больш ён яго нідзе і ніколі не бачыў, хаця шукаў, і памяць, што пачынала прчынацца падчас сустрэчы з тым дзядком, стараўся абудзіць. Але ўсё было дарэмна. Адзіны толькі раз, і то не ведае ці на самой справе, ці здалося, – пачуў яго голас.

Ён ужо быў жанаты, дзеці былі. І запала на яго жанчына, галоўны ветэрынар калгасу. Нічога кабетка, з жыдовачак. Баявая, вёрткая, уцэпістая.

— Ай-я-яй, а які вы дужы, а які вы... а такі вы... І які ў вас ладны вазок, а які конік...

Ён і пасадзіў яе ў той вазок і павёз у поле. Ні то ў грэчку, ні то ў жыта. Думаў: і ў грэчку, і ў жыта. А кабылка ўсё перайначыла: была яна вельмі натурыстая. Ледзь толькі што не па ёй, можаш спыняць, распрагаць і хадзіць пешшу. Так атрымалася і тады. Ён, як на грэх, забыўся расцугляць кабылку. А ёй край не падабалася хадзіць зацуглянай. Стаяць яшчэ нічога, трывала і ціхай хадой ішла. А ўжо ўпадбег, не кажучы пра галоп, заслеплівала яму вочы. На самой справе неадкладна трэба было заплюшчвацца. Бо кабылка, як спецыяльна, неяк адмыслова надскоквала, падкідвала ўгару азадак, падымала хвост і пускала такія струмень... А на бягу, ды калі яшчэ па ветры, і тварам — да яе... Можаце самі ўявіць, што і да чаго.

Так яно было і тады, калі ён з жыдовачкай выправіўся ў жыта ці грэчку. Хацеў з шыкам, з вецяркоў уляцець туды, каб каласы леглі на два бакі і не падняліся, каб грэчка раней часу адцвіла і на крупнік крупы выспелі. Але толькі калыхнуў лейцамі і ляпнуў імі па баку кабылкі, закруціў над галавой пугай і фарсіста стрэліў ёю ў паветры, — жыдовачка западскоквала на мяккім сядзенні і забіла ў ладкі — кабылка нібы ўзляцець уздумала, ускінула пярэднія ногі і адчыніла адзаду краньцік. Ды не краньцік, а пажарны кран, падобна, крутнула. Такі напорны струмень абрынуўся на іх ужо засмяглыя целы, што абодва яны адразу ж аказаліся мокрымі з ног

да галавы. І не проста мокрымі, а смярдзюча-мокрымі — ці то конюхі нечым напалі кабылку, ці то яна сама так паспрыяла ім.

І само сабой, якое тут жыта, якая тут грэчка. Тут бы адмыцца ды прасохнуць, прачхацца. У кабылкі — як сапраўды пажарная бочка замест чэрава была. Яна ішла галопам і палівала, і палівала сваіх ездакоў, запальвалася сама, але астуджала іх. Ён, як кожны, хто меў справу з жывёлай, валамі і коньмі, ведаў, што тыя іншым разам, як кажуць, ідуць у разнос. Смертны, да згубы, да страты саміх сябе. Нават самыя рахманыя, калі прыпячэ ім — як і людзі, тыя ж беларусы, калі аб’явіцца нейкі Гітлер і трываць яго не мае ўжо аніякай рады — тады яны разбіваюць да звання ўсе вазы, рвуць зброю і нясуць, нясуць сябе на той свет і мёртва падаюць у каляіну. А людзі, як Гастэла, ідуць на таран, кладуцца на амбразуры, заціснуушы ў зубах вырваную з гранаты чаку, з голымі рукамі кідаюцца пад варожыя танкі.

Але яму здавалася, што такое больш уласціва мужчынскаму роду. А каб жаночы, каб тая ж кабылка? Яна прынесла іх да рэчкі і тое, пэўна, добра. Як толькі вада дасягнула падбрушша, упала на ўсе чатыры нагі, і вазок не дазволіў плыні развярнуць яе і зацягнуць у вір.

Жыдовачка моўчкі саскочыла ў ваду і не азіраючыся ні на яго, ні на кабылку, — толькі ўсё ж падняла спаднічку і даволі высока, але яму ўжо было не да таго, — пайшла да берагу. І пешкі — у сяло. А ён пачуў знаёмы, ужо напайзабыты голас:

— Перасцерагаў жа, перасцерагаў цябе, чалавеча. Глядзі, каб ты не загнаў сам сябе, як калгасная кабыла. Але яна яшчэ можа вярнуцца, бо не мае задняй памяці. У людзей жа гэтая дарога ў адзін канец. А ты слабы на ногі. Не забывайся, каб не прыйшлося, чалавеча, нанава вучыцца хадзіць.

І вось зараз ён, як сапраўды нанава вучыцца хадзіць. Пасля тых танцаў, што абышліся без яго, ногі амаль зусім адмовіліся яму служыць. Кожны крок, нават да ветру, быў як на той свет. Доктар прапісаў нейкія ўколы. Да

таго гарачыя, што ні ўседзець, ні ўлежаць. І ён вырашыў устаць і ісці. Куды вочы глядзяць, куды пускае яшчэ зямля. Дзе ёсць белы свет. Ісці праз гэтае сваё не магу, гарачы боль, і не толькі ў нагах – усюды, дзе было яго цела. Бо мо дзякуючы болю, абязножанасці спазнаў і адчуў ён вялікую асалоду дарогі, шляху-сцежкі, іх разумнасць і накіраваную прыдатнасць чалавеку. Шчасце не меншае, чымсці дараванасць кахання і нараджэння першага дзіцяці і ўнука. Не менш, чым долю мець сваю хату, свой кут – шчасце мець магчымасць ісці. Ступаць па мяккай зямельцы, па выпнутых на ёй каранях бясконца мілых і дарагіх маўклівых, але слова маючых хвояў і асінаў. Па ашчаднаму да яго ног, ног кожнага чалавека і нават звера пругкаму, з розным адценнем фарбаў у розную пару году і ўзросту чалавека моху. Зялёнаму ці падзялененаму з сінімі вочкамі зязюлінага лёну; белаю, моху грыбному – пясчаных хвойных узгоркаў; сівому збарадзелаю – верхавых балотаў са сціплымі бліскавіцамі паспелых у іх самоце журавінаў.

Як ступаючы па самім сабе, ён ішоў па зямлі, па шашы, палявой дарозе, лясных сцежках і трохі наракаў на Бога, што ён перш-наперш адбірае ў чалавека тое, што яму больш да спадобы. І якая ж трапнасць стрэлаў Творцы. Чаму і адкуль такая трапнасць, няйкакш кожны чалавек наводзіць руку Усявышняга, выбірае сабе самае жорсткае пакаранне, у параўнанні з якім смерць – збавенне, бо за ёй на гэтым свеце ўжо нічога для чалавека няма. Ні салодкага, ні горкага. А вось адабраць пры жыцці, цвёрдай памяці і ясным розуме самае дарагое... І што цікава, толькі праз незваротнасць, праз Божую кару чалавек уключае мазгі. А да таго жыве, што бязмозглае стварэнне, камаром ці мухай, якой толькі і дадзена, каб пладзіць заразу, есці і класці на той жа хлеб надзённы ўсяго існага, у тым ліку і чалавека, засціць яму святло. Класці не толькі на шыбіну ў вакне, поскудзь, але і на электрычную лямпачку. Нават на электрычную лямпачку. І не прыпякае ёй...

Нешта зацягваецца ягоны шлях. Ён даўно ўжо сышоў з шашы. Легкавікі затлумілі галаву. Вядома, замеж-

ныя. Нашыя не такія нахабныя. Не падкрадваюцца неўпрыкмет, як гэтыя. Раўнуць дык раўнуць – ужо здалёк чуто. І гудуць, пагудваюць, страляюць, наязджаюць доўга-доўга – папалуднаваць можна. А гэтыя форды і мерсы, а яшчэ ўсякія хакамады – блісь, блісь, блісь, так іх за нагу. Знячэўку выхопліваюцца, як галавешкі ці чорныя кулі пекла з ніадкуль у нікуды знікаюць, дзяруць, растрэльваюць час і прастору. Прастору, пэўна, ужо будучыні, таму і чамярэе галава, што дабывае свой век у мінулым, напрыканцы другога тысячагоддзя.

Вось таму ён і збочыў з шашы, каб чорны рой хуткіх шэршняў і трутняў не ганяў яго, што цуцыка, па аспіднай мёртвай костцы зямлі, па перакуленым далёка наперадзе і ззаду асфальце. А неўзабаве сышоў і з абочыны: высыпаная гравіём, яна была жорсткай для яго ног. Наперадзе, па правую яму руку, ужо відзён быў указальнік нейкага населенага пункту, хутчэй за ўсё вёскі, якая хавалася недзе ў лесе, бо хатаў каля шашы не мелася.

І ён сцежкай, бы па вяроўчыне ці кладцы, якую пракінулі сабе пад ногі гонкія, хаця і даволі плячыстыя хвоі, памкнуў ў тую невядомую яму лясную вёску, загадзя радуючыся блізкай сустрэчы з незнаёмым, але прывабным ужо яму чалавекам, яго жытлом, садам, полем, агародам. Усім тым, што заўсёды несла яму адчуванне навізны, бясконцасці і разнастайнасці жыцця. Дзеля чаго ён і сёння падняўся на свае хворыя ногі і прымусіў іх падпарадкоўвацца дарозе, няспыннасці чалавечага шляху. Дзеля чаго ён згадзіўся ехаць у гэты, па сутнасці калгасны, санаторый. Пуцёўка ж амаль бясплатная – дзесяць працэнтаў ад сабекошту. А што такое дзесяць працэнтаў пры яго ваеннай пенсіі... Дзякуй Богу і Іосіфу Вісарыёнавічу, а сёння дык і Аляксандру Рыгоравічу. Адзін выхапіў яго з вясковай ваеннай і пасляваеннай галечы і жабрацтва, дараваў сытнае гарадское жыццё, другі – прызначыў добрую пенсію і спраўна выплочвае яе. І ён сёння ў сваёй вёсачцы, што зноў так імкліва наблізілася, упала ў пасляваеннае жабрацтва, ці не самы

заможны, хаця і часткова бязногі чалавек. Але, зноў жа, дзякуй гэтай бязногасці-карміцельцы. Дзякуй яшчэ раз і табе, Аляксандр Рыгоровіч, за тое, што даеш магчымасць лячыцца ў санаторыях.

Праўда, магчымасць гэтая, калі ён убачыў санаторый, не вельмі яго ўзрадвала. Ён мо яшчэ б і прыплаціў каму, каб толькі пазбегнуць такой ласкі. Гэта быў сток, зліў і адстой людскіх няшчасцяў, бедаў і хваробаў. Вырашылі, пэўна, усё ж дзесяць працэнтаў ад сабекошту. Санаторый быў не здольны прыняць і змясціць у сабе адразу столькі вясковага і гарадскога, чарнобыльскага, у большасці дзіцячага гора, калецтва і абяздоленасці былых малалетніх вязняў фашыстоўскіх канцэнтрацыйных лагераў такіх, як ён, проста знядужаных ад вайны, вольнага жыцця і прымусова добраахвотнага шчасця.

Гэта была незажывальная чалавечая рана на целе яшчэ жывых, але ўжо прыгавораных да пракаветнай непазбежнасці пакутнікаў. Рана, нябачная свету, адведзеная, прыхаваная ад людскога вока, прыкрытая пасляваеннымі пасадкамі хвойнага лесу. І санаторый нагадваў нешта таксама даўно і закарэла-хворае і напаўастылае. Яго нутру хранічна не хапала цяпла. Галоўны стары корпус яшчэ так-сяк абаграваўся. Кацельная рабіла на заўсёдным паліве-саярцы ці мазуце. А ўсе шматлікія больш познія пабудовы і надбудовы былі пераведзеныя на новы кацёл, які тапілі абрэзкамі і тырсой з лесапількі, што знаходзілася непадалёку. І ад той тырсы і абрэзкаў да пакояў катэджаў і карпусоў дасягалі толькі халодныя дрыжыкі. І ў санаторыі ўвесь час нешта рвалася, калацілася і знікала.

Па ўсім, наспела неабходнасць рабіць з ім нешта радыкальнае, хірургічнае, а не макіяжыць, наводзіць касметыку і бясконца рэанімаваць у чаканні нейкага цуду – само загоіцца ці адпадзе. Але менавіта на гэтым трымаўся не толькі санаторый, усё навокал – ад вёскі да гораду, раёну, вобласці і сталіцы – уся краіна. Як пачалі пры Хрушчове яшчэ, каб некуды рухацца паравозу, разбіраць адзаду рэйкі і пераносіць наперад, так і па

сённяшні дзень разбіраюць. І едуць, едуць, едуць: «Наш паровоз, вперед лети...»

Хворы, але з прыгожым фасадам, асфальтаванымі дарожкамі, драўлянымі скульптурамі ўзбоч іх, альтанкамі з карункавай разьбой па дрэве, санаторый зімой і летам папаўнялі, насычалі хворымі людзьмі, падкормлівалі па разнарадцы гэтых выпхнутых на папраўку здароўя калекаў грашымі ад розных дабрачынных фондаў. Такім чынам рана накладвалася на рану, адна хвароба на другую – убоства атрымлівалася неверагоднае, але нябачнае свету і ўмела прыхарошанае.

І што самае дзіўнае, амаль што немагчымае – гэтае ўбоства, падфарбаванае, напарфумленае, гэтая схаваная ў партызанскім лесе жывая рана ўвесь час не толькі смылела, гнойна злавалася, але і спрабавала сутаргава весяліцца. Штодзень, ці, праўдзівей, штовечар санаторый ладзіў танцы. Танцы, танцы, танцы. Да іх рыхтаваліся ўжо на самым пачатку дня. Жанчыны запасаліся парфумай – тынкоўкай, мужчыны – гарэлкай.

І гэта яшчэ адно тлумачэнне, чаму ён прымусіў сябе падняцца на ногі і сыйсці богведамакуды.

Але ж куды гэта ён ідзе, куды чэрці нясуць яго? Куды гэта, як пятлёй, уцягвае яго лясная пакручастая сцежка? Ужо даўно ён павінен быў сустрэцца з вёскай, што падала яму знак на шацы. Знак падала і схавалася, нібы распачала гуляцца з ім, як скрозь зямлю правалілася. І лес пайшоў, здаецца, не зусім зямны. Хвоі і раней былі на дзіва прыдатныя чалавеку для якой толькі пажадаеш патрэбы: і на труну, і на лодку, і на сталярку. А тут стаяць як прыхадні нейкія з далёкага нябыту: неахопныя – у тры ці больш абдымкаў, зубрына-бурыя, такія ж няўключна шурпатыя, каравыя. Вока на іх адпачывала, у той жа час нечага палохалася, перасцерагалася. Параненыя былі, хварэлі хвоі. Падсочаныя. Прыгавораныя да вынішчэння – гэта заўсёды так робіцца. Перад тым, як ссекчы хвою, з яе выцягваюць усе гізунты, забіраюць сок, смалу-жывіцу. Мо і правільна. Толькі правільнасць гэтая не зусім людская: укарочваецца век ужо ссечанага

распілаванага на дошкі і брус дрэва. Укарочваецца і завешчаны век самога лесу, бору. Першым пакідаюць яго грыбы, потым мурашкі са сваімі мурашнікамі. За імі сыходзяць птушкі, звяры і, як ні дзіўна, дабрыня, лагоднасць да ўсяго жывога і жыцця. Пасяляецца і пачынае раскашаваць і баляваць набрыдзь, нежыць, што скарачае ўжо век не толькі бору, не толькі дрэву – самой зямлі. Страх і трывога.

І яму падалося, што ён чуе жалобны стогн зямлі. Стогнуць хвоі, стогнуць бугры, на якіх топчуцца хвоі. І пад зямлёй нехта асуджальна ўздыхае і ўгневана варочаецца. Ён не паспеў прыдумаць, хто б гэта мог быць, як выйшаў на могілкі. Вельмі нечакана і непажадана. Менш за ўсё яму б хацелася бачыць перад сабой могілкі. Але яны паўсталі перад ім як нешта толькі што народжанае ці тагасветна адроджанае. Выйшлі з-за трох хвояў, якія зрасліся між сабой і засцілі яму сцежку. І ён вываліўся са сцежкі праменька на нібыта спецыяльна для яго пастаўленую, пацягнутую блакітнай фарбай лаўку.

Толькі сядзець на яе не захацеў. Адмахнуўся нават і перахрысціўся, як ад нячыстай сілы. Прытуліўся плячыма да рэдкага ў гэтым бары граба, да дрэва, якое з дзяцінства паважаў і трохі нават пабойваўся, бо не адчуваў яго і не разумеў: навошта яно дадзенае чалавеку. Граб не дапускаў да сябе птушкі і нават вавёркі. І быў цвёрды ў гэтым, наогул не па-мясцоваму, не па-тутбыльску цвёрды. Яго не надта брала поскудзь. У ім рэдка з'яўляліся, выгнівалі дуплы, бо граб трымаў свае парасткі, сукі, як, мо, трэба трымацца свайго, пэўна, і тутэйшаму чалавеку, а не дазваляць валіць сабе на галаву кожнаму, хто мае такія-сякія крылы ці пахваляецца, што іх мае. І яшчэ адная адметнасць гэтага дрэва, адзнака яго моцы, сілы: зімой у маразы, калі яго спрабавалі ссекчы, граб злосна, снапамі сыпаў іскрамі. Што найбольш уражвала: падумаць толькі і пазайздросціць – нікчэмнасць нікчэмнасцю, а як змагаецца за сябе! Не паддаецца нават сталі, сякеры. І ссечаны здольны адпомсціць свайму губіцелю. Сагрэць, згараючы да

шчэнтэ ў печы, усыпіць і ўсыпіць смяротна, мёртвым сваім духам, чадам.

Цяпер жа, ён адчуваў гэта плячыма, усім целам, ад граба ніякай пагрозы яму не сыходзіла. Здаецца, нават наадварот, лёгкае далікатнае спачуванне. Нібыта дрэва адчувала яго загнанасць, тое, што ён хворы на ногі. Імкнулася зрабіць яму палёжку, крыху падацца назад, каб ён мог больш нахіліцца, утрымлівацца на ім як бы навісу.

Так ён і трымаўся. Мімаволі. Бо вельмі ж вялікія, неахопныя яго вокам распасцерліся перад ім, на першы погляд, зусім звычайныя вясковыя, лясныя могілкі. Неагароджаныя, пад аховай і вартай пракаветнага бору. Хвоі раслі і на саміх могілках. І стаялі сярод крыжоў і помнічкаў з мармуровай крошкі таксама падсочаныя, што абурала і ўгнавала яго да новага гарачага прыступу невыноснага болю ў нагах. Вось жа нелюдзь дык нелюдзь, падумаў ён, каб табе труну зрабілі з гэтых могілкавых безабаронных дрэваў. Дрэваў, што прыналежаць ужо нябожчыкам, старым, якія адпачываюць у іх цяньку, і маленькім дзецям, што, па ўсім, не нагуляліся, не нацешыліся на гэтым свеце, а цяпер усцешваюцца хваёвай шышкай, бурштынавай смолкай. Гаспадар, хто толькі твая маці, хто твой бацька, і ў якога чорта ўдаўся ты, здатны і ласы нават і з дзярма вяршкі здымаць?

Але ж куды гэта прывялі яго хворыя ногі, адпасці б ім, не ведаць бы яму такога шляху. Рана яшчэ, рана. У тым, што могілкі неагароджаныя, няма нічога дзіўнага, яны амаль паўсюль такія. У мясцовых уладаў, у сельсаветаў няма грошай. Няма жывой капейчыны нават для жывых, а мёртвыя ў зямлі вытрываюць і так, ім ужо ўсё роўна.

Няма нічога дзіўнага і ў тым, што так багата маленькіх і спаракхнелых крыжоў. Бацькам не па заробку даглядаць магілы сваіх дзяцей, хай Бог, анёлы пра іх клапацяцца. Памяць жа сваіх бацькоў жывыя шануюць. Ставяць каменныя крыжы, мармуровыя помнікі. Усё амаль як у горадзе. Толькі там вялікія людзі і грахі іх вялікія, і таму адмольваюць, аплочваюць іх на могілках вялікімі грашымі. А тут маленькія людзі, маленькія і правіны

зямныя, маленькія грахі, і пагэтаму такія ж някідкія і танныя ім крыжы і помнікі, у каго на што, на якую памяць хапае. Толькі вось нябожчыкаў нешта занадта. Перабор, лішак нябожчыкаў.

Ён пакінуў ужо граб і ішоў уздоўж могілак, прагнучы як мага хутчэй развітацца з імі, мінуць. Але яны не адпускалі яго. Нібыта трымалі знарок, быццам некім быў дадзены загад ім залучыць яго сюды і пакласці сярод свойскага яму люду, ці паставіць, як стаяць яго равеснікі, вылепленыя з бетону і цэглы, з бетоннымі аўтаматамі ў насцярожаных руках. Аўтаматамі нацэленымі, здаецца, не толькі на нябожчыкаў, але і на яго, жывога яшчэ нябогу, ці мо таго, хто нябачны жыву ў ім усе яго доўгія і сумныя гады на Зямлі.

Ён амаль ужо бег, яму здавалася, што бяжыць, так падсвядома прагнуў ён вызвалення ад могілак. Мільгалі ўваччу крыжы і абеліскі, куляліся і рассыпаліся ў друз маленькія, дзіцячыя крыжыкі. І не заўсёды толькі таму, што ён наступаў на іх: яшчэ толькі ў прадчуванні яго, у набліжэнні да маленькіх і, як правіла, парослых збуцьвелей травой забыцця дзіцячых магілак.

«Ды што гэта? Няўжо тут уся вясковая калгасная Беларусь пахаваная, — думаў ён, не знаходзячы ў нагах супраціўлення магільнай траве. — Калі ж гэта толькі кончыцца, ці ёсць у нашых могілак канец, калі толькі злітуецца над намі наша бязбожнае неба. Гэта ж колькі трэба народу, каб запоўніць столькі магілаў, спатоліць смерць?» І ён ужо быў згодны ўпасці тут, на чужой зямлі, сярод чужых людзей. Яны былі яму зусім ужо і не чужымі. А ў нечым дык нават і роднымі. Бо ён сам быў з іх. І зямля гэтая была ўсё ж яго. І якая розніца, дзе спачываць старым касцям, бо з краю ў край, наперадзе і адзаду адны толькі могілкі, і нічога апроч гэтых могілак на свеце не існавала. Не было, не мелася нічога.

З адным толькі не магла пагадзіцца яго вясковая сялянская натура: упасці і сканаць на могілках. Гэта было падобна да праклёну. Такую смерць наўрад ці яму хто даруе. І перш-наперш ён сам сабе не даруе. Бо гэта ўсё

ж хутчэй распуста: прыйсці самому на могілкі, легчы і памерці. Больш прыстойна званню чалавека паміраць чыста і сярод чыстага: у полі і лесе. За плугам ці нават на дрывотні з сякерай у руках. Хаця сёння на свеце ўсё больш заручаных са смерцю людзей. Яны не саромеюцца паміраць гуляючы, у блудзе. Нячыста, брыдка, як і жывуць. Але ён так нязгодны. Ён так не дамаўляўся. І таму паўстае: не і не.

А калі ўжо яму гэта наканавана, то хай хоць вочы напаследак не ўбачаць такога.

Ён заплюшчыўся і нейкі час брыў на могілках невідуча. І было дзіўна — нідзе не спатыкнуўся, нідзе не зачапіўся за крыж ці магільную агароджу, не набіў гузака, сутыкнуўшыся з дрэвам, хаця пошум хвой над сабой чуў выразна.

Гэта так здзівіла яго, што ён вымушаны быў спыніцца і расплюшчыць вочы. Ніякіх могілак перад ім не было. Ён падумаў, што гэта толькі прымроілася яму, што ён трызніў ад болю. Але калі павярнуўся назад, зноў убачыў могілкі. Толькі яны яго цяпер не палохалі. Ён мінуў іх, прайшоў праз іх. І трэба было ісці далей. Толькі — куды? Куды ідуць людзі, выходзячы з могілак, што былі на ўсю зямлю і неба, куды ад іх?

Хаця гэтае пытанне, калі падумаць, і не такое ўжо і складанае. Калі ёсць могілкі, то недзе побач павінны быць і людзі. Чалавек не любіць далёка адыходзіць ад магілы. Ён прыпнуты да яе ўжо назаўсёды, як толькі паставіць некаму са сваіх крыж. Паставіў і ўсё — прышпілены тым крыжом да роднай зямлі і да ўласнай магілы як стрыножаны конік на ланцугу ці вяроўчыне на выгане за вёскай. На крыжы, пад крыжом, за крыжом.

І лепшае сведчанне гэтаму — рэчка наперадзе. Толькі аднае і розніцы, што зусім не чалавек імкнецца да рэчкі. А яна, рэчка, бяжыць да яго, цячэ пад яго, як пад замшэла ўляжалы камень. Мые, спатольвае смагу няспыннай плыню. Вечным цёкам водаў Леты надае ўражанне, ілюзію, што гэта не яна, рэчка, рухаецца і рупіць чалавеку, а чалавек дбае пра сваю будучыню і

будучыню сваіх нашчадкаў, пракопвае і пракопвае ім новае рэчышча, жыватворыць.

Толькі, па ўсім, гэта рэчка не была жыватворнай, хаця і імя ёй, ён прачытаў на слупе, Рухавая. Рэчка зусім не адпавядала свайму імені, бо была вельмі ўжо праменькая. А ўсім і кожнаму вядома, што здольнае выпраміць і гарбатага. Падобна, так выпрамілі тут і рэчку. Глыбіня ў ёй засталася, і цёк вады захаваўся, толькі быў ён, цёк той, чорны. Чорная вада, як учарнелая ад болю застойная кроў, сплывала па чорным рэчышчы ў чорны яшчэ па гэтым часе альховы лес, нібы недзе ўзарала хворыя палеткі хворага краю і хацела прыхаваць гэтую хваравітасць. Пазбавіць ад яе людзей і зямлю, уздымала, падхоплівала глебу і несла яе ў нябыт. Спяшалася, нібы ведала, што ў яе ўжо няма часу, закончыўся ці канчаецца яе век, век усяго існага тут. Непадалёку ад могілак яна адна засталася жывой. Адзіная, апошняя рэчка на гэтай зямлі. Мо нават рэчка тых небарак, нябожчыкаў, магілы якіх ён толькі што мінуў. Іх адзіная, тагасветная ўжо радасць і суцяшэнне. І рэчцы накіравана пазбавіць нябожчыкаў ужо і глебы, зямлі.

Ён праз хісткі масток, наладжаны з кладак, тоўстых распластаных надвая хваёвых калодаў, перайшоў рэчку – крыху толькі затрымаўся пасярэдзіне, імкнучыся ўбачыць, разгледзець у чорнай плыні ракі нешта жывое. Вада была мёртвай і ўцягвала, уцягвала яго ў сваю плынь. Клікала і чаравала, нават вабіла і загадвала падпарадкавацца ёй. Але ён устояў. Сыйшоў.

Ступіў на другі бераг ракі, з якога ўжо бачылася нешта жывое. Не, не вёска, не хаты і нават не іх коміны: шэрая, суровая нітка электрычнага проваду. Павучына тонкая здалёку і ў нябеснай высі, здаецца, ненадзейная, дрогкая, ён адчуваў гэта – наогул стаў вельмі ўспрымальны, як толькі перайшоў рэчку, ступіў на другі бераг, – пругкая ад прытоенай у ёй сілы і невядома кім ніспасланага і неймаверна закрытага, патаемнага жыцця.

Скіраваны тым трымклівым провадам, ён неўзабаве выйшаў і на вёску. Але па першасці яму здалося, што

ён зноў трапіў на могілкі. Бо раней за хаты на ягоным шляху паўстаў сад. Мёртвы сад ці сад мёртвых. Не, ён быў не высечаны, не высахлы, нават зімой і маразамі не прыхоплены. Здзічэлы. І паныла маўклівы, як недагледжанае, а мо і кінутае бацькамі дзіця, што страціла ўжо ўсё людскае, а конча звярынага не займела.

Як ні дзіўна, садовае дрэва, пэўна, больш чуйнае за ўсё іншае жывое на свеце. Яно чуе і бачыць усё далёка наперадзе сябе, мае слых і зрок на мінулае, таксама прадбачыць і будучае. І існуе, жыве, здаецца, больш не сённяшнім мітуслівым днём, а жыццём сваіх папярэднікаў ці не народжаных яшчэ нашчадкаў. І гэтыя нашчадкі, а разам з імі, падобна, і далёкія папярэднікі-прашчурны, што ўжо існавалі яшчэ да Адама і Евы, абудзіліся ў яблынях і грушах. Іх голае і сухое голле сумна суседнічала з нахабна ўчэпістым і чырвона набраклым ужо вясной, вытыркнутым, што шыла ў неба, дзікім. Мо таму ствол дрэваў шурпаціўся і каросліва лушчыўся. Плакаў адмерлымі ўжо ў ім слязмі.

Сад, як і могілкі, быў бясконцы, нібы пасаджаныя не адным чалавекам, гаспадаром, і нават не калгасам, а ўсім светам. І дрэвы не лягчаліся, як па сённяшняй завядзёнцы, былі не карлікавыя, недарослыя, па-заечы палахліва прыціснутыя да зямлі, на жыццё і спажыву толькі аднаму пакаленню, сабе, свайму хціваму чэраву, а разлічаныя на доўгі век, на будучыню, унукаў і нават праўнукаў. Сапраўдныя, яшчэ садовыя дрэвы, а не зведзеныя і выведзеныя знішчальнай, хіжай і прагнай існасцю хуткаплыннага і бяспамятнага сёння.

Хата, да якой ён нарэшце выцерабіўся са здзічэлага саду, хатка, якая нечакана паўстала перад ім, аказалася зусім маленькай, нібы сад прыдушыў яе, увагнаў у зямлю, яна пусціла там карані і толькі павінна яшчэ вырасці. Калі ён наблізіўся да яе, зразумеў: гэтай хаце ніколі ўжо не вырасці, як не паўстаць з таго свету, пэўна, і яе гаспадару.

Гэта было ўжо назаўсёды пакінутае чалавекам жытло. Хаця каля спрахлага і праваленага парогу стаяла

маленькая місачка, па ўсім, для ката, а крыху наводдаль пад зяўрыстай дзіркай сабачай будкі валялася крывабокая, з'едзеная часам каструля. На рагу хаты была прыбітая некалі чырвоная, а цяпер няпэўнага колеру зорачка, хутчэй белая, як сімвал нейкай белай няпэўнай дзяржавы. Вецер наскрозь прадзімаў хату праз выбітыя і патрушчаныя шыбіны і крычалі, крычалі недзе мо ў глыбі сяла, а мо і з таго свету нябачныя яму пеўні.

Ён міжволі заплюшчыўся, як зусім нядаўна на могілках, і паклыпаў прэч ад саду, што, здавалася, цягнуўся да яго голлем, імкнуўся схапіць і ўтрымаць. І пакаціць сярод сваёй дзічыны. Прэч ад хаты, у якой, па ўсім, жыў яго брат, салдат-франтавік, аб якім паклапацілася толькі зямля, а сам ён ужо не здолеў. Пакінуў на здзічэнне свой сад, хату з катом і сабакам і пайшоў даваёўваць на той свет.

Ён ужо думаў толькі аб адным, як бы гэта з заплюшчанымі вачыма, забараняючы сабе слухаць пошум старога саду і журлівы шлах скразнякоў у асірацэлай хаце, мінуць гэтую прыгавораную да тагасветнасці хату і выбіцца зноў на шашу. Але на той час гэтага яму было не дадзена.

Толькі развітаўся з франтавіком-садаўніком, яго садам і хатай, нават, здаецца, з вёскай, у якой той жыў, як пайшла, пацягнулася ў шэрую далеч вёска новая. Падобна, паміж імі не было аніякай і мяжы: толькі тры кусты лазы ды перасохлы ручай. І вось ужо зусім іншае жыццё. Хаты былі не ў прыклад той, што збіла яго з тропу, і блізка – не радня і не раўня. Амаль усе на даволі высокіх падмурках з бетанаванымі пад'ездамі і сцэжкамі пад самы ганак, некаторыя і не так даўно ашалаваныя – фарба яшчэ не выцвіла і не пачала аблазіць.

Але на ўсё не надта і малое сяло яму сустрэлася толькі двое жывых. Два жывыя чалавекі. З хаты, падобнай і ў гэта вясновае няўчасце, калі прырода пазяхала, не ведаючы, прачынацца ці зноў класціся спаць, хата, што лялька, з чыста вымеценым падворкам, свежавымытымі вокнамі пад чысцюткім блакітам аканіцаў, агародам з

дагледжанымі і паднятымі, ускапанымі па восені яшчэ градамі, з такой вось хаты, лялі і цацы, выйшла жанчына. Вельмі да пары знешне сваёй хаце: сама цаца і краля, хаця ўжо і добрага веку, але фігурыстая, кашчавая і, як ён падумаў, па-сялянску цягавітая. Калі б яшчэ запрасіла яго ў хату, па ўсім адчувалася, мужчыны ў хаце няма, – акуратнасць была вытанчаная і адмыслова жаночая, з налётам нават нейкай грэблівасці, адчужанасці да моцнай палавіны чалавецтва, – ён бы з задавальненнем папіў гарбаты. Толькі яна яго нават і не прыкмеціла: ці адвыкла ўжо ад людзей, ці залішне ганарыстая.

Другім чалавекам, што сустрэўся на яго шляху, як на неўрадлівай ніве: ад коласу да коласу не чуваць і голасу, так і тут ад адной жывой істоты да другой можна пазбіваць ногі і здарожыцца – быў зусім стары вясковец. Ён ужо стаміўся абурацца тым, што вясна, сяўба на носе, а ніхто і не дбае. Ніхто не спраўляў звыклай гэтай пары работы, хаця гной з багата якіх хлявоў быў павыкіданы ўжо. Ён прынюхаўся: гной ляжаў на падворках, але ні з аднаго хлява не наносіла жывога – ні каровінага, ні парасячага дыхання і паху. Зразумеў: хлявы, як і хаты, – пустыя. Адно толькі званне: хлеў, хата, вясна, гной – адвечны сялянскі клопат. Няма ўжо яго, няма. І тут нечакана для самога сябе на адным з падворкаў убачыў звычайны сялянскі воз. Як ён яму ўзрадаваўся. Яму і тром новым, свежавыструганым спіцам на адным з пярэдніх колаў. І каля таго возу, каля таго кола завіхаўся стары, з адной рукой.

Ён хацеў падысці да яго, паціснуць руку. І зрабіў ужо крок. Але прыпыніўся: чаго гэта ён будзе бянтэжыць чалавека. Робіць сабе, хай робіць на здароўе. І, каб не перашкодзіць таму старому, пракраўся міма яго на дыбачках, як злодзей, як нешта ўкраў ці хацеў украсці. Хаця, на добры лад, яму і карцела нешта ўкрасці, век такі ішоў – сёння хто не злодзей, той і не гаспадар, не хадзяін у сваёй хаце.

Але тут паўсюль была надзейная варта, што перасцерагала таго хадзяіна, спыняла яго і адводзіла яго руку, заступала дарогу да чужога. Варта безабароннасці

пустых хатаў, іх бездапаможнай святасці, вялікай і, лічы, мёртвай ужо крыўды. Гэтая крыўда прачытвалася і крыкам крычала на кожным кроку з прастуджаных хатаў, крыж на крыж забітых дошкамі вокнаў, з іх глыбіннай цемры, якая пасялілася ў пакінутых хатах ужо навечна, у іх адцуранні ўсяго чалавечага, а таксама жывёльнага. Пры назапашаным для той жа жывёлы сене, што яшчэ зараз стаяла ў стажках і ляжала ў копах каля апусцелых выпетраных хлявоў. Дзе-нідзе, праўда, яны яшчэ свежапаскубана адблісквалі і залаціліся, хаця і вельмі нехайна, паміральна. А ў большасці стажкі і копы былі не мінулага нават году саломы і травы, учарнелыя і ўжо бліжэй да зямлі ў сваёй перапрэласці. Дух ад іх ішоў ужо атрутны і нясвежы, як, дарэчы, ад усяго, што вось-вось павінна было знікнуць, узяцца прахам і развеецца па свеце, каб ад вясковага жыцця і чалавека не засталася і звання.

Па ўсім, вайна была абвешчаная яму. Усіх іх зводзілі ціхенька ў глыбінцы, каб не прарваліся вонку і не дасягнулі сталіцы іх сарамлівы апошні стогн і сляза, што мімаволі выкочвалася са старэчых вачэй, што не бачылі ўжо сённяшняга дня, не чулі яго. Бо ў іх вушах і ў іх вачах навек застыглі страх і жуда. Страх і жуда апошняй вайны. І паўстагоддзя яны адваргалі яе, былі згодныя нават ахвяраваць сабой, каб толькі адвесці ад сваіх пасля вайны пабудаваных хатаў. І не прыкмецілі, і не пазналі, калі вайна зноў увайшла ў іх, здаецца, на стагоддзі стаўленыя хаты. Дагнала, абваліла долу і жыўцом пачала разводзіць па магілах.

Пра вайну ён падумаў ужо ў невядома якой па ліку вёсцы, збіўся з ліку, мінаючы, праходзячы іх. Яны трымалі яго, нібыта ў палоне. Заставалася адзаду апошняя хата чарговай вёскі, здавалася, можна перавесці дух, ужо чутно, як раве, сумуе, пэўна, па ім, шаша, якую ён так неасцярожна пакінуў, з якой сыйшоў на запрашальна і літасціва мякенькую, мілую з маленства лясную сцежку. Але замест шапы зноў пачыналася вёска. І вось у такой чарговай вёсцы, даволі вялікай, ці не цэнтральнай

сядзібе калгасу, а мо і саўгасу, якраз пасярэдзіне яе, яму сустрэліся нейкія дзіўныя камяніцы і мураванкі з чырвонай цэглы, шэрага граніту з аздобай і ўкрапінамі каляровага мармуру. Будыніны аб двух і нават трох паверхах, з басейнамі і фантанамі каля ўваходу ў іх і па ўсёй перад імі плошчы, нават, падобна, вадаспадамі, галерэямі, крытымі пераходамі з адной мураванкі ў другую. Нешта зусім не вясковае, казачнае і данельга разбуранае, раскіданае, месцамі пераломленае, нібы тут біла прамой наводкай армейская гармата і пяхота, а то і АМАП, бралі гэтыя мураванкі штурмам, столькі па сценах іх было гары, сажы. І надпісаў не менш, чым на Рэйхстагу. Толькі пахабных: хто каго, дзе і як.

Ён зразумеў, што перад ім гандлёвы цэнтр некалі, пэўна, знакамітага і заможнага калгасу. Шчаслівыя людзі будавалі яго сабе, спадзеючыся на дабрабыт, неабмежаванасць і неабсяжнасць свайго жыцця. І ўсё гэта было ў адначасе знішчанае, згвалтаванае, раскрадзенае.

І знакі гэтага адносна нядаўняга, свежага крадзяжу яшчэ былі ў наяўнасці, ужыве. Толькі рассыпаліся ўжо друзам, пазарасталі быльнікам – горкі павыдзіранай са сценаў камяніцаў чырвонай цэглы, дзікага каменю і абліцовачнай дэкаратыўнай пліткі, што навалам ляжалі каля суседніх з цэнтрам хатаў.

Гаспадары тых хатаў, пэўна, таксама меркавалі жыць доўга, ладзіць і ладзіць жытло. Але прабіў і іх час. Давялося пакінуць свае хаты, і па іх селішчах, як Мамай, прайшоўся нейкі новы рабаўнік, немец не немец, фашыст не фашыст – рэзрух, Цмок і Гіцаль-акупант. І іх ваяўнічая тэхніка яшчэ стаяла тут, непадалёку ад хатаў і разнесенага ёй ушчэнт гандлёвага цэнтру: груды абгарэлага жалеза, трактары, камбайны, самазвалы. Шкілеты толькі ад былой калгаснай тэхнікі. Тут, пэўна, некалі месціўся калгасны мехдвор.

А цяпер усё разам – былы гандлёвы цэнтр, былы мехдвор і набліжаныя да іх хаты з паздзіранымі ветрам дахамі, чорнымі праломінамі сценаў, з зяўрастымі і пустымі вачыма аканіцаў нагадвалі яму адначасова і

Сталінград адразу ж пасля вайны, і негрыцянскі Гарлем. Гарлем ён, праўда, бачыў толькі па тэлевізары, пасляваенны Сталінград – на свае вочы: быў там на экскурсіі. Успамін пра гераічны горад падбадзёрыў яго. Разам з жалем, стогнам і болем узнікла жаданне трошкі і самому пазмагацца, трошкі паваяваць, пакуль жывы. Адпомсціць. І яму мімаволі падумалася, што ў гандлёвым цэнтры на другіх паверхах можна было размясціць узвод снайпераў, а ўнізе – каля роты аўтаматчыкаў, напаўправалены цэментаваны пограб мог бы паслужыць кулямётным гняздом.

Толькі вось цэліць у каго, каго нішчыць, па кім страляць? Цэль была, здаецца, адзіная – толькі ў бязчассе, у гады, якія спарадзілі такое, дазволілі адбыцца такому. Але – гэта ў першую чаргу ў самога сябе, у такіх жа, як ён, недабіткаў вайны, недажыткаў савецкага ладу, калгаснага...

Хто толькі іх сёння так пастроіў, хто давёў да такога жыцця? Нечым абнадзеіў і, як некалі ў калгас, строем павёў на могілкі, на той свет. Знайсці б таго нелюдзя, пабачыць яго твар і плюнуць у вочы.

І ён плюнуў сабе пад ногі і старанна расцёр. Узняў галаву, зірнуў на таполі, што раслі ўкруг былога гандлёвага цэнтра. Тыя таполі нечым уразілі яго яшчэ раней, як толькі ён іх убачыў. Але тады ён так і не зразумеў, што ў тых дрэвах дзіўнага, чаму яны выдзіраюць яму вочы. Цяпер жа ўсё стала на свае месцы. На кожнай таполі віднелася шпакоўня. І ні ў адной з іх не было шпакоў, хаця яны даўно ўжо вярнуліся з выраю... А мо і не вярнуліся, падумаў ён, мо і ў шпакоў такі ж, як і ў людзей, жыхароў гэтай вёскі незваротны вырай. Пуста было, глуха каля шпакоўняў, нават вераб'і не віліся каля іх. І ён ціхенька заспяваў: «Здесь птицы не поют...»

Злавіў сябе на песні і ледзь не прыкусіў язык. Кінуўся прэч: хутчэй, як мага хутчэй з гэтага вясковага сялянскага жыцця ў стойла, у той дзесяціпрацэнтны зліў і адстой, куды яго скінулі. У жывую чалавечую рану, што яшчэ хоць і запалена, але ж дышае, бруіцца сукравіцай і гноем

і смыліць, курчыцца ад болю, таму што боль неадчэпны ад чалавека і мо крыху нават больш за яго прагне жыць. Боль – неўміручы правадыр жыцця.

Ён амаль што выдзерся з вёскі. Заставалася мінуць адзіную канцавую хатку. І ён, нягледзячы на такія сумны дзень, сумную сваю дарогу, быў рады вітаць і бачыць яе перад сабой. Бо ўвогуле любіў канцавыя хаты, канцавых людзей. Было ў іх нешта патаемнае і прывабнае яму. У забытых ім ужо маладых успамінах нехта жыў у такой вось хаце і назаўсёды быў паселены ў яго воку: сукенка белая ў зялёны гарошак, русая каса на грудзях, мо крыху буйныя, але роўненькія і прыязныя белыя зубы і... і ўсё. Нават твару памяць не захавала: толькі верабейчыка, якога цікае на мураве кот, а самога ката цікае верабей. І ад гэтага ўзаемнага і вечнага палявання такая слодыч, такая радасць, што не хапае цела, каб іх туды памясціць. Радасць большая за яго.

І ён, канешне, напрыканцы свайго шляху не мог абмінуць канцавую хату, не зайсці ў адведкі да яе. Хаця ўсё яго цела і душа, калі яна яшчэ не выгарэла, ліпела ў спапялёным ужо целе, былі супраць. Ён і сам разумеў, бачыў, што гэтага рабіць не трэба. Нічога добрага яго ў той хаце не чакае. Але ж, як кажуць, калі нечага вельмі ўжо хочацца, то не толькі можна, але і трэба. Чалавек ласы на свае і чужыя каўбасы, бо без жадання ён ніхто. А з другога ж боку, калі падысці да гэтай канцавой хаты, аднаму яна сапраўды канцавая. А другому... Так што гэта гледзячы, адкуль і куды ідзе чалавек.

Дзверы хаты былі запрашальна расхлябаненыя. Насцеж. Не хапала верхняе завесы, і яны напаўсатлелай дошкай абапіраліся на гнілы жоўта-спарахнелы ганак. Дошкі былі тонкія, выгіналіся пад ветрам, і тады чутно было, як парыпвае і ціхенька ляпае па жалезу клямкі руды яе язычок. Гэта старажытная клямка-самакоўка ўсцешыла і абрадавала яго. І пры пустой пакінутай хаце ў ёй была душа.

Угнуўшыся, столь відавочна прыціскала ўжо хату да нябыту, да зямлі, ён прайшоў сенцы, адчыніў дзве-

ры і зайшоў у хату. Папераджальныя прадчуванні спраўдзіліся. Нельга было сюды ісці, заказана. Вокны ў хаце былі ўрэзаныя з усіх трох, нават чатырох бакоў, – маленькае шкельца выблісквала і ў глухія цёмныя сенцы. Шыбы ва ўсіх былі выбітыя ці выдзертныя. Затое на кожным акне захаваліся фіранкі, не сказаць, што абыйкія, цікавай карункавай віскозы і чыстыя, вымытыя, ці то непагадзю, ці мо і чалавекам. У красным куце, дзе звычайна вешаюць іконы, на паліцы стаяў дынамік і на ўсю хату спяваў нешта прыдуркаватае. Бога ў хаце не было. Ён спужаў і прагнаў з паўзмроку чарэну печы некалькі кажаноў. Куды яны падзеліся, пайшлі адразу ў пекла ці выхапіліся праз вокны ў прыгаламшаную цмянасць вясновага дня, прасачыць не паспеў.

Асляпіла, засціла вочы нешта куды больш жахлівае за кажаноў. Пасярэдзіне хаты стаяў стол, засцелены абрусам, зноў жа чыстым, спярэшчаным толькі як мышынымі катыхамі, невядомымі яму знакамі, няйнакш кабалістычнымі, наколькі ён здольны быў меркаваць. Пасярод таго стала ляжала, па ўсім, не так даўно адсечаная казліная галава – кроў на ёй і на абрусе была яшчэ не скамянелая, і вочы былі не запалыя ў вачніцах, а лупата выпертыя, нібыта галаве ўсё яшчэ балела. З казлінага роту тырчэла незапаленая цыгарэта. Яшчэ на сталі стаяла некалькі агаркаў свечак і ляжаў нож. На падлозе паўсюдна валяліся выкарыстаныя прэзерватывы, медыцынскія шпрыцы.

Ён скінуў шапку, тройчы перахрысціўся, паклыпаў да кута, на якім стаяў дынамік, на што-небудзь іншае сілы ў яго ўжо не было, нават пакінуць хату не здолеў. Як стаяў, так і асунуўся на лаву, нязводна пазіраючы ў блекларудое казлінае вока, на цыгарэту ў роце, ловячы сябе на вар'яцкім жаданні прыпаліць тую цыгарэту. Даць казлу прыкурыць. Мо ўсё ж не так непамысна будзе. Перад самай барадой казла ляжала раскрытая кніжка. Скрэзьнякі, што з канца ў канец прадзімалі хату, перагортвалі старонкі той кніжкі. І было поўнае ўражанне, што гэта робіць казёл, што ён чытае кніжку,

такі глыбокадумны быў яго выгляд, і тагасветны позірк, здаецца, асэнсаваны.

Радыё перастала блазнаваць, загаварыла на чалавечай мове. З чаго яно пачало, прапусціў, але далей усё гучала выразна. Як у горадзе ці ў яго хаце і санаторыі, калі яго гучанне не забівалі праіржавелыя ў прыбіральні трубы і страшэнна бурклівы, пэўна, нечым ці некім бязмежна пакрыўджаны ўнітаз.

Калі паглядзець збоку, мо гэта выглядала і недарэчна. Стары, зняможаны чалавек з непакрытай сівой галавой сядзеў у пустой пакінутай хаце, асуджанай і прыгаворанай ужо, як і сам ён, скляпенна сырой і змрочнай, пільна ўглядаўся ў мёртвую казліную галаву, што ляжала на сталё перад ім, сачыў, як вецер кудлачыць і казыча, як і яго валасы, казліную бараду і ўважліва, да дрыжыкаў, да сутаргавасці слухае радыё. Плямкае губамі, нібыта гэта ён і ёсць тое радыё. А з дынаміку ў той час разлягалася, пэўна, не толькі па хаце, але і па падворку: «Обстановка в стране продолжает стабилизироваться. Растет благосостояние нашего народа, почти шестьдесят лет не знающего ужасов войны и охватившего почти весь мир террора...»

— Усё так, усё правільна, — перастаў плямкаць губамі, уголас ужо сказаў стары. — Ды толькі... толькі б яшчэ крышачку жыць стала лягчэй...

Далей сталічны дыктар радасна паведамляў, што, як і наколькі падрасло ў краіне, у яе народу і ў яе кіраўнікоў: валовый доход на душу населения, импорт, экспорт, авторитет и рейтинг.

І ён зноў усё ўхваліў уголас, як пераклаў на сваю мову:

— Добра, добра ўсё. Але ж каб трошкі ды лягчэй чалавеку жыць было. — На што радыё яму адразу ж і адказала:

— Крепнет наш белорусский рубль. Курс доллара продолжает падать.

— Вельмі добра, — ухваліў стары. — Выдатна, што ты абваліў, паклаў долар. Але і на наш рубель, ды каб жа можна было хлеба купіць...

І тут яго зноў супакоілі:

– Ужэ в следующем году в Беларусі и России будет введена единая денежная система. Активно продвигается вперед и набирает силу процесс интеграции...

Што такое інтэграцыя, ён не ведаў, а мо і ведаў, ды сумняваўся. І яму патлумачылі.

– Беларусія активно ведет переговоры с Россией о едином экономическом пространстве. Переговоры свидетельствуют...

Тут ён вінаваты, не дачуў, праслухаў, аб чым яны «свідетельствуюць». Чамусьці ўспомнілася сцуклівая кабылка, тое, як яна ўпала сярод дарогі, адкінула ўсе чатыры капыты, і ён сам заняджыў учора, ноччу ад гарачага ўколу ледзь не адкінуў свае капыты, ледзь не памёр. І ўсё ад перагавораў.

Перагаварылі, перагаварылі яго. А калі паглядзець трошкі далей, кінуць вокам назад, дык не толькі яго – краіну. Бо няварта аб усім паведамляць уголас усяму свету. За плячыма, а мо і на плячы ў кожнага сядзіць нехта нябачны, сочыць, слухае, зазірае ў вочы, і калі што не так, калі пачынае заносіць чалавека, пачынае ён загаворвацца... Знікае не толькі чалавек, але і цэлыя краіны. Зямля можа нават знікнуць.

І ўсё ж, нягледзячы на гэтыя свае горкія разважанні, на добрую яшчэ і доўгую сваю і не толькі сваю памяць, ён і не думаў наракаць на радыё. Ён быў згодны... Ды з усім ён быў згодны, седзячы ў гэтай наскрозь апаганенай хаце, якую не маглі ўжо ачысціць і скразнякі – так патыхала тут казліным духам і Люцыферам.

І хопіць, досыць. Як бы там ні было, як там яшчэ не будзе, ён сёння добра прайшоўся. Час і дахаты. Паціхеньку, памаленьку. Да шашы, а там мо і якая машына падхопіць, чаго яму цяпер ужо іх баяцца. Самае страшнае ён зведаў. Прайшоў. У які бок ні кінся, усё адно і тое ж. Гэта колькі ж ён ішоў, а ўсё адна і тая ж краіна, адно шчасце. Дык лепш ужо з аднаго няшчасця ў другое, да сябе ў санаторый, бо там і тут яно ўжо зведанае.

Але рана ён радаваўся свайму ўжо зведанаму няшчасцю.

Яно яшчэ не зусім было ім зведана. Не ўсё, не да донца. Самае страшнае было наперадзе.

Ён ужо крыху адышоўся ад Люцыферавай хаты, разважаючы, да чаго ж хворая сама зямля, па якой ён ідзе. Ці не на ўсе чалавечыя хваробы разам. Зямлі перадаліся, пэўна, хваробы чалавека. Яна не была такой зняможанай, набітай болькамі, скуламі і адразу пасля вайны. Апошнім часам дык, здаецца, усё наладзілася. Лес толькі і вада заняпалі, але гэта таму, што гаспадарылі там жук ды жаба — браканьеры. А поле пачало ўжо радзіць, і сады падняліся, прыкрылі, прыхавалі белы бясплодны пясочак, явілі чалавеку зямлю ўдзячна ўрадлівую.

Тутак ж поле, занядбанае, пакінутае без чалавечай ласкі і догляду, як перакулілася, увесь гумус нібыта пайшоў на той свет. Ад яго засталіся дзе-нідзе толькі чарнявыя плямкі, знакі ад былой нівы, а так паўсюдна выспы і пралысіны белага пяску і жвіру. Зямля як выпнула на пагляд чалавеку свой белы закарэлы боль. Але ён ужо не зважаў на той боль: няма вайны — і добра.

І тут перад ім паўстала даволі вялікая копанка, сажалка. Толькі была яна хоць і глыбокая, і стаяла самая што ні на ёсць пара, калі ўсё жывое прыцягвала вясновую ваду і прагна піло, піло, засцерагаючы сябе ад сушы і смагі, пустая. Зусім пустая, без кропелькі вады дзе-небудзь з краёчку ці пасярэдзіне — белае-белае, як прыхопленое прымаразкам, інеем разасланае па беразе, вымачанае ўжо ў возеры ці рацэ палатно — сумны пракаветны тут пясочак. Толькі, па ўсім, ваду высмактаў з копанкі не ён, бо расло ўсё ж на ім нешта. Высушаны трыснёг там меўся, ніца і рабенька руда прыпадаў да зямлі, вецер казытаў мятлікавыя макаўкі мінулагадняга чароту. А сярод гэтага чароту і трыснягу праклёўваўся ўжо і маладзенькі вастрасосенькі чарот.

Сажалку, падобна на тое, нехта ўзяў абэруч, падняў, перакуліў і выпіў набгом, усю да донца, да апошняе кроплі. На беразе гэтай высахлай сажалкі сядзеў падлетак, што дзядок. Сядзеў сумна і нецікаўна, як старая ў хаце сядзіць на лаве, запаліўшы печ, пазірае на агонь і

ў акно на дарогу. І нічога не бачыць. Бо на самой справе позірк яе – у мінулае. Вось так і гэты хлопчык на беразе выпетранай сажалкі сядзеў і бачыў, пэўна, перад сабой ні то будучае, ні то мінулае.

А сам ён быў ныйнакш як з мінулага. Час нараджае не толькі прыдатных яму людзей, але і надае, стварае ад позірку, твару – да формы пазногцяў аблічча, якое не можа прыналежаць аніякаму іншаму часу, дню і веку. Гэты хлопчык быў цалкам з ягоных дзён. У яго часу, у яго пары былі свае дзеці. Сённяшні час мае дзяцей зусім іншых. Знікла з іх твараў вясковае дый гарадское рабацінне, сышла з-пад вачэй учарнеласць паўсядзённага недаядання, сінеча, што іншым разам была і на шчоках такога ж колеру, які бывае ў згаладалых птушанятаў. А ўваччу стаяў адбітак амаль па-даросламу пражытага гаротнага дня. І апрануты ён быў...

Не, гэты хлопчык на вопратку не быў абдзелены, хаця ўсё іншае было ў яго абліччы з мінулага веку, ваеннага, акупацыйнага часу. І яшчэ, ён вельмі, вельмі нагадваў яму некага, ці то старога, ці то малога, якога ён некалі ўжо бачыў, сустракаўся з ім.

Хлопчык нікольні не здзіўся яго з'яўленню, нават не павярнуўся ў ягоны бок, толькі галавой павёў, нібыта міма яго прайшла гэтым днём процьма марнатраўнага і надакучлівага народу.

– Ты чаго такі нелюдзімы? – мімаволі спытаў ён у хлопчыка.

Хлопчык не адказаў, толькі больш пільна пачаў прыглядацца да яго неяк не па-чалавечы змяіна нерухомымі загусцела карымі да няўлоўнага пераходу ў зялёнае зрэнкамі.

– Чаму ты не ў школе? – зноў спытаў ён хлопчыка. На гэты раз той адказаў яму. Пытаннем.

– Якая школа?

– Ці мала якая, звычайная.

– Звычайная? – хлопчык зірнуў ў бок пройдзеных ім вёсак, ён таксама зірнуў і сумеўся.

– Ну, не сядзеў бы тут адзін, не мёрз хаця б. Сумна ж.

– Сумна, – пагадзіўся хлопчык. – А што рабіць.

– Пайшоў бы ў сяло, на вуліцу. Пагуляў бы са сваімі хаўруснікамі, равеснікамі.

– Хаўруснікамі, равеснікамі, – чамусьці дарослым голасам, ці не басам, загаварыў хлопчык. І ён ажно здрыгануўся ад таго голасу. Чуў ён яго, ён гучаў увушшу яму яшчэ і зараз. І таму, як не жадаў таго, як не прагнуў, не здолеў паглядзець у вочы хлопчыку. Яму прыгадалася нешта вельмі няпэўнае і далёкае. Такое няпэўнае, далёкае і ў такім тумане і мроіве, што ён не мог даць веры, што гэта магло быць, было.

І ён, без горычы і болю, бо знаходзіўся недзе там, дзе чалавеку не стае ні горычы, ні болю, бо яму ўжо не шкада нічога... Толькі думка трымціць і рвецца, як трава прабіваецца вонку з цела, што на гэтым свеце прыгаворана адно толькі да дажывання, дажыцця.

І думка яго не была ні злой і ні добрай, бяздумная думка, што трымала жыццё ўжо нават не розумам, не сэрцам – вачыма.

У свой час, канешне, у яго не было выбару. Але была магчымасць дзвюх будучыняў, двух лёсаў. І калі б ён быў вольны выбіраць – застацца пры здаровых да самага скону нагах і пражыць п'яненькае жыццё ў калгасным целе, якім-небудзь конюхам ці павярнуць усё на тое, як яно было і ёсць, але абязножыць у якіх-небудзь дваццаць з нечым гадоў і з перацятым зараз і заўсёды ад недахопу паветра горлам, ён, безумоўна, выбраў бы апошняе: бязногасць і перацятасць горла.

Так ён думаў да гэтага, быў упэўнены і перакананы ў гэтым, гатовы перагрызці глотку кожнаму, хто думае інакш, думаў да той пары, пакуль не быў змушаны некім нябачным, мо якраз тым, хто і перагаварыў яго жыццё, сустрэцца на беразе гэтай перасохлай копанкі з хлопчыкам, зазірнуць яму ў вочы і пачуць, убачыць...

Не, тут усё дзіва ў хлопчыку, некім спасланым яму. Ці ж на самой справе гэта хлопчык, ці то дзядок, што некалі ратаваў яго кабылку ад перагавораў? Ці то сапраўды... Не, не, гэта было па-за яго розумам. Ды і шэсцьдзсят з

гакам гадоў ён не ўседзеў бы на адным месцы. Ні за што не ўседзеў.

Хаця, з другога боку, адкуль узяўся гэты хлопчык – ссінелы, што палявы грыбок на лекі ад жывата, на які ён у дзяцінстве пакутаваў? Адзіны хлопчык, як адзіны і ён, хто вярнуўся пасля вайны ў сяло. Адзіны хлопчык у вымерлай вёсцы.

Чаго ён пайшоў на пусты бераг высахлай сажалкі, сасмяглай у часе?.. Якой трасцы ён ходзіць, сноўдае туды-сюды, блытаецца пад нагамі? Няма каму перабіць яму ногі. Каго ён тут падчэквае, вызірае, колькі часу: дзень, год, стагоддзе? Ягоны ўласны, збыты ўжо век?

Так, сыходзілася – ягоны век. Ягоны век ішоў следам за ім. Гнаўся і гнаў яго, цкаваў, што сабаку. І вось дагнаў, прыціснуў. Увесь ягоны век ішоў следам за ім і гэты хлопчык, дзядок. І вось яны сышліся. І няма, няма ў іх слова адно аднаму. Няма.

А ішлі ж следам адно за адным, бо неслі ж слова, калі ж паспелі перагаварыць, пазбавіцца гэтага слова. І цяпер ужо ніхто ніколі не ведае, што было ім сказаць адно аднаму: падзякваць, дакарыць, праклясці. Але каго? Хто ж вінны за яго абсечанае і скалечанае маленства? Толькі ён сам. А не ён – дык хто? Хто? Мо якраз на гэтае пытанне хацеў адказаць яму дзядок-хлопчык, які ўратаваў перагавораную людзьмі ягоную кабылку. Хацеў, але збаяўся. Бо страх нарадзіўся паперад кожнага з нас. Страх нас забівае і прымушае жыць.

І хлопчык, як некалі і ён, пажадаў назаўсёды застацца ў сваім страху, пажадаў назаўсёды застацца ў сваім узросце, хлопчыкам. Яшчэ да таго, як яго ўзвялі ў матросы, прызвалі ў войска, ён сеў на беразе тады паўнюткай сажалкі і чакаў. Чакаў яго. Бо ведаў, што напрыканцы сваёй дарогі ён прыб'еца ад безліч колькі разоў памерлых могілак да мёртвай рэчкі, вымерлай да белага пяску вёскі. Сеў, бо нешта яшчэ з дзяцінства бунтоўна выпявала ў ім. Толькі ён увесь час душыў гэта ў сабе. Хаваў і душыў. Душыў і хаваў, як сёння школьніцы-мамы душаць і хаваюць сваіх дзетак. І вось ён вока ў

вока сыйшоўся з задушаным сваім бунтам. Некалі такі ўпэўнены ў праведнасці і правільнасці свайго выбару... Хаця і не зусім свайго, але ж... усё ж... Не і не, ён не жадае нічога перайначваць у сваім жыцці.

Ён проста разгублены ці мо і згублены, пасеяны сярод жывых і мёртвых чалавек...

Але ж, усё ж у яго была копанка, поўная вады, уюноў, жаб, апалонікаў. Галоднае, халоднае і гаротнае на чуж-чужаніне дзяцінства. У яго былі хаўруснікі, равеснікі. Падшыванцы такія ж, як і ён, з якімі ён мог і пабіцца, і памірыцца і зрабіць шкоду. Хата нарэшце з жывымі, хаця і змрочнымі вугламі. Была, было і, верылася, будзе. А тут?

Але ж... А ўсё ж...

Непрыкаяны хлопчык-дзядок, ці дзядок-хлопчык ходзіць за ім сёння, таму што пазбаўлены нечага значна большага, чымсьці дзяцінства, хаты, копанкі. Пазбаўлены ўласнага лёсу.

– Божа, – мовіў ён сабе, хлопчыку і дзядку, што жылі ў ім. – Божа бацька, сын і дух, спыніце зямлю, я сыду.

Вось так надышло для мяне дваццаць першае стагоддзе. Так я сустрэў новы, як сёння кажуць, міленіум, свой, альбо ўжо чужы – хто ведае. Адмаўленнем розуму, перакуленасцю новы век кінуўся дажоўваць мяне. Чужая знакавасць працягвае мяне дратаваць. Пайшло і заканчваецца ўжо другое лета новага стагоддзя. Зямлю ссушыла, спапяліла спякота. Напрыканцы міленіума счарнелі і сталі горкімі нашыя рэкі, воды, цяпер жа яны, здаецца, прапалі зусім, пацяклі наадварот і зніклі ў вечнасці, у рацэ Леце. Сонца абрынулася на зямлю і папакло ў ёй, як у печы, нават бульбу. Мышы настырч працялі палеткі, пайшлі ўглыб, дзе ёсць хоць крыху на-запашанай яшчэ колісь вільгаці. І сёння з таго глыбу пры слабенькай расе выходзяць уначы на паверхню. І даядаюць спечаную бульбу. Коцяць, падцягваюць да сваіх нораў і востранька грызуць. Тое ж перарабляюць і лічынкі хрушчоў, даўно ўжо нябачаных намі вясной,

з нічога, падобна, адроджаных гэтым знішчальна-разбуральным летам. Завяршае гэтае дзікае паляванне прыроды на палях пругень, які піша на бульбе і дасылае чалавеку пасланне, ліст ад сатаны. Нас ванітуе ад яго пісьменства, але няма куды падзецца. Мы душымся, але вымушаныя спажываць гэтыя атрутныя недаедкі. Бо і ўвесь свет ужо, які некалі бязмежна любіў памяркоўных і працавітых беларусаў, сёння рашуча выракся іх. Нібыта такіх людзей, такога народу ніколі і не было. І сапраўды, без каранёў, з абылганай гісторыяй, бязмоўныя, ці ёсць, ці былі мы, ці будзем?

Адзінае, што мяне трымае ў гэты горкі час, гэта тое, што ніколі і нікому ўва мне не выпаліць, не знішчыць і не забіць, пры ўсім спрыце, умельстве чараваць і салодка хлусіць – гэта мая памяць і вернасць ёй, хаця я сам чалавек амаль цалкам казённы: дзетдом, фабзайніцтва, тэхнікум – вырашчаны за казённы кошт, але на самым пачатку, калі нічога яшчэ не цяміў, быў немаўлём у матчынай хаце, я чуў матчынае слова, слова бабулі, што пражыла на гэтай бясконца любай ёй зямлі сто дванаццаць гадоў. Іх голас, іх слова назаўсёды, да скону дзён маіх ува мне і са мной, якія б званары і якія званы ні білі б мне сёння ў вушы. Бо ішоў век і час,

Калі я ўжо быў

І быў яшчэ на гэтай зямлі. Гэта калі я на краі свету, на чужыне здзейсніў сваю хваравітую і пякучую мару, якая яшчэ з падпаскавага дзяцінства дапякала і гаяла мяне. Але пра ўсё па парадку.

Пачалося гэта на балоце, калі я выбег на ваўка, пра што ўжо расказваў. Толькі не дагаварыў, што калі мы з тым ваўком разышліся, і я вярнуўся да хлопцаў, тыя спыталі ў мяне: а ці зазіраў я ў вочы ваўку? Шчыра кажучы, я гэтага не помніў ужо, не да ўспамінаў было на тую дзіцячую распачную хвіліну. І таму не вельмі схлусіў, калі сказаў: не, вочы ў вочы мы са зверам, пэўна, не сышліся. Хлопцы ўхвалілі мяне: я паступіў мудра.

Чалавеку глядзець у вочы звера нельга. У звера адразу ж прачынаецца звярынае. А чалавек слупянее і як бы зрастаецца з зямлёй. Душа яго праз пяты адыходзіць у зямлю. І невядома, куды яна пойдзе, дзе апынецца.

Гэта мяне і напалохала, а яшчэ больш здзівіла і спадабалася. Мне да смерці хацелася сустрэцца з маці, яе душой, што пайшла ўжо на той свет. Я пра сябе маліў аб гэтым доўгія мае сіроча мулкія ночы. Не, я не прагнуў і не прасіў у іх смерці. Няспынна толькі думаў, чакаў і спадзяваўся. І аніяк не мог паверыць у незваротнасць чалавечага памірання, а тым больш у канчатковую смерць маці.

І як жа я кляў і ганіў сябе тады, што не здагадаўся зазірнуць у вочы зверу. Адразу ж мог перайначыць усё сваё жыццё. Мая душа пайшла б услед за матчынай. Я напаткаў бы яе след і не дазволіў бы ёй пакінуць мяне. Мы б назаўсёды засталіся б разам. Упусціў сваё шчасце, а воўка ўжо і след прастыў, даядае недзе ў карчах авечку і ніколькі не думае пра мяне. Калі толькі мы зноў з ім убачымся?

І з тае пары я даволі доўга шукаў у лесе ваўка, уна-дзіўся бегач да калгаснай кашары: а мо ён згадае пра паслухмяную авечку і завітае зноў па яе, і тады я ўжо не ўпушчу свайго шанцу. Але, як гэта часта са мной здаралася, нехта ашчаджаў мяне. Мо і маці з таго свету. Бог мілаваў сустрэцца з якім там ні было сур'ёзным зверам. Хаця выходзіў і на мядзведзя, на кал яго ў тайзе, што яшчэ дыміўся, але самога мядзведзя, дзякуй Богу, ужо нідзе паблізу не было. А я абавязкова зазірнуў бы яму ў вочы. Гэта было як насланне, навалач нейкая, што не праходзіла і з узростам. Што б ні казалі, а глупства ўсё ж – хвароба.

Гэта хвароба была неадчэпнай. Хаця я і разумеў, усё разумеў. У вочы зверу нельга глядзець, бо ён адчувае небяспеку, думае, што так яму пагражаюць і зараз на-падуць. І тады ў ім, нават свойскім, прыручаным і дрэсіраваным, прачынаецца пракаветны інстынкт. І гучыць загад стагоддзяў: апярэдзь і забі сам. Але да ста-

расці я адмаўляўся верыць гэтаму. Мне было цікава: чалавек жа таксама звер, такім чынам нашая прырода, чалавека і звер, аднолькавая. Мы ж з ім сапраўды адной крыві. У крыві абодвух нас спрадвеку і да сённяшніх дзён жыве прага забойства. Сіла і спрыт знішчэння. Чаму ж я, апроч інстынктаў, надзелены яшчэ і розумам, па Дарвіну – прадукт і носбіт эвалюцыі, павінен саступаць зверу?

Праверыць сваю думку мне не было на кім. Хіба толькі схадзіць у заапарк. Але мне да болю было шкода зняволенага зверу, зверу ў клетцы. Я не мог з яго здэквацца, эксперыментаваць на ім. І ў заапарку я пазбягаў іудзейскіх вачэй малпаў, вачэй мядзведзя і ваўка, што праз жалезныя прэнты клетак глядзелі скрозь чалавека, грэбавалі чалавекам, заўсёдна трымаючы ў засмужаных чалавечай жорсткасцю, павернутых у сярэдзіну сябе вачах толькі свой лёс, свой берлаг, сваю лясную сцежку.

Я наважваўся без сораму і адчування віны глядзець у вочы толькі гадам. Хаця мо і тут не быў правы. Здзек з каго б тое ні было, хто табе не можа адказаць, нават моўчкі плюнуць у твар, застаецца здзекам. Нават калі гэта прарабляецца з падкалодным гадам. Але ў вачах шматлікіх гадзюк, да якіх прыглядаўся, я бачыў толькі пагардлівую пустату. У гадзюк не мелася нават зрэнак. Адразу і на ўсё вока толькі жоўтая ці зялёная бездань, правал, праз які чалавек, не спатыкнуўшыся, можа ісці на той свет.

Цікавым і прыцягальным мне было і вока сабакі. Толькі мне з імі чамусьці не шанцавала. А мо і наадварот шанцавала. Я ніяк не мог нарвацца на свайго сабаку, які б паставіў кропку на маёй дасціпнасці. Хаця і былі экзэмпляры – мароз па целе. Бультэр’еры ці бутлегеры, ратвейлеры, а мо і роверы: пашчу парву і клубам тваім закушу. Але я ішоў на іх, як ідуць да калыскі крыклівага і капрызлівага немаўляці. І яны, плюю цераз плячо, раз ці два падаўшы голас, падціскалі хвасты, слаліся па зямлі і наравілі прылашчыцца, лізнуць мне руку.

І я з цягам часу пачаў ужо забывацца на сваю хваробу, пачаў губляць, забываць сваё дзіцячае жаданне. Паразумнеў. Хаця якое там паразумнеў. Гэта, пэўна, адна з самых вялікіх памылак чалавека, што з гадамі ён разумнее. Каб так было, зямля б не ўгіналася ад чалавечай мудрасці, не стагнала і не сыходзіла кроўю.

Першае сведчанне сіндрому старасці – дараванне сабе марна збытых з гадамі надзеяў і спадзяванняў, страта сорама і маладога, рызыкавага глупства, што часам межавала ў табе з авантурнасцю, а мо нават і з пошасцю. І абгрунтаванасць такога даравання, такіх стратаў. Панылая, безнадзейная і таму часам агрэсіўная. Бо нельга пазбавіцца адчування, што гэта ўжо конча, незваротна, хаця ты і маніш сабе: ну што тут такога – не зазірнуў у вочы зверу. Ат, бяды, зазірнуў не зазірнуў. Вось жонцы футра новае трэба, ды кухню б танна здабыць і спінагрызаў сваіх у інстытут «паступіць». Во дзе той звер, якому сапраўды без бутэлькі страшна ў вочы зазірнуць.

І ты, падобна, ужо і не жывеш. Брыдзеш па раскіслай ад восеньскіх дажджоў дарозе. Па размоклай гліне, з якой ледзь выдзіраеш ногі, столькі наліпла яе на твае чаравікі, таксама ўжо мокрая, такія ж кіслыя, што і твар твой, і спатнелае цела.

Я яшчэ не дажыўся да такога, але час гэты людажэрны ўжо, пэўна, падчэкваў мяне за вуглом апошняй хаты маёй вуліцы. Бо ўсё менш і менш адгукалася і стагнала душа на бясконцыя перамены надвор'я, наважвалася, не баючыся скразнякоў і прастуды, выскокваць на двор у дождж і снег, страчвала безразважную вернасць маладому і дужаму глупству, аддавала перавагу ўжо не дзеянню, а сузіральнасці.

Мо за гэтай сузіральнасцю я і забыўся б на слёзы і боль дзяцінства, на жаданне адпусціць сваю душу на волю, каб яна, жахаючыся ад страху, не бачыла той і гэты свет, тагасветных і жывых людзей: чаго прыспешваць жыццё і выпрабоўваць лёс, хутка ўсё адбудзецца само па сабе. Мо б так яно і было. Зямля перапоўнена нязбытым.

Нязбытага, неспраўджанага на ёй столькі, што, пэўна, шчылінкі маленькай чалавеку праціснуцца ўжо няма.

Але тут надарылася нечаканая паездка. Вандроўка. І не куды-небудзь, а ў Амерыку, сур'ёзна жадаць наведаць якую звычайнаму смяротнаму было таксама глупствам, амаль вар'яцтвам. Мо іменна таму кожны савецкі чалавек добра ведаў, як сябе паводзіць у той далёкай Амерыцы, што можна, а што – ні-ні. І мяне хто толькі ні вучыў, хто толькі ні расказваў, праз што і кудую трэба ехаць у тую Амерыку, як там ступаць, куды і каму глядзець, што за людзі амерыканцы.

– Чэсныя, – сказаў адзін са знаёмых, якому пашчасціла сярод іх пабыць. – Здаў гарнітур у хімчыстку, забыўся дзесяць даляраў. Пабег – як ляжалі грошы ў кішэні, так і ляжаць. Чэсныя, сукі. Але глядзі... Магчымы правакацыі.

Якраз на тую пару, перад саменькім маім ад'ездам, вярнуўся з Амерыкі Алесь Адамовіч. Не, ён нічому не вучыў мяне. Я толькі папрысутнічаў пры гаворцы з Васілём Быкавым пра яго паездку. Хаця, павінен адзначыць, уласна кажучы, і гаворкі, здаецца, аніякай пра гэта паміж імі не было.

Сонечным поўднем, ужо не зусім летнім, але яшчэ і не восеньскім, больш набліжаным да ласкавага і цёплага бабінага лета, яны стаялі на прыступках Рускага драматычнага тэатру і гаварылі паміж сабой, нібыта як акцёры са сцэны. А я быў адзіным іх слухачом і глядачом.

Пра што яны гаварылі, па ўсім, не мела значэння, ці то мне так здавалася. Хаця я не аднойчы быў сведкам такой іх размовы, што, на маю думку, ніяк не суадносілася ні з рэчаіснасцю, бягучым днём і тым, што гучала ў іх словах.

Словы нібы не мелі значэння. Так, яны вымаўлялі іх, як саблісты ці рапірысты абменьваюцца ўдарамі, уколамі. Пікіраваліся словамі, якія скакалі па каменных прыступках і бетонных сценах будынку, а самі ў думках былі далёка ад імі нямоўленага. Абодва яшчэ маладыя і дужыя, як мне сёння здаецца, яны ўжо тады былі не зусім

жыхарамі зямлі. Нешта ўжо больш велічнае і значнае было за іх плячыма. І абодва яны як бы прымервалі, яшчэ мо і не асэнсаваную імі будучую сваю велічнасць і значнасць, пасмяротную ўжо, што лунала паміж лёгкасцю блакітнага неба і адчувальнай напружанасцю зямлі сярод задумлівасці беларускага бабінага лета.

– Здалася табе тая Амерыка, – як папікаў, пасмейваючыся, Быкаў.

– Багатая краіна, – вёў сваё Адамовіч, – але апроч косткі са свайго, панскага, стала ніколі і нікому нічога не дасць.

– А ў нас тут перабудова пачалася: уверсе вецер, вецер, а ўнізе ціха, ціха...

– Наркаманаў у Штатах сапраўды шмат. Але, ведаеш, галоўнае не сустрэцца з імі позіркам, не паймацца вокам. І мець з сабой нападготове пяць даляраў, каб адкупіцца: даць яму грошай на яго дозу...

Вось прыкладна, пра што ішла гаворка, і як яны паміж сабой размаўлялі: я слухаў і рабіў свае высновы. Асабліва пра позірк, пра тое, як не сустрэцца, не зазірнуць амерыканскаму наркаману ў вочы падчас ягонае ломкі.

Я ўспомніў гэтую гаворку ўжо калі быў у Амерыцы. У Філадэльфіі, некалі сталіцы ЗША, а цяпер, на першы погляд, горадзе ціхім і нават патрыярхальным, у які мы паехалі з Нью-Ёрку на экскурсію. Лётам праляцелі па шматлікіх музеях, ад нязвыкласці наведвання якіх я больш, пэўна, разгубіўся, чымсьці вынес нешта запамінальнае. Амерыка наогул забівае чалавека музеймі, памяццю сваёй ужо і не такой вялікай гісторыі. І мімаволі хочацца ўскрыкнуць: бедная ты бедная, Радзіма. Адзінае, што табе могуць тут з гонарам паказаць – гэта свінарнікі ды кароўнікі: і сёння, і ў той перабудовачны час, пра які ідзе гаворка – і толькі дзе-нідзе пракінецца сціпленькі кразнаўчы музейчык, абабраны, што ліпка, сталіцамі. І колішняму савецкаму чалавеку ды і сённяшняму невядомай нацыянальнасці і краіны супрацьпаказана бываць у амерыканскіх музеях. Яны там

адразу чамярэюць і потым доўга трызняць чужым і неспазнаным.

Вось і я ачамярэў ад музеяў Філадэльфіі, апошнім з якіх, па сённяшнім маім уяўленні, быў ці не музей сучаснагавыяўленчага мастацтва. Нештабясконца сюрэалістычнае, мадэрнісцкае і авангардысцкае. Я вылецеў з таго мадэрну і авангардызму, нібы мне там у дзве нагі наладзілі добрага выспятка, а калі без сюрэалізму – то нават і падсрачніка.

Гэтым я зусім не хачу сказаць, што сучасны мадэрн мне не спадабаўся, наадварот. Дзе б я яшчэ мог з ім сыйсціся ў сябе на Радзіме? І нічога педэрастычнага, як у свой час Хрушчоў, я ў ім не бачыў. Постмадэрн быў мне цалкам рэалістычны, хаця і не прывабліваў. Больш выклікаў адмаўленне. А часам і нудоту: што на люстэрка наракаць, калі... Так, гэта быў твар бягучага нашага стагоддзя і блізкага ўжо новага тысячагоддзя. З кроўю, сукравіцай і гноем, на палатне сучаснага жыцця. З пашканутаным выбухамі мінаў і снарадаў жалезам, жалязччам авія- і аўта-катастроф. Чалавека амаль не было, толькі нейкія фрагменты яго: вока, вуха, пуп, геніталіі.

Пакуль мае суайчыннікі, зацікаўлена плюючыся, услых лаялі гэтае нянаскае членістапалавое мастацтва, я ціхенька пакінуў будынак музею. Амаль ва ўсім, што там мелася, адчувальная была пагібель. Пагібель мастацтва, сонечнага святла і святла чалавечай душы і думкі. Чарнобыль, які ўжо адбыўся. Камуністычны Чарнобыль часоў перабудовы параднёны са Сталінградам – бясконца гераічнай сталінскай старонкай гісторыі. Тады і цяпер, даўно і нядаўна, у Сталінградзе і Чарнобылі, у першую чаргу ратавалі жывёлу. Вось і дамагліся, уратавалі жывёльнае ў чалавеку, як здолелі, балышавічкі, паспрыялі стварэнню педэрастычнага мастацтва. А цяпер у першых шэрагах за яго чысціню.

Мне было і сумна, і горка. А адначасова неяк і шчымліва-светла на душы. Хаця неба нада мной спрэс толькі чужое, як і зямля, і граніт на набярэжнай, і бязмежнасць

вады, чужой вады, чужога акіяну, як і каменю, на які я прысеў, – усё гэта мяне супакойвала і ўлагоджвала.

Не ведаю, ці бывае ў Амерыцы бабіна лета. Абдзелены ці не на яго амерыканцы, я тут, у Філадэльфіі, адчуваў яго. Прысутнасць ласкавага беларускага лета на чужужаніне. Яно выходзіла з вады на бераг, ішло ў скверы і паркі з блакітных глыбіняў акіяну, ракі. Палескай самотнай журбой і тугой абдымала дрэва і сцішвала нораў нахабных, незлічоных у Філадэльфіі вавёрак, якіх, дзіўна, ніхто не адлоўліваў, не вёз на жывадзёрню, як у нас катой і сабак, не дбаў пра футра жонцы ці дачцэ і шапку сабе, а карміў з рук, з кішэняў арэшкамі і папкорнам. І журлівая смуга ціхенька прыпадала да неверагодна чыстага блакіту неба, казытала яго празрыстым вэлюмам, зацягвала, засмужвала вока. І недзе далёка-далёка над немаленькім прамысловым горадам тужліва крычалі нябачныя адтуль, дзе я сядзеў, жоравы, якіх, як гэта ні страшна гучыць, у нас уратаваў Чарнобыль. Людзі сталі меней іх нішчыць і ганяць, апраменены лес бярог іх ад людскога вока. І я, як некалі ў дзяцінстве, слухаў тады кліч амерыканскіх жораваў, і мне было хораша, так хораша.

І раптам мяне скаланула, працяла хваля амаль датыкальнага жывёльнага страху. Ён напаўзаў і агортваў мяне аднекуль з правага боку, якім я быў павернуты да тратуара набярэжнай. І гэты страх прыгаломшваў не толькі мяне, але вымушаў неяк па-асабліваму біцца сэрца, выразна, сцішана і мерна, такімі ж вымеранымі штуршкамі пульсавала ў целе і кроў, толькі яна была чамусьці халодна-ледзяная, пэўна, ад гэтага яе холаду я адчуў, як пачынаюць падымацца дыбам валасы.

Усё гэта было ўжо некалі перажыта мною і, пэўна, даўно перажыта. Бо я не мог успомніць: калі, калі і перад чым ці кім я так дранцвеў і губляўся. Перад вачыма мільганула нешта шэрае, безаблічнае...

І я ўспомніў. Нават не ўспомніў – здагадаўся.

Я адчуў прысутнасць і набліжэнне звера. Кінуў вокам наўкола. Ніякага звера нідзе. Але ж ён быў тут,

і з кожным імгненнем усё бліжэй да мяне. У тым, што гэта так, я мог паклясціся дзяцінствам, з глыбіні якога аб гэтым мне падказвала памяць.

Я яшчэ раз агледзеўся і ўбачыў.

І першым памкненнем было неадольнае жаданне збегчы, уцячы. Гэта была таксама навука, якую выклалі мне перад паездкай у ЗША: чужая краіна, чужыя людзі, чужыя норавы і звычкі. Хай параздзіраюць адно аднаго, галовы, чэрапы патрушчаць – не твая справа, не лезь. Памятай першы, адзіны і самы лепшы нават на радзіме прыём: ногі ў рукі і гопца-драла-лацаца.

Але ўжо ў наступную хвіліну я забыўся пра гэты найлепшы з прыёмаў. Я ўспомніў ваўка на беразе канавы насупраць сябе, авечку, якую воўк закінуў спачатку сабе за спіну, а потым яна сама пабегла за ім. Успомніў пякучы і хваравіты свой жаль, няздзейсненае — зазірнуць у вочы зверу. Толькі цяпер гэта жаданне не было ўжо зусім дзіцяча бязглуздым, як колісь у маленстве, не распачна інстынктыўным. А цалкам асэнсаваным, даросла выспелым, разважлівым.

Па-першае, ува мне проста прачнуўся інстынкт вечнага палявання, якога чалавек ніколі не здольны пазбавіцца. А па-другое, я хацеў зведаць сілу зверу і выпрабаваць сябе. Супрацьстаяць зверу, калі наогул гэта дадзена чалавеку, процістаяць чужой першабытна-пячорнай сіле. Зазірнуць, зведаць, вымераць тую звярыную сілу і не адвесці вачэй. І хай будзе што будзе. Так напраўлялі, вучылі мяне дома, у дзетдоме, ФЗУ, у шахце, у тайзе і перад пісьмовым сталом. Вучылі, хаця гэтай справе чалавека і не варта вучыць, бо такое перадаецца яму з малаком маці і з першым чалавечым словам. Ад нараджэння даецца. А каму ўжо не дадзена, то... Так, гэтаму не вучаць.

Я падняўся з парапету набярэжнай і адразу ж убачыў яго. Самы звычайны чалавечак, інтэлігент, у не да канца зашпіленай белай сарочцы з закасанымі рукавамі і акулярах, пры партфелі, крыху спатыкаючыся, ішоў насустрач мне. Чалавек, які прывык насіць партфель і

акуляры, прывык гнуцца, сутуліцца, праводзячы, пэўна, нямала часу за пісьмовым сталом пры электрычным асвятленні. Ён разгублена бег вачыма па тварах сустрэчных людзей, але тыя толькі прыбаўлялі кроку і старанна пазбягалі яго позірку. Імкнуліся глядзець у неба, сабе пад ногі, некуды ўбок, толькі не ў вочы чалавека.

Зацкаванага, прыгаворанага ўжо чалавека. І ён, здаецца, ужо змірыўся з прыгаворам. Звер ішоў адзаду след у след за ім, дыхаючы яму ў патыліцу. І не адзін. Ваўкоў-загоншчыкаў было аж тры. Першы – неабдымны, як з галівудскага кіно негр, другім быў паджары, канчавы, наколькі я быў здольны разабрацца, пуэртарыканец, трэці ж, па маім меркаванні, какавашакаладны і жвавы, рухома пераліўны, што ртуць, мулат. Яны ўжо не сумняваліся ў сваёй сіле, у тым, што здабыча не міне іх, нікуды не збяжыць. Яна ўжо іх.

Якая сіла, што вымусіла мяне зрабіць крок насустрач прыгаворанаму, і не проста зрабіць крок, а ўзняць і развесці рукі, абняць яго, я не ведаю зараз.

Так было, так імгненна адбылося. Чалавек таксама абняў мяне, утыкнуўся, схваў на маіх грудзях свой успатнелы – я адчуў гэта – твар. Ад яго крыху патыхала гарэлачкай, дарагім адэкалонам, свежасцю чыстай і толькі што адпрасаванай бялізны і жахам. Не выпускаючы з абдымкаў, я з-за шыі мужчыны, з цяжкасцю перамагаючы жах свой, зірнуў на замежных гарадскіх ваўкоў. Зірнуў, хаця гэтага мне якраз цяпер і не трэба было рабіць, бо вочы мае ўжо гатовы былі выскачыць з вачніц. Але я павінен быў гэта зрабіць, каб паважаць сябе на радзіме. І я зрабіў.

Не магу сказаць, як ухіляюцца людзі ад кулі, які спрыт на гэта трэба мець. Тройца яго мела. Вочы кожнага з трох суладна міргнулі некуды, пабеглі, пабеглі і праваліліся. І ўжо ў наступнае імгненне, трымаючы на адным месцы галовы, яны крутнулі торсам і абышлі нас па тратуары.

Мужчына пацёг мяне за сабой да прыступак набярэжнай, якія вялі да вады і хаваліся ў ёй. Мы селі на тыя прыступкі і доўга маўчалі. Першым загаварыў ён. Маёй

ангельскай хапіла, каб зразумець, што ён дзякуе мне. Хапіла яму і мне паразумення і слоў на ўсю далейшую гаворку. Куды цяжэй было растлумачыць яму, хто я такі і адкуль.

– Рашэн? – радасна пытаўся ён у мяне.

– Ноу, – адказваў я.

– Юкрэйн? Сайбірыя?

– Ноу, ноу, – адмаўляўся я. – Белрашэн!

Такой краіны ён, відавочна, не ведаў. І тады я, як заўзяты паліглот 5-га «В» класу вясковай беларускай сямігодкі, пачаў яму тлумачыць, амаль на ўсіх мовах свету, хто я такі.

– Бела, Бела Рутэнія!

– А, – здагадаўся нарэшце ён. – Полонія!

– Ноу Палонія. Белрашэн.

Не, не дарэмна гаворыць пра тупых амерыканцаў Міхаіл Задорнаў. А тут быў тупы і я. Пачаў на бліскучым, вымытым шампунем асфальце, маляваць яму геаграфічную мапу Еўропы. Амерыканец аказаўся пры крэйдзе, пры тым каляровай. Як разумеў, быў ён суднабудаўніком і выкладаў недзе ў коледжы. Перахапіў мел і стаў дапамагаць мне нанова тварыць Стары свет. І гуляўся з ім па марах і ўсіх акіянах, як Калумб, адкрываючы Амерыку і думаючы, што гэта Індыя. Мы намалявалі з ім Каспійскае і Чорнае мора, Волгу і Дняпро. Усадзілі паміж імі маю Беларусь і Юкрэйн.

– Полонія, Полонія!

– Сам ты, дурань, Палонія, – пярэчыў я, – Беларутэнія!

Тады ён не вытрымаў. Канчаткова адабраў у мяне крэйду, узняў руку і пачаў цягнуць за сабой. І тут зноў жа я аказаўся на вышыні.

– Гоу хоум, – запрамаўляў ён, паказваючы на бутэлечку ў глыбіні партфеля. Я зразумеў, што ён кліча да сябе дамоў, каб па нашым звычаі пасядзецца і ўзяць чарку і давесці адно аднаму, хто мы і адкуль. Я адмовіўся ісці да яго дамоў. Савецкія людзі па адным у госці да замежнікаў не ходзяць. Адмовіўся, і сёння яшчэ шкадую, хаця наш

куратар, палкоўнік КДБ, ад імя Радзімы і ўхваліў мяне за тое, што я дачакаўся групу, дарэчы – двух будучых міністраў нашай краіны – і яго – мастацтвазнаўцу ў цывільным.

– Ты паступіў вельмі правільна, – сказаў ён мне. – Як сапраўдны савецкі чалавек.

А мне, вечнаму дзетдомаўцу і фабзайцу, стоячы перад каляровай картай Старога свету, двума будучымі міністрамі і сапраўдным палкоўнікам, было зусім не салодка ад яго ўхвалення. І сумна. І распачна. А прыгадалася мне ўсё гэта на пляцы Незалежнасці, калі я даведаўся з улёткаў у сваёй паштовай скрынцы і праз сяброў пра тое, што сёння, у дзень Волі, дваццаць першага сакавіка ў тры гадзіны дня адбудзецца першая на Беларусі самая сапраўдная рэвалюцыя. На плошчы падобных на мяне рэвалюцыянераў сабралася чалавек дзвесце-трыста. Усе мы недзе ў душы праглі барыкадаў і мо пад вячэр у пачатку ўжо новага жыцця.

Прабіў абвешчаны час, ужо шарэла, а рэвалюцыі не наглядалася. Толькі парою то ў адным, то ў другім канцы плошчы ўзнікала нейкае таёмнае бурленне, нібыта каша ў печы падыйшла ўжо, паспела, узнімала і спіхвала з гаршка накрыўку, выпіраючы прэч. Але да гэтага прэч усё ніяк не даходзіла, таму што адразу ж яшчэ на падыходзе да плошчы пачаўся так званы беларускі хапун. Мільгалі чорныя гумаваыя дубінкі – дэмакратызатары, бухалі па бруку абцасамі каваныя армейскія боты. І найбольш нецярплівых рэвалюцыянераў бралі пад мікіткі, волакам цяглі і грузілі да маўкліва расчыненых дзвярэй спецыяльна прыстасаваных варанкоў. Амаль на кожнага з тых, што прыйшлі за воляй, было па амапаўцу. І ўсе яны, як прыхадні-іншапланецяне на беларускай зямлі, былі злосна камуфляжна абмундзіраваны – бельмата-плексігласава, капыта-падкавана, скурана- і гумава ад пят да кончыкаў пальцаў абаронены і абярэжаны, замаскаваны чорнымі маскамі з прарэзамі для вачэй, як некалі пад час вайны на гэтай жа зямлі ў вялікія маразы карнікі. І амаль пры кожным з іх знаходзіўся сабака.

Спачатку мне былі больш цікавымі гаспадары тых сабак, людзі. Я адчуваў у іх нешта больш хіжае, звярынае. Як у дзяцінстве на балоце ў ваўка, у той жа Філадэльфіі. І таксама, як у Філадэльфіі, я спрабаваў прабіцца да іх вокам, позіркам — зазірнуць зверу ў яго адушаўлёнае жывое нутро. Потым паспрабаваў знайсці гэта ж адушаўлёнае ў людзях, гаспадарых сабак.

Не атрымалася. Яны заставаліся непрабіўнымі і непранікальнымі. Куды ж яны, усё ж параджэнне краіны, хаця і зведзенае да функцыянальнасці кібаргаў, зомбі, глядзелі, каго бачылі перад сабой — гэта назаўсёды засталася для мяне жахлівай, жудаснай таямніцай. І гэтая таямніца, яе жудасць і жах, пэўна, будзе жыць ва мне да скону. Страх і жаханне незразумелыя і невытлумачальныя там больш, што я ўсё ж прабіўся позіркам да вачэй сабак, і было ў іх нешта вельмі чалавечае, сумна шалёнае і раз'ятранае, але ўсё ж чалавечае.

Сапраўды, пароду, хоць і сабачую, чалавек сапсавець няздольны.

Іншая справа з чалавекам.

І таму з цягам часу я ўсё больш і больш пераконваюся ў тым, што звер, пэўна, усё ж сапраўды існуе і доўжыць свой век і род у непарыўнай сувязі з душамі нашых прашчураў, продкаў, бацькоў, а болей — матуль. Чаго не дадзена ці ўжо страчана, збыта чалавекам. Так што я не памыляўся ў сваіх сляпых наіўных спадзяваннях у маленстве: ісці за пошукам маці за зверам. За тым жа воўкам.

І на сэрцы ў мяне да знямогі сумна і журботна. Яе на пачатку майго жыцця, калі мяне яшчэ не было, як і тады, у дзяцінстве, у час,

Калі цукру не было зусім

Казка 46-га года

Замест пралогу

Быў, быў такі час, калі не было не толькі цукру, але і солі. І бедны чалавек, паляшук той жа, не ведаў, што літаральна сядзіць на солі, як белы мядзведзь сярод

Ледавітага акіяну на айсбергу ці снежны чалавек на самай высокай горнай вяршыні свету. Сядзіць, бядуе, хаця солі той у яго, мазырскай ды старобінскай, салігорскай ды петрыкаўскай хапае, каб пасаліць увесь белы свет. І не адзін раз — кожнаму зайцу ці ваўку на ўсё жыццё хвост можна пасыпаць. Але ж ягоная соль была схаваная некім ад яго глыбока ў зямлі. Ён абыходзіўся звычайным попелам з печы, калі меў хату і печ, а не — дык з вогнішча ў куранях. Пра цукар увогуле даўно ўжо і думаць забыўся. А дзеці і не ведалі, што ён ёсць.

І прыйшло вызваленне, пагналі немцаў. І адзін з вызваленцаў, расейскі афіцэр, ашчаслівіў беларускага хлопчыка драбком цукру. А хлопчык і не ведаў, што гэта такое, што ён павінен рукі таму афіцэру за гэта цалаваць. Думаў, просты каменьчык такі, толькі ж беленькі. Таму што ў той час у хлопчыкаў ваеннай ды і пасляваеннай пары была такая гульня — у каменьчыкі.

Прайшоў час, што стала з хлопчыкам, які атрымаў у вайну драбок цукру, невядома. А афіцэр, што ашчаслівіў яго цукрам, выйшаў у генералы. Генералы ад літаратуры. Вадзім Кажэўнікаў прозвішча яго. Сёння вядомы больш як ганіцель А. Т. Твардоўскага. А менш — як літаратар і рэдактар часопісу «Знамя» — антыпод часопісу «Новый мир».

Наязджаючы ў Беларусь, у Менск, на шматлікія тады літаратурныя вячоркі, Кажэўнікаў упадабаў узгадваць пра тое, як ён дзяліўся цукрам з бедным беларускім хлопчыкам. І столькі ён пра гэта ўсюды нагаварыў, столькі паўтараў усюды, што ўжо другі даваеннага нараджэння, па ўзросце мо і равеснік ашчасліўленага бедака, купіў у краме торбу цукру. І калі генерал ад літаратуры чарговы раз у красках апісваў шчымлівую гісторыю, падняўся да яго на сцэну і ўрачыста паднёс, падарыў яму торбу цукру. Ад імя таго невядомага хлопчыка, свайго дзяцінства. І ўсяго ўдзячнага беларускага народу.

Звалі хлопчыка Іванам. Ён стаў Народным пісьменнікам Беларусі.

Іван Гаўрылавіч Чыгрынаў.

Але гэта была зусім не казка. А толькі прыказка пад пытанне: ці не час і нам пакаваць торбы нашым дабрадзеям і рупліўцам, ратавальнікам і вызваляльнікам?

Сама ж казка пачынаецца во толькі цяпер.

Адбылося гэта на другое лета пасля вайны. Жылі-былі старая баба пад дзевяноста гадоў ды малы ўнук шасці гадоў. І была ў іх курачка Раба. Сапраўды была, у дзень давала па яйку, калі ёй давалі, зразумела, што-небудзь клюнуць. І больш у іх нічога не было. Хаця не – чаканне было. Сына бабулі, што згарэў у танку пад Сталінградам, жывога яшчэ зяця, бацьку ўнука, што знаходзіўся недзе ў Берліне.

І ў той жа дзень унук з бабуляй хораша папрацавалі. Бабуля прыкмеціла, што да свірану, які стаяў на высокіх палях, вельмі ж бойка і гаварліва горнуцца куры. Прыбегла да сябе ў хату, выпарала з яе ўнука, дала ў рукі торбачку, павяла з сабой. Унук пашыўся пад свіран, пад аруд, дзе захоўваліся авёс з ячмянём. У арудзе была шчыліна, і зерне сыпалася долу. Куры змяшалі яго з пяском, але бачныя былі і зярняты. Унук нагроб тых зярнятаў разам з пяском і курынымі катыхамі поўную торбачку.

У хаце было свята. Святкавала курачка, святкавалі ўнук з бабуляй. Усе трое, выбіраючы зерне з пяску, дружна клявалі яго. Бабуля асалавела і раздобрылася.

– Слухай, унучак, – сказала яна. – А ці не зрабіць нам сапраўднае свята? Ці не зварыць нам бабку?

– Вары, баба, бабку, – дазволіў унук. І ўзяліся яны разам гатаваць бабку. Больш, праўда, улягала бабуля, а ўнук надакучліва перашкаджаў, калі яна лупіла бульбу. І потым таксама лез увесь час пад рукі, задаваў недарэчныя пытанні, бо і яму хацелася гатаваць бабку. Ён быў здольны сам палупіць бульбу. Умеў ужо гэта рабіць, але бабуля не дазваляла. Вельмі ж тоўстыя атрымліваліся лушпайкі. А за дзесяць кіламетраў ад бабулі з унукам жылі яшчэ шасцёра ўнукаў бабулі. І раз на тыдзень нехта адзін з іх прыбываў па лушпайкі. І бліжэй

да лета бабуля ўсё часцей лупіла бульбу сама, як вось і зараз. Хутчэй паліравала, а не лупіла.

І лупленая бульба ляжала ў чыгунку роўна і гладзенька, як курыныя яйкі. Бабуля знайшла драчку і пачала драць бульбу. Бабуля парэзалася, і надзёртая ўжо бульба зрабілася ружовай. Тут унук не вытрываў, адабраў у старой драчку. Унук, зразумела, таксама абадраў пальцы. Але гэта не пашкодзіла іх задуме. Надзёртая бульба сама па сабе рабілася ружовай, чырванела, варта было ёй толькі крыху пастаяць пасля таго, як з яе злілі ваду ў другі посуд, каб адстаяўся крухмал.

Бабуля прынесла з сенцаў, выкарпала ж там недзе, дзежку, у якой сярод парыжэлай солі схаваўся тоненькі і жоўклы шматок сала. Печ яны распалілі загадзя, і бабуля пачала смажыць сала. Яно так смакоўна скварчэла на патэльні, што ўнук прапанаваў бабулі:

– Баба, а давай мы бульбу і сала з’ядзім паасобку.

У гэтым, пэўна, мелася рацыя, бо бабуля на імгненне перастала завіхацца каля печы, задумалася. Але ўсё ж есці бульбу і сала паасобку не дазволіла.

– Хлеба мала, – сказала яна. – А есці проста так сала... Мы ўжо лепш прыгатуем бабку. Такую бабку. З сакрэтам.

– Ну, калі з сакрэтам, тады добра, – пагадзіўся ўнук.

І віўся сляпіцай пад рукі, пакуль яна ўпраўлялася ў печы. Каля акна мыла шчарбаты гліняны гаршок, спавіты з бакоў і паверху тоненькім дротам. Апускала ў яго надзёртую бульбу і сала, і яшчэ нешта, потайкам ад ўнука, брала з прыпечку, сыпала ў гаршок, прыгаворвала нешта шэптам і хрысціла гаршок. І ўнук увесь час быў пад нагамі і каля яе рук. Яму запалі словы старой пра тое, што бабка будзе з сакрэтам. Ён хацеў яго выгледзець. Але дарэмна. Бабуля засунула гаршок у печ, накрыла яго патэльній, зачыніла печ засланкай: няхай управае.

І ўнук з бабуляй селі на лаву каля вакна, чакаючы, пакуль бабка ўпрэе ў печы. І сядзелі каля таго вакна, спрачаліся, амаль біліся: упрэла ці не – гадзіны са тры.

Недзе толькі апоўдні прыйшлі да згоды: павінна ўпрэць, хата ўжо не вытрымлівае, млее ад пахаў.

Бабка і сапраўды ўпрэла. Гаршок раскашаваў ад яе духу. Яго распірала ад радасці. Ён нават спрабаваў выказаць гукамі тую радасць, штосьці вышэптваў, мармытаў. Пэўна, прасіўся вонкі сакрэт. Унук, як заведзена, счакаў, пакуль бабуля з'есць першую лыжку, і толькі пасля гэтага аплёў абедзьвюма рукамі драўляную ліпавую лыжку. Намерыўся ўзяць як не ўсю бабку разам. Але падчапіў з краёчку. Дзьмуў па-даросламу, прыглядаўся, нехапатліва глытаў, аблізваў лыжку і глядзеў на талерку і ў гаршок зазіраў, падкладаючы сабе ўсё новыя і новыя порцыі. Старанна здымаў з краёў гаршка хрусткія прыгаркі. Прыгаркі былі смачней за ўсё, але і бабка – за вушы не адцягаеш. Яе якраз упору паспелі выхапіць з печы, не паспела ацьвярдзець, схапіцца комам. Была ў меру наздраватая, у меру густая і вадкая, трошкі шэранькая і рабенькая, як іх курачка. І ўнук з бабуляй не прыкмецілі таго і самі, як апрасталі гаршок да апошняга прыгарка. І мыць не трэба.

– Усё, – сказала бабуля, пераварочваючы лыжку. – Управіліся.

– Як усё, управіліся? – здзівіўся ўнук.

– Ты ж сам бачыш. Усё. Гаршок пусты.

– А сакрэт? Сакрэт яшчэ. Забыла? – Бабуля пласнула рукамі, завохкала:

– З'еў, з'еў унучак сакрэт і не прыкмеціў. Што ж гэта будзе?.. Што будзе? – Унук насупіўся і прыціх. Толькі калі бабуля прыбрала са стала, спытаўся:

– А што будзе, баба, што бывае, калі з'ядаюць сакрэт?

– А я і не ведаю, – адразу ж адгукнулася тая. – Цуд, цуд, пэўна, будзе. – Унук порсценька споўз з лавы і выхапіўся на двор. Сеў на прызбу, на разварушаную, але не прыбраную з зімы кастрыцу. Пачаў чакаць, пэўна ж, цуду. І цуд нікольні ж не затрымаўся, адразу ж з'явіўся яму. З кастрыцы, з-пад хаты выпаўзла старая-старая, жоўтая ўся, выпетраная важыха з пяццю маленькімі

вожыкамі. Выйшла, пэўна, сама пагрэцца і пагрэць на сонцы сваіх дзетак. І грэліся яны не баючыся хлопчыка. Месца хапала, і хлопчык грэўся разам з імі на сонцы, выставіўшы яму голы і сыты живот.

Вось такая бабуліна бабка з сакрэтам. Бабка тых часоў, калі цукру яшчэ і ў паміне не было. І большай смакаты я ніколі нідзе не еў. Сакрэт пайшоў на той свет разам з бабуляй. Яна панесла яго туды на сто трынаццатым годзе жыцця. Калі ўнук не паспеў яшчэ набрацца розуму.

На схіле дня я вяртаўся з лецішча дамоў, у горад. Дарогі мне заставалася зусім небагацька, кіламетраў з дваццаць, як стрэліла задняе кола. Запаскі не было, яна сканала нашмат раней, а новую я не прыдбаў, бо дурань, і кішэні пустыя. Адбылося гэта напрыканцы тыдня. І было ўражанне, што ўвесь Менск укінуўся ў легкавікі і кінуўся ў прочкі з гораду. Дарога, здавалася, стамілася і стагнала ад руху, яна раўла, як паранены звер. Расцяты аўтамабільнымі страшылкамі, я выйшаў са свайго «Мерседэсу» імя Ленінскага камсамола без спадзявання на тое, што нехта спыніцца і дапаможа мне, з добрай душы дасць мне пад нейкі заклад кола. Ды і закладаць мне было нечага, хіба што жонку ці ката. І я безнадзейна стаяў на дарозе, зачараваны рухам. Разы са два, праўда, і для прыліку болей паспрабаваў ускінуць руку. Вынік зразумелы.

– Татарын, здымі цюбецейку, – выгукнула з машыны жонка. – Яны баяцца твайго бандыцкага аблічча.

Я падумаў, што яна мае рацыю. Я сапраўды быў у цюбецейцы: як хадзіў па гародзе, так і сеў за руль. Дзіка, але праставалосаму мне пашанцавала ўжо на трэцім ці чацьвёртым легкавіку. Больш за тое, кіроўца, малады хлапчына, на выгляд акрабат ці гімнаст, зграбны і напампаваны, як сучасны новы беларус, без доўгіх словаў адразу ж кінуўся ў багажнік свайго «Рэно», дастаў запаску і сам пацягнуў яе да майго ўжо добра струхляўленага легкавіка. Яна, зразумела, не падышла. «Рэно» і «Масквіч» савецкіх часоў – конь і трепетная лань.

– Извини, отец. Извини, ничем не могу помочь...

Я ашалела стаяў на шасейцы. Пра большую дапамогу я і не марыў. І цяпер ужо амаль патрабавальна пачаў ускідваць руку ўгару. Адразу ж спынілася «Волга», хаця я і не надта прагнуў гэтага: абутак яе ніяк не мог падысці майму здарожанаму каню. Кіроўца дастаў мабільны тэлефон, спытаўшы, ці ёсць знаёмыя аўтамабілісты ў Менску. Званкі нічога не далі. Тады ён узяў маё прастрэленае кола, укінуў яго сабе ў багажнік і сказаў, што павязе яго ў горад, у шынамонтаж. Я прызнаўся, што грошай у мяне на гэтую аперацыю няма:

– Нічога, маіх павінна хапіць.

І я застаўся чакаць на дарозе. Ужо была ноч, калі ён вярнуўся і бездапаможна развёў рукамі:

– Шынамонтаж усюды зачынены...

Жонка ўзгадала тэлефон хуткай аўтамабільнай дапамогі. Ён па сваім мабільніку пачаў званіць і дазваніўся.

– Колькі будзе каштаваць ваша дапамога? – спытаўся ў таго, хто яму адказваў.

– Тысячаў каля сарака, – пачуў і я. Ён узарваўся:

– Дык гэта ж ці не новае кола. Вы што, з глузду з’ехалі...

Я быў згодны ўжо і на сорак тысячаў, але ён адключыў мабільнік.

– Едзьце на вобадзе. Вашая пакрышка ўсё роўна такая, што за яе і тысячы не дадуць...

У мяне не было словаў. Дзякаваць яму нават не мелася рацыі. Я ўжо добра ведаў час і людзей сёння. Гэта раней сусед выглядаў суседа ў акно, каб паклікаць яго ў хату да сябе і пачаставаць. А сёння зранку зачынае брамку, каб ніхто не завітаў, не папрасіў чаго-небудзь.

– Хто вы, адкуль вы такі?

– Чалавек, – здзіўлена адказаў ён. – З вёскі Тарасава. Старшыня калгаса. Спяшаўся хоць сёння раней прыехаць дадому, ды вось забавіўся, здаецца... Імя? Віталій Адамавіч Стацук... Едзьце не спяшаючыся, на першай-другой перадачы. Начаваць будзеце ў сваім ложку.

І я паехаў, задаволены і радасны. Бо з самага пачатку

ведаў, падрыхтаваўся, што менавіта так давядзецца мне чыкільгаць сёння дахаты. Цяпер жа да гэтай падрыхтаванасці дадалася і асалода ведання, што людзі на зямлі яшчэ не звяліся. Ёсць яны і ў Менску, і па-за Менскам, нават на вялікай дарозе.

І так мне было хораша той жнівеньскай ноччу. Хораша і на душы, і ў думках. Хаця думаў я пра горкае: да чаго ж гэта мы дайшлі, куды прыйдзем. А яшчэ пра тое, што я бачыў зусім нядаўна, якраз перад тым, як выправіцца ў дарогу з лецішча дахаты. Бачыў, як ластаўкі лапшаць перадвыраемскалечаныспякотайсад. Завісаюць над кожнай спярэшчанай заўчасным надыходам восені галінкай. Як трымцяць іх распушчаныя хвосцікі. Як хуценька-хуценька перабіраюць яны крыльцамі, нібы жадаючы ўзяць у абдымкі дрэва, ушчамляюцца ў яго павуцінкамі кіпцюрыкаў, выпростаць іх і развітальна хаваюць, як дзеці, яшчэ непрывучаныя нешта хапаць і трымаць, выпростаюць і расціскаюць пальцы. І ў дзіцячай руцэ, і ў ластаўчыных лапках безліч цеплыні і дабрыні, згубіўшы якую сёння гібее і гіне свет і чалавек у ім. Гіне, страціўшы дабрыню ў пагоні за цукрам, бясконцай адной толькі асалодай жыцця, звіхнуты, перакулены сваёй жа нікчэмнасцю і ўбогасцю. І падменай самога сябе.

Я застаюся там, у дваццатым стагоддзі. І гэта не прыхамасць і не гульня, ці брахня словам. Я ёсць і крыху яшчэ застаюся, таму што ў мяне было гэтае дваццатае стагоддзе. А ў ім маё дзяцінства. І я цалкам там, дзе быў яшчэ не падменены і не надкусаны. І гэта не бяды, што там не было цукру. Няхай лепш яго і не будзе, але буду я.

І ніхто не забароніць піць пустую гарбату. Ніхто мяне не будзе вучыць, як трэба правільна сыпаць цукар, не будзе павучаць, чаго нельга рабіць супраць ветру. Буду рабіць тое, чаго просіць, чаго прагне душа.

Яе ўжо ніхто не выправіць. Ніхто нічога не здолее забараніць.

Я ўжо не тут і не з вамі.

Жнівень 2002 г.

СЕНАКОС У КАНЦЫ КРАСАВІКА

Ах, як соладка касілася. Як у пору блазнаго і чыстага маленства спіцца. Як у смяротным сне п'ецца і есца. Як птушкі ляцяць, як рыбы плывуць, як травы растуць і, пацягваючыся на досвітку, распускаюцца кветкі. І такая лёгкасць ва ўсім целе, такая сытнасць у метале касы, што яна, здавалася, не косіць, а голіць. І бяжыць, і ляціць, і плыве, не чалавекам скіраваная, а сама па сабе, пырхае матылькам па-над лугам. Узмахне крылом — пракос. Узмахне другім — і лугу няма... А лугу і не было. А травы яшчэ не нараслі, нават не адарваліся ад зямлі. А каса была вызубленая і ржавая. І касіць па такім часе было чыстай вады вар'яцтвам. На касу наткнуліся выпадкова...

Але, з другога боку, у той выпадковасці была свая строгая наканаванасць і прадвызначанасць. Дзень быў такі. Час і месца вялікіх якраз у сваёй прастаце і будзённасці адкрыццяў. На кожным кроку. Таму што ўсе гэтыя адкрыцці былі раней за ўсё ў памяці і сумленні. Памяць і сумленне, што ракавай пухлінай, былі пашкоджаны, ахоплены болем і пакутамі згаданых наперад такіх вось адкрыццяў.

Раненыя людзі ішлі па смяротна знявечанай, скаленчай на стагоддзі зямлі. І ўсё, з чым сутыкалася вока, было ў іх веданні і вопыце і ўжо адчужана і адарвана, адабрана ад іх, ад чалавека. І на роднай праматухне-зямлі сам чалавек здаваўся сабе іншапланецянінам. Гэ-

тыя ж — тым больш, таму што душы іх былі ўжо там, у зорным свеце.

Гэта былі прыхільнікі і бацькі ідэі праекта безракетнага засваення космасу. Міжпланетнага касмічнага кола, здольнага кінучь чалавека ў далёкі зорны свет. Як і на заранцы свайго існавання, на новым вітку чалавечай спіралі думка іх вярнулася зноў да кола, здольнага каціцца не па цвердзі зямной, а пайсці ў бязважкасць, у космас. І былі яны не летуценнікамі-фантастамі, хутчэй паўзучымі, хаця і вельмі дзёрзкімі рэалістамі. На ўсесаюзнай нарадзе, якая толькі што скончылася, фантасты адхілілі іх праект: «Час спыняцца з тэхнікай, хлопцы, трэба думаць аб бацькоўскай хаце».

Вось яны і пайшлі да гэтай бацькоўскай хаты. Сваёй калыскі, каму ў пераносным сэнсе, а каму і ў прамым, — сціпламу і ціхаму тэхніку-палешуку, аўтару праекта, уражэнцу тутэйшых мясцін. Непадалёку ад якіх, ды і тут, пэўна, роўна тысячу гадоў назад хрысцілася Вялікая Русь. Яго і нашы продкі прымалі хрысціянства. Бралі крыж і ставілі свечку. І тая, успаленая тут у глыбокай старажытнасці свечка, ішла па ўсім хрышчоным славянскім свеце, пакуль у канцы першага свайго тысячагоддзя святло яе не шуганула, запалала планетарна. І забіла святыя воды. Апаганіла зноў лясы. Пакрыла брыдотай жытло чалавека, звера і птушкі, у адно асляпляльна яснае імгненне паказала чалавеку, што ўжо атамнаю рукою трымаў самога Бога за бараду, усю марнасць і мітуслівасць яго пыхлівага існавання, паставіўшы на будучае тысячагоддзе крыж на ўсім жывым тут: былінцы малой, казяўцы і тым жа чалавеку.

І чалавек, аўтар касмічнага праекта, які ўсяго толькі некалькі гадзін назад так дзёрзка і пераканана сцвярджаў моц духу і розуму, кідаў з трыбуны выклік прыземленай цвярозасці тым, хто не даваў веры ў яго ідэю і думку, сядзеў на парозе сваёй бацькоўскай хаты і плакаў. Плакаў таму, што не ведаў, ці сапраўды яго гэта хата. Хаця памяць, што скіравала яго ногі менавіта сюды,

гаварыла: не сумнявайся, тваё і тваёй маці гэта селішча. Ты чуеш, як пахне брагаю. Брагаю пахне, таму што спакон веку жылі тут хмельныя людзі. Брагаю жыцця пахне. Той самай, што не дала памерці табе ў дзяцінстве, калі маці твая вымушана была спажываць адны толькі калгасныя «палачкі». Не сумнявайся, угаворвала яго дасціпная памяць: чыёй жа яшчэ, як толькі не ўдовінай, можа быць такая разбураная хата, халупа, гэты скасабочаны, спаракхнелы калодзеж, гэтыя старыя патрэсканыя начоўкі, прыхапкам кінутыя сярод двара. Ты бачыш схіленую над імі сваю маці і сябе бачыш. Гэта ж ты праклаў тут след, збіў расу з травы. Крыху вышэй галаву, чалавеча, і ты зазірнеш у вочы самому сабе.

Але ён баяўся ўзняць галаву. Баяўся параніцца вокам аб даўнюю сваю памяць. І не верыў той памяці, таму што сумняваўся ў самым існаванні сённяшняга дня. Сумняваўся, што таксама, як тысячу гадоў назад і тысячу гадоў наперад, свяціла і будзе свяціць сонца. А яго яшчэ няма і не будзе ўжо. Яму дадзена толькі імгненне ў сёння. І гэта імгненне спалена полымем планетарнай свечкі.

І нічому цяпер ён не верыў. Ні памяці, ні розуму, ні воку, ні слыху. Не верыў, што знаходзіцца на зямлі каля бацькоўскай хаты. Таму што была ў яго недарэчная і вельмі дзіцячая звычка браць усё на зуб. У задуменнасці, скрусе і радасці браць у рот траўку, голку хвойную, галінку бярозавую і жаваць у рассеянні, застаючыся ўважлівым да сваіх думак, не губляючы іх, мацуючыся сокам роднай зямлі. Зараз ён не мог сабе гэтага дазволіць, не мог дазволіць такога простага дзіцячага дзеяння, таму што атрутным мелася ўсё тут, сёння, зараз і на пакаленні, пакаленні наперад, чаму таксама ён, як нармальны чалавек, не мог даваць веры.

Зняверанасць яго, як ні дзіўна, была ўзгадавана і выпэставана з усёпаглынаючай веры і надзеі. Веры і надзеі ў сваю зямлю, у чалавека, у яго па-сапраўднаму светлае будучае, у сябе. Веры і надзеі, што калі-небудзь ён вось так во, у светлым, замежным, мадняцкім плашчыку

і ў чорным айчынным велюравым капелюшы, проста прыйдзе і сядзе на парог сваёй матчынай хаты. Да сваёй малой радзімы, з якой жыццё яго па жывым выдзерла каля двух дзесяцігоддзяў назад. І ён, блукаючы па свеце, столькі разоў бачыў яе ў сваіх снах, што бясконца паўтараліся з ночы ў ноч. Столькі сніў, трызніў ёю, што пачаў забываць гэту сваю малую радзіму. У аглухлай і адміраючай з цягам часу памяці яна паўставала не горшай і не лепшай за вялікую радзіму, за тыя мясціны, дзе ён потым вымушаны быў жыць.

Гэта — амаль Байканур, адкуль бралі разбег у космас ракеты і касманаўты. Дзе, можа, перад ім і адчыніўся космас. Космас, які меўся месціцца не на іншых светлах, далёкіх, населеных інакшымі цывілізацыямі планетах, а ў тым, што вакол яго і цяпер мікра і макра. Той жа самай пчале, якая гула над ім, зачараваная іскрыстым колерам яго чорнага велюравага капелюша, нібыта той капялюш быў меданосны. Нібыта са слязьмі на вачах меданосным зрабіўся і ён сам.

Гэтую пчалу і меданоснасць бацькоўскай хаты ён адкрыў толькі што. Адкрыў і заплакаў. Сам яшчэ не цямячы, чаго і чаму. Плакаць можна і трэба было куды раней. Падумаеш, што за дзіва такое — пчала. Усяго ж нейкіх гадзіну-дзве назад адбылося адкрыццё куды больш значнае, амаль Калумбава. Быў адкрыты нікому з іх невядомы раней новы мацярык. Мацярык у мацерыку. Новая Амерыка. За калючым, праўда, дротам. Зваўся ён «Запретная зона. Проход воспрещен!». Акуратныя літаркі на звычайнай дошцы, прыбітай да звычайнага, але па моцы сваёй і значнасці амаль дзяржаўнага пагранічнага слупа.

І ўцякаючы ўдалячыць часоў канцлагераў і фашысцкай акупацыі — плот з калючага дроту. А па абодва бакі, як на лінейцы, што створана з калючкі, — ласы, ласы, ласы. Свабодныя і арыштаваныя, што ўсведамлялі гэту сваю арыштаванасць, панура адмаўляючы надыход вясны. Да самых грудзей зямлі прытуленыя ядлоўцы. Раней за вольху цяжарная пупышкай, што прадракала і ў

зняволенасці сухое гарачае лета, бяроза. Строгая ахова, што мала-мала разумела па-руску. Пазяблыя ў пустцы Палесся паўднёвыя салдацікі. Маўклівыя, але з вострым адчуваннем брыдоты чужой ім зямлі, пры кожным дотыку да яе, да дрэва, дроту, шаравалі адэкалонам рукі. І таму ўсё вакол было духмяным да прыкрасці, пахла парфумерыяй так, як у галантарэйнай лаўцы пад час нейкай пачварнай і таннай галактычнай распрадажы.

Распродаж укладу і ўстояў, духу, самога жыцця, што некалі кіпела тут. Прадаецца мацярык, прадаецца зямля. Пакупнікі там, за буграмі хмар, у блакіце неба мо самі багі-айцы. І прадаўцы, пэўна, там, разам з імі на Алімпе, гандлююць зямнымі трантамі. Вось гэтым, што адмыты дажджамі і кінуты ў тло беларускіх белых пяскоў партрэтам чатыры разы герояноснага, казкамi, паданнямі, сцягамі, заклікамі. Хата пакінута, гаспадары два гады ўжо як з'ехалі, выракліся яе. І дух вакол ужо незямны, не людскі. Вось-вось, здаецца, спусціцца з неба ці вынырне з балотнай багны хтосьці ці штосьці. Марсіянска-павукападобнае і скажа: чаму зноў чалавекам пахне, прэч, прадана ўжо, маё.

Вось бы дзе і калі нема раўнуць бялужынай. Але не. Гэта адчуванне і адкрыццё было калектыўным, раскладзеным, размеркаваным пароўну на плечы кожнага. А калектыў, як вядома, вялікая сіла. Калектыву плакаць непрыстойна, змагацца і перамагаць — доля і лёс калектыву.

Апрача ўсяго, да нечага падобнага яны ўжо былі падрыхтаваны, калі можна так сказаць, калі можна да гэтага падрыхтавацца. Адзін з іх, масквіч, доктар тэхнічных навук, спачатку нават адмаўляўся сюды ехаць. «Навошта, што я, могілак не бачыў. Нагледзеўся, не хочу». У зоне ён адкрыў для сябе беларускія белыя і сінявокія пралескі, дыван, мора кветак, што цвілі з нейкім сутаргавым і нястрымным адчаем, пралесак, якіх ён ніколі не бачыў, Жудасць была схавана не ў могілках, а ў нармальным, нават будзённым чалавечым жыцці тут, больш таго, у скасаванасці, вынесенасці за

дужкі чалавечага існавання самога паняцця могілак. Выгараджанасці іх у той самай зоне калючым дротам, непадступнасці для жывых. І калі хто жывы, дзед ці бабуля, узгадвалі могілкі, у самотныя старэчыя ночы прыходзілі да іх нябожчыкі іх, дакаралі, звалі да сябе, яны ішлі да іх употайкі, па-звярынаму ляснымі сцежкамі. Па-звярынаму рабілі лаз пад калючым дротам і з той жа самай патаемнасцю спяшаліся на покліч родных могілак. Дзяліліся з нябожчыкамі хто кавалкам хлеба, хто цукеркай ці яблыкам, а хто і чаркай.

Аб гэтым яны пачулі, дазналіся яшчэ да адкрыцця мацерыка «Запретная зона», у дарозе, са слоў тых, хто падахвоціўся правесці іх у гэту зону, у якой апынулася родная вёска аўтара касмічнага праекта. Ахвотнікаў набралася шмат, ледзь улезлі ў два «газікі». Адным было цікава пагаварыць са знакамітым земляком, другім — край як трэба было ў тую ж вёску. Гэта былі аднавяскоўцы аўтара, іх зводзілі скруха і смутак па пакінутых бацькоўскіх хатах. Хтосьці ехаў па абавязку службы.

Садзіліся ў машыны мітусліва і шумна, нібыта ў госці ўсё роўна выбіраліся, па-чалавечы нармальна, як спакон веку заведзена выпраўляцца ў дарогу. Гаспадар выйшаў з кабінета заклапочаны, укінуўся ў машыну, як стрэлілі ім. Прыціснулі ваенныя: Першамай на носе, хаця б некалькі сот шакаладных цукерак у падарунак дзятве, па адной бы хоць цукерцы на той жа іх «нос». А цукерак гэтых шакаладных... Такія вось справы... І бездапаможнасць драгавала і муляла яму, мо нават больш, чым гасцям звычайная будзённасць яго клопату і гэтых збораў, загадзя ўжо назапашаная і прымножаная туга ад дарогі, што выпадала ім, сустрэчы з неведомым, не спазнаным яшчэ розумам. Гасцям, у любым выпадку, — гэта толькі экзотыка, казытанне нерваў. А яму — побыт. Два гады ўжо вось такога звычайнага побыту, што горш турмы.

Вадзіцель яго машыны ўвесь час шнарыў па кішэнях. Усё некуды знікалі, губляліся ключы.

— Толькі што былі. Дзед наказваў хату адведаць, маці — паглядзець швейную машыну... Куды падзеліся, толькі што былі... — Вадзіцель не проста вёз людзей, ён ехаў дахаты.

Другі вадзіцель разам са сваім гаспадаром, старшынёю калгаса, правяралі, ці спраўны дазіметр.

— Тут, у горадзе, рабіў, а там, сляпы сказаў — пабачым...

Госці, тэхнары, аўтар праекта, журналісты трымаліся пакуль убаку, сваім гуртам, трохі нават як бы вінавацячыся нечага. І гэта хутчэй за ўсё была ўжо вінаватасць спасціжэння адчужанасці іх жыцця ад жыцця людзей, да якіх яны прыехалі. Адчуванне сутыкнення ў адной прасторы двух светаў, што існавалі паралельна. І не дзе-небудзь у космасе, а тут, на зямлі, у адной кропцы, пад адзіным дахам, адным сонцам і небам. І светлы гэтыя ніколі і нідзе не могуць састыкавацца па той простае прычыне, што паміж імі не існуе мяжы, якую можна ўбачыць. Хаця гэта мяжа і ёсць, яна ні ў часе: ноч з 26-га на 27 красавіка 1986 года. Яна і ў прасторы, куды дасягнула тая ноч. І ўсё ж чалавечаму воку яна нябачна. Таму што з другой эры, атамнай, з наступнага, заўчасна надышоўшага тысячагоддзя, каб пасягнуць яе розумам, патрэбна зусім інакшае, новае мысленне, да якога чалавек дваццатага стагоддзя яшчэ не падрыхтаваны. І сам чалавек у сваім стагоддзі наўрад ці з'яўляецца чалавекам. Ён выкрэслены з жыцця самім часам. І рыса тая, што падзяліла чалавека адным асяляльна ясным імгненнем на чыстых і нячыстых, толькі ў падсвядомасці. Адчуць яе магчыма вось толькі па такіх дробязях побыту, з якімі яны пачалі сутыкацца на кожным кроку, як толькі ступілі на мечаны мацярык. Пэўна, больш выразна ўбачыў яе толькі адзіны чалавек. Акадэмік Легасаў, што іменна ў той дзень развітаўся з жыццём... Паведамленне аб гэтым яны пачулі з машыннага радыё ўжо ў дарозе. Акадэмік Легасаў, якога ўразіла не сама зона, а паводзіны сабак, што жылі ў ёй. Імкненне сабак да чалавека і ўцёкі чалавека ад іх.

Мо, ступіўшы на родную зямлю, пачаў разумець і аўтар касмічнага кола. Але да поўнага пранікнення было яшчэ далёка. Круціліся колы аўтамабільныя. Набягала знаёмая па маленстве, што ні крыху, здаецца, не згубілася ў сваім новым быцці зямля. А ўсё роўна інакшая, інакшая. Гэта ён яшчэ павінен будзе спазнаць, усвядоміць, асэнсаваць, знітавацца з ёй, каб адкрыць для сябе. Сумясціць, сплавіць у адну чалавечую мову ці не дзесяць моў, пластоў, жаргонаў: ваенны, атамны, блатны, звычайную адміністрацыйна-беларускую старую трасянку і мову новую, што фармавала ўжо атамная эра. Зліць у адно быццё дзесяткі формаў існавання, што меліся тут: дазволёных, злачынна падахвочаных, забароненых, нелегальных, падпольных — партызанскіх.

— Наш раён падзелены сёння на тры зоны, — трохі гідаэкскурсаводчым тонам адразу, як толькі выехалі з горада, пачаў гаспадар. — Першая, па якой мы зараз праязджаем, — зона нармальнай сельгасвытворчасці. Мы называем яе чыстай, хаця малако ідзе бруднае. Лічыцца чыстым...

У чыстай зоне ішла сяўба. Было суха, і над палямі віселі грыбы вясновага пылу. Адпраўлялася старажытнасвятая і пакутная сялянская работа. Зямля прымала ў сваё пладаноснае ўлонне бульбу і жыта, каб доўжыць і надалей сябе і род чалавечы. Але свядомасць буксавала і адмаўлялася прымаць гэтую работу ў першародным яе прадвызначэнні.

— Па вытворчасці прадукцыі планы нам не зніжаны, хоць чыстая зона мае яшчэ і свае зоны. Зоны жорсткага кантролю. Глеба забруджана. Прадукты — ужыванне абмежаванае. Насельніцтва атрымлівае па трыццаць рублёў на кожнага жыхара.

— Так званыя грабавыя?

— Можна і так, хаця не зусім згодны... Дзеці бываюць у школе па 10-12 гадзін. Арганізоўваем харчаванне на месцы. Дома? Дома таксама дапамагаем з харчаваннем. Гаспадаркі даюць малако... А як жа, і свае каровы трымаюць... Ну вось, і вы туды ж. Слухайце, што вы мяне

як на допыце катуеце, — гаспадар збіўся з экскурсійна-гідаўскай гаворкі. Нейкі час сядзеў у задуменнасці, пазіраў у акно машыны на толькі што ўзаранае поле, трактары, што беглі па ім. І папраўдзе, маўчанне яго было зацята каменным, незямным, нечалавечым. Магчыма, у такой маўклівасці і напружанасці і працуюць атамныя рэактары. А ён усё ж быў чалавекам, хаця, пэўна, і апрамененым.

— Я не магу выказаць, што я перажываю, што пераношу, як жыву. Растлумачыць нічога не магу. Павінен, абавязаны гаварыць з народамі. А я ж таксама народ. Езджу, гавару. Мову сваю родную люблю... Прызнаюся вам, пакласці галаву на плаху было б лягчэй. Народ мне: чаго ты да нас едзеш. Да нас павінен прыехаць той, хто можа рашаць. А той, хто можа рашаць, не едзе сюды. Прыязджаю ў вёску, іду ў самую непрыглядную хату. Сустрэчае старая. «Як жывяце, бабуля», — пытаюся. «Хораша, родненькі, дзякуй табе на добрым слове». «Карову, бачу, трымаеце, што з малаком робіце, вы ж павінны яго здаваць, а вам у магазін завозяць чыстае. Хапае малака?» «Завозяць, яварка мой, — гаворыць, — хапае малака». «А сваё?» «А сваё ўсё роўна п'ю. Сама, і ўнукам даю». «Што ж ты робіш, бабуля, ведаеш?» «Ведаю, — адказвае. — Але як не даваць, калі ён пад рукі і напрамілы бог просіць: бабуля, я хочу цёпленькага».

Колы «газіка» не спынілі кружэння. Як дагэтуль сла-лася пад імі дарога, стары гасцінец, густа засаджаны дзедаўскімі грушамі. Але ўсё вакол раптам апусцела і абязлюдзела, хаця і мільгалі хаты і цэлыя пасёлкі, прабягалі міма шматпавярховымі будынінамі. Жыцця не адчувалася. Прысутнасці духу людскога, што адным толькі сваім дыханнем здольна ажывіць і дрымучы лес, і самае клятае балота, прымусіць іх таксама дыхаць. Тут жа гэта дыханне людзей, хат і дрэў, здавалася, было забіта. Задушана і невідушча лупалі на дарогу вочы шматпавярхоўкі. Зрэдку, праўда, на сялянскім падворку, на сотках мільгала нешта падобнае на чалавека. Ubачыўшы ці, нават хутчэй, пачуўшы машыну, хавалася, бег-

ла за вугал хаты, хлява. І было ў тым спалоханым і паслухмяным старэчым дыбанні штосьці да немагчымасці жаласлівае і абразлівае, ад чаго разрывалася сэрца. Мо іменна ад такога відовішча парвалася і душа акадэміка Легасава, таму што, па яго словах, так бегалі і хаваліся тут людзі ад здзічэлых зонных сабак. Людзі ад сабак. А тут жа яшчэ больш жахліва: людзі ад людзей.

— Самасёлы. Партызаны, — растлумачыў гаспадар. — Во дзе слёзы, во дзе адно толькі гора. Сацыяльна безабаронныя больш чым дзеці. Пра дзяцей хоць нехта непакоіцца. А гэтыя людзі не знайшлі і ўжо не знойдуць на зямлі месца сабе... Другая зона — зона адсялення. Тры эвакуацыі прайшлі... Выдалі эвакуацыйныя пасведчанні, развіталіся: добрай дарогі і шчасця на новым месцы, атрымаеце без чаргі і клопату гарадскія кватэры. Яны і паехалі да дзяцей: Кіеў, Мінск, Гомель. Атрымалі кватэры і сталі лішнімі, непатрэбнымі... Той-сёй з іх проста не вытрываў гарадскога жыцця. Пачалі вяртацца на старыя селішчы. А жыць тут нельга. Хаця мы і вядзем некаторыя сельгасработы. Сеем як можам, выкарыстоўваем зямлю...

Трэцяя зона, самая страшная, была як збаўленне, як падарунак і ўзнагарода за тое, што прайшлі другую.

— Зона адчужэння. Чорная зона. Зона за калючым дротам. Доступ абмежаваны. Толькі па асобных прапусках. Будзем пранікаць?

І пачалося пранікненне.

Спачатку маўклівае, патаемнае, як дэсант на варожую, акупіраваную ворагам зямлю. Першыя крокі. Ступалі на зямлю асцярожна, нібыта яна замініравана і магла выбухнуць кожную хвіліну. Прыглядаліся да кожнага куста ці дрэва, нібыта чакалі засады, аўтаматнай чаргі. На вясновую ваду, што разлілася па абодва бакі дарогі, глядзелі нібы адтуль магла вынырнуць падводная лодка. Але і вада, і лес, і дарога былі абыякавымі да чалавека. Яны не пазнавалі чалавека. Ці то паспелі ўжо забыць пра яго, ці то, наадварот, вельмі добра помнілі, здраду яго помнілі. Як хапатліва збягаў чалавек ад гэтай зямлі,

усё роўна што ў тым жахлівым сорака першым. Больш жахлівым, таму што збягалі назаўсёды. Той жа самы папрок быў стоены і ў чорных, змрочных ліках хат, якія змарнела сохлі без цеплыні чалавечага вока. Вёска не хацела, адмаўлялася прызнаць іх за людзей.

І людзі, здаецца, зразумелі гэта. У іх паставе знікла салдацкае, захопніцкае. Па вясковай вуліцы яны ішлі як дзеці, якія толькі што навучыліся хадзіць, зведалі зямлю, але яшчэ не рызыкавалі даверыцца ёй, упершыню ступілі за парог бацькоўскай хаты, адны на ўсім свеце, заблукалі ў красках і гуках, разнастайнасці белага свету, што адчыніўся ім. Свету, невядома яшчэ, добрага ці злага. І паводзілі яны сябе як дзеці, збываючы ў словах свае жахі. У словах, на першы погляд, пустых і нязначных. А на самой справе патаемных, заповітных, што прыналежалі душам іх, сэрцу, таму што ў тыя мінуты яны не кантралявалі сябе. Унутраны цэнзар іх памёр. І не на пустых, пакінутых хатах яны глядзелі, а ў сябе.

— Цішыня, як на могілках апоўначы. І жабы нават не чуваць, — гэта старшыня калгаса.

— Пры чым тут, прабачце, к чорту жаба...

— Мы краіну выратаваць, абараніць хочам, а жабу не можам, не здольны. Адно балота тут было ў нас на ўвесь раён. Адна на ўвесь раён жаба. А як квакала. Спецыяльна ездзіў паслухаць. Сяло — заглядзенне. Жаба — любата... Хоць я яе і не бачыў. Думаў, што яшчэ паспею, убачу. Не паспеў, не ўбачыў. Прыйшлі меліяратары, замоўкла жаба. У калодзежах вады не стала. Апошняя балота, дзе жабы спявалі, знішчылі.

— Старая ўчора да мяне прыходзіла, — сказаў гаспадар. — Прасіла за сына. Спецыяліст, з'ехаў, збег... Дайце каманду, каб яму блага там не рабілі. Аддайце працоўную кніжку. А я б яго... сам шлёпнуў. Расстрэльваў бы кожнага, хто бяжыць адсюль, — і такая бязлітаснасць і жорсткасць усяленская, сусветная, нібыта расстрэлы гэтыя ўжо адбыліся, скрушна прагучалі ў яго голасе, што яму не паверылі. А мо і спалохаліся.

— Таварышы, таварышы, — доктар тэхнічных навук.

— Ёсць падтрымка вельмі магутнага лобі. Але... Няма грошай. Мільярда не хапае. Мільярд рублёў на праект, на кола. І мы вынесем усе тэхналогіі ў космас. Зямля стане першабытна-чыстай...

— Труссы мае не вытрывалі. Перадохлі ўсе ў трэцім пакаленні, — вадзіцель машыны старшыні калгаса. Яго не пачулі. Заглушыў голас старшыні калгаса:

— Зразумеў ідэю. За народамі слова. Народ вас падтрымае. Я мільянер. Я рызыкую...

— Памаўчы, мільянер, — паспрабаваў спыніць яго гаспадар. Але старшыня ці то не зразумеў, ці то свядома не паслухаўся.

— Мільянер. На першае сакавіка 989 тысяч рублёў. Праект, пра які вы гаварылі, прымаецца, таму што ён бароніць зямлю і жабу. Наш народ вас зразумее. Адарве ад сябе пяцьдзесят тысяч.

— Хадзіў да ўлад, да самых вышынёў даходзіў. Глядзяць як на вар'ята: космас, кола, — бульбу выкапаць трэба.

Прыйду да народа. Упаду перад народамі на коленцы. Землякі ж, землякі... — аўтар праекта.

— Я адсюль родам. Я два гады тут не быў... Ужо два гады. І раптам гавораць: пойдзе машына сюды. Другая, не мая. Я сам напасіўся. Хай мая машына следам. А раптам ды першая зломіцца. Дзед ключ ад хаты прытарабніў. Бацька ключ даў ад хаты... — Яны гаварылі то кожны паасобку, то ўсе разам. І кожны аб розным, сваім. Але калі сабраць усё ў адно — аб адным. Толькі вельмі адцягнена, здаецца, нават знарок замагільна, незямно. Патубакова. Усё было незямным, патубаковым. І невядома, дзе сама зямля, дзе і які яе бок, хто і што па які бок. Расшчэплены мірным атамам, у друз, на атамы разбіты свет, па атамах разведзены ў розныя бакі свет.

Па той бок, за нябачную рысаю яго, засталася ўсё, чым яны жылі раней. Стары, пакінуты на дарозе фінішнай стужкай вясны - 86 вучэбны кінафільм аб грамадзянскай абароне. Яны паднялі яго і паглядзелі некалькі кадраў.

Лухта, «чушь собачья». Адразу ж і кінулі. Ні на мінуту не спыняючыся, прайшлі міма недабудаванага Палаца культуры, нібыта разбуранага на ўзлёце касмічнага карабля, канторы саўгаса, з-за плота якой выглядала Дошка гонару, аздобленая з двух бакоў заклікамі: «Да здравствуе коммунизм!» і «Слава КПСС». Зайшлі ў школьную майстэрню. Там акуратным радком, як труны, стаялі зробленыя і яшчэ не зусім зробленыя шпакоўні. Выхапіліся на свежае паветра, як варам іх абварылі. Магазін сустрэў іх затхлай вільгаццю пустых, хоць шар пакаці, вітрын. Затое ж бібліятэка была забіта кніжкамі. Кніжкі на паліцах, кніжкі на падлозе, уперамешку з бітым шклом, цэглаю, тынкоўкаю. Дастаеўскі, Талстой, Быкаў, Брыль, Адамовіч і томікі сачыненняў Леніна. У бібліятэцы яны хацелі памераць радыяцыю. Няўдала. Дазіметр зашкаліла.

І падобна, усё тут было за той шкалой, за рысай чалавечага разумення. Адчуў гэта ці проста не вытрываў вадзіцель, кінуўся з бібліятэкі, крыкнуў у пралом акна:

— Я да хаты! — і бягом, набіраючы хуткасць, пакапацеў да дзвюх хат, што стаялі наводшыбе, як на хутары.

Калі яны падышлі да тых хат, вадзіцель, не заходзячы ў двор, усё яшчэ тэпаў каля веснічак:

— Не магу, хтосьці не пускае... Вот жа людзі, усе рамы павыломвалі...

— Не пускае хтосьці... Мы пускаем. Ідзі. — Адчынілі веснічкі, упіхнулі яго ў двор. Але і ў двары ён раптам спыніўся, збіўся з кроку каля хлява:

— Глядзі ты, во дзіва, нават футбольная форма захавалася... Я капітанам каманды быў... Вось буцы засталіся...

З гэтымі буцамі, нібыта яны прыклеіліся да яго рукі і прызначаны былі для таго, каб насіць на руках, ён увайшоў у хату. Па ўсяму, яна яго не вельмі ўзрадавала. Па крыку і стогну, што вырваліся з яго, здаецца, нават ударыла. Дала і па носе, і па галаве, і ў вока — прылажылася так, што яго аж у бакі павяло.

— Бацькаў шкап паламалі. За што яны яго, не разумею. Ён жа сваімі рукамі яго рабіў.

Паламаны быў не толькі шкап, паламана, перавярнута дагары нагамі ўсё, што можна зламаць і перавярнуць.

— Ахраняльшчыкі нашы і абаронцы, салдаты, — сказаў другі вадзіцель, зазірнуўшы ў хату, — што казённаму чалавеку трэба. Накармілі яго — выпіць дай. Гарэлку шукалі.

— А машынку не кранулі. Маці наказвала, знайдзі і прывязі. Гэта ж памяць. Гэта ж яе маці машынка. Такую вайну перажыла. У зямлю была закапана, спраўна. Пасля вайны ўсіх нас карміла. А тут, у чым былі, у тым і з'ехалі. Усё кінулі, рынулі. І машынку. А гэта ж «Зінгер». Прывязу, во рада будзе...

Але не толькі «Зінгер» мацерын ацалеў у хаце старога лесніка. Знайшлося там і гэткае, што здольна было падвесьці і мужчын, што шукалі і не знайшлі салдаты. Невядома як і чаму, але салдаты не знайшлі лаза ў падпол. Ці то не ўгледзелі, ці то вельмі ўжо спяшаліся ўспароць мяхі з жытам, якія ляжалі ў куце хаты. Мо думалі ў жыце каштоўнае нешта схавана, грошы, золата. Засыпалі жытам усю падлогу і лаз прысыпалі.

Вадзіцель дастаў з пограба некалькі слоікаў з варэннем.

— Стаўляй назад, — загадалі яму, — пластмасавыя крышкі, бруднае будзе... Што там, больш нічога такі і няма?

— Ёсць, бярозавік.

— Колькі градусаў?

— Два літры. А крышка таксама з пластмасы.

— Калі сок сапраўдны, ён у любым посудзе не псуецца. — Сок аказаўся сапраўдны. На ўсякі выпадак яго праверылі ці хутчэй зрабілі выгляд, што правяраюць на радыеактыўнасць, паколькі праверыць усё роўна было немагчыма: дазіметр зашкальвала.

Машыны ў вадзіцелей былі абсталяваны, знайшоўся і посуд, і хлеб, і сала. А на бацькоўскіх градах ужо набірала стрэлку цыбуля.

— Ну, за што, за здравіе ці за ўпакой? — Вырашылі,

што і за здравіе, і за ўпакой адначасова. І як заведзена на хаўтурах, капнулі па кроплі на зямлю, пад лямцавую вішаньку, каля якой размясціліся. Узнялі ўгору шклянкі, узнялі ўгору, у неба галовы. І вочы туды ж узвялі, нібыта адмаўляліся бачыць перад сабою гэта ўбогае, раскіданае селішча, гэту ўбогую зямлю. Самога бога жадалі ўбачыць. І з богам.

Вось тут якраз і з'явілася пчала. Загула спачатку над вухам адным, потым — другім. Злосна, жорстка, не трымаючы, пэўна, самагоннага духу. Абрала самага нялюбага ці, наадварот, таго, што найбольш быў даспадобы ёй, аўтара праекта. Літая, што куля, закружыла, закарагодзіла перад вачыма, калі ён зноў апусціў іх на зямлю. Калі зноў перад яго вачыма паўстаў убогі падворак, рассохлая, вывалачаная на самую сярэдзіну яго лодка. Дакор і боль. Немы плач і крык з выбітых вокан хаты, згрувашчаных каля хлява пустых вуляў.

— Пчала, — казалі ўсе разам, нават тыя, хто не піў самагонкі, не звяртаўся да бога. Сказалі, нібыта перад імі быў сам Бог у вобразе пчалы. І аўтар, што інстынктыўна ўзняў ужо руку, каб адагнаць пчалу, апусціў нецярплівую тую сваю руку.

Пчала захапіла перад вачыма скокам уверх-уніз і па крузе, як ходзіць сама зрэнка чалавечага вока. А мо на самой справе гэта так пачалі хадзіць яго зрэнкі, нешта імкнуліся вымаргнуць, што трапіла ў вока. Але з вока нічога не выміргвалася, і пчала не пакідала яго, не змяняла скокаў. Ён адышоўся ўбок, каб ніхто не бачыў яго мірглівых вачэй. Пчала пайшла за ім.

Але нехта ўсё ж убачыў яго вочы. Мо нават усе ўбачылі. І таксама адышліся, падышлі да хлява. А там, як чакала іх, стаяла каля сцяны старая ржавая каса. І як толькі што пра пчалу, яны ўсе разам выдыхнулі раптам:

— Глядзі ты, каса... Дзед касу пакінуў.

— Гэта каса не дзедава, а бабуліна... — зноў загаманілі амаль усе.

— Дзед хату пакінуў, пайшоў ваяваць. Грэнада, Грэнада, ёш тваю маць, — маскоўскі журналіст.

— Хлопцы, а двор жа ўвесь зарос. Глядзіце, увесь у палыне. Усё вакол у палыне, — гаспадар.

— То не палын, — паправілі яго. — Чарнабыл.

— Усё роўна. Усё зарасло. Чарнабыл. Чарнабыл вакол. Касу мне, Федзя.

І пайшла каса па двары. Каса, некалі краса, а цяпер што калун. Касавішча без дзержака, без лучка, спрахла, пэўна, лопнула перавязь яго. Лучок упаў, згубіўся ў прыхлеўным смецці. Носік, зжаваны ржой, абламіўся, упаў на першым жа замаху. Але касец не звярнуў на гэта ўвагі. Працягваў касіць, і касіў хвацка.

— Вось так, вось так. Бі гадаў, трушчы іх. Ссякай галовы. Чарнабылу канец. Чарнабылу канец.

І ўсе, хто быў там, акрамя аўтара, ішлі за ім следам.

— Канец, канец.

І рвалі з рук яго касу: — Хопіць, спыніся. Пакінь і на нашу долю трохі.

— Не падыходзь, не падыходзь, — выхукваў ён у адказ. — Ногі, хлопцы, ногі беражыце. Пяты падрэжу. Дзеўкі любіць не будуць

Пасля яго касою авалодаў старшыня калгаса.

— Душа сялянская прасторы просіць. — І пайшоў. Спачатку не вельмі ўпэўнена, што адразу прыкмецілі і адпаведна пракаменціравалі:

— Сачок.

Але трохі пазней словы гэтыя прыйшлося ўзяць назад.

— Не, добра косіць, на пяцёрку.

— Зямляк, зямеля, — пачалі клікаць аўтара праекта, што стаяў у баку ад іх. — Ідзі да нас. Пакажы і ты нам, на што здольны.

Але ён пайшоў зусім у другі бок. Прэч ад гэтага двара. Недзе тут, у гэтай вёсцы, стаяла і яго хата. Чарнабылам быў парослы і яго двор. Хата, у якой ён нарадзіўся. Але ён не помніў яе. А карцела да слёз знайсці тую хату.

Хата з'явілася перад ім як з казкі, нібыта са сноў яго выйшла. Толькі ўсё ж ён не быў упэўнены, што гэта іменна яго хата. Але калі яна прыйшла да яго, сама

прыйшла, значыцца, яго. Ён сеў на лаўку. І тут перад ім зноў апынулася пчала. Ці то тая самая, з двара вадзіцеля, ці з яго ўжо двара, што іменна яго і чакала. Ён не ведаў. Пчала і пчала, як літая куля. Ён зноў пацягнуўся да яе рукою, але зусім не таму, што хацеў прагнаць, аблашчыць, пагладзіць. Пчала адляцела трохі ўбок. І ён заплакаў. Зразумеў усё, сёння, прыйшоўшы да бацькоўскай хаты, ён не знайшоў, не вярнуў яе, а згубіў. Згубіў, страціў назаўсёды. Сёння ён стаў жабраком. Больш бедны, чым самы апошні жабрак. Такі бедны, што і ўявіць сабе немагчыма. У самага апошняга жабрака ёсць усё ж радзіма, ёсць зямля, на якую ён можа прылегчы жывы і ляжа, адыходзячы ў яе, мёртвы. У яго адабралі і гэта. Адабралі тое, чаго немагчыма адабраць нават у звера, казюркі і жабы. Травінку, хвойную голку і тую выдзерлі з рота. Нічога ў яго няма і ніколі не будзе. Не можа быць. А з двара рэхам усё яшчэ гучала на ўсю акругу:

— Рубі гадаў, бі гадаў. Дзед будзе задаволены, пакасілі яму двор. Чарнабылу канец, канец. Канец.

...Не, не канец. З-за ракі, з другога яе высокага берага, глядзеў ім у вочы, стаяў і пасміхаўся, як касмічны прыхадзень, змрочны і чорны волат-саркафаг.

TERRA INCOGNITA. ЗОНА

Дзве амаль аднолькава знакавыя падзеі леглі, лічы, на адно пакаленне. Толькі знакі гэтыя, як я думаў, быў упэўнены – да шасцідзiesiąтай пераможнай вясны ў вайне з фашызмам, розныя. Вясной жа 2005-га года ўва мне нешта як надламалася. Трэснула і парвалася неяк нечакана і адразу. Недарэчна, бязглузда.

Па тэлевізары паказвалі фрагменты святочнага парад, які меўся неўзабаве адбыцца. Ветэранаў былой вайны грузілі ў закамуфляваныя пад франтавыя палутаркі, ці, як мы іх у дзяцінстве называлі, палундры, «ЗІСы» кшталту ваеннай пары. Машыны такой падробкі, такога стараннага камуфляжу і знешняга падабенства на сапраўднасць, што адразу ж мімаволі закрадвалася амаль дзіцячая нязгода і адмаўленне: хлусяць жа, маняць. Зусім жа не такія былі гэтыя працавітыя грузавікі, чорнарабочыя не толькі вайны, але і брукаваных вуліцаў нашага маленства. Зусім не такія жылі ў неастужанай і за палову стагоддзя памяці ветэранаў, майго бацькі, франтавога шофера, гэтыя рабацягі прорваў і безданяў, калдобінаў і мінных палёў, на якіх памірала іх маладосць. Самі яны развіталіся з жыццём..

Тым не менш, напаўсляпыя, увешаныя металёвай славай ордэнаў ветэраны порсценька, нават зухавата кідаліся да кузавоў сваіх падманных коней. Але толькі дасягалі, а ўжо ў кузавы іх падсаджвалі свежанькія, у трэцім тысячагоддзі выпечаныя салдацікі, іх унукі. Дзея

была кранальная, але разам з гэтым і да немажлівасці скрушлівая і сумная. Нешта перасцерагальнае дрыжліва трымцела і мігцела ў святочным дні, пэўна, ужо падбадзёраным, як каня бадзёраць перад продажам, франтавымі ста грамамі.

Нарэшце пагрузка закончылася. Ветэраны ўладкаваліся па кузавах на свежа пафарбаваных лавах. Па загадзе нябачнага камандзіра, нібы нават з неба, ад сонца, літаўрава застыглага над іх галовамі пераможным ордэнам, машыны крануліся, рушылі. Ветэраны па інерцыі, як маятнікі ўжо стомленых гадзіннікаў, хіснуліся ўперад, нібы паспрабавалі выхапіцца ў мінулае, але адразу ж вярнуліся ў свой час. І зацята застылі, шэра закамянелі маршчынамі твараў, бляклым бэзам старэчых вачэй, што ўсё ж, здаецца, калі меркаваць па мутнай слязінцы ад сустрэчнага ветру, ухапілі мінуўшчыны, а мо відушча адчулі будучае. А «ЗІСы» і палундры набіралі хуткасці і кацілі, кацілі. Наязджалі на дзяржаўную чырвань крамлёўскіх сценаў, што непадступна, з нейкай нават пагардай сачылі за імітацыяй гераічнага мінулага. Грузавікі ўсё яшчэ працягвалі рухацца, калі карцінка ў тэлескрыні раптам рэзка перарвалася і знікла. Спрэс адна толькі чорная пляма паглынула экран і схавала ветэранаў.

Я мімавалі сцэпануўся, бо падсвядома зразумеў, куды пайшлі закамуфляваныя пад Вялікую Айчынную вайну грузавікі. Куды яны звезлі тых, хто быў той вайне не па зубах. Пераможны юбілейны май узяў іх у свае абдымкі і назаўсёды схаваў у квецені садоў, што з году ў год зацвітаюць такой парою. І хаця гэтая спрадвечная славянская трызна, у якой бель адзенняў не толькі сімвал чысціні, але і найвялікшага смутку, непазбежная і заўсёды міласцівая, я не магу пазбавіцца ад горычы яе непазбежнасці нават і сёння. Будзённай непазбежнасці ў феерыі свята. Ці хуткага знікнення непасрэдных творцаў гэтага свята. Фонавай растваральнасці аблічча і духу.

І з таго юбілею дзевятае мая для мяне зусім не святы і чысты пераможны дзень. Занадта ўжо ў ім камуфляжна-

культывага, дзяржаўнай зададзенасці на пагалоўнае і абавязковае святкаванне. А таму залішне нікому не патрэбнай мішуры, бразготак, «бубенчыкаў» і прыкрай да шчырасці саладжавай хлусні. Хлусні ўмільна-ілжывай, як слова гонару сённяшніх правадыроў-дэмакратаў, калі яны клянучца нястомна клапаціцца аб сваім народзе, ветэранах вайны.

Бачыў я клопат гэты...

Ужо непасрэдна ў пяцідзесяты юбілейны ранак свята Перамогі. Ветэранаў збіралі за святочны стол на цэнтральнай сялібе даволі заможнай гаспадаркі — немажнныя сабе такога не дазваляць, і ветэраны іх — сіраты. Ісці амаль ад канца вёскі, дзе жыў адзін з ветэранаў, да стала з прысмакамі было каля кіламетра. І трэба ж — Бог ці д'ябал выперлі мяне на вясковую вуліцу акуратады, калі на асфальт ступіў і мой сусед-ветэран. Ён быў наперадзе мяне метраў сто-сто пяцідзесят. Я палічыў, што гэтага дастаткова, каб дадыбаць яму да павароту і далучыцца да іншых, а мне непрыкметна праслізгнуць да лесу.

Так напачатку, здаецца, усё і складалася. Былы вясковы настаўнік беларускай мовы, партызан і франтавік узяў старт даволі жвава: на чатырох жа быў нагах, што конь.

Спорна і строга пацюкваючы двума кіёчкамі аб асфальт, паспяваў падцягнуць адну нагу, услед прашморгнуць другой, і падтрымаць сябе з бакоў кіёчкамі. Але паступова хада яго рабілася ўсё больш і больш маруднай, і мне ўперад было непраходна, я не мог у такі дзень параўняцца з ім, між іншым хітнуць галавой і проста так разысціся. Ён быў хаця і амаль непрабіўна глухі, але вельмі гаваркі, прыніжаны і прыгавораны, пэўна, да маўчання сваімі ж хатнімі. І я баяўся лішні раз нагадаць яму пра гэта, абразіць спачуваннем. На адно толькі пазнаванне мяне яго запаленымі напаўз'едзенымі вяскавай катарактай вачамі ён мусіў бы затраціць не менш як паўгадзіны.

Збочыць мне не было куды. Вуліца — праменькая, як

адшнураваная дарога ў светлую будучыню. Прамая, з абодвухбакоўукрытаянадзейныміплатамі. Аднымсловам — нявыкрутка, поўная і безнадзейная. Зняважлівымі, што я ні зрабі, былі б і мой стан і адчуванне, і паводзіны мае. І ўва мне ўсё больш абуджалася і мацнела абурэнне і адчуванне бездапаможнасці за нягегласць і здзек з гэтага ветэрана, які мо не разумее і сам гэтага здзеку, з беларускай настырнасцю цягнуў на старым сваім пінжаку дзяржаўныя ўзнагароды на дзяржаўную ж урачыстасць.

Ён ішоў да гэтай урачыстасці разлічана эканомна: ні направа, ні налева не паварочваючы галавы і не азіраючыся. Толькі часта спыняўся, падаючыся ўсім тулавам наперад, налягаючы і спадзеючыся не на свае ногі, а на выстаўленыя перад сабой вішнёвыя, як два струмені крыві, кіёчкі, крыху ўзняўшы галаву, вокам вымяраючы, колькі яму трэба яшчэ прайсці. Пражыць, каб агораць гэты святочны шлях — пяцьдзясят-сто метраў ці то да магілы, ці то да стала з апошнімі мо ў яго жыцці наркомаўскімі, колісь наркомаўскімі, а сёння з вялікага клопату і любові да яго ахвяраванымі яму з панскай рукі і панскага стала ста грамамі.

Стоячы на асфальце перад бязмежнасцю неба і сонца, пад гукамі, што ўжо спрабаваў гундзець аркестр з асвечаных золатам сонца фанфараў, ён нечакана як ажыў, выструніўся, нібыта перад атакай, апошнім рукапашным боем.

Такім ён і застаўся ў маёй памяці — праз тры дні пасля афіцыйных урачыстасцяў ён памёр. Па ўсім, да апошняй хвіліны захоўваючы ў сабе салдата, працягваючы ваяваць. Таму што нічога больш узнёслага і светлага ў яго жыцці не было. Вось толькі вайна гэта надта зацягнулася — больш чым на паўстагоддзе пасля яе пераможнага заканчэння. І хто ведае, мо на такі ж век яшчэ і наперад, пакуль яго не пахаваюць, і ў той зямлі, у якую яго пакладуць, не спрахне яго памяць і вялікая крыўда пераможца за тое, што вось так ён вымушаны жыць і мучыцца, сплаціўшы Айчыне крывёю за неба

і сонца, пад якімі павінна была раскашаваць яго хата пасля вайны і Перамогі.

Але другая сусветная, Вялікая Айчынная вайна непрыкметна, здаецца, вырадзілася ў трэцюю — у вайну салдата са сваёй Айчынай. І зусім не па віне салдата. Так зноў пажадалі яго айцы-камандзіры, узбуджаныя імпатэнцыяй сваёй уладнай, кіруючай бяздарнасці і бездапаможнасці. Пакупаўшыся, адмыўшы сябе ў рэках салдацкай крыві, яны нічога той крыві, бойні крывавай не могуць супрацьпаставіць, апроч імі ж народжаных міфаў. Нічога няздольны даць салдату ні ў будзённым яго шэраговым жыцці, ні ў яго пошуках набыцця ў ім Боскага, падмяніўшы, пазбавіўшы сэнсу яго існаванне сваёй асабістай велічнасцю і правадырскай геніяльнасцю. Яны не прыдумалі нічога лепшага, як прызначыць ветэрану адзіны дзень у годзе для вартага яго подзвігу і існавання на зямлі. І нават у той дзень ён абязножана стаіць пасярод вясковай вуліцы, убогіх хат, якія пазачасна згодны пайсці ўжо на той свет і таму саромеюцца самі сябе, бляклых зорчак на вуглах; таго, што неспадзявана затрымаўся тут, як і сам ветэран, прыніжаны і абражаны, так і не зведаўшы міру і дабрабыту на гэтым свеце.

Адзіны дзень году абгортваюць бліскучымі фанцікамі дзяржаўных сцягаў і гербаў, лічы, сапраўдны алмазны россып салютаў, зводзячы інваліднае, інфарктна-інсультнае войска ў міфічны свет, што ствараюць і культывуюць яны ж, уладары, сярод свайго ж народу. Таму што баяцца дзённага святла і яснасці, таму што і генералы трызняць наяве, сняць крываваых хлопчыкаў. Хлопчыкаў, якіх яны прыгаварылі да пагібелі. Баяцца іх ненароджаных дзяцей і ўнукаў, а раптам ды яны падымуцца, паўстануць з таго свету. Куды тады падзецца генералам, палкаводцам, правадырам і павадырам. Таму яны і твораць істэрыю святочнасці, маючы на ўвазе пры гэтым толькі сябе. Прыкідваючы да сваіх плячэй пагоны генералісімуса, пазіраючы на ўсё толькі праз прораз прыцэлаў.

Ці не таму, ці не пратэстна курчыцца і ўціскаецца пад гэтымі позіркамі свет і апошнім часам даволі прыкметна рудзее, карычневее. Свет абвалаквае амалоджаны, свежа брытагаловы фашызм. Рудзеюць, баючыся ў гэтым прызнацца нават сабе і тыя са сталых людзей, што знешне, здаецца, безумоўна адмаўляюць карычневай чуме. А з генералаў большасць такіх, што карычневымі і нарадзіліся. Такая іх знакавая сутнасць – сутнасць якой бы там ні было вайны. І, галоўнае, з чаго яна складаецца, заўсёды былі і будуць — кроў, хлусня, міф.

Менавіта на такім падмурку ўзышла і вырасла і наступная знакавая падзея адыходзячага дваццатага стагоддзя. Увабраўся ў сілу і ўвайшоў у кожную нашу хату зусім не каляднай казкай, чырвонашчокі і радасна абнадзейваючы будучае чалавецтва міф дваццатага стагоддзя — мірны атам. І як пры ўсёй рознасці, процілеглай, здавалася б, знакавасці паядналіся ў нашым жыцці гэтыя дзве падзеі: пераможная вайна і чарнобыльская катастрофа, якімі адзінымі і арганічнымі былі яны ў плыні няшчасцяў, бедаў і пакутаў, што спасціглі не толькі нас, але ўвесь свет, планету нашую.

Я дакладна не магу прыгадаць зараз, колькі загінула людзей на палях другой сусветнай вайны. Дакладная ж колькасць былых савецкіх грамадзянаў, што пайшлі ў *terra incognita* — і сёння *terra incognita*. Нібыта іх і не было, нібыта яны ніколі не выходзілі з касой на сенажаць, не стаялі за плугам на сваіх палетках. Афіцыйна лічыцца — загінула 28 мільёнаў чалавек. Неафіцыйна, па падліках і неаднаразоваму сведчанню былога члена Палітбюро А.М.Якаўлева — сорак мільёнаў. Амаль столькі, колькі жыве на Украіне. Па першапачатковых звестках і таксама неафіцыйных дадзеных, чарнобыльская катастрофа тычылася непасрэдна сямідзесяці мільёнаў чалавек. Але пазней гэтая жахлівая лічба значна павялічылася: чарнобыльскі выкід накрыў тэрыторыю, дзе пражывае больш паловы насельніцтва былога СССР. Яго наступствы адчулі ў Францыі, Германіі, Вялікабрытаніі, Швецыі, Польшчы, Балгарыі, Аўстрыі, Грэцыі.

Вакол Чарнобылю столькі ж, як і вакол вайны, дзяржаўнай хлусні, лапшы. І такі ж напрацаваны за гады сацыялізму стэрыятып мыслення, паводзінаў і дзеянняў. А праўдзівей, бяздзеяння.

Як той ветэран, што нядужна застыў пасярод вясковай вуліцы, абапіраючыся на вішнёвыя кіёчкі сваёй памяці, я прыгадваю бездапаможныя, малітоўна слёзныя вочы кароў, якіх ратавалі ад мірнага атаму. Эвакуіравалі ў першыя ж дні пасля катастрофы з чарнобыльскай зоны. Іх жывёльнае нутранае мыканне гучала ці не на ўсё Палессе. Я чуў яго на станцыях Рэчыца і Калінкавічы, жахаўся, яшчэ не ведаючы, што гэта я, чалавек, пакінуты на волю лёсу, павінен так вантробна галасіць. Улада выраклася гэтага чалавека, аддала яго смерці, ратуючы наперад усяго жывёлу. Чалавек быў танней і больш непатрэбны, чымсьці жывёла. І каровы аплаквалі гэтага чалавека і, як сёння думаю, і саму гэту быдлячую ўладу, таму што ўладарыць ёй заставалася крыху больш за пяць гадоў.

Гэтаксама ж вантробна раўлі каровы, сведчаць жыхары былога Царыцыну, а потым Сталінграду, а яшчэ потым — Валгаграду — якая пакручастая дарога гісторыі, і да чаго ж крывавыя вехі яе. Справа была ў Сталінградзе. Фашысты падышлі да яго сценаў, горад быў ужо амаль згодны здацца. Насельніцтва было прыгаворанае да голаду, холаду і няславы людзей другога гатунку — плену і акупацыі, кінутае як смецце і непатрэбства. Улада была занятая жывёлай, і жывёла ішла па ўскраінных вуліцах Сталінграду такой няспыннай плынню і так шчыльна, што не вытрымлівалі і рушыліся тэлеграфныя і тэлефонныя слупы, рвучы сувязь з усім свабодным і цывілізаваным светам.

І гэтую адсутнасць цывілізаванасці, парушанасць зваротнай сувязі ўлады і народу найлепш за ўсё і прадэманстраваў свету Чарнобыль. Гэта з'явілася і адной з прычынаў развалу адзінага і магутнага Саюзу, развалу імперыі, што на самым пачатку і да скону была terra incognita для народу, а часам і для самой улады.

Terra incognita, адна шостая частка сушы планеты, што падобна Атлантадзе, патанула ў міфах, якія ствараюцца без канца і меры і больш дылетантамі і невукамі.

Чарнобыль дапамог развітацца з большасцю савецкіх стваральных міфаў, як між іншым дапамагла зрабіць тое ж самае і Вялікая Айчынная вайна, у якой далёка не ўсе ішлі ў бой за Радзіму і Сталіна. Мой бацька казаў мне, што ён ваяваў за тое, каб не было калгасаў.

Чарнобыль адкрыў спавіты таямніцай сапраўдны твар улады, што на самой справе прыналежала ўжо іншаму свету. Агаліў, пазбавіў святочных адзенняў мірнага атаму. Зусім не мірны, пульхны і лагодны, яго выскал хіжа прабліснуў яшчэ на самым пачатку пяцідзясятых гадоў. І зноў жа гэта было ў непарыўнай звязцы з ваеннымі і вайной, генераламі, якія праглі бачыць свет толькі ў галіфе і з дзяржаўнай кукардай замест мозгу.

Як распавёў мне адзін са старшыняў спажыўсаюзу на Гомельшчыне, даследуючы дакументы завозу хлеба ў вёскі раёну ў мінулым, ён нечакана выявіў адсутнасць на сёння некаторых населеных пунктаў. Амаль па Дастаеўскаму: Савецкая ўлада вазіла-вазіла туды хлеб, а неяк цудоўным ранкам узяла ды і не павезла. Бо не было куды везці, палешукі, па ўсім, так наеліся, што адразу ж і назаўсёды зніклі. З геаграфіі раёну былі выкрэсленыя назвы іх вёсак. Знікла неабходнасць везці туды... хлеб.

Усё адбылося як у старым чарнобыльскім анекдотце пра мужыкоў, што выправіліся на рыбалку на Прыпяць. На пад'ездах да ракі пачалі пытаць дарогу. Іх скіравалі такія ж, як і яны, рыбачкі — ужо з уловам і за чаркай. Паказалі дарогу, але папярэдзілі: «Не едзьце вы туды, у іх там гэтай начы нешта ё.....» Вось так нешта грывнула і напрыканцы пяцідзясятых гадоў на Палессі. І вёскам, што месціліся ў тым раёне, хлеб ужо быў без патрэбы.

Пра падзеі таго часу недзе блукае сёння сакрэтная ці напайсакрэтная брашурка. Я ўжо выйшаў на яе след — чытаць тую брашурку, ведаць праўду дазвалялася толькі на ўзроўні сакратара абкому партыі — выйшаў, але астыў. Не патрэбны мне і не цікавы дзяржаўныя

сакрэты. Няхай усцешваюцца імі дзяржаўныя людзі, што як на седалах сядзяць на іх і гадзяць.

Тайны і сакрэты дзяржаўнага кшталту, што прыадчыняюцца сёння, таксама да краёчку поўныя хлусні. Таіліся ж і хлусілі не толькі іншым, але і самім сабе, часу. Пра адну з такіх надзвычай сакрэтных праўдаў прагаварыўся ў сваіх успамінах былы сакратар ЦК КП Беларусі, у час вайны – начальнік штабу партызанскага руху П.К.Панамарэнка. Ён дакладаў Сталіну аб выніках рэйкавай вайны ў тыле немцаў. Гаварыў пра кіламетры і кіламетры разбуранага чыгуначнага палатна, аб колькасці цягнікоў і паравозаў, пушчаных пад адхон – сёння ўжо амаль увесь свет ведае пра тое, што па Беларусі за гады вайны было знішчана столькі паравозаў, колькі іх на той час не мелася ва ўсёй Еўропе.

Якраз тут, з нагоды гэтых паравозаў і рэк хіжа выбліснуў шкельцамі пенснэ з-пад локця Сталіна Лаўрэнцій Берыя:

— А хто лічыў гэтыя рэйкі і паравозы? – спытаў ён у Панцеляймона Кандратавіча.

Панамарэнка, пэўна, праўдзіва напісаў пра гэта ў сваіх успамінах. Але і тут цэнзура вымарала гэтыя радкі з часопісу «Нёман».

Вось таму мне і замінаюць, адварочваюць мяне сучасныя партыйныя летапісы, як і летапісцы. Цяпер куды больш значная, важкая і дакладная не афіцыйная праўда, а на першы погляд, здавалася б, чысты домysel, міф і паданне, перапляценне праўды, фантазіі і фантасмагорыі, што сыходзяць не з высокіх кабінетаў, а непасрэдна з гушчыні народнага жыцця. Хаця, трэба адзначыць, гэтай зброяй, разлічанай на прыдуркаў дэзінфармацыяй, даволі паспяхова сёння карыстаюцца афіцыйныя ўлады і падначаленыя ім так званыя сакрэтчыкі. Прыстасоўваюцца да новых умоваў існавання, таму што фантасмагорыя сёння ўвогуле ці не адзіны з галоўных і вызначальных жанраў не толькі і не столькі літаратуры, як самога жыцця. Бо голай праўдай, як і вытанчанай наймудрагельнай хлуснёй набягаючы

дзень не адчуць, не зразумець і не растлумачыць, як не ахапіць і не зразумець нават самы маленькі вар'яцкі дом ці дурноту адзінага асобнага чалавека, нічога не кажучы ўжо пра раз'яднаньня ці аб'яднаньня краіны.

Да чарнобыльскай трагедыі заставаўся яшчэ роўна тыдзень. А прадчуванне бяды ўжо навісла над Палессем. У Жыткавіцкім раёне на Гомельшчыне ёсць вялікая вёска, мястэчка, можна сказаць, — Ленін, што ў свой час было нават райцэнтрам, межаваўшым да 39-га года з панскай Польшчай. І як сцвярджаюць старажылы, менавіта пагранічнікі Ленінскага атраду ў суполцы з іншымі сабралі грошы і справілі першы на Беларусі помнік правадыру сусветнага пралетарыяту.

Прыгожа, сімвалічна. Але больш падобна на той жа афіцыйны міф. Мястэчка Ленін ніколі ніякіх адносінаў да правадыра не мела, як мовіцца, іх там і блізка не стаяла. А існавала хутчэй за ўсё нейкая невядомая Лена, а мо і яшчэ прасцей — лягота, гультаі, і гультайства там першым атабарылася.

Але справа не ў этымалогіі, хаця, хаця... Яшчэ за сем дзён да катастрофы на АЭС з ракі Случ, прытоку Прыпяці, што працякае міма мястэчка Ленін, выйшлі ракі. У нядзельку, надзвычай цёплы і ласкавы вясновы дзень ледзь не самыя старажытныя жыхары вады пакінулі яе. Кінулі-рынулі свае норы-хаты і сканалі на жоўтым рачным пясочку, на ўгрэтым і даўно ўжо перасохлым беразе мора Герадота. Першыя чарнобыльскія бежанцы.

Ад гэтага можна было б і адмахнуцца — плёткі. Але я сам быў сведкам, як у той жа цёплы святы дзень, каля той жа ракі Случ, але ўжо пры самым яе ўпадзенні ў Прыпяць, двое маіх суседзяў, браты-ўкраінцы Саенкі бегалі па беразе з вёдрамі і збіралі ракаў, што поўзалі з рачных глыбіняў. Падышоў да іх, падзівіўся на дзівадзіўнае. Ракі былі вялікія, рослыя і ўсе блакітныя, што вадзіліся толькі ў Прыпяці, у блакітных глінах.

Зыход ракаў адбыўся да Чарнобылю яшчэ, роўна за тыдзень да падзелу беларускага жыцця на чыстае і нячыстае — стварэння зоны.

А цяпер што тычыцца непасрэдна гэтай зоны. Яна з першых жа дзён хапілася гарэць. Па сведчаннях леснікоў, лясы загараліся квадратамі і адразу з чатырох канцоў — вуглоў квадрату. І падпальшчыкаў не было. Прынамсі, ніводнага з іх не ўдалося затрымаць, застукаць на чорнай справе. Падпальвалася само, гарэлі лясы, выгараджаная захаваным на армейскіх складах з часоў вайны калючым дротам зона.

Заканчваючы сумную беларускую ленініяну, думаю неабходным дадаць, што для перасяленцаў-чарнобыльцаў пад Ленінам быў пабудаваны пасёлак. Але толькі бежанцы ўлезлі ў новыя хаты, як высветлілася: жыць у іх немагчыма, і людзям трэба зноў адтуль высяляцца, ісці ў белы свет, як у капеечку, як некалі тым жа ракам: радыяцыя, радыеактыўная пляма.

А ў самой зоне і на тэрыторыі, што непасрэдна прылягае да яе, размежаванай яшчэ задоўга да белавежскай змовы, перад дэмаркацыйнай лініяй для людзей, звяроў і гадаў, блукалі два ласі — лось і яго ласіха. Трагедыю гэтай раз'яднанай зямлі, вымушанай жыць па розныя бакі зоны, калючага дроту, паведаў мне ляснік. Я доўга хаваў яе ў сябе, спадзеючыся нешта зрабіць з гэтага самастойнае. Але баюся, што ўжо перанасіў і перахадзіў. Вельмі ж у зменлівым свеце і часе мы жывем, што апярэджваюць нашае жыццё час і нават нашы думкі. Мо якраз таму мы сёння, губляючы ў сабе чалавека і чалавечнасць, сентыментальнай слязой на блакіце вока, знявечанага часам, пачалі ўпадаць, больш прыкметна спачуваць братам нашым меншым. Звяраючы самі — палюбілі звера вакол нас, а мо адчулі і палюбілі звера ў сабе і звярнуліся да яго, упалі ніц перад ім, молячы аб уз'яднанні так імгненна страчанага, забытага ўчора, аб вяртанні ў далёкае сваё натуральнае колішняе. Гісторыя з сахатымі мо і ёсць сведчанне звернутае у нікуды, у незваротнасць нашага запозненага малення.

Па першым часе існавання зоны лось з ласіхай не вельмі смуткавалі і наракалі на калючы дрот, што развёў іх па розных суверэнных дзяржавах. Неба было адно,

трава таксама, а палізацца, прынаровячыся можна было і праз калючку. Але прыспеў час гону. А гэту справу праз калючку ўжо не зробіш, хаця ўсё было як і тады. Ні колбаў з прабіркамі, ні клонаў і кланіроўшчыкаў з месіянскім выразам твару. Ласіха выкапала сабе каля памежнага слупа шлюбны ложак, на якім яна, стоячы на каленях, магла прыняць лася. Але, хай будзе пракляты той, хто вынайшаў для чалавека і звера гэтую калючку, здольную скасаваць нават асвечанае небам і сонцам шлюбнае таемства, звесці яго да брыдоты і згубы.

Лось з ласіхай не па адным кругу абеглі ўздоўж калючага дроту шматкіламетровую зону. Прарыву і пралому нідзе не было. Толькі каля шматлікіх могілак, у краіне мёртвых, пад самым нізам калючкі меліся невялічкія падкопныя лазы. Але служылі яны бесцялесным нябогам, што назаўсёды супакоіліся ва ўлонні сырой маці зямлі і амаль такім жа супакоеным дзядкам і бабулькам, якія самі не ведаючы з якой нагоды затрымаліся на белым свеце. Затрымаліся і ў гадавіну Чарнобылю, што больш прыпадала на Благавест, Пасху і Раданіцу, валюхаліся, паўзлі да любых ім на гэтым яшчэ свеце нябожчыкаў і слёзна прасіліся, пыталіся ў іх: а чаму мы так затрымаліся, калі вы ўжо нас прыбярэце. Ласю з ласіхай іх лазы былі непрыдатнымі. І яны вярнуліся да шлюбнага ложку, падрыхтаванага ласіхай.

Ласіха заняла яго. Лось стаў на дыбкі, бежкі, з разгону тыцнуўся перадам ў калючку, але тая спружыніла і адкінула яго назад. І лось паслухмяна рушыў назад. Але, адышоўшы, колькі яму здалося трэба, развярнуўся і зноў ускінуў гарбаносую галаву да неба, ускapyціў, раздзёр травяную плоць зямлі. Угнуўся і галопам пайшоў на дрот. Абрынуўся на яго зноў усім целам, уціснуўся спрасаваным да жалеза камяком мышцаў.

І так раз, другі, трэці, але дрот, выраблены для падатлівай плоці чалавека, правераны і абкатаны на ёй ужо ў дзвюх сусветных войнах быў трывалы, прыдатны для забойства, умярцвення плоці і звера. І тады ўзнялася са свайго шлюбнага ложка ласіха. І яны абодва, мо і

адначасова абрушыліся на пазначаную атамам зямлю, паліваючы д'ябальскую яе брыдоту і поскудзь сваёй парнай крывёю і гарачым насеннем маючага быць, але так і не адбыўшагася жыцця.

Так, ляжачымі адно на адным, страціўшымі жывую пругкасць, ужо задубелымі і знайшоў іх ляснік. Калючку яны ўсё ж праламалі. А на большае не хапіла сілы. І гэтая сямейная звярыная пара, што загінула ў час вяселля, няскораная зонай, пайшла, вырвалася на волю, хаця і ў нябыт, назаўсёды звязалася ў маёй свядомасці з ветэранам-франтавіком на вясковай вуліцы, якая вяла да фіесты, да свята. Іх аднолькава апаліла і знявечыла вар'яцтва эпохі і чалавека. Вар'яцтва чалавека перадалося зверу. А мо і наадварот. Да развалу, да развядзення па суверэнных кватэрах СССР заставалася пяць гадоў. Містыка? Пачатак летапісу Вар'яцтва?

Апошнім часам, па сведчанні спецыялістаў, рэзка павялічылася шаленства сярод жывёлы і людзей. Іншым разам мне здаецца, што гэта зона плодзіць, нараджае непазнаны яшчэ чалавекам свет. Пакутуюць шаленствам у асноўным дзікія звяры. Лес пастаўляе ашалелых ліс і ваўкоў, яны імкнуць да чалавека і перадаюць сваю хваробу хатнім жывёлам, а тыя ўжо дзеляцца з чалавекам.

Неяк, у чарговы раз наведваючы захопленыя радыяцыйнай землею ў нараўлянскім Надпрыпяцці, убачыў па дарозе ліску. Я яшчэ здзівіўся, якая ж яна аблезлая і худая. Яна даволі доўга бегла наперадзе машыны, нібы заманьвала. Уражанне, што яна заманьвае, узмацнялася яшчэ і тым, што ліска ўвесь час пакручвала галоўкай, нібы азіралася і запрашала рухацца за ёй. І я вельмі ціха не менш за паўкіламетра ехаў за ёй. Надумаў ужо выбегчы з машыны і прагнаць з дарогі, скіраваць у лес – ці мала благіх людзей ходзіць па зоне. Але прыглядзеўся і ўбачыў, што ліска неяк дзіўна прыпадае на пярэднія ногі, завальваецца, віхляе задам. Убачыў на востранькай яе пысе сліну і пену. Зразумеў – ліса хвора на шаленства. Вымушаны быў спыніцца і выйсці з машыны. Мяне ванітавала.

Але што гэта ў параўнанні з галоўным падарункам «мірнага атаму» дзецям, што ўжо ён паспрыяў ім, то паспрыяў. У 2000-м годзе Генеральны сакратар ААН Кофі Аннан пісаў: «Дакладная колькасць ахвяраў, можа, ніколі не стане вядомай. Але тры мільёны дзяцей, якія патрабуюць лячэння, ...даюць нам уяўленне аб тых, хто можа сур'ёзна захварэць. Багата хто з іх памрэ пазачасна. Няўжо мы дадзім ім жыць і паміраць з думкай, што свет безуважны да іх бядотнага стану?»

Дадзім. Безуважны. Намі гэта пройдзена ўжо, вядома па сотнях і сотнях тысячаў, мільёнах смерцяў нашых дзяцей. І няма чаму тут здзіўляцца. Мая родная сястра пасля смерці маці запаўзла ад вайны пад печ і замерзла. І слязінка назаўсёды прымерзла да яе ўжо мёртвых шчок. Ці не здаецца ж вам, што нешта падобнае паўтараецца і сёння. Па словах акадэміка РАН Яблакава, «у паўднёвых, асабліва пацярпелых раёнах Гомельскай вобласці здаровых дзяцей няма ўвогуле. Разумовае іх здароўе – самая вялікая праблема сёння.»

Паўсюдна на забруджаных тэрыторыях выяўлены імунадэфіцыт чалавека, што атрымала сёння назву — чарнобыльскі СНІД. Падобна, парушаны сам генетычны код чалавека. Узрастае колькасць мёртванароджаных дзяцей, дзяцей з сіндромам Дауна, хворых на шызафрэнію. Гэта зонная дэбілізацыя, прыдуркаватасць спасцігае, гоніцца і за чалавекам здаровым, нязонным, перадаецца навакольнаму свету — фаўне, флоры, дае штуршок шматлікім мутацыям і мутантам...

Так, браты нашы меншыя, дзікія звяры і тыя, якіх мы прыручылі, узялі на сябе вар'яцтва чалавека і не вытрымалі высокай ступені яго ўтрапёнасці. Мне давялося быць у зоне, ужо непасрэдна за калючым дротам у дзень трагічнай і пазачаснай смерці акадэміка В. А. Легасава. Брагіншчына, чарнобыльскае дуброўнае прадзonne было засланае суцэльным дываном вясновых сціплых пралесак, як перакулены на зямлю чысцюткі ў такую пару блакіт нябёс. У марнасці зразумець гэта абрушанае з нябёс блакітнае дабрадзеяства, у журлівым

сузіранні гэтай запозненай літасці прыроды і заспела мяне паведамленне аб заўчаснай смерці абаронца і ратавальніка гэтага кутка найцудоўнай зямлі, пра якую самі праектанты атамнай станцыі нібыта ўсклікнулі: «Што ж вы раней нам гэту спрадвечную красу не паказалі, чорт з ёй, з гэтай атамнай станцыяй, мы б уваткнулі, прывязалі гэтага прыхадня ў зусім іншым месцы!»

Але думаў я на тую хвіліну пра іншае. Узгадвалася, як Легасаў гаварыў, што ў чарнобыльскай зоне яго больш за ўсё ўразілі паводзіны сабак і чалавека. Прыручаныя чалавекам, які здрадзіў, пакінуў у зоне, сабакі, убачыўшы людзей, з усіх ног радасна беглі да іх, адразу ж дараваўшы здраду. Людзі ж уцякалі ад сабак, баючыся радыяцыі.

Гэтай паўторнай здрады сабака чалавеку ўжо не дараваў. Наведваючыся пасля смерці Легасава ў зону, даводзілася чуць пра тое, як гэтыя пакінутыя сабакі эвалюцыянавалі ў здзічэнні. У апусцелых і бязлюдных чарнобыльскіх вёсках, у нежыццё зонных хатаў знайшлі сабе прыстанішча, логвішча. Зона, пазбаўленая чалавека, была ім роднай. Сабакі вельмі хутка распладзіліся на самоце, і было іх столькі — не менш, чымсці ваўкоў адразу пасля вайны, калі яны тлусцелі на крыві і смерці і парадніліся з пакінутымі фашыстамі здзічэлымі чорнымі нямецкімі аўчаркамі. Зонныя сабакі збіліся ў зграі і зграямі выходзілі на паляванне, не абмінаючы пры гэтым і чалавека.

І падшыванцы з вёсак, набліжаных да зоны, з асаблівай цікавасцю прыглядаліся да зонных сабак, маючы да іх свой інтарэс, вялі на іх сваё паляванне. У вёсцы пры добрым лесе заўсёды была праблема прыдбаць хаця б крыху пароднага сабаку. Чарнобыль жа — ці не адзіная заслуга катастрофы, калі так можна сказаць — адрадзіў на Палессі, даў волю памнажацца ўсякай дзічыне, зверу і птушцы лясной. Так жыхары маёй роднай вёскі Вільча, што на Случы пад Прыпяццю, ужо адвыклі ад клічу жораваў. А пасля Чарнобылю жалобны іх голас на паплавах над вадой і ляшчынай загучаў зноў.

Павялічылася колькасць касуляў, ласёў, кабаноў, і хаця ўсе яны ўжо незваротна і смяротна акляймёны Чарнобылем, прызонныя людзі плявалі на гэтае кляймо. Запал здабывацельства, палявання, хіжай сквапнасці не толькі адна з самых адметных і старажытных праяваў чалавека, але і галоўная яго асаблівасць. Яго ненажорнасць куды больш моцная за звярыную.

І вясковыя падлеткі таксама зграямі, як і зонныя сабакі, выходзілі паляваць на апошніх. Здзічэлыя чарнобыльскія сабакі пасавалі ім і даставаліся амаль задарма. Кароткі пошук, і адна зграя сыходзілася з другой. І тут ужо каму што накіравана. Перамагалі звычайна двуногія. Але мне пераказвалі выпадак, калі мацёрая зграя сабак да смерці загрызла хлопца.

Вось яно, шаленства і вар'яцтва ўбогасці і беднасці нашых дзён пры наяўнасці занадта ж вынаходлівага розуму свядомасці мэтаў.

Ці не з-за гэтага самагубствам скончыў жыццё акадэмік Легасаў, калі трохі агледзеўся, асэнсаваў тое, што сатворана на памежжы трох славянскіх краінаў, там, дзе яны колісь пачыналіся. Ці не бачыў, не адчуваў ён за гэтым увагуле канец так званага славянскага братэрства, твар у твар, нос у нос сутыкнуўшыся з народжаным дваццатым стагоддзем монстрам і забойцам, асэнсаваўшы дарэмнасць, марнасць намаганняў зацугляць яго, спыніць пасля таго ўжо, калі гэты монстр вырваўся з клеткі.

Калі тыгр ужо скочыў.

Скочыў дваццаць гадоў таму. Але ўсё яшчэ не прыямліўся, усё яшчэ ў паветры, у палёце. Чорнай чарнобыльскай хмарай завіс у некалі блакітным і сонечным небе. І таму мы жывем у паўзмроку, як у магіле, сонечных дзён у нашых душах сёння ўсё меней і меней. Хаця зрэдзьчасу яны ўсё ж выпадаюць. Але мы патаемна падсвядомасцю няспынна адчуваем небяспеку і пагрозу і ўсё больш глядзім не на неба, а сабе пад ногі. А вясновых хойніцка-брагінскіх пралесак на нашым шляху так мала. І мы занепакоеныя туманнасцю ўжо будучага дня, таго,

што будзе, калі тыгр дакранецца зямлі, набудзе пад нагамі глебу. Што будзе тады...

Хаця ўжо сёння, як прагаворваюцца сродкі масавай дэзінфармацыі, на Беларусі штomesяц захворвае толькі на рак крыві 100 чалавек. Багата гэта ці мала? Само па сабе пытанне блюзнерскае. А Чарнобыльская зона, тое, што там адбываецца, была і застанецца як варожая тэрыторыя ці галоўная дзяржаўная тайна на моцным дзяржаўным замку.

Пад замком, пад стражай знаходзіўся да нядаўняга часу і адзін з тых на Беларусі, хто ведае і мог бы сказаць праўду аб атамным здароўі беларускіх душ, даследчык уплыву малых дозаў радыяцыі на арганізм чалавека рэктар Гомельскага медыцынскага ўніверсітэта, прафесар Ю. Бандажэўскі. Хаця ўвогуле стан нашых душ ні для каго не з'яўляецца таямніцай – як выказаўся адзін з дэпутатаў Расейскай Думы: становішча ў краіне стабільнае, здароўе нацыі хрэновае – невядомыя, схаваныя толькі дэталі. Але і яны час ад часу з жахлівым дакорам усім нам агаляюцца і становяцца вядомымі:

– А па тэлевізары аб'явілі, што радыяцыя ў нас ужо адмененая. Чыстыя мы, чыстыя... — Гэта гучала мінулай вясной на ўсю краіну напярэдадні чарговай гадавіны чарнобыльскай трагедыі. У жанчыны, што мовіла гэтыя словы, трымаючы на руках дачку, у вачах недаўменне і разгубленасць. У маці яшчэ дзве дачкі. А малодшая, што на руках, хварэе на лейкемію — белакроўе.

І гледзячы на гэта вясковае сялянскае гора, чуючы імя яго — белакроўе, не толькі зараз і тут — 1200 ж за адзіны толькі год — міжволі думаеш, што такая, пэўна, ужо доля беларуса. Лёсам, прозвішчам нарачона яму быць белакроўным. Калі ўкраінца, Кіеўскую Русь хрысцілі на Дняпры, крапілі святою вадой, то над беларусам праз тысячу гадоў здзейснілі зусім іншы абрад ужо ў нашыя дні. На Прыпяці, прытоку Дняпра, пазначылі яго мірным атамам. Так ён, пазначаны, і круціцца. Між іншым як і да гэтага: ад адной Галгофы да другой, ад аднаго крыжа да другога, ад гераізму да смерці, ад смерці да подзвігу,

і зноў да смерці. Але ад яго парой хаваюць і нават тое, што ён памёр. Яго ж уласную смерць.

«В Беларусі накоплен унікальны опыт по производству продукции в радиационной зоне», — захлынаецца ад шчасця тэлевізар, той самы, што адмяніў радыяцыю, а разам з ёй і ўсе льготы чарнобыльцам, у тым ліку і сумна знакамітыя «грабавыя», аздобіўшы гэта чарговай афіцыйнай урачыстасцю. Мінулым красавіком, на дзевятнаццатую змрочную гадавіну катастрофы на Гомельшчыне, на Палессі, пакутнікам і ахвярам трагедыі на грудзі ўсклалі вялізны рытуальны камень. Апазіцыя ў той дзень выйшла на несанкцыянаваны мітынг і на традыцыйны ўжо на Беларусі з такой нагоды хапун: амаль чвэрць мітынгоўшчыкаў была адразу ж арыштаваная. Гэта ж самае, пэўна, чакае нас і ў дзень дваццацігоддзя Чарнобыльскай катастрофы — запасайцеся сухарамі.

Сухарамі зноў жа таму, што на Беларусі назапашаны ўнікальны вопыт. І ўжо сёння відно, што над усёй краінай, як некалі над Іспаніяй, чыстае неба, праўда, зноў жа чырвона-рудаватага адцення. З усіх крыніцаў, каналаў і іншых свідравінаў, што знаходзяцца пры выкананні, заддушліва і тухла пацягнула смуродам закансерваванай да пары да часу мярцвячынай апрычніны, тхлом Лубянкі і Валадаркі, духам, што так і не выветрыўся да сённяшняга дня, трыццаць сёмага года. Так што сапраўды ў нас назапашаны велізарнейшы вопыт і жніва, і малацьбы: як паведамлілі напрыканцы ўжо гэтага года тыя ж самыя нашыя каналы і крыніцы, па восені ў нас сабраны добры ўраджай «на прежде непахотных, пораженных радиацией землях».

Праўда, крыху пазней, пэўна, добра адкусіўшы ад таго восеньскага караваю, тыя ж крыніцы прагаварыліся і паведамлілі: правяралі на радыяцыю малако кароў у Гомельскай вобласці — узровень амаль паўсюдна перавышае норму. Але гэта зусім не значыць, што ў нашым зонным жыцці нешта пераменіцца, на нашым стане, як і на ўрадавым, з'являцца экалагічна чыстыя прадукты. Прасцей замяніць ці нават зусім адмяніць

чалавека, беларуса, таго самага настаўніка, носьбіта роднага слова, каторы ў час ліхалецця, як ні дзіўна, у патрэбны час аказваўся на патрэбным месцы і, падобна Матросаву, затыкаў сваім целам дзяржаўныя дзіркі, заліваў сваёй крывёю ўсе дзяржаўныя пажары. І ацалеў, выжыў, і цяпер блытаецца пад нагамі той жа дзяржавы, таму самім лёсам прызначана яму месца – у зоне.

У атамнай зоне наваёўленага свету постсавецкага ГУЛАґу, ГУЛАґу на трывалым чарнобыльскім падмурку. У гэтай нашай зоне сёння сапраўды назапашаны ўнікальны вопыт па стварэнні, вырошчванні новага атамнага гома сапіенса. І цывілізаваны свет ніколькі не здзівіцца, калі ім будзе беларус. Бо, як было ўжо абвешчана, ён сёння ідзе невядома куды, толькі не ў цывілізаваную Еўропу. Сёння ён у зоне арэ, сее, косіць і жне.

Як паведаміў жыхарам Беларусі загадчык Рэспубліканскага цэнтру радыяцыйнай медыцыны і экалогіі чалавека А.Скрабін, у мэтах аптымізацыі радыяцыйнага кантролю мяркуецца ўстанавіць замест допуску ў 500 бекерэляў на кілаграм, які дзейнічае цяпер, нарматыў у 250 бекерэляў. Сутнасць выказвання туманная, але намер ясны: аптымізацыя па-беларуску, ці як раней гаварылі ў нас: «жджы Пятра – сыру наясіся», цяпер жа гэта гучыць яшчэ больш аптымістычна: у дзяржаўных сродкаў інфармацыі лапшы для народу дастаткова.

Народ паслухмяна глытае гэтую лапшу, вушэй нават не паспявае мыць. І што не вельмі ўжо зразумела, у сваёй апантанасці і зоннай ачмурэласці ніяк не супакойваецца. Пратэстуе насуперак біблейскаму: загадана ж вам — супакойцеся.

Пратэстуе ў адрозненне ад прыміраных рытуальнымі ўрачыстасцямі і фанфарамі святочных парадаў ветэранаў, што дабываюць на гэтым свеце апошнія дзянькі. Гэтыя ўжо супакоіліся, а тыя, хто прайшоў праз зону, усё нечага дамагаюцца і патрабуюць. Яшчэ толькі прыступаючы да гэтай тэмы, я сумняваюся: ці варта звязваць Вялікую Айчынную вайну і ваенных з Чарнобылем. Але вось што мяркуе і гаварыць пра гэта акадэмік А. Яблакаў:

«Пад ціскам ваенных і атамнай індустрыі ацэнку ўплыву радыяцыі (як і разлік рызыкі і захворванняў) прынята абгрунтоўваць па дадзеных аб наступствах атамнай бамбардзіроўкі Хірасімы і Нагасакі. Гэтыя дадзеныя былі сфальсікаваныя...

Трагічным чынам гісторыя паўтарылася і з Чарнобыльскай катастрофай. Тут ужо не акупацыйныя (маюцца на ўвазе не амерыканскія. – *В. К.*), а ўласныя ўлады прымалі жудаснае рашэнне засакрэціць абставіны і наступствы катастрофы. І свядома сфальсіфікавалі медыцынскія запісы».

Афіцыйнае абылганне, хлусня аб Чарнобылі — гэта справа не толькі саюзу ваенных і атамнай індустрыі, але ўдзел у гэтым сусветнай арганізацыі аховы здароўя, якую МАГАТЭ, абапіраючыся на пагадненне паміж імі ад 1959 года, вымушае ўзгадняць з тым жа МАГАТЭ сваю пазіцыю. І дзе і як у атачэнні, татальным панаванні ў СМІ такога лобі захавацца і захаваць голас чалавеку.

З году ў год абвясчаюць калектыўную галадоўку былыя ліквідатары, не нашы, расейскія, нашыя не галадоўць.

Напісаў я гэта і засумняваўся. Не можа такога быць, каб вылучыліся. Рашыў удакладніць. Вылучыліся, ды як яшчэ. Нашыя галадоўкі і пратэсты з адметным нацыянальным прысмакам, адметнымі выключнымі водарам і афарбоўкаю. У Калінкавічах напярэдадні 19-й гадавіны Чарнобыля пайшоў на галадоўку пяцідзясяцігадовы старшы лейтэнант запasu, інвалід другой групы Васіль Сільверст: Міністэрства аховы здароўя адмовілася прызнаць сувязь паміж яго захворваннем і інваліднасцю з ліквідатарскай дзейнасцю падчас чарнобыльскай аварыі. Праз месяц таго ж года галадоўку аб'явіў Сяргей Мурашка, якога за спачуванне пацярпелым ад аварыі на АЭС — удзел у акцыі «Чарнобыльскі шлях» — выключылі з Жодзінскага палітэхнікума. У знак салідарнасці з ім пайшлі на галадоўку Алесь Вінаградаў і Яўген Ваўкавец — актывісты незарэгістраванага руху «Малады фронт».

Дваццаць гадоў таму мы бачылі іх твары з экранаў

тэлевізараў, поўныя жыцця і бадзёрасці, сапраўднай крыві, а не белай. Угледзьцеся ж у іх твары сёння. І патрабаванні іх да тых, хто, лічы, падманам — атам жа мірны, не страшней за звычайны рэнтген зуба — паслаў і асудзіў на марудную, зацяжную і таму, крый, Божа, усіх пакутлівую смерць. Але на гэтыя пакуты і смерць сваю яны не надта наракаюць — ёсць усё ж нешта ў нас ад першабытнага чалавека, жывёлы яшчэ: безумоўнае падпарадкаванне лёсу, злой чужой волі і сіле. І таму няма ў іх пратэсце ні лютасці і ненавісці, агрэсіі, прэтэнзіі на нешта звыш-звыш. Яны прагнуць не прыстойнага нават жыцця — вартай чалавека на вачах блізкіх смерці, таму што ведаюць прысуд. Але ім адмаўляюць нават у гэтым.

Такія сёння, як нам усё жыццё ўбівалі ў галаву, два бакі аднаго медаля: медаля за бой, медаля за працу. Баюся, што сёння гэта і ёсць наша *terra incognita*, а для ўсяго цывілізаванага свету — сапраўдны твар нашай улады, яе лік, яе мурло на дзяржаўна-адлітым ці адштампаваным медалі. Тэгга *incognita* нашага сёння, падобна, і заўтра зоннага жыцця, нашай улады. Кошт нашай мудрасці і гераізму, заключаных пад калючы дрот.

На зыходзе другога тысячагоддзя Чарнобыль не толькі агаліў, сарваў, здэяр разам са скурай сярэднявечную азіяцкую паранджу знешне дэмакратычна еўрапеізіраванага твару нашай улады. Тое ж самае ён прарабіў і з чалавекам. Агаліў, распрануў яго да неверагоднай у нашых абставінах шчырасці пачуццяў, інстынктаў, глыбіннай хіжай яго сутнасці. Асабліва паказальнымі былі першыя дні пасля катастрофы. Яны далі адчуць і зразумець глыбіню нашага духоўнага, маральнага падзення, назапашанага за гады прагрэсу ў чалавеку прыроднага эгаізму хцівасці і глупства: людзі, што ў той ці іншай ступені хапанулі радыяцыі, імгненна сталі ізгоямі, падобна ленінскім ракам.

Ці не адсюль, як любіў паўтараць адзін з нашых апошніх правадыроў, бярэ пачатак выслоўе “процесс пошел”. Сапраўды пайшоў. Тыгр скочыў, уцягнуў у

сваю арбіту насельніцтва адной шостай часткі сушы. Расслаіў, распластаваў яго па маёмасным прынцыпе, этнаграфічным, па наяўнасці ці адсутнасці сумлення, вартасці, сорама і прыстойнасці. Але гэта іншая тэма, і ў свой час яе даследаваў украінскі пісьменнік Юры Шчарбак. Зараз жа гаворка пра іншае, аб тым, што сакрыта за калючым дротам.

Зона сёння — гэта пратэст і выклік тэхнагенным цывілізацыям. Гэта даведзеная да абсурда бессэнсоўнасць рэальнасці нашага спажывецкага быцця, пазбаўленага духоўнасці, культуры і, падобна, інтэлекту. Выкрышталізаваная ў гэтай рэальнасці абсурду фантазмагорыя ў д'ябальскім спалучэнні сэнсу і поўнай бессэнсоўнасці, бесталачы нашай зямной жыткі, непасцігальная і не заўсёды відавочная, нібыта загадкавая ўсмішка, што блукае на вуснах той жа Моны Лізы, немаўляці, а мо яшчэ і нават эмбрыёну, зародка жыцця, якое знаходзіцца ні то ў далёкім мінулым, ні то ў бязмежным будучым.

Але там, за калючым дротам, сёння нараджаецца і штосьці невядомое нам, новае. Добрае, злое? Каб гэта ведаць наперад. Я бачыў толькі малыя парасткі яго. На Прыпяці, пад самым корпусам чацвёртага блоку АЭС — рыбацкую лодку і рыбака, што закідваў сетку ў атамныя воды. Мо гэта быў сам апостал Пётр. А мо затрымаліся там, помніце, рыбачкі, што ехалі рыбаліць адразу пасля выбуху на АЭС. А хутчэй за ўсё прадпрымальныя ўкраінскія ці беларускія мужычкі-палешучкі, вельмі вынаходлівыя і хітрыя: рашылі, што тут, у самым сэрцы пекла, пад самым вялікім пякельным катлом свету, гэтага яшчэ свету, ім не пагражае нават самы пільны рыбагляд. А тое, што там нешта ё..., дык у нас гэта кожны дзень нешта...

А яшчэ нелегальна прайшоўшы беларуска-ўкраінскую граніцу, на саменькім памежжы, я бачыў помнік лётчыку, Герою Савецкага Саюзу, які разам са сваім экіпажам увайшоў у гэтую зямлю, і лётчыкам, безумоўна, быў наканаваны рай. А трапілі яны ў пекла. Пекла пасля

смерці за гэтую зямлю — узнагарода за подзвіг, за начны паветраны таран у час вайны з фашызмам.

Сёння, даруйце, я не помню іх прозвішчаў. Мне зда-лося блюзнерствам рабіць каля смерці і подзвігу нейкія запісы: стаяў толькі моўчкі, схіліўшы галаву. Нешта вельмі шчымлівае было ў гэтым самотным помніку сярод лесу і ўбаку ад вялікіх дарог, патаемнае і, без дурняў, сімвалічнае. Нібыта яны жывымі і толькі-толькі пад ценьканне сініц увайшлі ў камень і не пажадалі з яго выходзіць.

Бачыў сумныя хаты, якіх адцураліся людзі, не ўзялі з сабой у бежанства. Школы з аслеплымі бітымі вокнамі, што сканалі ад журбы па настаўніках і вучнях, складзіраваныя ў тых школах, вырабленыя да смяротнай вясны 1986 года шпакоўні, нібы нявыкарыстаныя труны. Бачыў бібліятэкі з грудамі сырых, сапрэлых, са згубленымі ўжо літарамі кніжак Адамовіча, Брыля, Быкава. Смецця, макулатуры былога некалі жыцця краіны, цывілізацыі і культуры.

Заходзіў у пустыя і гнілыя ад вільгасці і павуціння хаты з рассыпаным па падлозе ад кута да кута жытам, што нібы праветрывалася перад сяўбой: да смерці рыхтуйся, а жыта сей. І хаця мне растлумачылі, што гэта насенне зусім не для палеткаў — гэта сквапнасць і хцівасць прышлых рабаўнікоў. Сквапнасць і хцівасць, што ўзыходзіць і расце не на ніве, а толькі ў чалавеку, яго пародзе. Таму і жыта гэта вечнае, хаця яму ніколі не рунець і не красаваць на сялянскім полі. Яно мёртвае. І ў гэтым яго сіла, бо той, хто, не баючыся граху, рассыпаў па хаце гэта жыта, ніколі ні аб чым і не дбаў і не думаў сеяць — шукаў у мяхах з сялянскім жытам грошы, золата, каштоўнасці і гарэлку.

Вось такімі якраз сейбітамі і кішыць сёння зона, як падаль лічынками мух. Але разам з гэтым смуродным і бачным здалёку, зона сёння да крайчыка перапоўненая і схаваным ад нашага вока, патаемным чалавеку сэнсам яе глыбіннага самастойнага жыцця, што не даецца чужому воку, не давярае больш яму, чалавеку. І гэтае зоннае

таемнае жыццё там па сваёй энергетыцы і напоўненасці не саступае жыццю мацерыковаму, бо нам, здаецца, вольным, цяжка меркаваць нават, дзе мы знаходзімся ў тую ці іншую хвіліну, дзе, у якой зоне блукае душа, куды яна ўцякае адпачыць, калі мы забываемся кароткім зямным ці ўжо вечым сном. Падчас гэтага нашага забыцця якраз і абуджаецца зона. Цені забытых нашых продкаў падымаюцца з магілаў. Жывыя, неўціхаміраныя яшчэ травой забыцця, тайна прадзіраюцца да іх праз калючы дрот. Пазбаўляюцца дзённага здранцвення партызаны. Нашы бацькі і дзеды — спрадвечныя партызаны і ў вайну, і ў час міру — былыя жыхары тутэйшых месцаў, якія сталі бежанцамі і перасяленцамі, але так і не прыжыліся на чужой, хаця і чыстай зямлі, і як багамольцы, як яўрэі Майсея ляснымі партызанскімі сцежкамі пацягнуліся па смерць у родны свой кут. Але яшчэ пакуль жывыя і ў зоне аказваюць сябе толькі ўначы, калі шаты партызанскіх хвояў, месяц і зоркі захоўваюць іх ад чужога вока і дзяржаўнай ласкі, па-за каторай яны зноў могуць пераўтварыцца ў бежанцаў. І таму толькі пад покрывам цемры яны пачынаюць араць свае соткі, садзіць бульбу, сеяць жыта.

Ноччу, пры святле месяца і ззянні зорак выходзяць на дарогу і тыя ж рабаўнікі і зонныя марадзёры, што жыруюць на смерці зямлі, збываюць прыватнікам і нават дзяржаўным установам сметнікавую радыеактыўную маёмасць зоны, экспартуюць з зоны будматэрыялы, метал і трубы. Вылазяць са сваіх нораў бамжы і бамжыхі, якіх верне ад нашага цывілізаванага грамадства.

А апоўначы падымаюцца лось і ласіха, прыгавораныя зонай да небыцця. Ласіха па адзін бок калючага дроту, лось — па другі, бягуць па зоне, шукаючы выйсця з яе, гнаныя прагай працягвацца. І з усіх куткоў самага вялікага радыеактыўнага сметніку Еўропы гучыць шлягерная музыка і задаволены жаночы віск і рогат, стогн і плач. То веселяцца нашыя і замежныя аматары экстрэмальнага турызму і сексу. То стогне і плача душа загубленай светам нашай Прыпяці, забітых Чарнобылем

жыццяў, што супакоіліся на пакінутых без прыгляду кладах, стогн і плач святой беларускай і ўкраінскай зямлі, што некалі пастаўляла свету царкоўныя свечкі, а сёння, адліўшыся ў свечку планетарную, стала тут як папярэджанне планеце.

І ці не яна, ці не гэтая планетарная свечка вызваліла з небыцця, з таго свету, як сведчаць нашыя продкі і паданні, каменны крыж, што некалі плыў супраць вады ад маці славянскіх гарадоў Кіева па Дняпры і Прыпяці, мінаючы Чарнобыль, да старажытнага Турава. Да Кірылы Тураўскага, ад якога, калі верыць сённяшнім даследаванням і гіпотэзам вучоных, і пайшло нашае з вамі першае напісанае слова – «Слово о полку Игоревым».

І прыплыў з Кіева супраць плыні Прыпяці каменны крыж. І спыніўся каля стольнага горада Турава-Пінскага княства. А потым на стагоддзі і стагоддзі схавався ад вока людскога. Пайшоў у зямлю, як і само нашае белае слова, але апошнім часам ужо ў нашыя дні старажытны крыж пачаў абвяшчаць сябе. Пачаў выбівацца, прарастаць з зямлі.* І шмат іншых каменных крыжоў, што як вехі нашай гісторыі былі схаваныя ў зямлю, пачалі прарастаць у краях, у той ці іншай ступені мечаных мірным атамам. І сёння ўзыходзяць і

*На выезде из городка (Турова — *Ред.*) есть старое Борисоглебское кладбище. Именно здесь из-под земли стал расти каменный крест. Потянулись паломники и просто любопытные. Успели сложиться легенды о том, что именно на этом месте похоронен Кирилл Туровский, что камень чудотворный, что снег на него и зимой не ложится — тает.

— Сначала это был обычный булыжник, на который никто не обращал внимания. Но не меньше 7-10 лет назад люди заметили, что он растет. Точнее, сначала можно было только предположить, что это крест. Теперь из земли уже вышла и перекладина. С каждым годом крест поднимается из земли все выше, — рассказывает Валентина Карась, хранитель фондов местного краеведческого музея. — Когда я обмеряла камень, то заметила, что он вырос за год не только в высоту, но и в ширину — на 1 см 9 мм. (Андрушевич А. «Чудный Туров». «АИФ в Белоруссии». 2003. №39)

прарастаюць на Беларусі не толькі адны крыжы, але і старажытныя камяні з абрысам слова. І што цікава, як гавораць сведкі, гэтыя крыжы не падпускаюць і блізка да сябе нячыстых людзей, не даюць да сябе дакранацца юдавым пацалункам. Узыходзіць, узыходзіць нешта над нашым старажытным прыпяцка-чарнобыльскім Палесsem. Схаваная стагоддзямі сіла аказвае сябе, змагаецца з насланнем чалавека і нябёсаў.

АБУДЖЭННЕ ПАМЯЦІ

Вясковыя дзеці. У іх тварах, здаецца мне, ёсць штосьці ад задуменнага здзіўлення і засяроджанасці птушак, асабліва тых, што ўвасабляюць сёння Палессе,— буслоў. І асабліва ў той час, калі яны на самоце і сярод цішы дуброў, спакою вады, дрымоты зарослых альхою балацін. Птушкі і дзеці. Хоць на аддаленні адно ад аднаго, але і разам з тым, у нябачнай лучнасці. І я аднолькава баюся парушыць гэта яднанне птушак і дзяцей. Мне здаецца, што менавіта ў такі момант у дзецях нараджаецца — каб пасля таго, як мінуць зімы і вёсны, абудзіцца радасцю і болем — уяўленне вечнасці, якое ў сваю чаргу дапаможа ім зразумець сябе і сваю зямлю, дапаможа не згубіцца на гэтай зямлі. Я да болю прагну ўбачыць іх твары, зазірнуць у вочы зараз, калі душа толькі-толькі пачынае адчуваць сябе, калі пачынае скручвацца нітка, якая крыху пазней аб'яднае, звяжа мінулае, сённяшняе, будучае ў адно непарыўнае цэлае. Я наіўна веру, што менавіта ў такія мінуты можна зазірнуць у іх будучае. А я жадаю ім будучага такога ж асветлена чыстага, як гэты, што дыхае свежасцю і радасцю, запешчаны сонцам і небам вясковы дубняк, праз самы край якога льецца птушыная песня, дубняк, у які яны ўжо зайшлі і з якім не могуць развітацца. Таму з такім хваляваннем і прагнасцю ўглядаўся ў іх твары.

Вясковыя хлопчыкі і дзяўчынкі, якімі вы будзеце, калі пасталееце, што з вамі будзе? І якія вы зараз прыгожыя,

натхнёныя ўжо тым, што здзейснілася, прадчуваннем хуткага развітання, невядомасцю жыццёвых пуцявін. Чыстыя тварыкі, кемлівыя ясныя вочкі. Твар і вочы дзяцінства.

Хрыпіць разбіты грамафон, чыкільгае па крузе заезджаная пласцінка, гучыць вальс «Дунайские волны». Усё гэта: патэфон, пласцінка, вальс — з далёкай даўніны майго дзяцінства. Клуб, у якім сёння гучыць гэтая музыка, таксама калісьці належаў і мне — дзетдому, у якім я рос. Сёння апошні, развітальны вечар у гэтай палескай вёсцы. Васьмігодка закрываецца, няма каму больш у ёй вучыцца. І сённяшні апошні выпуск усяго толькі восем чалавек. Ціснуцца да сцен хлопчыкі і дзяўчынкі, выпускнікі і выпускніцы. І мне здаецца, што я таксама сярод іх. Я, і мае таварышы-дзетдомаўцы, і Васіль Дзятлаў...

Васіля Дзятлава нагадвае мне даўні мой знаёмы хлопчык з гэтай жа вёскі — Петрык. Віхраста бялявы, кірпаты, усыпаны рабаціннем. А я і не заўважаў раней Петрыка, не вылучаў сярод вясковых дзяцей да аднаго вельмі памятнага мне выпадку. На Стрэлцы — невялічкім астраўку — пасвіліся калгасныя коні з жарэбчыкамі-стрыгункамі, дурэлі, а па-гарадскому — балдзелі хлапчукі: купаліся да дрыжыкаў у рэчцы, падсмажваліся да жывога ў белым рачным пяску, выкурвалі шаршнёў з дуплаў, уніз галавою віселі на дубовых галінах, учэпіста абхапіўшы іх нагамі. Яны мне перашкаджалі, я рыбаліў каля прыбярэжных кустоў, сядзеў на пяньку, што да бляску адпрацавала сямейства баброў. Але прагнаць ці супакоіць хлапчукоў не наважваўся. Ап'янелыя ад свабоды, волі і прасторы, яны так па-даросламу абмяркоўвалі свае праблемы, так найўна і ў той жа час сур'ёзна фантазіравалі, што мне проста нельга, грэшна было ўмешвацца. Гаварылі ўсе, а Петрык маўчаў, я чуў, што ён негаваркі. Маці і бацька п'юць штодня, перабраўшы, б'юцца і лаюцца. Вось таму, пэўна, ён і замыкаўся, абыходзіў бокам людзей, цураўся іх спачувальных уздыхаў і позіркаў. І я трохі нават

здзівіўся, калі раптам пачуў яго голас, а галоўнае — тое, аб чым ён нечакана для мяне пачаў гаварыць са сваім суседам, гарадскім хлопчыкам, з якім вісеў уніз галавою на адной галіне.

— Глядзі, як спрытна косі траву косяць. Якая рэчка ў нас, якія дубы. А ў Мінску такія дубы растуць?

— Не, — адказаў хлопчык не думаючы.

Не было ў Мінску і такой рэчкі, і такога пяску, і такіх коней. І Петрык звярнуўся да гараджаніна, пэўна, з самым сваім набалелым пытаннем:

— А дзе больш прыгожа, дзе лепш, у горадзе ці тут, у нашай вёсцы? — І Петрык павёў рукою, нібыта дарыў усё, што было перад ім, гарадскому хлопчыку. Але той адмовіўся ці, праўдзівей будзе, застаўся абыякавым да таго, чым так шчодро адорваў яго ціхі Петрык. Ён доўга думаў, як усё роўна ўзважваў на нябачных вагах горад і вёску, і на тых вагах усё ж перацягнуў Мінск. І тут Петрык канчаткова здзівіў мяне, недзе нават крануў. Няроўна, плямамі загарэлы, ён яшчаркай слізгануў з дуба, сцёг з галіны гарадскога хлопчыка і, неяк вельмі горка і няўцешна плачучы, як можна плакаць толькі ад смяротнай крыўды і абразы, пачаў лупцаваць яго:

— Матай у свой Мінск, гад ты, гад, чаго ты сюды прэшся, што табе тут трэба...

Я б жадаў, канечне, таксама пачуць, што тут прываблівае гарадскога выпеставанага хлопчыка, але ў такіх абставінах цяжка было разлічваць на які-небудзь адказ, і я паспяшаўся спыніць бойку. І з таго часу зусім інакш гляджу на рахманага непрыкметнага Петрыка. І радуся, што ён не такі ўжо і непрыкметны, хутчэй наадварот. Часта, вельмі часта мільгаціць яго белая галава ў гародзе сярод парослых пустазеллем град ці картоплі, з якой ён збірае каларадскіх жукоў ці акучвае. Іншым разам сустракаю яго з вязанкай лыку на балотнай сцежцы і на рэчцы ў лодцы бачу. І магу засведчыць: ні адзін вясковы хлапчук не здольны з такім спрытам, як ён, адчапляць блёсны ад калод, што ляжаць, на гора мне, у рэчцы Случ. Але пішу я аб ім не толькі з-за гэтага яго ўмельства,

працавітасці, паслужлівасці. У ім ёсць тое, чаго, пэўна, у яго гады не было ў падлеткаў майго пакалення, у мяне і маіх таварышаў, таго ж Васіля Дзятлава, пра якога я яшчэ буду гаварыць, што прыйшло да нас пазней, што можна назваць памяццю сябе, памяццю сваёй зямлі.

Памяццю... Памяць гэтая абудзілася неяк раптоўна. Абудзілася, здавалася б, на першы погляд, у зусім не лепшы для гэтага час, калі больш за ўсё гаварылі пра людскую абьякавасць, чэрствасць. Была і яшчэ адна акалічнасць, якая здзіўляла: абуджэнне гэта заўважалася перш на вясковых людзях, у пакаленні, якое нарадзілася ў саракавых гадах, у іх дзецях ужо. І хоць дзіўнага хутчэй за ўсё ў гэтым нічога няма. У нашай памяці свае законы. Яна доўга спіць, як не патрывожаны атам, але ўрэшце выбухае. Калі-небудзь усё гэта будзе растлумачана. Калі-небудзь...

А зусім нядаўна была раданіца. На гэтай зямлі ці, праўдзівей кажучы, у гэтай зямлі ляжыць шмат людзей, якім мы абавязаны жыццём. Шмат і шмат каму з іх абавязаны жыццём і я.

Каля чыгуначнага пераезда на неабгароджаных лясных могілках спяць сястра і маці, што два гады вайны пранасіла мяне на сваіх плячах. На другім могільніку каля невяліччай вёскі магілка бабулі, якая разам з дачкою пасля смерці маці знайшла мяне ў бежанцах. Побач яшчэ адна магілка незнаёмай мне жанчыны, якая падабрала і абагрэла мяне ў тую ноч, калі загінулі сястра і маці. Вось да гэтых магілак і памкнуў я сёлета на раданіцу, як гэта зрабіў трохі раней за мяне таварыш мой па дзіцячым доме Васіль Дзятлаў.

Гэта яго я бачыў перад сабою, калі пісаў аповесць «Суд у Слабадзе», расказваў пра Кольку Лецечку. Не спадзяваўся, што Васіль Дзятлаў жывы. Амаль што ўсе з дзетдомаўцаў, чый лёс падобны на лёс Васіля Дзятлава, хто ў дзяцінстве быў пракручаны праз фашысцкі канцлагер і каго пакалечылі там, не дацягнулі да паўналецця — васемнаццаці — дваццаці гадоў. А ў яго

паўналеце я быў далёка ад Беларусі, у Кузбасе. З дзіцячага ж дома паведамлялі, як адзін за адным паміралі былыя немаўляты-канцлагернікі. Так вось пахаваў я і Кольку Лецечку — Васіля Дзятлава.

Я жыў ужо ў Мінску, выйшла кніжка, і неяк аднойчы ў паштовай скрынцы знайшоў запіску, а ў ёй характэрным почыркам, нецярплівымі літаркамі: «Быў. Не дачакаўся. Жыву ў Беларучах Лагойскага раёна. Прыязджай. Васіль Дзятлаў». Так мы сустрэліся. У Дзятлава было ўжо трое дзяцей. Першая дачка Таня.

— Калі ўсё, як было, раскажаць, то яна Валянціна, — гаварыў мне Дзятлаў. — І метрыку выдалі — Валянціна. За Таню давялося змагацца...

Таня, Таццяна — так звалі Васілёву маці. Яна загінула па дарозе ў Азарыцкі канцэнтрацыйны лагер, загінула, каб чатырохгадовы тады Васіль Дзятлаў застаўся жыць. Ідучы ў той канцлагер, ён знямог і, пэўна, захварэў, таму што ў сакавіцкае балота пад Азарычамі фашысты зганялі жанчын, старых і дзяцей, якіх перад гэтым спецыяльна заражалі тыфам. Тысячы і тысячы чалавек. Іх збіралі і гуртам гналі да лініі фронту, каб спыніць наступленне Савецкай Арміі. Вася ўпаў на дарозе, маці закрыла яго сваім целам, наказала астатнім дзецям, а іх было ў яе яшчэ чацвёрэ, ісці далей адным, таму што яны маглі яшчэ ісці. А каля гэтага, нямоглага, рашыла памерці, прыкрыла яго сваім целам, як птушка птушаня, загадала маўчаць, не падаваць голасу: яе даб'юць, вось тады хай ён выпаўзае і ратуецца, як здолее, хай бог ужо яго глядзіць і гадуе.

Яна ўсё прадугледзела: як гаварыла, так усё і адбылося. Яе дабілі. Закалолі штыком. Штык той прайшоў і праз Васю, перабіў яму барабанную перапонку. Васіль ад той вайны назаўсёды застаўся глухім. Ноччу ён апамятаўся, выпаўз з-пад мёртвай маці і пайшоў па слядах людзей, па трупах, што засталіся ляжаць на дарозе, у канцлагер, шукаць братоў і сяцёр. Там пасля смерці яго маці і маёй маці мы маглі з ім сустрэцца, але не сустрэліся. Ubачылі адзін аднаго ўжо толькі ў дзетдоме. Але пра

мінулае ў дзетдоме не гаварылі. Такі быў няпісаны закон: мінулага для нас не існавала, таму што ў ім мы ўсе адчувалі нейкую нябачную, але вельмі страшную для сябе пагрозу. Маўчанне было выратавальным. Час успамінаць сваіх бацькоў і сябе прыспеў, калі ў нас ужо нарадзіліся свае дзеці. І Васіль успомніў, што маці яго звалі Таццянаю.

А ў той дзень, калі нарадзілася на свет яго першая дачка, па ўсіх загсах краіны ўсе дзяўчынкі запісваліся толькі Валянцінамі. У космасе была Валянціна Церашкова. Зразумела, Васіль таксама ганарыўся першай жанчынай-касманавтам, тым больш, яна мела дачыненне і да Беларусі. Але ўсё ж яго маці звалі Таццянаю.

І гэта быў яго першы бой за сваё імя, за сваё мінулае. І ў той дзень упершыню яно перастала яго палохаць. Такія дні, пэўна, зведаў і прайшоў праз іх кожны, хто хацеў ведаць сябе і сваё імя, хто хацеў бачыць свой працяг у дзецях і ўнуках. І ў гэтым трэба прызнаць заслугу не столькі бацькоў, колькі іх дзяцей, якія нарадзіліся пасля вайны. Ім, дзецям, было цесна ў тым катушку, якім абмежавалі сваё існаванне іх бацькі, што не заўсёды ведалі нават, дзе і калі яны нарадзіліся, колькі ім гадоў, дзе прэюць косці іх бацькоў. Падступілі з такімі пытаннямі да Васіля Дзятлава і яго дзеці. Адказ на іх быў за трыста кіламетраў, там, на Палессі, пад Азарычамі, дзе ляжала яго маці, дзе расстралялі бацьку, дзе загінулі дзве сястры. Трэба было ехаць за трыста кіламетраў, каб даведацца толькі, з якога ж ён года нараджэння..

І гэта было не надта лёгка. Архіў прыватным асобам даведак не даваў. Але Васіль ужо зацікавіўся самім сабою, таму што наогул прыйшла цікаўнасць да жыцця, хаця яно зноў ужо было пастаўлена пад пагрозу атамных, вадародных і нейтронных войнаў. Прыехаў у Мазырскі архіў, звярнуўся да яго работнікаў. Угаварыў, упрасіў. Вяртаўся назад дарогаю, якая ішла праз тыя самыя мясціны, дзе ён некалі, не памятаючы сябе, крочыў у канцлагер. Гэта была тая самая дарога, дзе асталася ляжаць яго маці і сотні, сотні іншых, невядомых яму

жанчын і дзяцей. Пралегла яна і каля Азарыцкага канцлагера, з якога ён выйшаў глухім, напаўсляпым — ужо ў лагеры немец ударам прыклада пашкодзіў яму і вока — і што тут самае дзіўнае ці жахлівае, я не ведаю, як і сказаць, Дзятлаў маўчаў пра гэта вока, не гаварыў ні адзінай жывой душы сорак гадоў, абмовіўся мне толькі сёлета... З канцлагера ён усё ж выйшаў жывым. Але там загінулі дзве яго сястры: Галя ад удару нямецкага прыклада і хвароб, Ліля, якую жыўцом кінулі нямецкім аўчаркам, каб тыя не забываліся пра смак чалавечыны...

Хто можа сказаць, які ўспамін, які сум тоіць у сабе лес, што быў сведкаю ўсяго гэтага. Сум і жалоба, сум і жалоба дрыжаць на кончыку кожнай зялёнай і жоўтай хваёвай іглічкі. А самі дрэвы адмаўляюцца, здаецца, там расці. Запаленае, хваравітае вока балотнай вады, што сорак гадоў назад паглынула Галю і Лілю. Жоўты сумны пясок пад жалобным сонцам і ветрам. Ніцая лаза, чэзлы алешнік і хвойнік, зацяты, як чалавек пасля цяжкай хваробы. Сярод гэтага хвойніку, алешніку і спаконвечнага пяску — сціплы абеліск.

Дзятлаў прыехаў у Беларучы і на раданіцу выправіўся зноў у дарогу. Але на гэты раз ён узяў з сабою і дзяцей: Таню, Васю, Лілю. І там, дзе ён не так даўно ехаў на аўтобусе, яны прайшліся пешкі. Ад той вёсачкі, з якой у сакавіку сорак трэцяга выгналі шасцярых Дзятлавых, і да Азарыцкага канцлагера, з якога яны выйшлі толькі трох: іх вынеслі, таму што самі яны ісці не здолелі, пранеслі праз міннае поле на руках чырвонаармейцы, а некаторыя з іх і падарваліся на тым мінным полі, таму што не маглі і падумаць, што фашысты, акрамя тыфу, паставяць яшчэ для аховы гэтага тыфу і мінны заслон, каб вакол заставаліся толькі смерць і могілкі, для ўсіх і кожнага.

Вось і я — на незнаёмых мне, але родных могілках. Асцярожна краваю помнік на магілцы маці і сястры, дзялю з імі свой хлеб-соль, выдзіраю старую траву на магільным грудку. Помнік перавязаны вышываным вясковым ручніком. Завязаў яго хтосьці таксама незнаёмы

мне, але з тых, хто добра помніў маю маці. Такі ўжо вясковы звычай: пакуль памятаюць — шануюць, не прамінуць, не абыдуць. А сёлета Дзень Перамогі і раданіца амаль што супалі. І каля абеліска байцам і партызанам, што загінулі, аддалі жыццё за гэты глухі чыгуначны раз'езд сярод бору,— гара жывых кветак, ручнікі. За ўсім гэтым крыецца нешта куды больш значнае, чымся толькі простая даніна далёкай памяці, звычайнай удзячнасці.

Дзень Перамогі я з жонкай і сынам сустракаў у той роднай мне вёсачцы, у якой калісьці быў у дзет-доме. Ужо з самай раніцы каля помніка жыхарам гэтай вёскі, што не вярнуліся з вайны, стаялі піянеры. Крыху пазней да іх далучыліся, падышлі ўсе разам, як дамовіліся, ветэраны. А да нас у хату, паспешліва абыхо-дзячы помнік і ветэранаў, старанна хутаючыся ў плашч, завітала Лідзія Людзвігаўна Танчынская. Я ведаю яе даўно, яшчэ з таго часу, калі быў у дзіцячым доме. Хата Танчынскіх насупраць дзетдома. Ведаю ўсіх яе пяцёра дзяцей. З малодшым сынам іншы раз еджу на рыбалку, прабягаюся берагам рэчкі і возера паглядзець бабровыя хаткі, паназіраць за бабровымі гульнямі. Кожнага бабра ён тут, можна сказаць, ведае ў твар, клапаціцца аб кожным, абараняе ад браканьераў, улюбёны ў сваю вёску, рэчку, дубняк, як і Петрык, а мо і больш. Дарэчы, гэта ён дапамог Петрыку ўбачыць і зразумець прыгажосць родных мясцін, прыгажосць, непаўторнасць кожнага дрэва, кожнага лазовага куста.

Неяк улетку выцягнуў яго з хаты і павёў дубнякамі, Балонню, Свілёвам, Цэркаўкаю, ракой Случ, азярынамі Беліч, Белае, Гаманавымі куранямі, закружыў, закруціў і вывеў да калярова-белага прыпяцкага прасцягу з бялютка-белым пяском на беразе, волатамі дубамі і ясенямі, якія пачыналіся адразу за гэтымі абмытымі рачнымі хвалямі пяскамі, распісанымі лапкамі кулічкоў, буслоў і чапель. Петрык не вытрымаў:

— Слухай, Саша, а дзе гэта мы?

— Можна лічыць, пад прызбаю тваёй жа хаты,— адказаў Саша. Петрык не паверыў.

— Назад да сваёй хаты я дарогі адзін не знайду... Слухай, і гэта ў нас так хораша? Такое вакол хараство, і ўсё бясконца наша... Галава кружыцца.

Вось маці гэтага Сашы і прыйшла да нас у хату. Неяк сарамліва прысела на самым краёчку лаўкі, старанна прытрымліваючы плашч, каб ён не расхінуўся. Але калі садзілася, плашч усё ж крыху расхінуўся, і мне кальнула вочы каляровая эмаль узнагарод, што былі прышпілены да святочнай кофты. Гаворка наша нешта доўга не ладзілася, нешта стрымлівала і непакоіла Лідзію Людзвігаўну. Я гадаў што і не мог здагадацца. Жанчына між тым расказвала пра сваіх дзяцей, пра таго ж Сашу, як яна ўвесь свой век рабіла даяркаю ў калгасе, а ён ужо ў пяць гадоў, дзіця горкае, а дапамагаў ёй.

— І не паверыце, — гаварыла яна, — той жа статак, што і сёння, а надойвала да чатырох тысяч літраў у год ад каровы. А сёння дзве тысячы — ужо і добра... У перадавіцах хадзіла, а цяпер во ўжо і пальцы не гнуцца.

Нам з жонкай усё гэта было цікава, ды і сын прыслухоўваўся. Я распытваў Танчынскую, яна адказвала з сарамліваю ўсмешкаю, прыгадваючы тое сваё не такое ўжо і далёкае — зусім не забытае, але як бы чужое:

— З сваіх рук групу ні на адзін дзень не выпускала. А перадавіца ж: то актыў, то семінар, то сесія дэпутацкая — усюды мяне. А кароў, як сёння гэта робіцца, — паехалі даяркі на экскурсію ў Кіеў, каровы равуць не доеныя, — даверыць на каго-небудзь чужога не наважвалася. Я ў раён ці вобласць, а Саша, Валя, Таня, Коля — на ферму, даіць за мяне. Во як было... І сёння нагу ўдарыла, трэшчына касці, цягнула, пакуль магла, соткі пасеяла, грады пасадзіла, выбралася, выпхнулі мае мяне ў бальніцу, палажылі, а карову нашу Саша даіў. Ні старога, ні дзевак яна не падпускае.

І была ў яе словах радасць за гэтага самага блізкага малодшага сына, які застаўся пры ёй у вёсцы. А я пад яе ціхую, трохі сумную гаворку ўспамінаў Васіля Дзятлава, яго дзяцей, дзяцей той вёскі, у якой зараз жыў сам. Колькі

ні прыязджаю да Васіля Дзятлава, ні разу не бачыў, каб яго сын ці каторая з дачок проста бавілі час. Малодшы Вася нешта ўсё бегаў то ў гарод, то на поплаў. І з такою ж сарамлівасцю, як і Лідзія Людзвігаўна, усміхаўся ў адказ на мае пытанні: што ён робіць, чаму не прысядзе.

— А я і так гуляю, — гаварыў ён і з пустымі вёдрамі знікаў з хаты.

Ніколі не бачыў я, каб марнавалі свой час тры дачкі Марыі Герасімаўны і Пятра Савельевіча Канапацкіх — суседзяў маіх па вёсцы, у якой жыву. Дзве старэйшыя Надзя і Наташа — медсёстры, гараджанкі. Каля маці з бацькам — толькі ў час адпачынку. І заўсёды ў працы. Трэба сказаць, што і сама Марыя Герасімаўна, пэўна, да гэтага часу так і не ведае, што такое вольная хвіліна. Нават калі хварэе, не прыляжа, абавязкова знойдзе, што трэба зрабіць во зараз, неадкладна. Прысела, кінучь вокам не паспела, падхапілася, пабегла, а следам за ёю Надзя, Наташа і малодшая, школьніца яшчэ, Шура, а за ёй ужо і пляменнікі, дзеці Наташы і Надзі: Саша, Дзіма, Рада, што шнурочкі. І так у кожнай хаце, асабліва калі надыходзіць пара садзіць бульбу ў калгасе і на сваіх сотках. Тады бялявыя, русавыя галоўкі дзяцей увесь дзень можна бачыць у полі. І ўвесь дзень пуста на рэчцы, пуста на вуліцы, пуста на Бабскім пляжы, у дубняку і лесе. Трэба сказаць, што сам паход у лес, на рэчку, калі ў хаце няма аніякай работы, у час адпачынку, калі проста надарылася вольная хвіліна, ніколі не бывае марным, дзеля ўласнага супакаення, дзеля любавання там нейкай прыгажосцю, адпачынкам: ягады, грыбы, жалуды, тычкі для памідораў, рабіна, ракушка — усё гэта ў гаспадарку і для гаспадаркі. Вясковы чалавек, малы ці дарослы, не можа і кроку ступіць проста так. Гарадскому жыхару гэта цяжка зразумець, але, мне здаецца, я разумею: калі жывеш у вёсцы, колькі б табе ні было гадоў, павінен быць гаспадаром. Таму я з прыемнасцю адзначаю, што, акрамя вась такога, гаспадарчага падыходу да кожнага свайго кроку па гэтай зямлі, людзі здольныя яшчэ і прыкмячаць хараство зямлі — дрэвы, рэчку, баброў. І зноў

жа, гэта хоць і было патаемна, жыло заўсёды ў кожным — з асаблівай сілай пачало выяўляцца ў апошнія гады. І што больш за ўсё цікава, гэта часцей за ўсё зыходзіць ад старых, хоць старыя часцей і скардзяцца. Мой сусед дзед Гаўрыла неяк сказаў:

— Чым займаўся, што ведаў мой бацька, калі састарыўся: лапці, рыбіна да стала і дровы. А я сёння ўсё: і плуг, і каса, і сякера — дзед, маладзён і баба. А само б пажыць цяпер. Хлеб у магазіне печаны прадаюць штодня, пенсія ваенная — не бядую. Акацыя над вокнамі цвіце, што мёд пахне...

— Само б цяпер пажыць, — уздыхае, няёмка седзячы на краёчку, Лідзія Людзвігаўна.

— Што ж перашкаджае, што не дае жыць? — пытаю я ў яе. — Дзеці ўжо выраслі, а сёння ж да ўсяго яшчэ і свята. Ветэраны ўжо ў клуб пайшлі! Перамогу адзначаць.

— ...Пайшлі ў клуб, а я вось да вас. Не ветэран і не ўдзельнік. А была ж, была ў арміі. Дзеці спакою не даюць: мамо, дабівайся. Ты ж не горшая за другіх, і мы ў цябе не горшыя. А ты і ў Нямеччыне пабывала, столькі ліха хапіла.

Сорак з нечым гадоў назад трынаццацігадовую Лідду Танчынскую разам з яе старэйшаю сястрою вывезлі ў Германію. Парабкавала там у нейкага баўэра, прыйшоў час вызвалення — пайшла ў салдаты, узялі ў дапаможны батальён, далі дзяўчынкам гімнасцёркі і вінтоўкі. Настаў пераможны май — атрымала медаль «За победу над Германией». А ўжо калі скончылася вайна, дэмабілізавалася, прыехала дамоў. І было не да ўзнагарод. Медалёк той згубіўся. Калі гаварыць праўду, украў яго адзін чалавек. Хто гэты злодзей? Ухажор яе пляменніцы. Папрасіў панасіць, пакрысавацца і не аддаў. Увогуле яна не вельмі ўжо настойліва і спраўляла яго. Але прыеў час, і аднавілася сапраўдная цана баявых медалёў і ўзнагарод.

Каля помніка загінуўшым і ў гэтай глухой палескай вёсцы сталі ў ганаровую варту яе дзеці і таксама адчулі, колькі і што каштавала нам перамога, і патрабавалі ў маці,

можна сказаць, справаздачы: як яна жыла, што рабіла ў гады вайны, калі ваявала, чаму не за агульным сталом з тымі, хто таксама не адседжваўся ў кустах. І пачала шукаць свой медалёк Лідзія Людзвігаўна, распытваць у людзей, дзе жыве і ці жывы патрэбны ёй чалавек. Дазналася, жывы, толькі далёка, за ракою, за бетонкаю, аж у другім раёне і другой вобласці. Выправілася да яго ў самую што ні на ёсць гарачую для гаспадаркі пару. І сустрэлася з ім на бульбяным полі.

Ужо сталага веку мужчына ішоў за плугам, жанчыны следам раскідвалі гной і садзілі бульбу. Дзьмуў злы вецер са снегам і дажджом. Яна стаяла на краі поля, чакала, калі вызваліцца араты, не хацела яго ганьбіць, спадзявалася, што ўсё абыдзеца па-добраму. Дачакалася, паклікала, адвяла ўбок:

— Пазнаў?

— Не... што-та не пазнаю...

Яна бачыла па яго твары: пазнаў.

— Аддай медалёк.

— Які яшчэ медалёк? Не браў я ў цябе, не браў.

— Ой, браў, аддай па-добраму. Пасаромейся людзей, жонка ж настаўніца...

— Настаўніца, — адказаў мужчына, — так, а медаля твайго ў мяне няма.

З гэтым «няма» Лідзія Людзвігаўна і пайшла дамоў, не атрымалася ні па-добраму, ні па-благому. Людзі ўсё ж падышлі да іх, пачулі іх гаворку, даведаліся, чаго яна дамагаецца, навошта за край свету біла ногі. І потым, пазней, праз іншых людзей пераказвалі ўжо ёй, што, здаецца, бачылі ў таго чалавека медаль «За победу...».

— А ён жа не ваяваў, — гаворыць Лідзія Людзвігаўна, — гэта я добра ведаю, значыць, падстройваецца пад удзельніка. Так мне і дзеці мае гавораць. А я не магу і дакументаў за вайну дабіцца. Пісалі сыны і дачкі ў архіў: у нас, маўляў, дакументаў такой роты няма, а дзе ёсць, не ведаем... — Лідзія Людзвігаўна разводзіць рукамі. Плашч зноў расхінаецца, выбліскаюць медалі і знакі Працоўнай доблесці. Але медаля «За победу над Германией» сярод

іх няма. Таго самага медаля, якому, здавалася, калісьці ніякай цаны няма і якім мы ў маленстве адразу пасля вайны гулялі ў прысценак. А сёння яму сапраўды няма цаны, таму што няма і не можа быць такіх грошай, якімі можна заплаціць за нашу перамогу. У адной толькі Беларусі гэта больш як два мільёны жыццяў. Пра гэта ведае, памятае кожны школьнік Беларусі. І гэтая памяць ужо наша спадчына. Яна не толькі ў чалавеку, дарослым і школьніку, але і ў той зямлі, якую атрымае сённяшні школьнік у спадчыну сабе, у полі, на якім расце сёння жыта, у кожным подыху ветру.

Круціць, пятляе па Палескай упадзіне славутая рэчка Прыпяць, падмывае стромыя берагі, векавыя дубы. Не так даўно ўпаў дуб непадалёку ад вусця Случы, якраз там, дзе любяць купацца вясковыя хлопчыкі. І Петрык, і Саша Танчынскі. Упаў і агаліў дзве труны з прахам матросаў Дняпроўскай флатыліі. І прыгадалі людзі, што адбыўся тут некалі смяротны бой. Сышліся нашы і фашысцкія бронекацеры. Здавалася б, столькі часу мінула, усё ўжо сплыло бягучай вадой, прарасло травой. Не. Прозвішчы матросаў пакуль што невядомыя. А сярод вясковых дзяцей пайшла ўжо гуляць легенда. Ці не яе чуюць хлопчыкі і дзяўчынкі, выходзячы ў поле ці лес, здзіўлена і засяроджана заміраючы пад шатамі векавых дубоў, пад узмахамі белых бусліных крылаў, тых самых буслоў, якія так падобны на дзяцей, што адчыняюць першыя дзверы свету і ў свет, у мір.

КАБ ЖЫТА СЕЯЦЬ І ЖАЦЬ ЯГО

Я не адношу сябе да тых пісьменнікаў, якія пішуць пра вайну. Таму што сапраўды не пішу пра вайну, яе бітвы і атакі. Героі маіх аповесцей «Высакосны год», «Суд у Слабадзе» ідуць нібы па ўзбочыне вайны. Іх лёс — гэта больш рэха вайны, яе спараджэнне. У гэтым сэнсе, калі перафразіраваць вядомае выслоўе: усе мы выйшлі з вайны. Выйшлі з яе і мае героі — не салдаты, не генералы — дзеці, жанчыны, старыя.

Права пісаць пра вайну як пра вайну заваявалі ў да-лекаватых ужо сорак першым — сорак пятым тыя, хто непасрэдна ўдзельнічалі ў ёй, для каго яна не толькі гісторыя, а частка ўласнага жыцця. І ў шырокім патоку прозы пра вайну мне пакуль што не даводзілася чытаць кнігі, напісаныя лепш, чым тая, што напісана самім удзельнікам вайны.

Спрэчкі аб шляхах развіцця ваеннай літаратуры не новыя. Я памятаю іх з пяцідзесятых гадоў. Тады тэрмінова патрабавалася новая «Вайна і мір» пра Вялікую Айчынную. Але Льва Мікалаевіча сярод жывых не знаходзілася. Пад уражаннем гэтых спрэчак, займаючыся ў Літаратурным інстытуце, я пісаў у курсавой рабоце, што ён абавязкова паявіцца, народзіцца, наіўна мяркуючы, як, мабыць, і многія іншыя з тых, хто прыслухоўваўся да гэтых спрэчак і сам спрабаваў пісаць, што новага Талстога засталася чакаць зусім нядоўга. І сумнавата было слухаць іншыя высновы тэарэтыкаў: новы Талстой

не патрэбен. А «Вайна і мір» будзе, калі яна яшчэ не напісана, дык пішацца, так сказаць, калектывам аўтараў. І вось ужо да гэтай «Вайны і міру», якая ўсё яшчэ пішацца, далучыліся новыя аўтары, многія з якіх не ведалі вайны і не бачылі яе, але напісалі пра яе тамы, куды больш салідныя па аб'ёме, чым тамы самога Льва Мікалаевіча.

Я ні кроплі не хачу кінуць цень сумнення на вартасць гэтай калектыўнай працы. Але ёсць у гэтай эпапеі і такое, што міжволі вымушае згадаць адно вясковае вяселле на Палессі, зрэшты не так само вяселле, як адну сустрэчу на гэтым вяселлі. Вяселле было як вяселле. Усе ўжо няблага падвесьляліся і, як вядзецца па сённяшні дзень (гэта, дарэчы, асаблівасць усіх вясковых гулянак), выйшлі на вуліцу, пачалі ўспамінаць, вядома ж, вайну. Хто ваяваў, хто адседжваўся, а хто — больш таго — і памагаў акупантам. Свяціла майскае сонейка, грымеў бубен, іграў баян. І віравалі вось такія страсці, наспявала пад кадрылю бойка. Але гэта толькі як ілюстрацыя да таго, што адбываецца сёння на вясковых гулянках. Мяне ж уразілі не гэтыя спрэчкі, не гэта размежаванне і боль, як віно адно распальвала. Сярод тых, што скакалі пад баян і бубен, быў дзядок. І было ў ягоных скоках штосьці настолькі заўзята адчайнае, тужлівае, што не заўважыць дзядка было проста немагчыма. Я паспрабаваў загаварыць з дзедам — нічога не атрымлівалася. Ён мне проста не адказваў, усміхаўся і адыходзіў ад мяне. Пачаў распытваць знаёмых: «Нямы ён ці што?» Не, няшчасны, а ўвогуле незразумелы. Маўчун. Трыццаць гадоў назад свядома змоўкнуў. А трыццаць гадоў назад — у дзень вяселля трыццаць — адбылося вось што. Гэты дзед — тады яшчэ зусім не дзед, партызан, у адзін дзень пахаваў чатырох сваіх сыноў. У іхняй смерці не было нічога ге-раічнага. Недарэчнасць, страшэнная выпадковасць. Двое, як я зразумеў, загінулі ад шалёнага, сляпога снарада, а двое беглі да яго, да бацькі, і наскочылі на міннае поле. Ён сам вынес іх з гэтага поля, сам пахаваў. І з таго часу змоўкнуў. Дык вось, я не ведаю большага болю, чым

гэтае — што задоўжылася на трыццаць гадоў — маўчанне. Тут для мяне падыходзіць горкаўскае: можаш не пісаць — не пішы. Старому не было больш пра што гаварыць са светам. Ні сябе, ні сваю старую, якая жыла з ім побач, ён не мог сцешыць словам. Хоць нішто іншае не было чужое яму, нават, як бачыце, вяселле і скокі.

Разумею, што гэтым параўнаннем заслугоўваю папроку, накшталт, калі цяжка ставіць на адзін узровень кнігі, напісаныя тымі, хто вынес усё на сваіх плячах, і тымі, хто нарадзіўся пасля вайны, дык так можна перакрэсліць многае, у тым ліку і гістарычную літаратуру. Не ведаю, як наконт усей гістарычнай літаратуры, але тое, што перажыта А.Адамовічам, Я.Брылём, В.Астаф'евым, В.Быкавым, Р.Бакланавым, У.Багамолавым, Ю.Бондаравым, заўсёды будзе вызначаць недасягальную ступень праўдзівасці, існасці напісанага імі, якім бы талентам ні быў надзелены той, хто ідзе ўслед. Таму, напэўна, пасля многага напісанага пра вайну ўсё ж змог сказаць пра яе сваё слова і Вячаслаў Кандрацьеў.

Мінулая вайна, напэўна ж, не скоро пакіне літаратуру. І будзе яшчэ сказана пра яе шмат новага, невядомага нам, таму што яшчэ жыве на свеце фашызм, і фашызм ваяўнічы. І будучыя аўтары ніяк не змогуць абысці яго. Да ўсяго гэтага, кажучы пра беларускую літаратуру — а ў нашай літаратуры няма ніводнага аўтара, які б так ці інакш не дакрануўся да тэмы вайны — нельга забываць пра тое, што ў нас няма ніводнай сям'і, ніводнай хаты, якіх бы не зачэпіла вайна і ў якіх бы і па сённяшні дзень і асабліва ў сувязі з сённяшнім днём не жыла б вайна. Кожны чацвёрты — гэта статыстыка. Страшная, але яшчэ страшнейшая, калі ўдумацца, што гэта не проста статыстыка, што гэта кожны з жывых сёння беларусаў пазбаўлены чвэрці сябе. І рана гэтая крывавіць. А пра тое, што гэта сапраўды так, сведчыць кніга Алеся Адамовіча, Янкі Брыля і Уладзіміра Калесніка «Я з вогненнай вёскі...». Для мяне гэта зусім не кніга. Гэта жывыя галасы, жывы боль, які жыве і сёння ў кожнай беларускай хаце, хоць на зыходзе ўжо амаль саракавы

год, сарачыны, і ўсё павінна было б забыцца, але не забываецца.

Больш таго, чым больш часу аддзяляе людзей, для якіх вайна, смерць была паўсядзённым, страшным побытам, такім, пра які стараліся не ўспамінаць, не гаварыць, каб захаваць здольнасць пачаць жыццё нанова, тым больш беражліва пачынаюць цяпер беларусы адносіцца да свайго мінулага, перадаваць яго ўрокі наступнікам. Цяпер можна. Цяпер не зойме дыхання. Вытрымае крыху акрыялае сэрца.

Жыве ў вёсцы Беларучы Лагойскага раёна Васіль Дзятлаў. Мы былі з ім у адным дзетдоме, жылі ў адным пакоі, можна сказаць, спалі ў адным ложку. Але я зусім не ведаў нічога пра яго мінулае, акрамя таго, што было відавочна: ён выйшаў з гэтага мінулага інвалідам, глухім, і толькі калі ўжо быў напісаны «Суд у Слабадзе», Васіль Дзятлаў адшукаў мяне і сказаў, хто ён, адкуль і чаму. Калісьці на Жлобіншчыне жыла досыць вялікая па сённяшніх мерках сям'я Дзятлавых: тры браты, сястра. У сорак трэцім іх разам з маці пагнанлі ў Азарыцкі канцлагер, адзін з самых страшных, напэўна, канцлагераў, якія былі ў час мінулай вайны, таму што былі сагнаны ў яго сярод балота жанчыны, старыя і дзеці, спецыяльна заражаныя тыфам. Да гэтага балота маці Дзятлавых не дайшла. Не вытрымаў сярэдні сын, Вася, упаў сярод дарогі. Маці прыкрыла яго сваім целам, просячы яго толькі аб адным – каб ён не падаў голасу. Немец, паліцай, можа быць, закалоў, быццам так сабе, між іншым, яе штыком. Гэтым штыком пашкодзіў Васю барабанную перапонку. Людзі, браты давалаклі яго да канцлагера. Там загінула сястрычка – самая малодшая сярод іх. Яе проста кінулі на корм нямецкім аўчаркам. Надышла немата, не фізічная. Ёсць, мусіць, нейкая ахова і ў памяці, нейкі бар'ер, ці што, за які гэтай памяці сягнуць нельга, не забіўшы сябе. Нешта такое, відаць, адбылося і з памяццю Васіля Дзятлава. Ён не мог успамінаць аб тым, то было, але і забыць не мог. Пасля заканчэння тэхнікума яго накіравалі ў вёску

Янушкавічы Лагойскага раёна. Усё было добра, але ў гэтай жа гаспадарцы кіраваў брыгадай вельмі дзелавы і талковы чалавек. Дзятлаў паладзіў з ім і працаваў, пакуль не дачуўся, што гэта былы паліцэйскі. І вось тут пачалося. Амаль як у Шамякіна – у яго рамане «Вазьму твой боль», Дзятлаў расказваў мне, што ён адчуваў: рана ці позна іх дарогі перакрываюцца. І першая гаворка іх пра колішняе адбылася. Былы дзетдомавец, вязень канцлагера спытаў былога паліцэйскага, як таму живеца з крывёю на руках.

– А я быў у паліцыі не тут, – адказаў той. – Я ў Францыі быў у паліцыі.

Дзятлаў звольніўся і паехаў з Янушкавічаў. Калі ў яго нарадзілася дачка, ён назваў яе Таццянай. Так звалі яго маці... Адноўчы збуджаную памяць ужо нельга прымусіць замоўкнуць. І ёсць, напэўна, нейкая заканамернасць у тым, як да нас вяртаецца гэтая памяць з цягам часу. Гэта адбываецца ў жыцці. Гэта ўласціва і літаратуры. У Васі Дзятлава памерлі два браты, якія прайшлі разам з ім праз канцлагер, малодшы і старэйшы. Ён застаўся адзіны ў родзе Дзятлавых. Пахаваў братоў, узяў дзяцей – Таццяну, Лілю і Васю – Васіля Васільевіча, сам ён таксама Васіль Васільевіч, – і павёз іх туды, у Азарычы, дзе назаўсёды засталіся маці і сястра. Сам ён пра гэта кажа так: я ведаю, адчуваю, быць мне тут засталася нядоўга, два браты ўжо леглі ў магілу, дык хай хоць дзеці мае ведаюць, адкуль прыйшлі і праз што прайшлі Дзятлавы. Пайшоў у архіў, выпрасіў даць даведку, з якога года ён нараджэння, таму што дагэтуль жыў па дзетдомаўскіх дакументах, якія вызначыла яму пасляваенная экспертыза. А тут яму спатрэбілася ведаць праўду, маленькую, але ўсю праўду пра сябе.

Надышоў час успомніць гэтую сваю праўду. І гэта не толькі час і праўда Дзятлава, але і ўсіх іншых, хто так ці інакш зведаў пакуты на той вайне і ад той вайны, што зводзіла жыццё чалавечае да нуля. І гэтае нулявое затоенае існаванне задоўжылася амаль на сорак гадоў. Прычын таму мноства: і аберажэнне сябе, і болевы

парог памяці. І тое, што адразу ж па вайне ў літаратуры, у мастацтве ішла гаворка пра вайну пераможную. У Калінкавічах, маім родным гарадку, ёсць тры ўскраінныя вуліцы — Падольскія. На адной з іх рос і я. Многія з нас не дачакаліся з вайны бацькоў, у многіх з нас няма бацькоў, іх расстралялі на нашых вачах, жывымі спалілі мацяроў, сяцёр і братоў. Але аб жорсткасці вайны мы ўпершыню даведаліся і загаварылі пасля «Маладой гвардыі» Фадзеева. Гэта было першым штуршком. Пасля гэтага мы цмяна пачалі і самі штосьці ўспамінаць, асцярожна пускаць саміх сябе ў сваю памяць. А цяпер прыйшоў час адкрыць яе і для іншых.

І я лічу з'яўленне «Я з вогненнай вёскі...» і «Блакаднай кнігі» зусім не выпадковым. Яны павінны былі з'явіцца, таму што абрынуліся плаціны і надышоў іх час. Хоць, не буду ўтойваць, пачынаючы чытаць «Блакадную кнігу», я падумаў быў: навошта? Навошта гэта Алесю Адамовічу? Ёсць жа «Я з вогненнай вёскі...». А дакрануцца хоць бы памяццю да нашых вогненных вёсак і не апячыся немагчыма. Навошта ж зноў? Я зразумеў гэта, дайшоўшы да дзённікаў Юры Рабінкіна. «Блакадная кніга» не толькі аб тым, што было і як было ў Ленінградзе, гэта і папярэджанне ўсім, хто піша і думае пісаць пра вайну.

Народ памятлівы. І яму патрэбна не падабенства праўды, а праўда, якая павінна быць заўсёды на ўзроўні яго праўды, Яго бачання і асэнсавання таго, што было, і таго, як пра гэта ён сам гаворыць, складае свае міфы і легенды пра мінулае.

Пры выездзе з Мінска ёсць мясціна, якая называецца Масюкоўшчынай. Калісь пасёлак, а сёння ўжо гарадская ўскраіна. А ў гады вайны там быў канцлагер для савецкіх ваеннапалонных. Некалькі гадоў назад я жыў у пасёлку Масюкоўшчына, часта даводзілася ездзіць на работу на спадарожных машынах. Неяк трапіўся вельмі вясёлы, зухаваты шафёр. Праязджаем міма канцлагера, ён усміхаецца: бабулю ўчора падвозіў. Пытаецца ў яго: што гэта за агонь тут гарыць? Канцлагер, кажу, тут

быў, восемдзесят тысяч чалавек загінула. Бабка рукамі ўспляснула: гэта яны сёння прараслі кукурузай. Поле, дзе быў канцлагер, было засеяна кукурузай. Яна бачыць яе і кажа пра яе: сёння кукуруза, а заўтра яны падымуцца ўсе, падымуцца і пойдучь, усе восемдзесят тысяч, сыночкі мае... І шафёр зноў засмяяўся. Ён не мог паверыць, што яны сапраўды падымуцца. Ну, адзін, можа. А каб усе восемдзесят тысяч... Як гэта кукуруза... Тут яму проста не хапала ўяўлення. Ды ні ў каго, пэўна, не хопіць. Але ж Яны падымаюцца і ідуць. Сотні тысячаў падымаюцца і ідуць з адной толькі «Блакаднай кнігі», кожны трэці беларус з кнігі Адамовіча, Брыля, Калесніка «Я з вогненнай вёскі», з не так даўно надрукаванай аповесці Васіля Быкава «Знак бяды».

І гэта тыя, што ходзяць, адроджаныя з небыцця, бачыліся, калі я чытаў аповесць Быкава. Бачылася і іншае. Прамая сувязь паміж гэтымі трыма такімі рознымі на першы погляд кніжкамі. Дзве з іх дакументальныя да такой ступені, што, здаецца, перадаюць нават галасы, інтанацыі. «Знак бяды» ж — мастацкі вымысел. І аповесць гэта не толькі пра вайну, зусім не пра мінулае. Вось таму ўсе тры яны для мяне адзіныя. Літаратуры патрэбна асэнсаванне вайны. Але ж літаратура жывіцца памяццю мінулага і словам зусім не дзеля таго, кааб проста ўспамінаць, жахацца і жахаць іншых. Дзядулю, пра каторага я ўжо гаварыў вышэй, ужо нічым не запалохаеш. Яму трэба даць мову і слова, а то і прымусіць гаварыць — вярнуць да жывых, як вярнуўся Васіль Дзятлаў. І прабачце мне, мо я і памыляюся, толькі ж усё роўна настойваю: да жыцця яго вярнула літаратура, тагасветныя галасы, непасрэдна звернутыя да яго, галасы пакутнікаў, жывых і нябожчыкаў, якія гучаць з твораў Адамовіча, Брыля, Калесніка, Граніна, Астаф'ева, Бондарава, Бакланава. Калі б ён чуў і слухаў нешта толькі іншае, да прыкладу, пра надоі малака, торфаперагнойныя гаршочки, ён бы і не ведаў і не здагадваўся пра таго, хто жыве ў ім, чаму так смеліць, бядуе і непакоіцца душа. А мастацтва,

літаратура, няхай і ўскосна, вызваліла яго памяць, размарозіла душу. Прымусіла загрузіць душу, даць волю і веру сваёй памяці. Вось таму і ў сваіх дзецях ён не забыўся пра сваіх бацькоў і маці. Павёз дзяцей туды, дзе колісь жылі і паміралі яго бацькі. А дзецям яго вайна – гэта ўжо гісторыя, нешта застыглае ў бронзе і граніце. І на Азарыцкай зямлі, там, дзе месціўся некалі канцлагер, метал і камень ажылі. Былое прайшло праз іх сённяшняе дзяцінства, стрэмкай, недаляцеўшым асколкам снарада ці міны мовіла нешта ім. І прыйдзе дзень, слова, моўленае на магіле іх бабулі, узгадаецца ім, прымоўца. Адгукнецца, загаворыць рэха ва ўсіх, хто бачыў вайну ці датыкнуўся да яе праз сваіх бацькоў. І зноў жа, не без уздзеяння і прымусу сапраўднага мастацкага, пісьменніцкага слова. Яго праўды і моцы. Таго знітавання, зваротнай сувязі і яднання стагоддзяў, непарыўных паміж жыццём і літаратурай.

...У адной з вёсак Жыткавіцкага раёна памёр былы паліцай. Пасля вайны ён атрымаў па заслугах. Адсядзеў ад званка да званка тое, што прызначыў яму суд. Вярнуўся ў вёску. Рабіў у калгасе, як усе, мо нават і лепей. Але калі пасля смерці панеслі яго на вясковыя могілкі, вёска паўстала. Былы падлетак-партызан, які ў трынаццаць гадоў ад немцаў страціў нагу, заступіў труне з нябожчыкам дарогу. Не пусціў на могілкі. І вёска падтрымала яго. Вось што такое памяць і суд людскі. Я ўзгадваю пра гэта яшчэ і таму, што апошнім часам даведаўся пра нешта не менш ашаламляльнае.

Усе мы добра помнім, што шмат з тых, у каго рукі ў крыві ці не па локаць, уцяклі на захад разам з фашыстамі і пабеглі вельмі далёка ад гневу і суда народа, за акіян, там і супакоіліся. Утварылі свае могілкі, выгарадзілі іх высокімі платамі, паставілі варту. Дык вось на тых платах напісана, што заходзіць на тыя могілкі забаронена. У кожнага, хто ступіць туды без дазволу, будуць страляць без папярэджання. Былыя нацысты, мёртвыя нацысты працягваюць вайну, працягваюць страляць і забіваць ужо з магіл. Фашызм заўсёды страляў першым і без па-

пярэджання, і іх нябожчыкі здольны тварыць толькі смерць і сёння.

І пра гэта нельга забываць жывым. Гэта памяць павінна жыць не толькі ў кнігах.

Сцежкі мінулага не павінны зарастаць травой небыцця, пра якую пісаў не так даўно ў газеце «Звязда» журналіст А.Лукашук. А ён распавёў у сваім нарысе пра тое, як школьнікі знайшлі ў вёсцы Аляшковічы Камянецкага раёна брацкую магілу часоў Вялікай Айчыннай вайны. І ў той жа вёсцы знайшоўся прадпрыемальны хвацкі брыгадзір з колішніх паліцаяў, які адбудаваў на брацкай магіле танцпляцоўку. І танчылі на ёй кадрылі, полькі і вальсы, пакуль у вёску не зазірнулі следапыты.

Дык вось тая брацкая магіла парасла не толькі травой забыцця: жывыя ў той вёсцы страцілі душу і памяць. І такая абыякавасць да мінулага, да праху, з якога мы ўсе прараслі, уласціва, на вялікі жаль, не толькі аднаму чалавеку ці канкрэтнай вёсцы. У маёй памяці яшчэ і сёння тое, як і не ў такія ўжо далёкія пяцідзесятыя гады прыбіралі з вёсак і гарадоў адзінокія, а часам і брацкія магілы, звозілі астанкі салдат мінулай вайны ў адно месца. І як жа неахайна, брыдка і проста не па-людску гэта рабілася. Я помню гэта на станцыі Калінкавічы. Помню свой распач, распач і абурэнне дарослых, былых воінаў і іх удоў. Сёння Лукашук, зусім яшчэ малады хлопец, былы студэнт, гаворыць пра гэта адкрыта, з болем. Гэты боль павінен несці ў сабе кожны, хто бярэцца за пяро. Боль і праўду не пабочнага наглядальніка, не проста намінальнага – чалавека, які гаворыць пра вайну таму, што думае аб міры, дбае пра жыта для дзяцей і ўнукаў.

ПАМІЖ ЦЮЛЕНЕМ І АКРАБАТАМ, альбо Энергія надзеі

Гэта было мінулай восенню і ўсяго за дваццаць-трыццаць кіламетраў ад стольнага нашага града Мінска. Як мы памятаем усё гэта, мінулая восень прайшла ў чаканні добрага надвор'я, бабінага лета, як цёплага позірку і добрага вока перад зацяжнымі дажджамі, восеньскай пахмурнасцю, без сонечнага святла зімы. Але мільгалі дні, ішлі дажджы, наплывалі туманы. А бабінага лета ўсё не было і не было. І можа з-за гэтага абрыдлага слотнага чакання, калі лета раптам настала, яго проста не заўважылі. Адзін-адзіны кароткі восеньскі дзянёк, калі са світанкамі — лёгкі марозік і хрумсткі іней на траве і па ржышчы, а сонца, што ўзышло, незразумела дзе выспеліла і запусціла ў неба павучынне з малюсенькімі павучкамі.

Той крамянай раніцаю я апынуўся на невяліччай станцыі Седча, нічым не адметнай, калі не лічыць багацце дачных куратнікаў, што акружылі яе з усіх бакоў. Усе цягнікі, пасажырскія і таварнякі, праскоквалі Седчу сходу, толькі пазвоньвалі аскалепкамі шыбак разбітыя, як пасля бамбёжкі, вокны невялікага вакзальчыка. Спыняліся тут адны толькі электрычкі. І валам валіў з іх люд дзелавы, працавіты і гаспадарлівы — заклапочана дачны, як у пасляваенныя гады вясковыя бабулі ў горадзе, абвешаны спераду і ззаду сумкамі,

торбамі, рукамі, з сякерамі і рыдлёўкамі ў руках, з саджанцамі і кустоўем смародзіны, агрэсту пад пахай. Увесь гэты люд, не прыкмячаючы ні прыгажосці дня, ні павучыння над зямлёй, спешна выціскаўся з вагонаў і, не збіваючыся з нагі, хуценька разыходзіўся ва ўсе бакі да сваіх калумбарыяў. Мне было нават крыху крыўдна за гэтую іх абыякавасць і дзелавітасць. Хоць бы на імгненне спыніліся, выпрасталіся, уздыхнулі вольна. Ды куды там!

Застыў нечакана сам я, наблізіўшыся да краю невысочанькай платформы метраў за сорок ад раздзёўбленага перабудовай вакзальчыка. Між рэйкамі і платформай ляжаў чалавек, тое, што калісьці было чалавекам. Па колеры і порыстасці скуры, хутчэй свінячая туша з успоратым, абрэзаным, як кубак, чалавечым чэрапам. Голы, бязрукі, бязногі, невідушчы. Наляцела чарговая электрычка. Выдала чарговую порцыю людскога тавару. Тавар той шугануў з вагона, які спыніўся дзвярамі якраз над трупам, і, не збіўшыся з нагі, не змяніўшыся ў твары, пайшоў за несеным ветрам павучыннем да сваіх маўзалеяў.

Не бачаць, не ведаюць, падумаў я і кінуўся ў вакзальчык.

— Бачылі, ведаем, — адказала мне там адзіна прысутная службовая асоба ў чыне касірка. — Нават хто гэта, ведаем. Хлопец з суседняй вёскі, адслужыў у войску, і ўчора вечарам зарэзала цягніком...

— Учора? — гэта быў не мой голас і не маё пытанне. Гэта было рэха пяцідзесяці пражытых мною гадоў. А можа, і чыёсьці другое рэха: “Под насыпью, во рву некошеном лежит и смотрит...”

Адшукаўся на пероне і міліцыянер, капітан:

— А што я магу зрабіць. Ляжыць і будзе ляжаць, галава ў яго ўжо не баліць... Няма бензіну, каб заправіць машыну, забраць труп.

Да гэтага мне здавалася, што за сваё жыццё я да канца зведаў, што такое адчай бездапаможнасці. Але такога, паверце мне, я не перажываў. Усе мінулыя мае беды і

нягоды былі толькі маімі бедамі і нягодамі. І я нават хаваў іх як мага глыбей, як штось ганебнае і заразнае. Тут жа адчай быў прылюдна страшэнны і, мне здаецца, бессаромны ў сваёй гранічнай шчырасці. Бессаромны з усіх бакоў. З боку жывых, што не збіваючыся з нагі, пераступалі праз труп, і з боку самога трупа, пазбаўленага ўжо мозгу, з успоратым, абрэзаным, як кубак, чэрапам, з просьбаю і выклікам выстаўлены небу, павучынню, што ляцела па ім, прыліплым да таго павучыння малюсенькім, як птушыная зрэнка, павучком. І здавалася, што гэта на тонкім павучынні адлятае ў нябыт чалавек, чалавецтва і чалавечнасць.

І яшчэ, гэта здаецца мне ўжо сёння, з гэткім жа адчаем бездапаможнасці і ўсведамленнем нарастаючага ўнутры нас пачуцця здрады нечаму жывём усе мы апошнія тры-чатыры гады. І здраджваем мы штодня не каму-небудзь, не якім-небудзь міфічным ідэалам, а самім сабе, закладзеным генетычна ў нас да кастрычніка семнацатага года рэшткам чалавечнасці і нармальнасці. Мы, падобна, ажывёльнены нашым сённяшнім побытам, у якім немагчыма прадбачанне заўтрашняга дня, жыццё з позіркамі, што забягае крыху наперад, не толькі сабе пад ногі, а і далей, за далягляд. І ніякага святла ў канцы тунеля. Адны толькі крушэнні і катастрофы. Распад сістэмы, ладу, дзяржаўнасці, асобы. І душа ў пастаяннай збянтэжанасці і спакусе жыцця прасцей, гэта значыць — элементарна прымітыўна, інстынктамі і толькі інстынктамі. А свет няхай сабе разбураецца, коціцца ў апраметную. Мы і каля пякельнага вогнішча пагрэемся.

Эйфарыя першых дзён свабоды, што звалілася быццам з неба, прадпісаная нам, як і ўсё ў нашым ранейшым жыцці, закончылася. Настала непазбежнае і простае — час выбару, асэнсавання сябе ў часе. І гэты цяжар, цяжар свабоды выбару раздушыў нас, звiхнуў душэўна і вывiхнуў. Хоць атручанасць і зрушанасць свядомасці — гэта ў нас было заўсёды. Цяпер жа звiхнутасць яшчэ пры нараджэнні і атрута, спажытая намі разам з малаком мацярынскім, даганяюць і помсцяць нам. Мы былі па-

жабрацку самаўпэўненя ў мінулым, хоць па прыродзе сваёй мы людзі без мінулага. Наша мінулае, наша гісторыя — гэта гісторыя з выкалатымі вачамі. Гісторыя таго, як мы самі ёй у хутка старэючых школьных падручніках выколвалі вочкі.

Ніякіх багоў, багі мы самі, а пісьменнікі ніяк іначай, а толькі ўладары чалавечых душ, інжынеры чалавечых душ. Як уручылі членскі білет, так з той хвіліны ўжо не нармальны звычайны чалавек, а ўладар і інжынер. Таму, відаць, так ірваліся і рвуцца ў членства Саюза пісьменнікаў. І я думаю, што па гэтым членстве Беларусь сёння абагнала ўжо Амерыку. Нас ужо больш за 400.

І як жа ўразіла нас выказванне Д.Стэйнбека. Адразу пасля вайны падчас ягонай паездкі па Украіне яго спыталі, напэўна, з намёкам: якое становішча пісьменніка ў Амерыцы. Ён быў нармальным чалавекам, пытанне падалося яму прынамсі дзіўным, ён нават задумаўся, сапраўды, цікава, якое ж яго становішча ў амерыканскім грамадстве. Штосьці сярэдняе, адказаў ён, паміж акрабатам і цюленем.

Штосьці сярэдняе, думаю я сёння, перш за ўсё і ёсць чалавек, які не прэтэндуе на званне і званнем на гэтую простую пасаду. І гэты нармальны чалавек выходзіць з нас, пакідае нас сёння. Сапраўды, як раней казалі, шызуха косіць нашы шэрагі. Ідзе абсалютны генацыд культуры і пісьменніцкай працы, без знешніх яго відочных і яркіх праяў. Генацыд унутраны, калі слова пісьменніка губляе ўвогуле які б там ні было сэнс. Абэссэнсоўваецца сама пісьменніцкая праца. Я маю на ўвазе тут мноства аспектаў, сярод якіх не апошняе месца займае і аспект матэрыяльны. За сваю апошнюю кнігу амаль у дваццаць аркушаў я атрымаў у канчатковы разлік (сорак працэнтаў) 140 тысяч рублёў — гэта тады недзе каля дваццаці долараў.

Пісьменнік у нашы дні безабаронны, абрабаваны і голы духоўна і матэрыяльна. Раней у яго была магчымасць працы хоць бы ў стол у спадзяванні, што яго ўсё ж пачуюць калі-небудзь і прачытаюць. Сёння

адабрана і гэта. Сёння патрэбнасць і разгул іншага роду літаратуры і мастацтва, мастацтва і інтрыгі палітычнай, парламенцкай, чырвона-карычневых і белапенных прыбояў. Бязглуздзіца, нескладуха і лухта з высокіх трыбун тыпу нашага знакамітага на ўвесь свет: “чалавек у заднім праходзе” — робіцца на нашых вачах новым відам масавага мастацтва і масавай культуры. Для чытання і адцягнення ад бяссоніцы запаланіўшая не толькі Беларусь, а ўсю адну шостую сушы, кніга, увесь змест якой ужо на вокладцы: голая задніца. Для роздуму, работы розуму і сэрца — напоўшызафрэнічнае трызненне з экрана тэлевізара народных абраннікаў. І камусьці ўсё ж, на мой погляд, гэта трэба, вельмі трэба. І менавіта гэтая бессэнсоўнасць вядзе да фашызму, гэта і ёсць фашызм духоўны, а не гульня ў яго некалькіх хлапчукоў. Глеба для фашызму — постсавецкі булёнчык, які гатуюць сёння тыя, хто прыйшоў да ўлады, хто з аднолькавай лёгкасцю пакланяўся ўчора светлай будучыні чалавецтва, а сёння — сёння рублю і долару, і прынцыпам свабоднага рынку, якога яны ў душы баяцца ўсё ж, як чорт крыжа. Менавіта таму нашы парламентарыі, тройчы галасуючы, знаходзяць грошы для кароўнікаў і свінарнікаў, а бібліятэкам і клубам рэзка і адназначна гавораць “няма”. Менавіта таму так глыбока задумены наш парламент, калі вырашаецца пытанне аб дзяржаўнай мове: ужо лепш японская, чым родная, беларуская, бо многія з тых, хто сядзіць там, па сваёй прыродзе двухмоўныя, двухаблічныя. У наяўнасці па-ранейшаму адмаўленне ад сябе, свайго народа і сваёй гісторыі.

І таму, відаць, у нашай беларускай літаратуры такое глухое безнадзейнае маўчанне. Стары язык яе вырваны, адпала вуха, што слухае наш ранейшы голас. І мы нямыя. Нам бы каму-небудзь зноў прадацца. Мы зноў гатовы ўпасці на калені, калі ўжо не перад сярпом і молатам, дык перад двухгаловым арлом. У зону нам хочацца, хутчэй назад, у зону рублёвую, доларавую, любую, была б толькі цвёрдая рука, хоць з таго свету. І гэта не толькі наша жаданне, такі стан нашага грамадства сёння.

Зусім нядаўна я судзіўся. Мяне абакралі. Дачу абакралі. Што можна ўзяць у пісьменніка на дачы—вядома. Але злодзеі не ведалі, што рабуюць пісьменніка, і былі вельмі пакрыўджаны. Дарэчы, як казалі мне, яны вельмі былі пакрыўджаны і на Ігара Лучанка. Таксама кампазітар, інтэлігент, дарэмна толькі тэрмін “матаць” будуць. Вось прадаўца магазіна грабанулі, дык там жа за іх праўду можна і пасядзець. Ды справа не ў гэтым. Маіх рабаўнікоў, як ні дзіўна сёння, знайшлі. На судзе я шчыра падзякаваў ім за тое, што так акуратна абышліся з маёй дачай. І мы сталі амаль сябрамі. Сам суд быў, лічы, хатні, у кабінёце суддзі, таму што зала пасяджэнняў распісана па хвілінах. Не знайшлося вольнага і адваката. Яны ж таксама прыстаўлены да спраў сур’ёзных: у раёне за тры месяцы ўжо дзесяць забойстваў, у той час, як за ўвесь мінулы год іх было толькі восем. Забойстваў, а тут нейкае пісьменніцкае шмаццё, хлам і тэлевізар. Да таго ж сапсаваны яшчэ, ды і дапатоппы, грувасткі, пудоў пяць вагой. На тым тэлевізары яны і згарэлі.

І адчуваючы міжвольную сваю віну перад людзьмі, якія мяне абрабавалі, давялося мне на тым судзе выконваць ролю адваката. Я прасіў суддзю, каб не было ім ні лагера, ні турмы: дзеці ж у іх, дзеці. Ды і якія яны злодзеі, хоць адзін з іх лічыцца рэцыдывістам. За што ж ён атрымаў такое гордае званне? Першая ходка — два мяхі ячменю, другая, паўгода назад вызваліўся — ягня, трынаццаць кілаграмаў жывой вагі. Дайце ім умоўна, пры калгасе, пашліце на хімію ці будоўлю якую. Рэцыдывіст, як я казаў, амаль прыяцель, калі мы засталіся сам-насам, пакрыўдзіўся:

— Ну ты даеш, мужык. Хімія, калгас, будоўля. У турму і толькі ў турму альбо ў лагер. Усё, хопіць, пара, бо я тут каго-небудзь прырэжу ці відэлыцам закалю. У зону, у зону...

Усе мы імкнемся ў зону на дзяржаўнае забеспячэнне, зусім забыўшыся, што там ужо былі. Менавіта там мы страцілі сваю мову, пераўтварыліся ў манкуртаў. Менавіта там нам адняло памяць, мы сталі народамі без мінулага і будучага, у калгасе.

Сент-Экзюперы у свой час гаварыў, што мы адказваем за тых, каго прыручаем. Мы ж адначасова прыручаныя і тыя, хто прыручвае. Мы нарадзіліся ў клетцы. Нас выпусцілі на волю. І сёння мы ўсе, як дзікія жывёлы, узгадаваныя ў штучнай абстаноўцы і выпушчаныя ў абстаноўку натуральную, не маем паняцця пра жыццё на волі. Яна абпальвае нас. Многія з нас асуджаны, як ні горка, але трэба мець мужнасць прызнаць гэта. І ўсё ж на волі ёсць заўсёды надзея. Хоць Максім Гарэцкі і гаворыць, што надзея — маці дурных. Але гэта — адзінае, што застаецца ў нас сёння. І гэта не так ужо мала. Надзея — пастаянны стан душы сёння, яна сапраўды памірае апошняй.

А зараз мы проста нямыя. І адна з прычын гэтай нема-ты — той жа калгас, імкненне ў гурт, каб хтосьці за нас адказаў. Таму, пэўна, і перарвана сувязь часоў, абарвана сувязь пакаленняў. Гэта ж здарылася не сёння і не ў адзін дзень. Колькі гадоў ужо ў беларускай літаратуры гучыць пытанне: хто ідзе ўслед за Адамовічам, Брылём, Быкавым? Калгас зжыў сябе перш за ўсё творча. Хоць кажуць, на людзях і смерць не страшная. Так, але ж смерць усё ж — смерць. Увогуле дык чалавек павінен і паміраць больш дастойна, не на людзях. Я гаварыў ужо пра смерць на людзях на станцыі Седча. Але ёсць жа рэчы страшнейшыя за смерць. Гэта тое, што адбываецца з намі, жывымі, сёння. Не ведаю, ці мае гэта дачыненне да тэмы сённяшняй нашай гаворкі, ці да месца будзе гучаць. Але паколькі мы лічым сябе нечым сярэднім паміж цюленем і акрабатам, я не магу пра гэта не гаварыць.

У часы яшчэ развітога сацыялізму быў такі шыкоўна прыгожы шлягер — “Яблыкі на снезе”. Яблыкі эпохі дэмакратыі ляжалі на прылаўку невялікага базарчыка ў захалусным маленькім гарадку. Паўнагрудыя і яркія, як снегіры — пяць тысяч рублёў за кілаграм, з чарвяточынай, але старанна абрэзаныя — тысяча. Каля гэтых яблыкаў з авоськай у руцэ стаяла інтэлігентная на від бабулька, чыста і не без прэтэнзіі на моду і густ апранутая і з

бляскам у вачах. Мая знаёмая падышла прыцаніцца да яблыкаў, паколькі яна таксама была не без бляску ў вачах, прыцанілася да яблыкаў з чарвяточынай, канечне. Мне стала балюча, я адышоўся.

Калі прадавец накладаў яблыкі на вагі, адзін з іх упаў на снег і падкаціўся да ног бабулькі. Яна застыла, утаропіўшыся ў яго. Я хацеў падысці да прылаўка і пакласці яблык на стол і ўжо зрабіў крок, але на наступны не адважыўся. Бабулька ківалася над яблыкам, як маятнік гадзінніка, які зламаўся, або ў якога кончыўся завод. Я ўжо ведаў, што будзе далей, але не магу сказаць і вам, што прымусіла мяне дагледзець гэтую сцэну да канца. Бабулька заўважыла мой рух да яблыка, і я зразумеў, сапраўды адчуў скурай, убачыла ўва мне ворага, саперніка. Яна хуценька нахілілася і зграбла яблык разам са снегам у руку. Імгненне пайшло на дэманстрацыю сумленнасці і прыстойнасці, яна адкрыта трымала яблык на далоні, адначасова пазіраючы то на прадаўца, то на мяне. Прадавец не звяртаў на яе ўвагі. Бабуля піхнула яблык у кішэню, незалежна і разам з тым асуджана атрэсла снег з далоні і борздзенька патупала прэч.

Вось і ўсё. Толькі і да сённяшняга дня гучаць увогуле ж дурнаватыя словы: «Яблоки на снегу, ты им еще поможешь, я уже не смогу...» А раптам, а раптам...

Мая суверэнная незалежная дзяржава пашматаная, як той дваццацігадовы малады хлопец на станцыі Седча. І як рэцыдывісту мімаволі, які абрабаваў мяне, мне ўнутрана крышачку таксама хочацца ў зону, бо я змардаваны нуворышскай дэмакратыяй, зняважаны і прыніжаны ёю да стану той жа прывакзальнай бабулькі. Я бліжэй сёння да цюленя, чым да акрабата. І ўсё ж раптам... У таго ж Стэйнбека ў яго падарожных дзённіках ёсць дзівоснае назіранне над намі, савецкімі тады: рускія надзвычайны народ, адзіны ў свеце, які можа чэрпаць энергію з надзеі. Я думаю, што хутчэй за ўсё ён так зразумеў рускае слова «авось». Таму што люблю гэтае слова, таму што мне няма больш чаго сказаць. Хіба толькі прывесці вось такую доўгую цытату з Чэстэртона:

“На самой мяжы страху мы набываем неспасціжны спакой. Гэта не спадзяванне, бо спадзяванне — пачуццё, яно рамантычнае і скіраванае ў будучыню. Гэта не вера, бо вера напоўнена сумненнямі і выклікам. Гэта не мудрасць — розум нібыта адключаны. Нарэшце, гэта не здранцвенне гора (як казалі б дурныя цяперашнія людзі). Стан, у якім я пішу, не адмоўны: ён станоўчы, як добрая вестка. Уласна, мы можам яго назваць добрай весткай — быццам існуе нейкая вышэйшая раўнавага, пра якую нам ведаць не трэба, каб мы не сталі абыякавымі да добра і зла. І веданне гэтае адкрывае нам на імгненне, як апошнюю дапамогу, калі ніякай іншай дапамогі і быць не можа.”

www.kamunikat.org

ГАЮЧАЯ ВАДА — БЕЛЫ ПАРАХОД (Слова, не моўленае дзесяць гадоў таму)

Так, дзесяць гадоў прайшло. Проста жахліва, як яны хутка бягуць. І як марудна цягнуцца дні. Якія пустыя мінаюць гады. І як напоўненыя імгненні.

Усяго толькі дзесяць гадоў. А колькі ўжо страт!

Чэрвень восемдзсят чацвёртага года. Няўжо ён быў, няўжо я некалі ў ім жыў? Мо ўсё ж прыдумаў ці сасніў у яшчэ вясёлым і здаровым сне?

Яшчэ жывая ўся Беларусь. Яшчэ амаль два гады да 26-га красавіка 1986 года — да таго, як прагоркне вада Прыпяці — да Чарнобыля, ядзернай вясны Беларусі, атамнай будучыні Бацькаўшчыны. Яшчэ жывы Зміцер Рыгоровіч Цаленка, дырэктар рыбгаса «Белае». Яшчэ жывы Пётр Савельевіч Канапацкі, брыгадзір калгаса імя Дваццатага партз'езда. Яшчэ аж сем з гакам гадоў да таго, як сканае Савецкі Саюз. Хаця ўжо і тады каля хаты лесніка на беразе возера Белае — горы, штабелі рассохлых і спаракнелых бочак:

— Брусніцы раней замочвалі, баравікі салілі, — адказвае на пытанні гасцей з маленькай і вялікай сталіц ляснік.

— А цяпер?

— А цяпер...

Ляснік замаўкае. Ён стары чалавек, некалі менавіта тут праходзіла граніца з панскай Польшчай, і ён ведае

цану і небяспеку кожнага моўленага ўслых слова. Хаця, канечне, не здагадаецца, што праз год ягоная хата загарыцца і згарыць разам з нікому не патрэбнымі цяпер бочкамі.

Але наша свядомасць яшчэ не зведала значных разрываў у прасторы і часе. Гэта ўсё яшчэ будзе. Гэта ўсё яшчэ, як і пажар на возеры Белым, як і шматлікія незразумелыя, амаль штодзённыя пажары на Гомельшчыне ў чарнобыльскай зоне — наперадзе, як і сённяшні смутнай пары сумны дзень.

А тады раскашавала лета. Прыпадала долу голле садовых дрэў, нікла пад цяжарам маладога яшчэ плоду. Толькі-толькі ўваходзілі ў берагі паводкавыя воды Прыпяці. І бел-чырвона-белы бусел адсвечваў пятамі, палюючы за маладымі жабкамі для сваіх малых буслянят. І госці Палесся — ўсе таксама маладыя і дужыя, хуткія на нагу, скорыя на смех і жарты. Васілю Уладзіміравічу Быкаву толькі другі ці трэці дзень на сёмы дзесятак. Само неба яму зычыць доўгія гады, таму што недзе на Украіне ён пахаваны ў час вайны — у народзе кажуць, добрая прыкмета.

Алесь Міхайлавіч Адамовіч — зусім падлетак часоў свайго юнацкага партызанства. Як пайшоў у лес за бацькамі ў чатырнаццаць, узяў зброю, так і працягвае партызаніць, змагацца. Толькі вось парадокс савецкага часу і ладу: змагаецца ён з вайной. Змагар-пацыфіст. Ці не з гэтага зараз смяецца? Прыгожа, шчыра, па-сялянску, што наравісты конь перад тым, як пазбавіцца зброі ці, наадварот, напяцца і пацягнуць воз, ускідваючы ўгару без адзінага сівога валаска галаву.

Смяецца вачыма, вуснамі, усім тварам. Так, што мімаволі хочацца падтрымаць і самому сказаць нешта смешнае. Зайздросная рыса чалавека, пісьменніка, здольнага не толькі гаварыць, але і слухаць, чуць сябе, але і адгукацца на чужое слова.

Сарамліва ўсміхаецца, стоячы крыху збоку, захапленню гасцей ягонай гаспадаркай Зміцер Рыгоровіч Цаленка, нібы нічога тут яго не тычыцца: ні гэтыя дагле-

джаныя, яшчэ за польскім часам выкананыя сажалкі, дзе жыруюць карпы, ні хараство і прыгажосць магутнай і велічнай дубровы, якая, здаецца, завісла паміж небам і водамі сапраўды мо самага белага на Беларусі возера. Ну, чым тут захапляцца яму, мясцоваму, а раней прыезджаму з Украіны? Дубы як дубы. Ён іх не садзіў, высекчы, праўда, не дазволіў. Вось яны і растуць. Самі растуць. І возера як возера. Зямля яго парадзіла. Калі не памыляюцца і не хлусяць, Пярун для супакаення і асалоды душы і вока свайго стварыў яшчэ ў ледавіковы час.

А карпы-вытворцы па паўпуда, а то і болей, што не ў час, як разумнікі-дэльфіны, расхадзіліся, штукараць перад гасцямі — ён ім не пастух і не бацька, і нават не сваяк. Ён толькі дырэктар рыбгаса. А ў рыбгасе ўсё ідзе, як належыць ісці. У свой час адбіваюцца гэтыя ж карпы, не растуе лешч і шчупак, нараджаецца бесцер — помесь бялугі і сцерлядзі, і амерыканская рыба буфало. Усё ў свой час, прадпісаны прыродай і творцам, а ім толькі падтрымліваемы, бо на тое ён і існуе — чалавек.

І ніхто яшчэ не ведае, не здагадваецца, што можа быць інакш. Што нечае нядобрае і хіжае вока легла ўжо на лес, воды і рыб. І нядоўга ўжо чакаць таго часу, калі пачнуць зводзіць са свету пракаветныя волаты-дубы, маркотныя неабдымныя хвоі. Карп, звыклы, каб яго кармілі, аднаго лета не ўбачыць рукі з хлебам. Цана за камбікорм дасягне амаль касмічных вышынь. І баль пачне правіць браканьер. Пачнецца паляванне на рыбіну. Маленькую і вялікую. А больш, зразумела, на вялікую, на вытворцаў. І ацалелыя з іх страцяць інстынкт да размнажэння, закапаюцца ў твань і носа з яе не пакажуць.

Неверагодна...

Неверагодна, што пісьменнік з сусветным імем, сусветнай славай будзе зведзены да становішча селькора ці рабкора: атрымаў ганарар за кніжкі — хапіла аж на бак бензіну. Неверагодна, бацькі-дэмакраты, што ў посткамуністычны час прыйшлі на змену камуністам, як сцвярджаюць на кожным кроку, дзеля шчасця род-

ных дуброў, свабоды і шчасця таго пісьменніка, на творчасці якога, самі казалі, выхаваны. Ці ж не з манывы пачынаеце, ці ж сапраўды вы дэмакраты? Хутчэй за ўсё, посткамуністычны час — гэта час, калі камуніст на пасту...

Але вернемся на дзесяць гадоў назад, у другую палову чэрвеня перадапошняга бясхмарнага лета. Быкаву — шэсцьдзсят. Святкуе Мінск, святкуе Беларусь. Толькі што адгуло застолле ў сталіцы. Франтавікоў было, што на першым ці якім там Беларускім. Толькі тады яны ўсе амаль былі салдацікі, у лепшым выпадку — старлеі, а цяпер, лічы, — поўныя генералы. Ад літаратуры, зразумела.

Раніца наступнага дня. Сонечная, усмешлівая. З тыдзень ці два таму Васіль Уладзіміравіч звярнуўся да мяне, каб дапамог наладзіць гасцям паездку на Палессе, дзе я ў той час амаль што жыў. Спасылаючыся на імя Васіля Уладзіміравіча, арганізаваць такую паездку было зусім няцяжка. Хутчэй ганарова з усіх бакоў — хоць такім чынам быць далучаным да яго. За гонар для сябе палічылі і мясцовыя ўлады. Мая роля была маленькая: прапанаваць і ўзгадніць маршрут — дзе праехаць, дзе прайсці, спыніцца пераначаваць. Я думаю, што гэта добра разумеў і Васіль Уладзіміравіч. І толькі нежаданне некага турбаваць і каму б там ні было кланяцца, далікатнасць, уласцівая наогул беларусу, а ў Быкава як у чалавека сціплага і сумленнага, узведзеная нават у нешта гіпертрафіраванае, не дазволілі звярнуцца да раённых улад напрамую. Хаця, гэта трэба адзначыць адразу, пра гэта пойдзе гаворка і далей, разам з такой вось сціпласцю і як бы сцішанасцю Васілю Уладзіміравічу ў вышэйшай меры ўласцівы і велічнасць, нават пэўная дзяржаўнасць. Без залішняй ганарыстасці, зразумела, мітусні — усё ж справядліва: «служэнне муз не терпит суеты». Таму што гэта і ёсць сама дзяржава. Хоць і самая незалежная, але і вельмі тыранічная дзяржава аднаго, але якога чалавека. Што ёсць, тое ўжо ёсць. І я пішу пра гэта не без радасці. Калі мы гаворым, што Быкаў — сумленне нашай літара-

туры, то вось такім, на маю думку, гэта сумленне (і не толькі літаратурнае) і павінна быць.

Дзевяць гадзін раніцы. Гасцініца «Юбілейная» — месца збора. На дзіва, пасля ўчарашняга позняга застолля госці дысцыплінаваныя, як салдаты-навабранцы, і свежанькія: паголеныя, прыхарошаныя. І ўсе ў поўнай наяўнасці. Сяргей Паўлавіч Залыгін. Лазар Ільч Лазараў з жонкай. Алесь Міхайлавіч Адамовіч таксама з жонкай. Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай. Усе мо крыху нават знарочыста падцягнутыя, бадзёрыя, як кадравыя афіцэры. А да ўсяго, вось ужо і ўзабылася, ці то сёння ўжо 22-га чэрвеня, ці мы яшчэ толькі напярэдадні сумнай даты пачатку вайны з фашысцкай Германіяй. Пра гэта не гаворыцца, але адгалосак мінуўшчыны адчуваецца ў паветры. Не-не, ды і павее нечым трывожным.

Можна адчальваць, але няма Данііла Граніна. Высвятляецца, што ў апошнюю хвіліну ён адмовіўся ад паездкі: пільная патрэба быць дома, у Ленінградзе. Пашкадавалі, але калі трэба, то трэба. А з дарогі пасля Старобіна, Леценца, ступіўшы адной нагой у Палессе, велічны спакой яго белых выспаў пяску, ухапіўшы за бараду, здаецца, само сонца, дубы, прагныя да вады і багны вольхі каля рэчкі Морац, дамовіліся адбіць тэлеграму: Гранін, у цябе не ўсе дома.

Яшчэ адна акалічнасць ад'езду: у апошні момант убачылі, што «Рафік» наш кульгавы на адну нагу — спусціла кола. І запаскі няма. Разулі маю машыну. Жорсткі, але звыклы рэалізм літаратурнага жыцця. Жанчыны нападзартам, а больш сур'ёзна накінуліся на літфондаўскага вадзіцеля:

— Трэба ж думаць, каго вязеш — красу і гонар літаратуры...

Краса і гонар паблажліва пасміхалася, вызвалена на пэўны час ад той жа літаратуры. Вадзіцель, разбітны цыганісты хлопец, рагатаў уголас: дзяржаўнай машыне ўсё роўна каго і куды везці.

Пад час гэтай амаль што сяброўскай гаманы застаўся ўбаку адзін толькі Сяргей Паўлавіч Залыгін. Ён адразу

ж дастаў з кішэні блакноцік і пачаў нешта занатоўваць. Вакол віравала гарадское жыццё з яго побытам, укладам і нормаў. Пачалі прачынацца і вылазіць на свет адроджаныя дэмакратыяй прастытуткі, праўда, яшчэ не такія публічна шыкоўныя і нахабныя, як сёння, мо якраз недаспеласцю, правінцыйнай сарамлівасцю і прыкметнасцю ў натоўпе. Здалёку вылучаліся замежнікі, следам за якімі крочылі ні то фарца, ні то службоўцы з усім нам вядомай установы.

Мінск быў хаця і вялікім, але амаль што сялянскім горадам. І усё ў ім было навідавоку. А тае раніцы і аблашчаным вусцішнай усмешкай сонца, параднёнасцю чалавека, вуліцы і вады. Гэта быў яшчэ свойскі, родны горад. Яго яшчэ не захапілі ні «Марс», ні «Снікерс» з «Макдональдамі». Нашы дзеці яшчэ не ўслужоўвалі замежнікам, не мылі ім за маркі і долары машыны. І сам Мінск яшчэ не страціў вартасці беларускага працоўнага горада. Жабрацтва і прыніжанасць былі яшчэ наперадзе.

Кожны хоць крышачку ды чамусьці хваляваўся — жанчыны моўчкі, Алесь Адамовіч гучна і жартамі, Лазар Ільіч паглядаў то на сонца, то на гадзіннік на руцэ. Толькі Быкава як бы нічога не тычылася. Не, гэта была зусім не абыякавасць. Такі стан душы ўвогуле быў яму неведомы, але і аказваць тую сваю душу нават цудоўнаму дню ён, падобна, не меў схільнасці, хаця настроены да ўсяго і ўсіх быў больш чым проста прыязна. Але і неяк адлучона, адрынута, як чалавек, што сапраўды толькі-толькі з'явіўся на свет, назаўсёды ўжо з ім параднёны, але, але... І сам па сабе. Так ён стаяў і сярод сяброў на плошчы.

Нечым падобны да яго быў і Сяргей Паўлавіч Залыгін. Толькі вельмі заняты, руплівы, што пчала зранку. Адзінока стыў сярод рухомай плыні натоўпу і, раз-пораз ускідваючы, затрымліваючы вока на тых, хто вымушаны быў абмінаць яго, чапляў іх вокам, не прапускаў жыццё, што ўвесь час было ў руху і, пэўна, крыху злавала на яго. А ён ніколі не зважаў на гэтую злосць і хуценька

нешта пісаў і пісаў сабе, ні на хвілінку не разлучаючыся з ручкай і блакнотам. Нават пасля і на Палессі ўжо. Здаецца, быў адзіны толькі момант за ўвесь час паездкі, калі ён надоўга адклаў іх. Гэта калі ў маёй роднай па дзіцячаму дому вёсцы Вільча ён сказаў, што даўно не еў вясковага сала. Яно, вядома, не зводзілася з нашага стала, але ўсё нешта было не да спадабы Сяргею Паўлавічу. Наразалася культурна, па-гарадскому, а яму хацелася кавалкам, лустай. І кавалак сала з кілаграм, а мо і болей падбегам прынесла яму Марыя Герасімаўна Канапацкая, што вучыла мяне матэматыцы ў Вільчанскай школе. Толькі-толькі з кубла, з неабсыпанымі соллю і кменам бакавінамі, з ружовай маладзенькай пралысінай там, дзе прайшоўся нож. Вось тады і схаваў у кішэню блакнот і ручку Сяргей Паўлавіч. Сеў на высокім ганку перад калодзежам і чарэшняй, ягада якой ужо назбірвала красак. Схіліўся тварам, адначасова падобным колерам на чарэшанак, што навісалі над ім, і ружовасць кубельнага сала. Панюхаў тое сала, узяў нож, акраец хлеба і пачаў есці. Сівы, праставалосы пад чэрвеньскім ласкавым ветрыкам з боку Кіева. У гарадскім, даволі шыкоўным гарнітуры. Сядзеў на ганку вясковай хаты і еў вясковае сала. Як ядуць яго касцы, што могуць за дзень зваліць гектар і дваццаць пяць сотак сенажаці. Не, зусім недарэмна ён рабіў у маладосці каморнікам. Зусім надарэмна на тое яго палуднаванне завітала зайздрослівая і руплівая пчала, і камар з'явіўся. Усім хапіла, яшчэ і засталася трошкі. Толькі трошкі. Мо ядок чакаў, калі хто-небудзь папросіць. Але ніхто не папрасіў, хаця той-сёй і меў ахвоту і ў памяці нешта на той дзень, 22-га чэрвеня, захоўваў, але так і не наважыўся прызнацца, па-мужчынску можна прамаўчаў, цікуючы за тым, як хутка знікае сала. Інтэрэс агульны быў, салідарны: адужае ці не гарадскі інтэлігент кіло вясковага сала. І амаль кожны прыкідваў, а як бы ён, а колькі б гэта ён? І па ўсім, ні ў кога столькі не атрымлівалася. Слабакі былі беларусы, слабакі яўрэі і русакі — слабакі.

А жанчыны пачалі перажываць і баяцца: усё ж камор-

нік — то каморнік, няхай і геадэзіст, але калі тое было, што ні кажыце, добрага веку чалавек. Пачалі прыгадваць, выходзіла — на восьмы дзесятак. Як бы не зрабілася блага. Так яно ўсё і было, толькі ад беларускага вясковага сала ніхто яшчэ не памёр. Марнеюць людзі, калі яго няма... Але гэта я надта ўжо забег наперад — да вясковага сала нам яшчэ было дзвесце пяцьдэсят кіламетраў...

Не магу ўтрымацца, даруйце мне, — ужо ў гэтым годзе, якраз пад Ражство, давялося адведаць у вёсцы адну з тых жанчын, што частавалі маскоўскіх, мінскіх пісьменнікаў салам. Я паспеў у яе хату якраз на сняданак, які ў гэты дзень па народным звычаі павінен складацца з дванаццаці страў. На стала перад жанчынай па-сірочы чарнеў чыгунок з пустой таптанкай, ляжалі салёны гурочак і цыбуліна. Той пустой таптанкай на Ражство і душылася старая. Душылася ў хаце, у якой сала спрадвеку не зводзілася. Якое ў вёсцы раней і не вельмі прызнавалі: ну што з таго сала — напрушыся з бульбай ды з кіслым малаком... Мімаволі сёння скажаш: было сала — былі пісьменнікі. А цяпер прыходзіцца толькі гадаць, што раней знікла — ці то сала, ці то пісьменнікі? І хто з’еў тое сала? Не думаю, што маскалі. Сяргей Паўлавіч Залыгін, у прыватнасці. Ён жа толькі кілаграм. А астатняе?..

А мы ўжо едзем. Масквічы, мінчане, рускія, беларусы, яўрэі і няпэўнай нацыянальнасці вадзіцель «Рафіка». А дарога... Божа ж ты мой! Калі па сённяшнім дні, то лепей і пешкі. Бо сёння ад маёй вёскі аўтобусам чатырнаццаць тысяч рублёў. Колькі будзе заўтра, трэба спытаць таго, хто не ведае цаны білета на аўтобус і ўсё роўна схлусіць. Даярка ж да нядаўняга часу атрымлівала ў калгасе за месяц трыццаць тысяч рублёў. І тое з вялікай ласкі: хацелі — плацілі, а не хацелі — і не плацілі.

Неяк не вельмі даўно «Комсомольская правда» пераказала гаворку Віктара Пятровіча Астаф’ева па тэлефоне з Васілём Уладзіміравічам Быкавым. Яны сышліся на тым, што абодва вельмі радыя, што ім хутка паміраць. Ведаю, што «Молодая гвардия» не можа выдаць збор

твораў таго ж Астаф'ева, Шукшына, не кажучы пра Быкава. Ён жа сёння беларус. Заўсёды, між іншым, ім быў. Яго, не ў прыклад небеларускаў, не заўсёды маглі пасяліць у гасцініцу «Россия» ці «Москва» — адсылалі ў «Центральную» з яе пэўнай славай і нумарамі амаль што на цэлы калгас.

Але гэта не бяды, мы, беларусы, цярплівыя. Толькі на вялікі жаль, нешта падобнае адбываецца ўжо з усёй культурай, адкінутай на задворкі цывілізацыі. Няма магчымасці выдаць тых, хто з'яўляецца гонарам нашай і сусветнай літаратуры, затое паспяхова выдаюцца шматлікія іншыя, хто больш «па фене ботае» ці будзе ў свой час ботаць, «боталы», адным словам.

Рана, рана, Васіль Уладзіміравіч і Віктар Пятровіч, пачалі вы гаворку пра смерць. А хто ж нас разбудзіць? Сённяшнія прэтэндэнты ў інжынеры чалавечых душ толькі вучацца гаварыць: «пап» ды «мам», ды «ням-ням». Не цямяць нават, на якой мове гэта ў іх атрымліваецца. Так што пісаць навучацца, калі яшчэ навучацца, ой ня скоро. Хай спачатку паспрабуюць выплакаць хоць адно матчына слова.

А вы, Васіль Уладзіміравіч, каб не было так сумна і прыкра, вярніцеся ў той дзень, калі вам пайшоў толькі другі ці трэці дзень на сёмы дзесятак. На Палессе. Успомніце. На раздарожжы пад Старобінам спыніліся, пастаялі хвілінку каля помніка-мемарыяла тым, хто загінуў за вечнасць гэтага краю ў Айчыннай вайне. Сяргей Паўлавіч працягваў весці свой дарожны дзённік, углядаючыся ў надпіс на помніку. Адамовіч з Лазаравым адышліся крыху ўбок, нібы нешта жывое і пакутнае было перад імі. Вы таксама стаялі збоку, ні жэстам, ні гукам не парушаючы спакой тых, пад каменем. Пакусвалі хваёвую голку — паляшувкая лясная звычка, калі ён сярод вады і лесу жыве і думае. Калі яму ёсць пра што думаць (праз два гады шмат каго з палешукоў Чарнобыль адвучыць ад гэтай звычкі).

Тады, дваццаць другога чэрвеня 1984 года, лесу тут можна было не баяцца. Хаця перакуленыя клічнікі ма-

гільных помнікаў амаль што на кожным кіламетры. І тое, што ні пад адным з іх не было нікога з вас, можна патлумачыць, пэўна, толькі тым, што ведаў, прадчуваў кожны трэці беларус менавіта ў вас, Васіль Уладзіміравіч, і «Альпійскую баладу», і «Мёртвым не баліць», і «Сотнікава», і «Сцюжу». Прадчувалі радасць незлічонага мноства людзей ад таго, што вы ёсць, вы выжылі. Вось адзіны толькі прыклад той радасці.

Вы яшчэ не Быкаў. Толькі чалавек, які напісаў «Альпійскую баладу». Прынамсі, для Сібіры і сібіракоў. Больш таго, не кніжка, а кінакарціна з такой назвай дайшла да Сібіры. Кузбас, маладзёжная газета «Комсомолец Кузбасса», Кемерава. Тут мае адбыцца Дэкада беларускага мастацтва і літаратуры. Газетчыкі даведаліся, што павінен быць і Васіль Быкаў. У верных малодшых падручных партыі, крыху дысідэнтаў — маладая Сібір тых часоў уся такая — толькі і гаворкі пра вас. І вялікае расчараванне: Васіль Быкаў не прыехаў. Але Сібір маладая ўжо далучылася да вас, паверыла вам. Ваш голас гучыць ёй з зацёртых, сляпых старонак пад капірку — гэта ваша прамова на з'ездзе беларускіх пісьменнікаў. Ні ў адной газеце не надрукаваная, але самы чытаючы ў свеце народ мала каго так чытаў...

Адскочыў, адбегся мэмарыяльны помнік салдатам, і сама ўжо зямля, якой яны ахвяравалі сябе, набягае на колы машын. Пустая, бедная — жоўты пясочак з рудымі вочкам ацалелых балот, лес ды пералесак, хвойкі з бярозамі, вольхі з дубамі. І зноў пясочак, голы, сыпкі — рукатворны меліяратыўны, як костка сярод стагоддзяў. Палессе. Ціхае, някідкае. Як многа ў гэтай зямлі ад вас, Васіль Уладзіміравіч, хаця вы і не паляшук. Але маці ва ўсіх нас адна, і яна зберагаецца ў сваіх сынах.

Вось яшчэ адзін напамінак дрымотнай нашай сціплай бацькаўшчыны і былой вайны. Некалі вы казалі, што ў Беларусі ўсё ёсць, толькі мы не ведаем, мы — дзікуны ў сваёй роднай хаце. А на свеце не так ужо і багата краін з такой вячыста славуताю памяццю. Тут жылі і сусветна вядомыя асветнікі, першадрукары, філосафы, мысляры.

А што тычыцца майстроў прыгожага пісьменства — не разумею, чаму свет пра гэта маўчыць, — прыгледзьцеся, дзе іх яшчэ столькі было! Адна з гіпотэз сёння: аўтар «Слова аб палку Ігаравым» — Кірыла Тураўскі. «Слова» ведае кожны, хто агораў праграму сярэдняй школы, а колькі з іх хоць нешта чулі пра Кірылу Тураўскага? Хай ён нават і не аўтар «Слова», але ж чалавек, здольны ўзняцца да яго вышынь.

Як яшчэ адно сцвярджанне і сведчанне нашай нематы і бязлікасі перад светам, каля павароту на Хорастаў з белай квецені язіну выглядваюць дзве сівыя галавы. Гэта згублены сярод дарогі і лесу помнік беларускім Сусаніным. Спрэчка — ці быў той Сусанін ці не ў Расіі. А тут жылі два браты. Памяць пра іх увекавечана сціплым помнікам са звычайнага бетону. Што зробіш — яны беларускія Сусаніны і ціха леглі, адзін у белы пясочак роднай зямлі, пад сваёй жа хатай, калі адмовіўся паказаць дарогу карнікам да партызанскага лагера, другі, — каторы павёў іх і завёў у дрыгву і багну, з якіх адна толькі дарога на той свет, — у балота. Беларускім дзецям, і не толькі дзецям, імя іх амаль невядомае. Хто хоча блытацца сярод нейкіх Цупрыкаў, Цэбрыкаў. Сусанін адзін на ўсіх. І хопіць...

Але, нібыта ў дакор людзям, пра іх добра ведае звер. Мо нават і адчувае нейкую параднёнасць з гэтымі палешукамі-братамі. Гады са два-тры таму я бачыў, як сюды прыйшоў зубр. Пазней даведаўся, тут пракаветна праходзіла зубрыная дарога з Белавежжа ў Тураўшчыну. Вось той зубр, прыведзены абуджанаю памяццю, ступіў на сваю старажытную сцежку. І памяць яго вывела да скамянелых двух дзядоў-палешукоў. Удзячны зубр, што ўцёк ад кармушкі ў Белай вежы, пераступіў праз агароджу помніка, падышоў да дзядоў, аблізаў сівыя голавы і грудзі, як слёзы, навесіў ім на бароды сваю жамчужную сліну.

Апошні прыпынак перад Жыткаўшчынай, дзе нас павінны былі ўжо сустракаць і весці далей. Перад Ленінам. Спыніліся — мясціны ягадныя і заповітныя. А

мо... Мо і ў нейкім прадчуванні: праз два гады за тыдзень да вербнай нядзелі і да Чарнобыля адсюль, з ракі Случ, пачнецца сыход ракаў. Сышлі з палескай ракі ракі. А праз тыдзень быў ужо і Чарнобыль. І гэта яшчэ не ўсё. Сюды, у Ленін і пад Ленін, пачалі перасяляць людзей з чарнобыльскай зоны. А праз нейкі час высветлілася, што ленінская зона ні ў чым не саступае чарнобыльскай.

А тады, калі мы ехалі, тут быў рай зямны, які, праўда, застаўся і сёння, толькі — для смертнікаў. Тады ж ён быў для жывых. Такія дубы, што мясцовае начальства, хаваючыся пад іх шатамі ад людскога вока, называла кожны з іх рэстаранам «Палессе». Дубы прысадзістыя, з вечнасці, і гнуткія яшчэ на вятры, маладыя, што толькі прымерваліся да той жа вечнасці, з асветленымі сонцам маладымі, без рабаціння нават, бярозамі, хвоймі, як свечкі, ляшчынаю, разамлелым на сонцы бруснічнікам ды чарнічнікам. І такім дурманным пахам задумлівай і злёгка туманнай ганарыстай ягады буяк, якую з-за той жа ганарлівасці абзывалі то дурніцай, то галубікай. А яна, як высветлілася пазней ужо, надзвычай нам патрэбная, адраджальна лекавая. Беларусы, беларусы, не ведаеце вы не толькі сваё імя і сваёй бацькаўшчыны, не ведаеце і сваёй блізкай і згубнай будучыні... Каб пабачыць толькі гэту дурніцу-галубіку — грэх было не спыніцца. Да таго ж спакусілі і прывабілі маленькія палешукі і паляшучкі. Амаль на кожным кроку шапы — хлопчык ці дзяўчынка, малыя, але ўдалыя, гаспадары лесу, ягаднікаў. З пасіненымі ад чарніц вуснамі, такога ж колеру рукамі — пальцамі і пазногцямі. А ў каго дык і шчочкамі. Адразу і не разабраць, ці то Палессе прыпала да іх твару, ці то ў Палесся такі прыродны дзіцячы твар. Сядзяць, што бусляняткі, падкурчыўшы голыя, збітыя на карчах ногі кожны каля свайго вядра, даёнкі, кораба з адборнымі, адна ў адну, чарніцамі. І, як заведзена на Палессі, непадалёку ад малых пахаджае бацька бусел. Мо таксама збірае ягады, а заадно пільнуе сваіх буслянят, што выцягваюць дапытлівыя галоўкі з кубла на дубе. Спелым вокам сялянскага паляшучкага лета цікуе за ўсім, што адбываецца на ягонай зямлі.

Ну і як тут не спыніцца, мо гэта душа некага з іх? Мо гэты бусел-бацька ўжо не першы дзень чакае знакамітых пісьменнікаў, сталічных птушак? Мо некага з іх у свой час ён вучыў пісьму і чытанню? І гэтаму ж будзе навучаць і іх дзяцей. Спыніліся. Дзеці на дарозе, нібы іх гэта і не тычылася, толькі бліснулі вочкамі і знерухомелі. Дарослыя прыпадобіліся да дзяцей, якіх на пераменцы выпусцілі з класа. Быкаў — нейкі, прабачце, зусім не той Васіль Уладзіміравіч, якога ўсе дагэтуль добра ведалі. Нібыта толькі што выхапіўся з ягадніку разам з гэтымі палешучкамі пры ягадах. Знарок ці міжволі гэта ў яго атрымлівалася, пачаў крочыць туды-сюды па шашы, як і бусел на поплаве непадалёку. Нібы пацвельваў таго бусла.

Бусел пакрыўдзіўся, пэўна, узняўся і паляцеў, сеў на кубло і дзеткам не дазволіў глядзець, што там вырабляе ўжо сталага веку чалавек. Залыгін схапіўся за блакнот. Жанчыны прыцаніліся да ягад, хаця ніхто купляць іх, пэўна, і не думаў — натура, а яшчэ чыста гарадское: навошта купляць ягады сярод ягад, самі назбіраем. Не ўтрымаюся, каб не пацешыць душу, не сказаць: васьмі-десяцілітровае вядро чарніц каштавала пяць-шэсць рублёў. І радасна, і горка. Цалюткі дзень марнавацца сярод камароў, машкарэчы, карпець мурашкай на купіне... І тады, і цяпер заходзіцца сэрца. Шматпакутныя вясковыя палескія дзеці. Азалаціць іх не спяшаліся. І яны нікому не надакучалі сваім таварам, ледзь чутна называлі цану і самі як бы саромеліся яе, апускалі вочкі да сваіх збітых ног.

Калі мае зямля сэрца, калі ёсць сэрца ў леса, на тую хвіліну яно было тут, на мяжы Брэстчыны і Гомельшчыны, на старажытным зубрыным шляху Белавежжа-Тураўшчына. Шляху, ходу, якога ў пасляваенным дзяцінстве так шукалі дзетдомаўцы некалі вялікага княства Тураўскага, а сёння і тады г. п. Турава. Бо моцна верылі, што дарога ім некуды ёсць, такія шлях ужо пракладзены, толькі падземны, і не да Белавежжа, а да самога Кіева. Памыляліся, вядома, у сваёй святой і галоднай надзеі

і веры. Але ж ці так ужо і памыляліся? Адзін ужо, як бачыце, ёсць — ад старажытнасці і ў сёння, і ад сёння — туды, у будучыню, пэўна. Толькі пакуль што ён у памяці звера, ходзяць па ім абуджаныя сваімі генамі раней чалавека зубры. Але прыйдзе, прыйдзе час — пойдзе і чалавек: рушаць беларусы ад той жа магілы Кірылы Тураўскага, ад магіл сваіх прарокаў і святынь — да скарбаў сваіх, да душы сваёй неспаганенай.

Як гэта адбываецца во зараз, як, пабраўшыся за рукі, што маладзёны, а хто і сам па сабе, які ў каго настрой і звычай, пайшлі яны ў лес. Па ягаду-суніцу, па ягаду-чарніцу, прываблівым белым кветам, колькі ўжо вякоў дурманным пахам багуну, пад аховай і вартай якога на высокіх купінах спеліцца някідкая і непрызнаная на радзіме ягада-каралева, а па-тубыльску дурніца. Гэта дурніца прыдасца Беларусі і беларусам праз два гады, таму што, як ніякая іншая, выводзіць з чалавека радыяцыю, пазбаўляе наступстваў ад прыёму антыбіётыкаў. Ягада будучыні, але — без будучыні, як усё на нашай Бацькаўшчыне. Скора-скора кінецца чалавек за ёй у балота, а яе ўжо там не будзе, бо знікне і само балота.

А пакуль што палескі лес яшчэ поўны самых розных ягад. І бяруць іх, і нясуць да роту, як галодны — хлеб, а хтосьці чарку, а пчолка — нектар. І не толькі каб насыціцца цяпер, але і ў запас. Запасціся яшчэ чыстым і гаючым Палессем. А лес, падобна, нешта ўжо чуў і бачыў, таму так шчыра і шчодро адорваў чалавека. Толькі раз-пораз нешта стагнаў, без павеваў ветру ўздыхаў. Вецер неспакойны быў у галаве, у макаўках дрэў, адкуль далей відно. Лес як аб нечым прасіў чалавека, чакаў ад яго заступніцтва і абароны. Усё ж гэта былі не простыя людзі — гарадскія, вучоныя, пісьменнікі.

Але і яны яшчэ не здагадваюцца, што гэтае іх баляванне — славянская трызна, што ласуюцца ягадай яны з чарапоў ненароджавых дзяцей сваіх, дыхаюць водарам, топчуць верас і чабор будучага, мо самага найвялікшага і першага ў Еўропе і самага прыгожага ў

свеце — будучага атамнага магільніка. А сэрца кожнага з іх шчыміць і радуецца, бо яны думаюць, што нарэшце трапілі ў дзяцінства. Салодкі і вечны падман. І няварта папракаць сябе ў тым, што было. Было, як было і будзе яшчэ з кожным жывым. Ёсць вялікае, неад’емнае і сапраўднае шчасце імгнення. Будзем жа радыя яму: збіраць ягады, пакуль стаіць лета, а вочы бачаць сонца. Хто ведае, колькі нам веку на гэтым свеце дадзена.

— Не, Гранін, у цябе не ўсе дома, — сказаў зноў Лазар Ільч Лазараў, калі ўсе ўжо спатолілі вясковай ягадай гарадскую сталічную прагу. Падраўняліся колерам вуснаў і рук з вясковай дзятвой, што прапаноўвала ім лёгка, не вярэдзячы ног і спіны, насыпаць у жмені чарніц.

«Не, Гранін, у цябе не ўсе дома» — ікалася яму ці не ў Ленінградзе, але гэта стала, можна лічыць, дэвізам той нядоўгай бесклапотна дзіцячай паездкі па Палессі. Слоўцы гэтыя прыгаворвалі і на ледавіковым возеры Белае, і на Прыпяці, сёрбаючы рыбацкую юшку на сенажаці каля ракі пад старажытным Туравам, і ў вёсцы Вільча.

А там, на шашы, усё ж купілі вядро чарніц. Пашкадавалі самую маленькую дзяўчынку: ну, такая яна ўжо маленькая, а што ўжо паляшучка, то калі і захоча Палессе выракціся яе, — дудкі. З ластаўчыным рабаціннем на зняможаным ад дзённай напругі і паляшучкай зацятасці тварыкам, яна, здаецца, не вельмі і ўзрадавалася сваёй удачы. А мо не хацела выстаўляцца перад сяброўкамі, з годнасцю падзякавала, атрымаўшы гарадскія лёгкія рублікі, нехапатліва ўзяла даёначку, павярнулася — і пакрочыла ў лес, пэўна, па новыя ягады, па-даросламу шчыльна захутаўшы твар матчынай хусткай.

А на самой мяжы Брэстчыны і Гомельшчыны, пазначанай сэрцападобнай глыбай граніту з Мікашэвіцкага кар’еру, нас ужо чакалі. Чакалі, вядома, найперш Васіля Уладзіміравіча. І, па ўсім, зачаліся. «Сустракальшчыкі», як касары, толькі без кос, у стракатай святочнай апраўцы сядзелі пад чырванню граніта з разасланымі перад імі абрусамі, рушнікамі, выстаўленымі на іх хлебам-соллю.

Нібы самі добра папалуднавалі ўжо, разамлелыя на сонцапёку. І тут атрымалася першая маленькая, а мо і не такая ўжо маленькая няўвязка, нестыкоўка. Пра яе можна было б і не гаварыць, але справа ў тым, што не-не ды яна ўвесь час будзе ўзнікаць зноў і зноў. Быў у ёй свой колкі і мулкі вузельчык. І сёння я нават не магу з пэўнасцю сказаць, у чым ён. У часе і ладзе, сярод якіх мы жывем, ці ў характары і нораве Васіля Уладзіміравіча.

Увогуле, на маю думку, гэта адно з самых складаных і вечных пытанняў аб магчымасці, а хутчэй, немагчымасці захавання свайго я, ступені гатоўнасці творца аддацца ці прадацца, «легчы» пад фаварыта-дачасніка. Адказваць тут на гэтае пытанне не мае сэнсу, калі нават Маякоўскі з Фадзеевым і Ясеніным не здолелі адказаць — а мо, наадварот, адказалі? Але наша жыццё такое з'едлівае, што на кожным кроку высока і нізка, мярзотна і велічна выпрабоўвае нас. Нехта не зводзіць з нас вачэй, цікае, куды і як мы ступім. Мо гэта і ёсць вымярэнне таленту і не толькі творцы, але ўвогуле чалавека, яго прыстойнасці і вартасці — як у яго з гнуткасцю душы і сумлення.

У адносінах да Васіля Уладзіміравіча адзіны толькі прыклад. Так, дробязь, а як на нейчую думку, дык мо і прыхамаць. Амаль у кожнага з нас на памяці наш ненадакучлівы савецкі сервіс, асабліва аўтамабільны. Дык вось Васіль Уладзіміравіч, каб быць незалежным ад яго, пачаў самастойна і грунтоўна вывучаць аўтамабіль і яго рухавік. І гэта мо быў адзіны пісьменнік у нашым творчым саюзе, які нешта ведаў не толькі пра тое, што колы машыны павінны круціцца. Хаця ездзіў, па сведчанню Ірыны Міхайлаўны, вельмі своеасабліва. Неяк на трасе, седзячы побач з мужам у салоне аўтамабіля, яна здзівілася:

— Васіль, нешта дарога вельмі свабодная. Ніхто нас не даганяе, не абганяе. Усе толькі насустрач, насустрач і такія ўсе чыстыя, але чорныя, чорныя, як з таго свету. І равуць, равуць чамусьці... Прыгледзеліся — аказалася, Васіль Уладзіміравіч ступіў на ўрадавую трасу з аднабаковым і толькі сустрэчным рухам.

Не ведаю, каму як, а мне гэта дык сімвалічна: Быкаў на забароненай для руху паласе ўрадавай трасы. І лоб у лоб — насустрач урадавым лімузінам. А тыя равуць, равуць... Але гэта я, здаецца, далёка ўжо адбегся ад нашай дарогі на Палессе. Хаця і тут усё аднаго накірунку і ўзаемазвязана, як гэта бывае ў жыцці выбітных, цэльных людзей. Сустрэкалі Васіля Уладзіміравіча яшчэ на трасе па завядзёнцы таго часу. Трохі напышліва ўрачыста. Мо крыху і з пераборам. Іван Фёдаравіч Карповіч, рэдактар раёнкі, былы франтавік, чалавек, бязмежна адданы творчасці Быкава, хацеў як лепей. Каб былі і музыка, і тыя ж рушнікі з хлебам-соллю, і прамовы. Але ён не ведаў Быкава, які паламаў ужо не адну такую ўрачыстасць. І тут да слова будзе такі выпадак. У мінскім Палацы прафсаюзаў сабраўся цвет савецкай літаратуры. Гаворка ідзе пра пісьменнікаў, заснавальнікаў ваеннай тэмы. Адзін за адным агучваюцца іканастанасы імён. Усе лагодныя, усе задаволеныя — сабраліся ж пераможцы ў самай жорсткай з войнаў. У ганаровым прэзідыуме Пётр Міронавіч Машэраў з залатой зоркай Героя Савецкага Саюза. Надыходзіць чарга сказаць слова і Васілю Уладзіміравічу. Па тым ужо, як ён ідзе да трыбуны, адчуваецца, што слова гэта будзе не зусім звычайнае. Так, пэўна, ходзяць салдаты пад кулямі. Машэраў — інтуіцыя ў іх выдатная — наструньваецца. Васіль Уладзіміравіч займае трыбуну, як той салдат акупчык. Гучыць, здаецца, ужо чутася ў гэтай зале. І раптам першае прозвішча адкрывальніка ваеннай тэмы — Віктар Някрасаў.

Машэраў, пабліскаваючы залатой зоркай, падымаецца і пакідае прэзідыум. Зала стаіла дыханне. Быкаў пад гулкі перастук абцасаў першага сакратара ЦК партыі працягвае кідаць у насцярожана аціхлую залу словы-камяні...

Вось і тут, на мяжы дзвюх абласцей, атрымалася нешта падобнае. Уражанне, што Быкаву вельмі карціць пазбегнуць прысвечанай яму ўрачыстасці. Ён імкнецца схвацца, застацца ў сярэдзіне нашага гурта. Алесь Міхайлавіч Адамовіч выпярэблівае яго, гаворачы нешта

накшталт таго, што ты, маўляў, заварыў гэтую кашу, ты і расхлёбвай яе, ты юбіляр — ты і пакутнік, такая ўжо ў цябе доля.

Прабачце мне, Васіль Уладзіміравіч, я думаю, на сённяшні дзень не такое ўжо і горкае было тое пакутніцтва. Даруйце тым людзям і мне, калі пакрыўдзілі вас. Яны сустрэкалі тады сусветна вядомага пісьменніка. І не яны, а Палессе сустракала літаратуру ў вашай асобе. А гэта на той час нешта значыла, адгукалася ў сэрцах людзей. Сёння тую ж літаратуру так сустракаць ужо не будуць. Сёння ўсе тыя людзі ў ачмурэнні, здранцвенні перад зусім іншай прозай, рэальнасцю і рэалізмам беспрасветнага жыцця. І я прашу прабачэння не за людзей. Шчырасці не патрэбны прабачэнні. Было ў той паездцы на Палессе, здаецца мне, у вашых адносінах да яе нешта іншае, больш патаемнае і глыбіннае. Чуў, чытаў, што Стэндаль любіў прыгадваць такую гісторыю. Недзе ў Аўстрыі пад Зальцбургам ёсць саляныя капальні. І жыхары Зальцбурга па восені, калі ападае з дрэваў апошні ліст, ламаюць голае вецце і на вярхоўцы апускаюць яго ў капальні. І атрымліваецца букет, які пераліваецца, зіхаціць усімі колерамі вясёлкі. Так выкрышталізаваліся на ім пылінкі солі. Стэндаль захапляўся тымі букетамі і любіў паўтараць: падземная, нябачная свету работа страсцей. Вось такая падземная работа страсцей, мяркуючы па вашым жыцці і па вашых творах, заўсёдна і паўсюдна была з вамі і ў вас. Яна не адступалася, трымала вас і пад час паездкі на Палессе. Пісьменнік, прэзідэнт такога таленту і напалу, як вы, — заўсёды чарнарабочы. Нават за святочным сталом. І таму за тым святочным вашым юбілейным сталом не было гучных слоў. Не сказаў слова вам і я тады, калі вы былі на дзесяць гадоў маладзей. Я кажу вам іх сёння: «Жывіце, будзьце!» Тое ж хацелі вам сказаць і казалі, як здолелі, і ўсе іншыя людзі, якіх вы сустрэлі ў той паездцы. Дырэктар рыбгаса «Белае» Зміцер Рыгоравіч. Хаця ён, здаецца, падобна да вас, быў самы маўклівы на вечарыне і напярэдадні яе, калі ездзілі па яго гаспадарцы,

глядзелі замежную рыбу буфало і айчынных бесцераў і карпаў, качароў і качак, што аж пад ногі кідаліся, плавалі па сажалках, дзікія. Абіралі і елі з кустоў маліну, ад якой чырвона было ў вачах. Было што паказаць і на што паглядзець без слоў. Трохвядзёрная каструля на сталё вараных чырвоных ракаў, горы вяндлёных карпаў. Ды што карпы і ракі ў рыбгасе! Папярэднік Зміцера Рыгоровіча меў намер будаваць пры рыбгасе аэрадром: «Белае-Гомель», «Белае-Мінск», а во які зараз — і «Белае-Масква», а мо і «Белае-Парыж». Глупства, зразумела. Але які размах! Было жыццё, хоць мо часам і прыдуркаватае. Прыдуркаватасць захавалася і нават памножылася, а жыццё... Дырэктар рыбгаса загіне праз пяць гадоў ад вечнай нашай дурасці: у аўтамабільнай катастрофе — хтосьці перарве шашу абрываю, а знакаў не выставіць. Ад бездапаможнасці, болю за калгас праз тры ці чатыры гады сканае былы кулацкі сын, калгасны брыгадзір Петр Савельевіч Канапацкі. Помніце, у маёй дзетдомаўскай вёсачцы Вільча ён падбег да вас? У белым-бялуткім картузіку, са скураной афіцэрскай планшэткай праз плячо і, сарамліва прыкрываючы рукой рот — зубоў там было ўжо надта мала і саромеўся з Быкавым такім ротам гаварыць... Вось яна вясковая сялянская шчырасць і непасрэднасць. Вось што вы для звычайнага чалавека, Васіль Уладзіміравіч. Ён папрасіў вашу фотакартку. Фотакартку з падпісам. Яна жыве сёння, у хаце яго дзяцей. А самога ўжо няма. Яшчэ адно няёмкае мо, але шчырае сведчанне, хто вы для простага чалавека. Старшыня калгаса імя XX-га партз'езда Міхаіл Цімафеевіч Субат наладзіў сустрэчу на беразе Случы. Усе толькі паспелі разуцца, уладкавацца на пасляпаводкавай яшчэ без паху, але вельмі мяккай траве, як ён, задыханы, спатнелы, прывёз на грузавіку сталы і крэслы: ну як жа Быкаў — і на голай зямлі, на зялёнай траве. Ды і ўсе іншыя — як пастухі вясковыя. А ўсім ім сапраўды так хацелася і тую хвіліну ў пастухі. Душа кожнага з іх дасягнула такой згоды з зямлёй, вадой і небам, зліцця з прыродай, Палессем,

амалоджаным па вясне дубам, яшчэ не страціўшым маёвай чырвані кустом ракіты, з маляўкамі, якіх яны кармілі пры беразе ракі пакрышаным хлебам, — што яны не на жарт пакрыўдзіліся, калі зразумелі, што іх па- гарадскому хочуць усадзіць на крэслы і за сталы. Гэта было зусім з іншага, мо нават і не іхняга жыцця — яны яго ўжо выракліся. Паселі на выпнутыя карані дуба, на купіны, на ўгрэтую, умытую і аблашчаную нядаўняй паводкай траву. Голымі рукамі бралі з корабаў і трускалі першыя ягады-трускалкі, клубніцы, што паспелі якраз у час юбілею Быкава. Бо трапіў ён у самае што ні ёсць клубнічнае царства. Навакольныя тры вёскі — вёска з беларусаў, вёска з украінцаў і, па паданні, з немцаў — славуць на ўсю Жыткаўшчыну клубніцамі.

Але ж гэта я зноў забягаю наперад. Мы ж яшчэ на возеры Белым. Збіраецца стол, ідзе вечарына. Ракі і карпы — то на скорую руку. Перакусць. А во-во пачнецца... Госці млеюць ад дзённай стомы, але гаспадары муляюцца, хаця на сталах ужо ўсё і падрыхтавана. І нарэшце, калі ўжо селі і ўзялі па першай, перад вокнамі завурчэла, бліснула фарамі і спынілася машына, высветлілася: чакалі гаспадара раёна, першага сакратара райкама партыі. Ён вучыцца ў Вышэйшай партыйнай школе ў Мінску. Здаў першы экзамен, укінуўся ў машыну: у яго ж у раёне Быкаў! Што з таго, што заўтра залік, яго можна атрымаць і пазней, а не пабачыць Быкава...

Трэба быць шчырым, з песні, як кажуць, слова не выкінеш. Гасцям не вельмі спадабалася з'яўленне афіцыйнай асобы, тым больш партыйнага функцыянера. Асабліва, здаецца, не спадабалася самому Быкаву. Толькі настроіліся на сяброўскую гаворку і звычайную вечарыну, а тут...

Васіль Уладзіміравіч адчужана замкнуўся. Твар яго абвастрыўся і набыў той знаёмы шмат каму непадступны, амаль помнікава-дзяржаўны выраз.

Не, Быкаў усё ж Быкаў і не варта яго спрашчаць, таму што не такая простая, як гэта некаму здаецца, ягоная проза, вышыня, мо недзе клятая і ім самім. Але

тады, на маю думку, дарэмна было так, дарэмна. Зусім не функцыянер, Васіль Уладзіміравіч, быў перад вамі. Былы вясковы настаўнік, які вырас, вучыўся на вашых творах, вучыў вясковую дзятву. Мо з цягам часу ён, канечне, і перакінуўся б у функцыянера. Колішняя ўлада беспамылкова вяла натуральны адбор. І аднаго з іх яна ўжо абрала недзе па суседству тут. Ён толькі яшчэ, як малады пеўнік, прыглядаўся да партыйнага седала. Вы яшчэ сустрэнецеся, а, праўдзівей, не сустрэнецеся з ім. Помніце, вы прыехалі ў Жыткавічы з Нілам Гілевічам? Абодва дэпутаты Вярхоўнага Савета. І справа ў вас была дзяржаўная. Ён жа не пажадаў нават выйсці з кабінета, бо недзе ў кабінете большым пачуў, як любілі гаварыць тады: «есть мнение». Дык вось якраз тады ў адносінах да пісьменнікаў, у прыватнасці да вас, і нарадзілася гэтае: «есть мнение». Таму і паслалі насустрач вам лёкая. Бо сам быў вельмі заняты: прымерваўся ўзляцець з раённага куратніка ў абласны, а далей і ў сталічны. Так яно і збылося. Жыткаўшчына яшчэ і дасюль не можа прачхацца. Не ачуныла Тураўшчына, на атручаных угнаеннях і зямлі якой ён збіраў па сто цэнтнераў зерневых і па тысячы — буракоў. Тураўцы, пэўна, не даруюць яму такога гвалту над іх былым княствам ніколі. Але што яму? Ён сёння ў сталіцы, на высокім седале — не дастаць...

Два белыя кацеры слізгаюць па Прыпяці, па лету і гаючай вадзе Леты. І вада тая ўжо выцекла, збыла сваё. Сёння Прыпяць — галоўная атамная рака Еўропы. Але тады яшчэ да Чарнобыля было два гады. Прыпяць толькі што ўвайшла ў берагі, падобная на парадзіху, маладую маці, што шчасліва разрадзілася дзіцем. Для берагоў, на ўгрэтай сонцам вадзе гулялі яе нашчадкі — маляўкі ляшчоў, шчупакоў, язёў, акунёў і плотак. Сярод іх не было яшчэ драпежнікаў. Па рудаватай прыпяцкай вадзе сярод палескіх балот бягуць два белыя кацеры праз Княжбор да Княжа-Турава. На першым, асобна ад усіх, на носе сядзіць Васіль Уладзіміравіч Быкаў. Ён едзе ў старажытны Тураў зусім не на прагулянку, а

каб парадніцца з ім. Там недзе, прыхаваная ў зеляніне летніх садоў, стаілася бальнічка, у хірургічны пакой якой улетку іншым разам заскокваюць і жабы. З нагоды гэтага і прыязджаў Быкаў з Гілевічам да сакратара Жыткавіцкага райкаму партыі. Але таму не балела. А Быкаву балела. Палескі, полацкі і віцебскі — наш беларускі боль, боль хвораі краіны, хворых людзей. Жыткаўцы абяруць Быкава дэпутатам Вярхоўнага Савета з наказам пабудаваць у Тураве прыстойную бальнічку. І ўжо не на белам кацеры будзе ён уязджаць у занядбаны Княжа-Тураў. Паедзе на прамарожаным рэйсавым аўтобусіку. Бальніца будзе пабудавана... Але гэта наперадзе. Шмат чаго наперадзе і тады і цяпер. А пакуль што Быкаў на белым кацеры па гаючай яшчэ вадзе маці пяці рэк — Прыпяці едзе ў вечны Тураў. Побач з ім малады яшчэ Алесь Адамовіч. Пасміхаюцца, жартуюць: «не, Гранін, у цябе не ўсе дома»...

І на гэтым паставім не кропку, а шматкроп'е.

ТАК НА БЕЛАРУСІ ХАВАЮЦЬ ПРАРОКАЎ

Ёсць нейкая асаблівая амаль містычная накіраванасць у тым, як адыходзяць вялікія людзі. Ёсць адвечная вялікасць бунту. Ёсць велічная пакорлівасць духу. Пэўна, менавіта гэта найбольш выразна і праяўляецца ў апошнія зямныя імгненні ў жыцці ўгрунтаванага чалавека. Тленнае цела замірае. Ужо ёсць яго згода на апошні ўздых. Прагучалі і сакраментальныя словы: «Адвясіце мяне дамоў». І акрыленая душа ўжо, здаецца, там. Але хто ведае, магчыма, менавіта Т А М, на парозе вечнага забыцця ці будучай бессмяротнасці, гэтая супакоеная душа нечакана схамянаецца і прыадчыняе свету прыхаваную, патаемную сутнасць. Прарока, бунтаўніка. Першапачатковага абрынальніка асноваў сусвету.

І не мае ніякага значэння; высока ці нізка лятаў у разуменні сваіх суродзічаў і сучаснікаў той, хто адыходзіць, якія пасады займаў, чым пагражаў свету ці ўлагоджваў яго. Для сапраўдных людзей зусім іншыя табель аб рангах, вельмі і вельмі далёкі ад пазнання і вымярэння рэаліямі бягучай мітуслівай паўсядзённасці. Хаця той жа побытавай мітрэнгі і ім хапае. Толькі яна ўсё ж на галаву вышэй і свяцей.

Дабівала свой век, спальвала апошнія дзянькі звычайная жанчына, заводская работніца. І тыя дзянькі яе, па ўсім, ужо закончыліся, павінны былі закончыцца, вычэрпацца. А яна ўсё цягнула і цягнула гадзіну за гадзінай,

ноч за ноччу. Да заповітнага чарговага атрымання пенсіі. Дастаялася яна каля паштовага акенца. Узяла грошы, адпушчэнне: сыну — гальштук, унучцы — шакаладку, астатняе — мужу на свае ж хаўтуры. Каб памяць у яго засталася, каб не ўводзіць у разарэнне сям'ю. Акуратна так, стосікам паклала пасярод стала, датэпаўшы да хаты. Легла ў ложка, склала рукі і адразу ж адышла...

Віктар Тураў — сусветна знаны кінарэжысёр. Стваральнік, як сёння гавораць, знакавай і брэндавай карціны «Усе мы родам з дзяцінства». Аўтар кінаэпапеі па раманах Івана Мележа. Чалавек, які ўвайшоў у гісторыю сусветнага кіно, у сотню лепшых рэжысёраў стагоддзя па рашэнні ЮНЕСКА кінафільмам «Праз могількі». Смерць трымала яго ў аблозе, ганялася за ім каля пяці гадоў. А яму ўсё было некалі і некалі паміраць. А яна не адступалася. І як жа здзекліва ён адпомсціў ёй — чыста па-чалавечы, — калі яна, здавалася, ужо дастала яго. Якой цаной, пра тое ведама толькі яму, але Тураў здолеў адтэрмінаваць яе ўрачыстасць.

Ужо незваротна асуджаны, ужо амаль пахаваны роднымі і сябрамі, прыкаваны да ложка ў бальніцы, ён загадаў сабе смокінг, аб якім марыў яшчэ ў студэнцтве. Вельмі ж арыстакратычна выглядалі ў смокінгах выкладчыкі і прафесары — ягоныя настаўнікі. Гледзячы на іх, і ён сказаў сабе: дамагуся і сабе смокінга. І дамогся, вядома. Але так і не выбраў часу набыць. Дацягнуў да шасцідзясятага дня свайго нараджэння і ў новенькім смокінгу адзначыў яго з бляскам і артыстызмам сапраўды вялікага рэжысёра. З усімі развітаўся. Дараваў сябрам і сваякам, блаславіў ворагаў і зайздраснікаў. І з усмешкай сыйшоў з юбілейнага і зямнога Алімпу, непрыкметна суправаджаемы медсястрой, якая час ад часу падтрымлівала яго абязбольваючымі ўколамі — пакуль доўжыліся славянскае баляванне і трызна. Адсвяткаваў, зрэжысаваў апошняе ў жыцці кіно — і ў агонію, на бальнічны ложка. А недзе праз два-тры дні, канчаткова ўжо вызвалены ад зямной юдолі, — у вечнасць.

Васіль Уладзіміравіч Быкаў. Апошнія некалькі гадоў —

выгнанне, чужына. Паколькі радзіма, унукі пераможцаў, нараклі яго, франтавіка, пахаванага пры жыцці яшчэ ў 1943 годзе ў брацкай магіле пад Кіраваградам, літаратурным паліцаем. А ўнукі пераможаных запрасілі да сябе і забяспечылі пераможцу, салдату і генію беларускай літаратуры прыстойную старасць. Прыстойнае жыццё чалавеку, які са зброяй у руках супрацьстаяў іх бацькам і так бязлітасна выкрываў вайну і фашызм. Парадоксы, а больш грывасы нашага часу — нацыянальны партрэт Беларусі ў міжнародным інтэр’еры выставы-распродажу культуры і годнасці бацькаўшчыны. Але гаворка зусім не пра гэта. Якое амаль люстраное паўтарэнне лёсаў апошніх дзён жыцця сапраўдных майстроў-творцаў Беларусі, званых, а не ўсенародна абраных, як гэта гучыць з усіх айчынных амвонаў!..

Вяртанне ў звар’яцелую Ітаку, што зняважыла, зняславіла яго, лічы, у магілу, якая ўжо расчынілася перад ім. І самому. І сваімі нагамі. І воляй, і духам сваім. І больш за тое, прасвятленнем і ярасцю, хоць і з прысмакам горычы, адразу ж выбухова запаўняючы сабой, сваім словам, тугой і жалобай сумнае сучаснае і няпэўную будучыню, сабраўшы ў кулак рэшткі былой сілы, з першага ж кроку даць зразумець: ён вярнуўся зусім не для таго, каб моўчкі і ўмольна паміраць. Адразу ж выступіў з пратэстам супраць ганьбавання і знішчэння дзяржаўнага, адзінага ў краіне беларускамоўнага ліцця — а гэта значыць, супраць гвалту з беларускай мовы. Ведаючы прысуд і не сумняваючыся — у жыцці ён быў такім жа жорсткім да сябе, як і ў творчасці — у хуткім, не сёння-заўтра яго выкананні, дацягнуць да дня нараджэння.

І яшчэ прыхапіць тры дні да страшнай даты — 22-га чэрвеня. Паваротнай, знакавай даты, якая непарыўна звязана з лёсам нашага народу і самога Васіля Быкава. Убіта ў яго, як фашысцкі бот у беларускую зямлю. Ды тут у самы раз перавярнуцца ў труне ўсім Шэкспірам, не кажучы ўжо пра гогалеўскага Вія — толькі хапіла

б духу не супраціўляючыся сабе, расплюшчыць вочы і паглядзець праўдзе і фантазмагорыі нашых дзён у вочы.

Адказваючы і адпавядаючы гэтай праўдзе, раней за ўсе трэба, пэўна, прызнаць, што якой бы горкай ні была незаменная страта, якая ні страшная сама па сабе смерць — адыход Васіля Уладзіміравіча Быкава нельга назваць смерцю нават у яе фізічным; абыходным разуменні. Бо гэта паміранне больш для блізкіх: жонкі, дзяцей, унукаў — дачыненых і далучаных да таго, як ён спаў, еў, чысціў зубы. Для Беларусі і беларусаў — гэта нешта зусім іншае, велічнае і высокае. Асмелюся сказаць — адухоўленае. Асвятчанае ў беларускай культуры з'яднаннем і далучэннем да свету Скарыны, Каліноўскага, Коласа з Купалам, Адамовіча. І далей, далей... Хаця б ужо таму, што ў дзень яго смерці Беларусь нарэшце цалкам асэнсавала, кім быў яе сын Васіль Уладзіміравіч Быкаў пры жыцці.

Сёння ён у вечнасці. Сярод прыстойных людзей, у добрай кампаніі — сёння на гэтым свеце ў нас такую і блізка не сабраць (маленькая, маленькая краіна, а колькі там славурых імёнаў). У вечнасці яшчэ і таму, што заўсёды быў у ёй і з ёй. З першага дня, калі мы пра яго пачулі і да апошняга, калі развіталіся. Цэльнасць — рэдкая рыса ў характары чалавека, хаця трэба адзначыць: вельмі і вельмі ўласцівая беларускаму нацыянальнаму характару. Калі, сам сабой, характар ёсць, калі чалавек ёсць.

Лучнасць, яднанне і гармонія з вечнасцю адчуваліся ў Быкаву, калі ён маўчаў і калі пачынаў гаварыць. Маўчанне было арганічным, адзіным з цэльнасцю характару. А словы, здавалася б, не заўсёды належалі яму, таму што ўражвала прастасць, выразнасць і логіка мыслення, здольнасць да дакладных і без мудрагельства фармулёвак. І таму мімаволі даводзілася стрымліваць свой язык, пагаджаючыся з уласнай коснамоўнасцю; іншым разам шукаць ёй апраўданні. І знаходзіць іх часам нават у нейкім кампутарнамашынным ладзе думак. Што

зробіш, мы так адвыклі чуць ад гучна і безапеляцыйна гаваркіх асобаў хоць што-небудзь слушнае, асэнсаванае і разумнасвядомае. Гэта не значыць, што ён спрэс прамаўляў нешта толькі мудрае, вечнае, важнае. Гэта быў пісьменнік. І іншым разам ён гаварыў толькі з сабой, сабе ды яшчэ некаму, на тую хвіліну нябачнаму. Чалавек і пісьменнік з сапраўдным пачуццём годнасці, ведання, чаго ён варты, чаго вартыя шматлікія іншыя. Таму амаль з усімі, выключаючы толькі вельмі блізкіх сяброў, ён цвёрда, але і вельмі тактоўна трымаўся дыстанцыі. Хаця, надаралася, іншым разам і памыляўся. Але памыляўся высока — верачы і спадзеючыся. Яго ніколі нельга было па-сяброўску паляпаць па плячы пры жыцці. А па смерці — тым больш. Але пра гэта крыху пазней.

Адзінота сярод людзей, сяброў, па сведчанні многіх, — уласцівасць характару вялікага творцы і мысляра. І Быкаў, як шмат каму здавалася, заўсёды быў наасобіцу, на адлегласці ад іншых — “натоўпу” і “чэрні”. Нават сярод сяброўскага застолля і банкетавання, гаворкі і абмеркавання чаго-небудзь несугучнага яму. І тады, як нехта ці нешта хуткім ценем прабягала, а мо і пралятала па ягоным твары і, пэўна, у ягоных думках. І ён, не сыходзячы з месца, пакідаў усё і ўсіх, замыкаўся ў сабе. Іншым разам лёгка і светла — прыязна, а бывала, цяжка, змрочна. І заўсёды было да шчымлівасці цікава сачыць, наглядаць за яго вяртаннем па запатрабаванні кампаніі: з вымушаным пакашліваннем, часам зусім не выбачальным — тыпова быкаўскім упартым нахілам галавы, вяртаннем аднекуль здалёку, як з іншага свету, вачэй. Ён быў падобны тады на самотнага і добрага старажытнага русявага Бога з дзіцячай прычоскай. Бога, што заблудзіўся на зняможанай ад журбы, жалю і суму Беларусі.

Хаця гэты Бог не цураўся нічога зямнога. Быў здольны непадступна і высока маўчаць і гаварыць на прыземленыя тэмы. Толькі ў апошнім выпадку саўдзельнага агню ад яго не было. І даводзілася толькі здзіўляцца, як гэта ў яго атрымліваецца: пазбягаць нязначнага пустапарожняга

словагаварэння. На такім пустым і фанабэрыста чыноўным маўленні з ім паспрабавала гаварыць улада. Ужо з мёртвым, пад бел-чырвона-белым штандарам у труне. Нічога дзіўнага ў гэтым халопскім панібрацтве не было. Гэта была звычайная, уласцівая ўладзе мова, таму што матчынай, мужычай, яна, улада, грэбавала, а іншай ніколі не ведала. Такую ж мову выкарыстоўвала і пры жыцці пісьменніка ў сваіх зносінах з мастацтвам, культурай. Але гэта ёй сыходзіла з рук, усе мы спакон веку ведаем, на каго грэх крыўдзіцца. А тут, з таго свету ўжо, ад памерлага пісьменніка прагучала аглушальная на ўвесь адукаваны свет аплявуха. Аплявуха, якую пачулі і ўбачылі не толькі ў Беларусі, а і ў Маскве, і ў Берліне, і ў Парыжы. Беларусь ціхмянасьцю пакладзенага ў труну сына, творцы, філосафа і прарока прадэманстравала, што не такая яна ўжо і памяркоўная, пакорлівая, здольная нават і з таго свету агрызнуцца, паказаць цвёрдасць рукі, калі справа тычыцца гонару і годнасці. Паказаць, паставіць невуцтва і цемрашальства на вартае яго месца. Не дазволіць беспакarana паляпваць сваіх вялікіх сыноў па іх высокім і гордым плячы.

І лепшым сведчаннем гэтага было тое, што адбылося пасля гучнай аплявухі сталічнаму прыкормленаму чынавенству. Яно адразу ж завішчэла і знікла з залы, дзе адбывалася развітанне з пісьменнікам, пабегла з даносам да Гаспадара. А потым, з напрацаваным ужо ўбоствам думкі і дзеяння, пачало нябачна і дробязна гадзіць, як бы ўмываючы рукі, але ніколько не дбаючы аб чысціні адзення, твару і душы ні сёння, ні ў будучыні.

Працоўная, сумленая, адукаваная і не вельмі Беларусь выйшла на вуліцы, кінулася купляць кветкі, размяла ўсе ў падземных пераходах станцыяў метро паблізу плошчы Перамогі. Цяжка нават уявіць, калі айчынны маргінал, што ўжо колькі гадоў запар перабіваецца з хлеба на адна- ці паўтарапрацэнтнае малако, пасярод лета стаяў у агромістай чарзе нават па падвялія, далёка не першай свежасці кветкі. Каб адзначыцца так не толькі перад гнаным уладамі чалавекам, але і абвясціць уладам пра

свае адносіны да таго, што яны твораць. Развітацца з Васілём Уладзіміравічам, які нібы спецыяльна для яго працягваў жыць у роднай яму хаце, ДOME літаратараў, што, як гэта ні ганебна і брыдка, адабралі ў творчага Саюзу беларускіх пісьменнікаў.

На чатыры бясконца доўгія гадзіны расцягнулася жалобнае шэсце кветак, пасля чаго ўваход у залу з цэлам пісьменніка быў спынены. Труну з нябожчыкам на руках панеслі да плошчы Якуба Коласа. Але там раптам — вось так, раптам! — не аказалася абяцаных, заказаных загадзя аўтобусаў для тых, хто жадаў правесці Васіля Уладзіміравіча да Маскоўскіх могілак. І народ без нараканняў і пратэстаў, моўчкі працягнуў свой жалобны крыжовы шлях пешкі... Зрэжысаваць, арганізаваць такое загадзя наўрад бы ці здолеў нават геніяльны рэжысёр: дзякуй табе, нашая моцная і сапраўды геніяльная да абсурду ўлада, толькі ты здольная на такія запамінальныя для ўсяго свету дзеянні. Да цябе ніхто яшчэ не дадумаўся змагацца з нябожчыкамі і дзецьмі.

Шэсце было больш чым знакавым — перасцярогай і папярэджаннем. І зваротам да нябёс. І адказам нябёс. Сонца, у вочы якому з маўклівым дакорам пазіраў крыж. Людзі амаль ушчыльную прымкнулі да жалобнага катафалка з цэлам народнага пісьменніка. І такім чынам нібы зліліся з ім. Знітаваліся і сталі недасягальнымі для тых, хто пажадаў бы раз'яднаць, рассекці жывое цела беларускага знаку бяды і гора, калі баліць усім — і жывым, і мёртвым.

І зноў амаль чатыры гадзіны галоўная артэрыя сталіцы была набрынялая роздумам, жалобай і смуткам. Але не толькі гэтым — болем, цярплівасцю, еднасцю. І Гневам. Гневам па-беларуску.

Сталіцай уладарылі зняважаныя і затаптаныя беларускае мастацтва, культура і літаратура. Васіль Быкаў. Народ моўчкі, поступам, сэрцам і велічнай жалобай думак сцвярджаў і замацоўваў гэта. Навекі ўпісваў у гісторыю, у асфальт скарынінскага праспекту, сцэртymi падэшвамі па-жабрацку зношанага абутку — ад плошчы

Перамогі да Маскоўскіх могілак... Такого Беларусь не ведала і не бачыла, пэўна, з пачатку дзевяностых гадоў мінулага стагоддзя, калі на вуліцы Менску выйшлі абураныя рабочыя, пралетарыят.

Зажураны ад невядомасці і няпэўнасці ў тыя смутныя дні горад разважаў: куды гэта падзеўся той рэвалюцыйны пралетарыят? Разняволены ягоны крок, рашучы і цяжкі, амаль металёвай чаканкі, кавальскай заводскай коўкі твар ягоны я бачыў, знаходзячыся з пісьменніцкай дэлегацыяй у Кітаі. Чужына і адлегласць, здаецца, адразу ж перанеслі ўсё, што адбывалася на Беларусі, у гісторыю. А з масквічоў ніхто не даваў веры, што гэта і ёсць рахманыя і паслухмяныя, самыя адданыя Крамлю беларусы. Але больш за іх, не зводзячы вачэй з карцінак Бі-бі-сі і Сі-эн-эн, былі ўражаныя кітайцы. Яшчэ была свежай і крывавіла рана плошчы Цянь-Аньмынь, з асуджэннем расстрэлу студэнтаў на якой, дарэчы, выступіў Васіль Быкаў.

Але шэсце ў дзень развітання з ім па праспекце Скарыны было і надзвычай непадобным на рабочыя дэманстрацыі пачатку дзевяностых гадоў. Тут не было гучна абвешчанага пратэсту, не было пралетарскай барацьбы за палітычныя ці эканамічныя правы. Папярэджанне, плач званоў з таго свету. Патрабаванне вярнуць сваё духоўнае імя і званне: слова, голас, праўду. Званілі званы, нехта біў у тыя званы перад лікам, тварам не толькі вялікага нябожчыка, перад лікам і бесстаронным фактам вымірання народу — смерці штогод аднаго раёну насельніцтва краіны, па сонму нябожчыкаў і сонму яшчэ жывых. Гучаў маўклівы голас-пратэст народу, у якога ў трэцім тысячагоддзі на вачах цывілізаванага свету бессаромна і нахабна адабралі матчыну мову, вырвалі язык. Увасабленнем жа барацьбы і барацьбіта з гэтым гвалтам усё сваё жыццё з'яўляўся Васіль Быкаў — апостал сваёй сумнай апаганенай Бацькаўшчыны.

І як ні крыўдна прызнаваць, у гэтых адносінах пахаванне Васіля Уладзіміравіча было сімвалічным — працягам таго, што адбывалася ў краіне. І ў час грамадзянскай

паніхіды ў Доме літаратара, і ў час жалобнага шэсця, і ў самыя апошнія развітальныя хвіліны на Маскоўскіх могілках — уладарылі зняменне, поўная і дзіўная, што мае тлумачэнне, цішыня і безгалоссе. Ні адзін голас ні з залы, ад труны, ні на могілках, ад магілы, не дасягаў слыху народу, нібы зноў жа, выпрабоўваючы яго на адвечнае цярпенне і маўклівую скруху і згоду з заповітнай бязглуздасцю ўсяго, што з ім вычвараюць.

Адзін толькі раз каля помніка Якубу Коласу, калі раптоўна зніклі ўсе ўжо гатовыя прыняць людзей аўтобусы, пранёсся прыбойны стогн. Крык жалобы і вялікага абурэння, нібы сам каменны ці металёвы Колас, камандор, набыў голас і пагрозліва выбухнуў пракляццем некаму на небе і на зямлі — што ж гэта творыцца, людцы? — і націснулі на клаксоны кіроўцы, і зараўлі машыны. Голасна, надрыўна, але спужана кораценька. Нібы засаромеліся, і адразу ж змоўклі. І зноў цішыня і зняменне. Хаця гукаў, зразумела, хапала. Папісквалі аўтамабілі, дзерлі глоткі даішнікі, нехта, пацокваючы абцасамі-шпількамі па асфальце, забягаў наперад, каб сфатаграфавання на фоне хаўтурнай працэсіі. І нешта заварвалася, ускіпала ў застыглых па абочынах салонах службовых і прыватных машынаў, напоўненых людзямі незразумелага прызначэння і паходжання.

Але ўсё гэта неяк безадносна да вялікага таемства, прадпісанага, прадвызначанага лёсам і жыццём кожнаму. То там, то тут нехта штосьці казаў і нават плакаў.

Але ніхто нікога не чуў. Стваралася ўражанне — не хацеў чуць. Кожны захоўваў і аберагаў сваю немату. Нема тварылася паніхіда. Нема неслі Быкава па праспекце. Нема апускалі ў жоўтыя магільныя жвіры... Гэта з смяротнай, амаль ленінскай жорсткасцю і энергіяй ахарактызаваў нікому невядомы, здаецца, чалавек, якога ў мінулым стагоддзі можна было пазначыць як патомнага рабочага арыстакрата. Ён выдзерся з натоўпу пад хвоямі, а мо і выйшаў з тых хвояў, бо чамусьці старанна атросся і, як сам сабе, мовіў:

— Няма. Няма бальшавіцкага размаху ў рабоце з працоўнымі масамі...

Народ амаль што па Пушкіну маўчаў. Народ зусім не рабскі і не рабалежны. І ніколі не баязлівы, не зважаючы нават на гэтыя блазнаватыя, заглыбленыя ва ўласную адукаванасць саматужных з ягонага асяроддзя мысляроў. Калі твар у твар сышоўся з бодем, горам, са смерцю, убачыў перад сабою сапраўднае і непадробнае – чалавека і асобу – адгукнуўся, адклікнуўся. Памкнуў насустрач з усяе моцы, магутнасцю і выразнасцю сваёй сапраўды народнай, прыроднай свядомасці духу, безагляднасцю журботнага сэрца. Шчыры і нязломны народ, невядома па чыёй волі ператвораны ў бязмоўнага статыста на скрыжаванні дарог Еўропы.

ЗАЗІРНУЦЬ У ВОЧЫ СВАЙМУ “Я”

З чаго хацелася б пачаць. З горычы. З адчування апошнім часам няўтульнасці жыцця. Няёмкасці перад ім і нават перад самім сабой за тое, што ты яшчэ жывы, век твой яшчэ не скончыўся, а ты нібыта сыйшоў з яго, выпаў, згубіўся, знік. Цябе няма і як увогуле не было на гэтай зямлі.

Ты прыйшоў на яе немаведама адкуль. Здарожыўся. Прысеў у цяньку абоч шляху пераабуцца, праветрыць, прасушыць навярэджаныя ногі. І як упершыню ўбачыў іх, якія ж яны белазношаныя ўжо. Але веры таму, што гэта ты іх знасіў, няма, як і няма даверу і да самога сябе, бо ты са сваімі нагамі так не абышоўся б. Чужыя яны, чужыя. І ты чужы гэтай ранішняй прахалодзе. Яна толькі на гэта імгненне лагодзіць і песціць цябе, таму што ты нечакана апынуўся на яе шляху. Яна ж прыйшла з вечнасці і імкнецца туды ж, а ты толькі нейкая недарэчнасць на яе шляху. І яна лічыць за лепшае абыякава і невідуча, як страчаны і адпалы ўжо ад дрэва ліст, абмінаючы цябе прылашчыць, каб ты не ўтварыў нейкай тут шкоды.

Вось да чаго ты чужы зямлі, якую ты памылкова лічыш роднай. Аб цябе ўжо нават і не спатыкаюцца. Ты сухі адмерлы ліст, вымецены з часу і памяці наваколля. Тваё вока даўно ўжо невідучае. Ты даўно ўжо глухі на кожнае сваё вуха, таму што немаведама калі аглух і аслеп не толькі на вушы і вочы. Ты страціў, згубіў слых і зрок на трэцяе сваё вуха і на трэцяе вока. У

тваёй памяці няма гуку, няма малюнка явы, бо седзячы ў цяньку паддаўся падману прахалоды і замест таго, каб хуценька пераабуцца, падхапіцца і зноў рушыць у дарогу, ты пачаў сузіраць свае ногі, як сараканожка, у каторай нечакана выявіўся, прачнуўся розум. Розум асобы, стварэння, якое ў свой час нарадзілася, адбылося на зямлі, але нечакана, не пакідаючы яе, уявіла сабе, што трапіла ў іншае жыццё, іншы свет. Выпала з жыцця людзей і не прыбілася да якога-небудзь іншага жыцця. Таму недарэчна і бязглузда і паводзіць сябе, накшталт героя адной з фантасмагарычных аповесцяў братоў Стругацкіх, якімі мы зачытваліся ў юнацтве.

Чалавек, а хутчэй ужо і не чалавек, жыхар крамлёўскіх нябёсаў і зямлі, рыхцікі з М.С. Хрушчова, рашыў пайсці пагуляць, проста так, размяцца, а заадно ўжо, каб не бавіць марна часу, наблізіцца і сустрэцца з народамі. Але як заведзена, ніякага народу ні ў Крамлі, ні паблізу яго не наглядаецца. І тады ён садзіцца ў машыну. Едзе да любога яму народу ў легкавіку. І ўжо, здаецца, бачыць той народ: добра пакусанага часам старога са старой і зведзенай на воўну і малако сівай казой на поплаве каля пахіленай сіроцкай хаты. Пасвяць старыя, як бы тагасветныя ўжо, казу і нібыта некага чакаюць — часта і пільна пазіраюць на дарогу. І жыхар крамлёўскіх нябёс ужо крыху ў сумнення — сон гэта ці ява — імкне да іх. Але ні на крок не набліжаецца. І крамлёвец ужо і сам не ведае, на якім ён свеце, ці яго гэта ўвогуле зямля, ці яго народ.

І жахліва, страшна яму робіцца, бо жыхар та ён нябес жыхар, але адначасова і зямлянін. І народ яго зямны. Ён не дазволіць, каб нехта так гуляўся з ім, пазбаўляў народу і зямлі. Ён ужо ўпэўнены, што яго дураць: той жа шафёр дурыць. Паставіў машыну на калодкі і газуе. Але ён і сам на дурыкі здатны: непрыкметна прыадчыняе дзверцы легкавіка і...

Пра далейшае можна і не гаварыць.

Ці не знакавая, лёсавая нам з'ява. Штосьці накшталт

гэтага адбылося і адбываецца з намі на працягу ўсяго нашага жыцця. Мо таму адтуль і наша закарэлае адчуванне вінаватасці перад тым, што не спраўдзілася, чаго не адбылося і цяпер, пэўна, ужо і не адбудзецца. Перад сваёй так і не адбудаванай у стагоддзях хатай, якая ў нашым прыгожым пісьменстве амаль заўсёды чужая; дзецьмі, якія таксама чужыя — заўчасна цураюцца хаты, бацькоў, роднай зямлі і нават беллага свету і знаходзяць сябе добра адбегшыся ад бацькаўшчыны. І колькі, колькі такіх. Я гавару пра гэта таму, што сам з іх. Быў у ліку іх да пэўнага часу. Добра звездаў, як цяжка прарастаць на чужыне, прырастаць да чужога скурай. А правільней — жыць, не маючы скуры, аголеным целам. Тут пазногаць саб'еш, палец угразіш — дых перахоплівае і слёзы ўваччу, і гэта на роднай зямлі, пад роднымі шкадавальна спавіваючымі цябе аблокамі. А ў чужым краі ўсё тваё цела ў сукравіцы збалелага.

Ніхто і нішто так не хварэе і не баліць, як памяць айчыны, бо ты яе хаваеш перш ад самога сябе, а потым і ад усіх і кожнага. Хаця гэтым усім і кожнаму напляваць на цябе, твой боль і тваю памяць. Мо якраз дзякуючы гэтай памяці і гэтай болі столькі славурых знакамітых імён і праз чужыну стала вядома свету. Дзякуючы болю і памяці, а яшчэ і крыўдзе, якую, па словах нашага прарока, мы на нагах сваіх, на руках і на плячах, са стогнам і плачам разносім па свеце.

Бо на бацькаўшчыне жыць абражліва і зневажальна. Так заўсёды было, такая ў нас завядзёнка. Хаця... Няма правіл без выключэнняў, а закону — без дробненькіх, сляпымі літарамі, каментарыяў. Толькі да тых выключэнняў мы як народ не маем ніякіх адносінаў. Усе яны насуперак нам. Насуперак нам Кірыла Тураўскі і Францішак Скарына, Тадэуш Касцюшка і Кастусь Каліноўскі... Не, ён ужо не суперак. Гэта ўжо амаль што наш час, наш лёс, наша, здаецца, не такая ўжо і далёкая будучыня. Бо сёння ўсе мы, беларусы, і, канечне, перш наперш тыя, хто хоць крышачку насуперак, стаім пастроеныя па камандзе смірна перад шыбеніцай. І кат

ужо намыльвае вяроўку, каб не мулка было завіснуць у пятэльцы на стагоддзі.

Гаворачы гэта, я нічога не зводжу да якой бы там ні было ўладнай ці асобавай канкрэтыкі, з другога боку не адмаўляю іх уздзеяння на паскарэнне набліжэння да калектыўнай шыбеніцы. Бо на маю думку, гэта не мае ніякага асаблівага сэнсу. Як не мае сэнна сэнсу крывавай вопыт нашых бацькоў, продкаў. Увогуле іх у нас як не было і няма. Паглядзіце, азірніцеся і скажыце, дзе апроч вясковых занядбаных могілак, хоць знак які ад іх, дзе наша старажытнасць. Тыя ж нябожчыкі нашы, бабулі ды дзядулі, прашчуры. А па Беларусі, як сведчыць наш жа зямляк, генетык з сусветным імём, дарэчы, невядомым на айчыне, прайшло не меней двух соцень пакаленняў нашых прашчураў. Гэта не меней, як тры-чатыры тысячы гадоў. Не кожны народ можа пахваліцца такой трывалай аседласцю, схільнасцю менавіта да сваёй зямлі.

Дзе ж сляды гэтых пакаленняў, якім ветрам іх занесла, якой завейай замяло, якой травой забыцця яны зараслі, якія дрыгва і багна іх паглынулі. Лясы, воды, балоты ды тарфянікі. То-та ж мы так кінуліся зводзіць і нішчыць іх. Хутчэй, хутчэй праглынуць іх, улагодзіць сваё ненажэрнае чэрава і некага там, на Месяцы ўлагодзіць—паслаць яму пасцельку з нашых тарфянікаў, спець калыханку з пошуму нашых дуброў, умыць гаючай вадой нашых крыніц. І скласці хвалебную песню-малітву забойцам і знішчальнікам спрадвечнай сваёй зямлі, калыскі-маці.

Няма ў нас сэнна і знаку глыбокай даўніны. Але і больш блізкай няма. Бліскачае сведчанне гэтаму — занядбанне Турава-Пінскага княства. У другіх мясцінах ад падобных яму княстваў пайшлі народы і землі; тая ж хаця б Кіеўская Русь — Украіна, Масковія — Расія. А што пайшло ад нашага тутэйшага княства — тубыльцы-палешукі ды на тысячагоддзе Турава нейкая падобная на дзяржаўную шыбеніцу камяніца з чырвонай цэглы. І ўжо сама зямля там знакава і бунтоўна прарастае каменнымі крыжамі. Крыжамі, што паўстаюць з пралітай у свой час

крыві, пахаванай пад Прыпяццю, але нязбыўнай славы. Зямля ўжо не трывае здзеку часу і людзей.

Але гэта тое, што тычыцца сівой, парослай ужо міфамі і паданнямі даўніны. А найбольшы здзек з нашай адносна новай гісторыяй, якая калі не ў кожнага сёння ў памяці, то ў кожнага на слыху. Я маю на ўвазе паўстанне Тадэвуша Касцюшкі і нашы адносіны да змагара за нашу волю і долю. Нічога больш ганебнага прыдумаць тут, здаецца, немагчыма. Не само, зразумела, паўстанне, а вынікі яго, увекавечванне праз стагоддзі. Шукаю аналагаў у гісторыі нашых краін і народаў і не знаходжу іх. Прыгадваецца толькі савецкі чорны гумар: з нагоды нястачы на шыбеніцу з'яўляцца з уласнымі вяроўкамі. І цягнуцца, цягнуцца самахоць беларусы са сваімі вяроўкамі, нават намыленымі ўжо і дзякуюць, дзякуюць кату, рукі яму цалуюць.

Я маю на ўвазе гвалтаўніка і ката нашай свабоды Аляксандра Суворова. Я ніколі не супраць таго, што гэта вялікі чалавек, геніяльны палкаводзец, але хай гэтым усцешваюцца там, дзе за ім не цягнуцца ручаі і рэкі нашай беларускай крыві. Хай яго носяць там на руках і ўслаўляюць, мо гэта і сапраўды геніяльна: пуля — дура, штык — моладзец. Але нам, нашчадкам забітых ім нашых пра- і пра- ці варта падаць ніц перад ім, разбіваць лоб, молячыся за ўвекавечванне забойцы і ката нашых продкаў. Ствараць яму на нашай зямлі музеі, помнікі і мемарыялы. Ці не здрыгануцца, ужо не кажу пра тых, каго паклаў ён, магілы больш свежыя, ахвяраў Хатыні і Зэльвы, як здрыгануліся жывыя ў Эстоніі.

Не трэба толькі думаць, што я цалкам апраўдваю эстонцаў за разбурэнне помнікаў воіну-вызваліцелю ад фашызму, знос магіл савецкіх салдат. Магілы ж увогуле, чые б яны не былі, недатыкальныя. Чалавек таму і пайшоў на той свет, каб яго не трывожылі больш, адпачыць. І недапушчальна, ці не самы гэта найвялікшы грэх парушаць яго вечны сон. І часцей за ўсё дзеля толькі амбіцый, шызы недаробленых палітыкаў, каб пакасавацца на фоне славурых нябожчыкаў і іх костак.

Увогуле, як мне здаецца, ператрус касцей любімы занятак мінулага стагоддзя на тэрыторыі былога Савецкага Саюза, а сёння паўсюдна ўжо на тэрыторыі так званага СНГ. Нешта накшталт нацыянальнай ідэі, знайсці якую прагнуць, не менш чымсьці алхімікі праглі адшукаць філасофскі камень у сярэднявеччы ці савецкай пары дзесяцікласніцы сэнс жыцця, усе найноўшыя пажыццёва, лічы, абраныя валадары часоў дэмакратыі. Дастаткова толькі ўзгадаць Троцкіх, Сталіных, Хрушчовых, а пазней і самога Уладзіміра Ільіча Леніна.

Але гэта алімпійцы, скарпіёны ў адной шклянцы ці бляшанцы. Ім ад нараджэння нарочона быць скарпіёнамі і шулерамі — тасаваць і гуляцца жыццямі чалавека і яго косткамі. Сведкам адной такой гульні яшчэ ў дзяцінстве быў і я на самым пачатку пяцідзясятых гадоў. Ваярам, што загінулі пры вызваленні горада Калінкавічы, было адведзена амаль райскае месца. У гарадскім, наскрозь працятым сонцам скверы, а па маім дзіцячым тады разуменні, — парку. Нехта не без галавы і Божай хрысціянскай літасці звёз іх туды і паклаў у брацкія магілы. У ногі ім упіралася блакітам сцяны, пазірала ў вочы задуменым срэбрам купалоў і строгай вартасцю крыжоў царква. У галаве — месціўся старажытны брукаваны шлях — на поўдзень: да Прыпяці з Мазыром і далей да Кіева, Адэсы і Чорнага мора. І зноў жа, маё дзіцячае ўражанне, неба над магіламі супакоеных на вечны адпачынак ваяроў не ведала хмар. Было заўсёды цёплае, сухое і высокае.

Каму перашкодзіла і пачала замінаць гэта іх высокая супакоенасць, не ведаю. Але брацкія безыменныя магілы у гарадскім парку і магілы, у якіх меліся і гаспадары, з імёнамі і званнямі, пачалі раскопваць. Раскопваць і некуды звозіць ужо напаўсатлелыя косткі. І горад, асабліва рабочая яго акраіна, да якой прыналежаў і я, неяк знямела прысеў і прыціх. У людзях, у тых, хто толькі вярнуўся з фронту і не пазбыў яшчэ вайны, спакон веку жыло святое, што даецца з малаком маці чалавеку: павага да незваротнасці, да смерці. Нельга непакоіць і

перабіваць сон нябожчыкаў, бо ў пакаранне — некаму будзе хаваць тых, хто гэта робіць. Магіла салдата, на якім баку ён бы не стаяў, — святая. Гэта заповедана не толькі Богам, але і Жэнеўскай канвенцыяй краін пераможцаў.

Тут жа тае пары ў Калінкавічах здзек над памяццю мёртвых быў нават не дваіны ці траіны — суцэльны. Па ўсім горадзе мабілізавалі і так званых залатароў. Мо нават таму, што ніхто больш за такую работу не наважыўся брацца. Толькі далакопы-магільшчыкі і залатары ды іх унураныя, абыхавыя да жыцця коні з навешанымі на шыі торбамі аўса, які яны няспынна жавалі каля патрывожаных, раскапаных і яшчэ пахкіх магіл. Таксама няспынна жавалі, не злазячы з возу, і гаспадары гэтых коняў — залатары: па часе то і добра харчыліся — каўбасой і хлебам. Маўкліва харчыліся, пэўна таксама, як маўкліва, не паказваючы твару, адсякае кат галаву сваёй ахвяры. Харчыліся, пакуль іх смярдзючыя ўжо да апалення бочкі загрузжаліся рэшткамі костак з свежараскапаных магіл.

Тады яны варушылі, толькі варушылі лейцамі сцёгны сваіх коней, і тыя пачыналі рушыць ў ноч праз прабіты, здаецца, назаўсёды да чорнага неба жоўклы месяц і настылыя, хаця і летнія зоркі. Следам за гэтымі пахавальнымі дрогамі, імкнучыся застацца ў начным цені, ішлі і мы, дзеці рабочай акраіны станцыі Калінкавічы. Чаму, навошта і хто прымушаў нас гэта рабіць, я не ведаў і не ведаю сёння. Мо і несправядлівасць, вялікая несправядлівасць тым летам да нас, дзяцей, нашых бацькоў: яны білі, сцяўшы зубы, за самую маленькую правіннасць. Білі вяроўкамі, лейцамі, розкамі і ставілі голымі каленамі на гарох, які мы глыталі, падсольваючы сваімі слязамі.

Вось такая вясёленькая прадгісторыя ці нават і сама гісторыя з нашай страчанай, а мо і знойдзенай менавіта тады нацыянальнай ідэі, пошука і знаходжання — набыцця сэнсу жыцця. Гісторыя, прадгісторыя і нацыянальная ідэя, якая жыве і сёння. І будзе жыць вечно, пакуль ёсць, не спрахлі яшчэ ў зямлі косці Курапатаў і безыменных

ахвяр пад Гомелем. Датуль мы іх будзем ператрусваць. І няма чаго наракаць на эстонцаў. Не яны першымі пачыналі. Яны толькі паўтараюцца.

З помнікамі, пэўна, яшчэ больш складана. Гэта толькі здаецца, што іх ставяць людзі. А на самой справе іх стварае і ці не вырашчвае час. Я маю на ўвазе не масава-канвеерную іх вытворчасць, накшталт пануючага сёння мастацтва поп-арта, лізаблюдства правадырства, а гістарычную неабходнасць іх з'яўлення, гістарычную падзейнасць, якая нараджае іх, адраджае, падобна Афрадыце, з марской пены, каб кан'юнктурныя прылівы і адлівы грамадскага жыцця не змылі, не злізалі патрэбных усяму чалавецтву імён. І як толькі такія помнікі з дапамогай людзей падымаюцца з бездані, здаецца, самой зямлі і часу, яны ўжо не прыналежаць нікому, апроч той жа зямлі, апроч часу. І знішчэнне іх нішто іншае, як здзек і абраза памяці часу. Насмяянне, за якое пачынае помсціць зямля, час, і самі мёртвыя, нябожчыкі, памяць якіх людзі згвалцілі.

Бунтоўнасць жывых у адносінах да нябожчыкаў — гэта прызнанне сваёй бездапаможнасці, бяссілля і ў пэўнай ступені вялікай крыўды на сваю гісторыю. Бунтоўнасць маленькага народу, у большасці мо і апалітычных эстонцаў ці не праява такой крыўды, імкненне праз гады засведчыць сваю нацыянальную годнасць і вартасць. Абуджэнне нацыянальнай памяці, у якой сотні і тысячы расстраляных гэбістамі і нкусаўцамі, эшалоны і эшалоны вывезеных імі эстонцаў у Сіблагі, Казлагі і СЛАНы. І за ўсё гэта прыспеў час разлічыцца. Больш таго, эстонцы патрабавалі і дамагліся таго, каб напісанне назвы іх сталіцы гучала звыкла іх слыху і мове. Паўсталі з-за дзвюх літарак. Удумацца толькі трэба. А мы...

Усё і ва ўсім робім і ідзем насуперак цвярозаму розуму і сэнсу. Свет збывае, пазбаўляецца ад фашызму і гітлерызму. Мы ж сваіх Гітлераў да сённяшняга носім на руках, ставім ім помнікі і ўзводзім мемарыялы. Накшталт мемарыяла Дзяржынскаму, аднаўлення лініі абароны Сталіна. Той самай бязглуздай лініі, якая

нікога не абараніла, бо наступаючыя войскі фашыстаў нават і не даведаліся, што гэта такое, абмінулі і пайшлі спачатку ў Мінск, а потым і на Маскву. А мы з вар'яцкай упартасцю крамлёўскага генія, бацькі ўсіх параноікаў і катаў, касыцмі кладземся, каб адбудаваць гэту лінію нанава. І не проста адбудаваць — наладзіць туды рытуальныя экскурсіі, катанне на бронемашынах. Дазвольце спытаць: навошта, дзеля чаго? Добра калі б проста так, з-за абдзеленасці шэрым рэчывам у галаве. А калі зусім наадварот, з-за лішку гэтага рэчыва, зладзейскасці і злосці на ўсё сваё, наша — стваральнае і мірнае. На выхаванне новых нелюдзяў-сатаністаў, скінхэдаў. Бо тое, што сапраўды наша, зруйнавана і занядбана, параслі травой забыцця ўсе нашы славытыя магілы. Мы нават толкам не ведаем, чым займаўся, што рабіў Васіль Быкаў, маючы адукацыю гісторыка, не маем уяўлення пра тое, хто такі Францішак Скарына.

Адкуль жа гэта ваяўнічае і наступальнае невуцтва і цемрашальства. Адкуль такая агрэсія ў народа, які сам усё жыццё пакутаваў ад варожасці і здзеку чужынцаў над сабой, сваёй Айчынай, які без перабольшвання з'яўляецца найбольшым пакутнікам Еўропы, бо ў адрозненне ад іншых народаў, нам некуды было сыходзіць са сваёй зямлі. З стагоддзя ў стагоддзе адбываўся генацыд нашага народа. Нас гнюсілі, трушчылі з усіх бакоў і куткоў нашай геаграфіі і гісторыі, выразалі і ўкарочвалі на адну траціну насельніцтва, дзве траціны, напалову. Які яшчэ народ здольны ажыць і апрытомнець пасля такога, амаль лазернага скальпеля гісторыі, пасля такога абразання і хрышчэння.

Мы ажылі і выжылі, але ці апрытомнелі. Ці не адбылося пасля такога здзеку над намі, нашага зліцця з абразальнікамі і хрысціцелямі, параднення з нашымі катамі, зліцця і братэрства ахвяры і ката. І нам прыйшлася да спадобы наша адвечная ахвярнасць. І нам прыйшлося да спадобы наша адвечнае пакутніцтва. Пакутнасць нашага жыцця прызвычаіла, прывучыла шукаць і знаходзіць пакуты нават там, дзе іх няма, і атрымліваць нават сваеасабліваю асалоду ў гэтым.

Гатоўнасць ахвяраваць і плакаць, гатоўнасць да пракаветнага пакутніцтва трымае нас у тонусе, падтрымлівае адчуванне, што мы яшчэ жывыя.

Але што на самой справе хаваецца за ілюзорнай прывіднасцю такога жыцця. У народзе існуе прыказка: чым горш — тым лепей. Гэта значыць, што мы падышлі да такой рысы, мяжы, за якімі горш ужо немагчыма. Гэта прадвесце, амаль наканаванне перамены да лепшага. Але як я не прыслухоўваюся да свайго горычу і болю, колькі не ўглядаюся ў іх люстэрка — люстэрка сваіх вачэй, я не адчуваю і не бачу наперадзе аніякіх знакаў такога наканавання. Верх бярэ зусім іншае. Такая пакора і даравальнасць заўсёды больш развітальныя. Але тут я нямею і замаўкаю, бо я таксама неаддзельны ад уласных і агульных нашых пакут, якія мы сёння амаль што пестуем і лашчым, амаль што культывіруем у сабе, бо несучы паперадзе сябе свой боль, здаецца, нам больш звыкла, зручна і шмат лягчэй жыць на свеце...

Гэта былі амаль што мае родзічы. Яны прыехалі ў Мінск і завіталі да мяне. Крыху пасядзелі і сабраліся ехаць дамоў. Але выбрацца з Мінску аказалася не так проста. То быў час, калі білеты і каўбаса былі танныя, усе некуды ехалі і за ўсім стаялі чэргі. І тут на вакзале чарга ў білетную касу была неверагодная, раз'юшаная і бязлітасна злосная.

Мая тройца, а іх якраз было трое: слесар, загадчык гаспадаркі ў школе і настаўнік, нармальныя, прыстойныя людзі, нават здаровыя і толькі крышку пад хмелем. Яны кінулі вока на чаргу, павярнуліся, параіліся аб нечым паміж сабой. І зноў рушылі да білетнай касы. Але цяпер адзін з іх выдаваў на сляпога і вельмі брыдкага — з выварачанымі, як з'едзенымі трахомай векамі, другі, пазаечы звесіўшы рукі, пакульгваў на абедзве нагі, трэці, не зважаючы ні на кога, нешта мекаў, гергетаў і мыкаў, як глухі і нямы.

Сляпы вёў гэту калечную каманду да акенца касы, і народ, больш, пэўна, гідуючы, чымсьці спачуваючы, рас-

ступаўся. Яны без перашкод наблізіліся да касы. Сляпы падаў грошы і атрымаў білеты. Яны, усё яшчэ ўбоганькія, выйшлі на прывакзальную плошчу, у такім жа стане датэпалі да магазіна і купілі бутэльку гарэлкі. Але пілі, пазбавіўшыся ўжо інваліднасці, здаровенькія і задаволеныя.

Я доўга насіў гэту гісторыю пры сабе, кожны раз, сумеўшыся, уздрыгваў, калі ўзгадваў яе. Бо не ведаю, як каму, а мне быў вельмі сумны яе сэнс, да жудасці страшны. За гэтым мне бачылася не проста здарэнне з трыма небаракамі-выпівохамі, а...

Памаўчу зноў жа. Язык не паварочваецца назваць усё гэта сваім імем. Ці не мы гэта, знявечаныя, глухія, нямыя і кульгавыя, вядомыя сляпымі, ідзем немаведама куды. Толькі не ў цывілізаваны свет, бо сляпы не ведае туды дарогі, кульгавы і нямы не маюць сілы ісці.

У цывілізаваны свет нас не толькі не жадаюць весці, але і не могуць. Да таго ж мы самі не жадаем туды ісці. Бо на гэта ў нас не хапае ні гонару, ні вартасці. На чале са сваімі сляпымі павадырамі нам, нямым і глухім, больш собіць біць на слязу, жабракаваць, вечна спадзявацца і шукаць халяву, як гэта было зусім нядаўна з расійскім газам і нафтай.

Што ж мы за народ, калі так забываемся на свой гонар, на сваё званне. Молімся і ўслаўляем сваіх катаў, ліжам ім рукі і ўсё іншае. Ці народ мы пасля гэтага. Чаму мы так любім пакутаваць, не памятаючы пры гэтым пра сваіх пакутнікаў, на іх магілах ставім помнікі іх забойцам і катарам. Дзе наша нацыянальная вартасць і годнасць, ці ёсць у нас, я ўжо не кажу — гістарычная, хаця б кароценькая, аднадзённая памяць. Самі мы страцілі, выракліся яе, ці нам дапамаглі. Кастрыравалі на гэтую памяць.

І як гэта ні горка прызнаваць, людзей, кастрыраваных на нацыянальнасць, на Радзіму з кожным днём усё болей і болей. Асабліва многа іх у так званым чынавенстве з іх гадзючным атрутна-хлуслівым дзвюхмоўем, ва ўладных структурах з іх прыроднымі схільнасцямі і ўмельствам

да таго ж дзвюх-, а то і трохмоўя: адна мова – народу, другая – сабе, мо каб салгаць ужо і самому Богу. Бо адзіная іх мова, якую яны засвоілі, – напарсткавая: спакушаць, зачароўваць. І дурыць, дурыць, дурыць.

Дурыць уладна, пасадна і легітымна, таму што разам з нацыянальнай і гістарычнай кастрацыяй утворана і кастрацыя на сумленне, праўду і вартасць. І ўсе мы добра ведаем пра гэта, але скарочаныя на памяць продкаў, пазбаўленыя сваёй мовы і слова маўчым, дыхаем цішком у анучку, іншым разам хаваючы ад сябе гэта дыханне і нават нашу нацыянальную анучку. Вінавацімся. Бо, як кажуць, ведае ўсё ж кошка, чыё сала з’ела. Ад такога ведання паходзіць і наша славетная памяркоўнасць з усімі яе наступствамі кшталту наступстваў Чарнобыля.

Але ў гэтай нашай закарэлай адвечнай вінаватасці, умлелым одуме, мне здаецца, нас, як заўсёды адбываецца з беларусамі, абышлі і апярэдзілі. А ўвогуле – ці не падставілі, як падстаўляў нас з веку ўвек старэйшы брат на вынішчэнне ўзброенай Еўропе, а тая ж Еўропа, цывілізацыя, разлічвалася намі з усімі перамоганоснымі і сухімі ва ўсіх водах нашымі суседзямі. Ці не адсюль і зусім не так, як у людзей, растуць у нас ногі, ці не адсюль паходзіць і наша мо галоўная бяда, наша самаедства ад таго, што здаецца так ужо гістарычна склалася, нібыта мы людзі другога кшталту. Па ўсім, мы самі паверылі ў гэта, нас прымусілі.

А прэтэнзіі нашыя дасягаюць касмічных вышынь. Толькі, на вялікі жаль, гэта стоенае ў нашым беларускім мяху глабальнае шыла пачынае калоць нам у адно месца. Мы выкрываем сябе і агаляемся на пацеху ўсяму свету. Пачынаем гаварыць не сваім голасам, голасам, які ўвогуле не ўласцівы беларусу. Пачынаем вераіхнаць, некаму пагражаць і ўпадаць у звычайную істэрыку жанчын у іх крытычныя дні. І адразу ж на відавоку ўсім наша правінцыйнасць, адсутнасць паслядоўнасці, думкі і логікі. І што найбольш засмучае і бянтэжыць – непавага да сваіх жа суайчыннікаў і грамадзян, нібыта ўсе яны крыху дэбільныя і амаль што пагалоўна бяспамятныя.

І гэта ўжо само па сабе адмаўляе дзяржаўнасць, народ і яго сумленне, сумленне, нягледзячы ні на што захаванае і пранесенае ім праз стагоддзі. Ідзе выхаванне і вырошчванне новага народу, падобна такога ж самага, які і сёння сплочвае за свае нявінныя правіны людзям амаль усяго свету, у тым ліку і нам.

Асабліва гэтыя новыя парасткі сёння прыкметны ва ўладных структурах сярод так званых вертыкальшчыкаў, якія маніпулююць амаль што ўсім: лічбамі, фактамі, словамі і сваёй і чужой вартасцю і годнасцю: якую выніковую лічбу загадалі вывесці ўсенародна абранаму пад час яго выбараў, такую і накрэмзалі. Загадалі на адным з полацкіх заводаў арганізаваць стихійны рух за памяншэнне зароботнай платы — і рух такі стихійна ўзнік. Такім чынам можна чакаць, што ў хуткім часе нас, як таго цыганскага каня, будуць адвучаць ужо і зусім есці: каня ж адвучылі, хаця, на жаль, ён падох.

Найбольш прасунутыя і дасціпныя сацыёлагі сведчаць, што жыццё, наш век — гэта век готыкі. Дאпытлівых адсылаю да слоўнікаў і энцыклапедый, туды ж раю звярнуцца і творцам гэтага веку, мо хоць крыху адуюцца. Сам жа ціха пра сябе жахаюся: бедная, бедная, кульгавая, невідушчая і глуханямая наша беларуская готыка. І не самым апошнім звяном у гэтай готыцы з'яўляецца наша тэлебачанне, амбіцыі і прэтэнзіі якога ці не вышэй Астанкінскай дый Эйфелевай вежаў, разам узятых. Ужо некуды зніклі такія каналы, як НТВ, РТР, першы расійскі. Ёсць толькі НТВ-Беларусь, РТР-Беларусь, а пра ОНТ і гаварыць няма чаго. І хочацца запытаць, як тыя палешукі некалі пыталіся пра тое, ці ёсць за Гомлем людзі. Дык — ці ёсць людзі і тэлебачанне па-за Беларуссю і яе тэлебачаннем.

Некалі прэзідэнту задалі пытанне, ці не хаваецца за такой беларусізацыяй блакітных экранаў скрытая цэнзура. Яго адказ, зразумела, вядомы: не. Такі і толькі такі і інакшым быць не можа. Застаецца толькі ўздыхнуць, інакшага нам у гэтай краіне не дадзена. І мы непаразумела ўздыхаем, калі вечарам націскаем

кнопку сваіх тэлевізараў: куды гэта падзелася перадача, абвешчаная ў праграме ТБ. Асабліва гэта тычыцца перадач пра дыктатуру Сталіна, культ асобы. Усе расійскія пазнавальныя, інтэлектуальныя, культурныя праграмы, калі не ліквідаваны, то загнаны на такі час, што іх можна было б назваць: “Для тых, хто не спіць.” Сваіх праграм такога кшталту ў БТ няма. Рубрыкі амаль усе запазычаны з расійскіх каналаў. Усё, апроч “Тэлебарометру”, другаснае, а гаворачы сваімі словамі, крадзенае, накшталт брэнда да нядаўняга часу папулярнай песенкі «Немного солнца в холодной воде». Зусім не беларускае гэта сонца, як і вада. У Францыі, недзе ў шасцідзiesiąтыя гады пісьменніца Франсуаза Саган выдала аповесць пад назвай «Немного солнца в холодной воде». Аповесць стала з’явай, нават дала новы накірунак развіццю еўрапейскай літаратуры. Ну, а песенка?..

Здзіўляе не тое нават, што беларускага глядача трымаюць, скажам сціпла, за ёлупня. Бессаромнасць, нахабнасць, з якімі маніпулююць ім. Як некалі ў дарэвалюцыйных яшчэ рэстаранах так званыя палавыя, афіцыянты па-булгакаўску падавалі асетрыну другой, а то і трэцяй свежасці, не зважаючы на тое, што ўжо ўвесь свет, дзякуючы літаратуры, мастацтву і ўласнаму носу ведае, што асетрына бывае толькі свежая ці... І хаця мы той асетрыны ні першай, ні другой свежасці і не нюхалі, але добра ведаем, як, чым і адкуль пачынае патыхаць неспажываная рыба, хай гэта будзе нават келька ці наш славуты пячкур.

Неспажыванае ёсць неспажыванае, як бы не пнулася. А на БТ стараюцца, пнуцца. Куды і на што толькі не кідаюцца, каб падняць так званы рэйтынг. Уражанне, што ўся Беларусь захоплена футболам. Замежным, менавіта англійскім. І хто ведае, мо мы ўжо сапраўды англічане, бо свайго футболу не маем, а тое, што маем...

На што ў нас больш усяго здатныя — гэта, як гаворыцца, вешаць лапшу свайму народу і ўсяму свету, а найбольш усяго замежнай правінцыйнай прэсе, якія мы харошыя і прыгожыя. Чэсныя і сумленныя, праў-

дзівыя і дэмакратычныя. Як мы дбаем пра той жа народ і краіну, іх заможнасць і незалежнасць. Крычым пра гэта на кожным скрыжаванні. З запалам жабракоў-правінцыялаў, мо і сапраўды чэсных, але звыклых жыць з працягнутай рукой, бясконца наракаць на лёс, не столькі рабіць, колькі зырыць, дзе што пагана ляжыць, каб цішком прыбраць і пакарыстацца. І з такой чэснасцю і сумленнасцю, пазбаўленай годнасці самае большае, на што хапае здольнасці — гэта падгледзець і вынайсці веласіпед. Вынайсці, трохі ведаючы, што ён ужо ёсць, але недзе і сумняваючыся больш у сваім народзе, у тым, што народ нешта ведае пра веласіпед. А калі ведае, то спадзеючыся, што народ гэты зробіць выгляд, нібыта ўпершыню той веласіпед бачыць, кінецца цалаваць рукі і ногі месівынаходцу. Кінуцца ўсе, хто не мае творчай сілы для развіцця і пашырэння ўжо існуючага. Не мае ні розуму, ні імпэту, ні здольнасцяў на грахоўнае абвяржэнне і азарэнне — нараджэнне свайго.

Вось так мы адраджаемся і пашыраемся, корпаючыся ў старажытных сметніках адрынутай ужо культуры, палітыкі, ідэалогіі, з асалодай патомных халопаў і чаляднікаў чхаем ад нафталіну і не наздароўкаемся самі сабе. Пашыраемся зусім не па нашым славутым земляку Дастаеўскаму. Больш трымаючы ў галаве яго ж, але не пра нас моўленае, што чалавек сёння занадта ўжо шырокі, а тое, што не пашкодзіла б яго і абвузіць. І з апошнім спраўляемся выдатна, нібыта дзеля гэтага стары Хаттабыч і выпусціў беларуса з бутэлькі. (Дарэчы, бацька Хаттабыча Л.Лагін з Беларусі, працаваў некалі радактарам “Чырвонай змены”, ці не таму гэту беларускамоўную газету і прыдушылі? І мы душым сябе, абвужваем на кожным кроку, на кожным уздыху і нямым крыку.)

З аднаго боку, мо гэта і не бяды. Даўно ўжо на белым свеце цесна ад людзей, а тут яшчэ нейкія невядомага паходжання, роду і племені чалавечкі пад нагамі блытаюцца. Вось мы і стараемся нікому не замінаць, усё болей і болей завужваем сябе, і што найбольш небяс-

печна, прастору свайго духоўнага існавання. Завужваем да кончыка ўласнага носа, да таго, што ў нас пад тым жа носам, нашымі нагамі. Да відавочнага і таго, што можам памацаць рукамі, узяць у рукі, укласці ў рот, праглынуць, пераварыць і... Зноў лыка да мачала. Ці не па гэтаму, адгарадзіўшыся ад усяго свету, мы проста выпалі з яго, сталі ці не лішнімі людзьмі на свеце.

Перакінуліся ў непатрэбных, лішніх свету людзей таму, што ў камуністычна-калгаснай школе былі ці не лепшымі вучнямі, выдатнікамі, за што вылучалі і любілі. І ў той, наскрозь працятай метастазаі ідэалогіі школе з класічнай культурнай спадчыны добра і назаўжды засвоілі, што на свеце толькі два лішніх чалавекі: Анегін ды Пячорын. І не бачылі, што нешта іх вакол нас ці не занадта ўжо, ці не занадта тых, хто не знаходзіць сябе, свайго месца ў сацыялізме, хто выпаў з яго нішы, выпаў з сацрэалізму як метаду духоўнага і творчага існавання ўвогуле вялікай і магутнай сістэмы. Што на самым пачатку — гэта папярэднікі будучых дысідэнтаў, папярэднікі тых, каго потым назавуць шасцідзiesiąтнікамі. Цэлага пакалення, роля якога ў грамадскім жыцці і маючых адбыцца ў ім зменах і сёння яшчэ не вывучана і замоўчваецца, бо кожная ўлада, усе ўлады, як, дарэчы, і народ, баяцца тых, хто мае смеласць думаць самастойна. Яскравы таму прыклад — абранне амерыканцамі сваім прэзідэнтам Джорджа Буша з яго так званым IQ у 91 бал, калі яго апанент меў IQ, роўны 180 балам, такія ж паказчыкі інтэлекта былі і ў Клінтана. Але разумныя людзі ўжо надакучылі Амерыцы, як яны надакучылі ўсюды і ўсім.

І Беларусь заўсёды душыла, якім бы ні быў лад, пільна адсочвала праявы інтэлекту. Душыла яго нават кволяя парасткі: ва ўніверсітэтах, акадэміях, не згадваючы ўжо пра людзей простых, думваючых. Таму мы амаль што не ведалі дысідэнцтва і размінуліся з пакаленнем шасцідзiesiąтнікаў, не пачулі яго голасу. Не пачулі ў заалагічным непрыманні таго, што забаранялася зверху, што загадвалася не прымаць, з чым заклі-

калі змагацца. І неўпрыкмет, падобна, пакончылі сваё ўласнае інтэлектуальнае развіццё, сваё духоўнае жыццё самагубствам. Самі ў сваім змаганні з уяўным ворагам наблізіліся, зліліся і перакінуліся ў ворагаў сапраўдных — ворагаў самім жа сабе, нашчадкам, сваёй будучыні. Прасцей кажучы, наша айчыннае народнае самаедства перайшло, пераўтварылася ў канібальства. Народ прывучылі да чалавечыны.

А хто хоць аднойчы паспытаў чалавечыны... Запытайцеся ў кожнага з прэзідэнтаў краін постсавецкай прасторы: ці згодны яны зноў перайсці на гавяду.

Дваццаць першае стагоддзе, трэцяе тысячагоддзе ад нараджэння Хрыста, згаладалася па чалавечыне. Колькі ўжо часу яно ў гнілым тумане схаваных нам гадоў адлоўлівае бязмоўных, рахманых беларусаў, гнюсіць чачэнаў і іракцаў, але апошнім годам не грэбуе і амерыканцамі, якія не да канца, пэўна, і самі пераварылі індзейцаў, не проста народаў, а мацярык, пласт так да рэшты і неспазнанай чалавецтвам цывілізацыі і культуры. Але бягучаму часу больш да спадобы старая Еўропа і еўрапейцы, а сярод іх — мы і старэйшы брат, хаця на самой справе ён малодшы. Так, сапраўды мы старэйшыя, прабачце за таўталагію, за свайго старэйшага брата-русіча. Пра гэта сведчаць шматгадовыя даследаванні нашага суайчынніка, доктара навук, пра якога я ўжо ўзгадваў вышэй, генетыка, імя якога на Беларусі амаль нікому невядома. Затое яго ведае адукаваны, толькі ў той свет яго не вельмі выпускаюць. Звычайная для нашай бацькаўшчыны справа. Ён і доктарскую абараняў не ў Беларусі, а ў Расіі. Тэмай яго дысертацыі якраз і было даследванне аседласці, працягу і ўстойлівасці жыцця карэнных жыхароў на Беларусі. Ён устанавіў і даказаў, што як мінімум па нашай краіне прайшло і на ёй жа супакоілася крыху больш двухсот пакаленняў беларусаў. Кладучы на кожнае пакаленне па дваццаць гадоў — гэта больш, чымсьці сорак вякоў. Расія такой стабільнасці, адзінства жыхарства і тэрыторыі не ведае. Расійскія вучоныя пагадзіліся з генетыкам-беларусам. Але няма

прапрокаў у сваёй айчыне. Немагчыма яго існаванне, як дарэчы і дысідэнта, там, дзе ўладарыць не ісціна, а праўда сілы і кулака. Немагчыма яго існаванне там, дзе дыпламаваны гісторык можа сказаць, што Францішак Скарына — пецярбургскага паходжання, нібыта горад і беларус равеснікі.

Вяртаючыся да напісанага крыху вышэй, да вайны помнікаў расіян і эстонцаў, узгадваецца выказванне, дзе тлумачацца прычыны гэтай вайны. Меркаванне, што падставы яе — траўміраваная рэпрэсіямі сталінскага рэжыму памяць эстонцаў. Чаму ж мы такія цвердалобія, чаму ж гэта памяць стагоддзяў нашага народа ніколькі не траўміравана ў нас?

І мімаволі прыходзіш да сумных высноў: таму што мы ўвогуле не маем такой памяці. Мы страцілі, у нас сцерлі яе. Сцерлі, зразумела, у тых, у каго было што сціраць. Увогуле здаецца, што мы народ пазагістарычны. Далёка за прыкладамі хадзіць не трэба. Скажу пра самога сябе. Як бы там ні было, я скончыў восем класаў беларускай школы. А што ж з беларускага я павёз у Сібір, з якім веданнем Айчыны пайшоў у свет? Ды, лічы, з ніякім. Бо больш ведаў гісторыю старажытнага свету, усякіх там этрускаў, рымлян і грэкаў. І сам быў ці не этрускам, нейкім касмічным прыхаднем з глыбінь вякоў. Нічога ні пра сябе, ні пра сваіх продкаў. У памяць урэзаўся толькі малюнак хлопчыка з падручніка гісторыі Беларусі: шклоўскі выкапень. Ды і то таму, што быў ён вельмі страшны і паходзіў з аднаго недалёкага ад мяне гораду Шклоў — беларускага гораду. Зямеля, зямляк — брат мой, лічы.

Дык ці не ўсе мы такія ж рэлікты шклоўскія, амаль пячорныя прыхадні трэцяга тысячагоддзя на сваёй роднай зямлі. Ні перад намі, ні за намі Беларусі і беларусаў няма. Жывем адным толькі не цямым днём. Ствараем нейкія міфічныя саюзы і саюзныя дзяржавы, не дбаючы аб дзяржаве сваёй. Прымушаем дзяцей вучыць ці мучыць кітайскую мову, цалкам заняўшы сваю. І ці не жаўцеём пакрыху, а то мо і рудзеем ад неасэнсаванага

смутку па самім сабе, па нашай траўміраванай, згвалтаванай і пакалечанай памяці.

Ці не таму мы, беларусы, не наракаючы, а калі меркаваць па нашай прэсе, то з радасцю і адданасцю нашай уладзе і правадыру, з усёй нашай шчырасцю, працавітасцю дысцыплінавана і арганізавана параённа з песнямі са Славянскага базару (няма базару, як кажуць крымінальнікі) адыходзім на той свет: штогод 38-40 тысяч нябожчыкаў. Шчаслівыя людзі на гэтым свеце не затрымліваюцца.

А што тычыцца тых, хто вымушаны затрымацца, звездаць да канца сваю Галгофу, як зведалі яе Быкаў, Ганчар, Завадскі, Захаранка і пакуль яшчэ не прысыпаны зямлёй, але ўжо цалкам тагасветны, свежанькі калектыўны нябожчык стары Саюз пісьменнікаў Беларусі, а ў чарзе, думаю, стаяць Саюз мастакоў і іншых палякоў. Ім ужо ніхто не дапаможа. Бо яны сапраўды лішнія роднай зямлі, народу — айчыне. Айчына выраклася іх, як выраклася сама сябе, адмовіў цывілізаваны свет, дарогу туды, да храму, сваёй культуры і нацыянальнасці. Выракліся этыкі, маралі і спагады, чалавечнасці ў адносінах да чалавека. Найбольш яскравае сведчанне гэтаму вельмі шматзначная з'ява на нашым тэатральным Парнасе, ці не апошні акт нашай нацыянальнай трагедыі. Трагедыі, якая разыгралася не па пісанаму, з чыстага аркушу паперы па загаду сэрца кіраўніцтва і акцёраў Рускага дзяржаўнага тэатра. Я маю на ўвазе звальненне, выгнанне з Алімпу таленавітага маладога артыста Паўла Харланчука. Не маю жадання гаварыць, як і чаму гэта адбылося, не маю жадання называць і прозвішчы ганіцеляў. Адно толькі засведчу: усе яны стваральнікі і сталпы нашай айчыннай культуры. Горка, балюча, крыўдна.

Толькі паслухайце класічныя інквізітарска-макіявелеўскія рэплікі, што падавалі яны адзін аднаму на мастацкім савеце тэатра: “На законных основаниях ты уволен быть не можешь. Но ты по политическим и идеологическим мотивам отстранен от участия в спектаклях...». Чым не тэатр абсурду? Дарэчы, у пра-

цяг тэмы і спектакля, распачатага на рускай сцэне: ідэалагічная камісія нядаўна створана і на Камароўскім рынку, што, пэўна, аўтаматычна: Харланчуку няма месца і там. Вось так, панове. Вось так у нашым прыгожым мастацтве са словамі А.С.Пушкіна: “И милость к падшим призывал”.

Але пойдзем далей у сюжэт, пэўна, усё ж фарсу, з чаго, па ўсім, пачынаюцца ўсе трагедыі свету.

“Мы договаривались с тобой, что ты скажешь — я совершил преступление. Ты этого не сделал. Революционная настроенность опасна, вредна. Единственно, что бессмертно, это искусство...”

І апафеоз, маналог мэтра:

“Есть президент, который очень хорошо относится к театру. Не хотелось, чтобы это мнение изменилось. Мы оказались заложниками ситуации: уволить не можем и принять позицию Павла тоже...Ты не пропадешь, ты очень талантливый человек. Но мы так жить дальше вместе не сможем...”

Апошняе, петытам, у якасці рэмаркі:

“Для театра грядет подтверждение звания «Национальный». Результаты подписывает Президент. Это звание мы завоевывали годами, вы его поставили под угрозу лишения.”

Памрыце Дудараў з Курэйчыкам, перавярніцеся ў трунах Крапіва з Макаёнкам, дый ты, Вільям Шэкспір, паварушыся на тым свеце і пачухай патыліцу — вам на Беларусі, а тым больш у рускім нацыянальным тэатры месца няма: вышруць — рот разявіць не паспееце, дый таленту вашага тут не хопіць. На біржу, на біржу, панове.

Мне не хацелася б тут нікога выкрываць і выказваць абурэнне. Сама сітуацыя — звальненне чалавека толькі за тое, што ён у свой час наведваў намётавы гарадок на Кастрычніцкай плошчы, падзяляў пратэст супраць выбараў, якія і сам прэзідэнт, хоць і мімаволі, вымушаны быў прызнаць падтасаванымі і таму не зусім правамоцнымі, адымае язык і мову, калечыць розум,

вымушае мяне быць сляпым, глухім і нямым. І мне шчыра шкада тых, хто прарабляе такое са сваім народам, і тых, хто з Алімпу апладыруе здзеку з яго.

У сувязі з гэтым і моўленым ужо вышэй пра наш век — эпоху готыкі, прыгадваецца недзе чытанае: уся гатычная традыцыя пабудавана на прывабнасці страху. І таму ў дадзеным выпадку больш бачацца апалагеты і апалагетыка гэтага прывабнага нацыянальнага страху. Як не мяркуй, а мастацтва ўсё ж з'ява празарлівая і прарочая. Яно заўсёды наперадзе таго, што грамадства толькі пачынае адчуваць і асэнсоўваць. Сёння кожны грамадзянін і жыхар Беларусі павінен няпроста зведаць пачуццё страху, але і зразумець яго прывабнасць. І хто, як не творцы ў першую чаргу павінны данесці гэта да мас, што і прарабілі кіраўнікі і артысты Рускага дзяржаўнага тэатру.

Футбол англійскі, песенкі французскія. Але ўсё гэта можна было б лічыць дробяззю. Лічыць дробяззю, калі зусім не глядзець БТ, увогуле не ўключаць яго, не чытаць газет. Але калі ўключыш, разгорнеш дзяржаўную газету, дык зноў жа ад асятрыны другой свежасці хочацца нос заціснуць. Чаго толькі варта адно, як капіруючы маскоўскіх дыктараў з падскокам-прыплясам з'яўляюцца беларускія телеведучыя, як яны старанна, “по-московски” падціскаюць ножкі, якія маскоўскія позы займаюць і жэстыкулююць. А пранонс, пранонс які, так і чуецца “русское”: пнааехалі, пнимаешь, в нашу Маааскву. І вось менавіта гэта — адсутнасць сваёй інтанацыі, свайго голасу і, зразумела, сваёй беларускай мовы, як гэта не жахліва гучыць, перш-наперш і аб'ядноўвае ўсе нашы СМІ і ўладу. Паўтаруся, гэта сапраўды страшна, жахліва для нашай будучыні. Такое аб'яднанне нагадвае мне зноў жа трох калечных маіх родзічаў: сляпога, глухога, нямога.

Магільшчыкі заўсёды ідуць паперадзе нябожчыкаў. Прывід прывабнага страху, страху адлучэння ад кармушкі, пазбаўлення званняў, узнагарод і проста работы ходзіць сёння па ўсёй постсавецкай прасторы. І як не крыўдна, бацькаўшчына гэтага прывіда — Беларусь.

Вось такая наша айчынная нацыянальная готыка. Готыка краху творцаў і творчасці, інтэлекта і інтэлігенцыі, культуры ў цэлым. Да гэтай кагорты я б яшчэ дадаў і апазіцыю. А крах апазіцыі, мяркуючы па паводзінах старшыні Грамадзянскай партыі Анатоля Лябедзькі, нават больш, чым відавочны. Калі ў яго спыталі, што ён думае пра звальненне Харланчука, ён адказаў: “Калі Харланчука выключылі па палітычных матывах, то мы будзем разбірацца...” Праўда, пры гэтым не высвятліў, з кім разбірацца, з самім Харланчуком, ці з адным з сваіх паплечнікаў, стваральнікаў Грамадзянскай партыі, якім з’яўляецца ніхто іншы, як мастацкі кіраўнік Рускага тэатра.

Зноў жа, готыка, готыка, готыка, панове, тая ж самая готыка, якая амаль што стагоддзе доўжыцца ў нашым жыцці. Сёння яна працягваецца, толькі творцы яе людзі, мякка кажучы, не надта адукаваныя. Пэўна, зноў, як некалі ўжо амаль пры камунізму і пад камунізм ствараецца новая нацыя, чалавек, культура (лыка да мачала з апошняй, неабадранай яшчэ будаўнікамі светлай будучыні лазіны Палесся).

Я не супраць гэтага тварэння. Калі ёсць, калі аб’явіўся новы месія, хай сабе месіць. Як у тым старым, вельмі любым, кажучы, Якубу Коласу анекдотце. Бацька з сынамі ідзе па дарозе (ці не да храму?), і тут перад імі канава. Адзін сын разагнаўся, пераскочыў, другі таксама. І бацька следам за імі пераскочыў. Сыны гавораць паміж сабой: глядзі ты, стары пень, а як скача. На што другі адказвае яму: ну што так пра бацьку — пень. Пень. Скача, хай сабе скача, што сабака.

І ў гэтай сітуацыі мяне больш цікавіць не бацька. Браты, сынкі-паплечнікі. Я прыглядаюся да іх твару, твару новаствораных сыноў эпохі — увогуле рабіць гэта наш абавязак — ужо некалькі гадоў. У горадзе, у вёсцы, пад час адпачынку і працы. Прыглядаюся да хатніх і службовых твараў, імгненнага ўжытку і вечных — у каханні, нянавісці. Ці не адзіны варты жыцця занятак сёння, калі ў чалавека мастацтва ў краіне ачмураных,

глухіх, знямелых няма іншых сродкаў засведчыць сябе, занятак чалавека, у якога таксама вырвалі язык, забілі слова, мёртвым матыльком прыкнопілі да аркуша паперы і замкнулі ў шуфлядзе ўласнага пісьмовага стала.

Але гаворка не пра гэта, хаця і пра гэта таксама.

Які ж сапраўды сёння твар у чалавека нашага часу. Твар чыноўніка, службоўца, што ўчоры прагінаўся, а калі хрыбціна адмовілася гнуцца, пабёг у змагары за народную долю і маю асабіста волю, лёсавызначальны твар народных абранікаў-дабрадзеяў і дойлідаў. Ці ёсць розніца паміж тварам нашай эпохі, якую мы так шалёна і люта клянём, ці ж наблізіўся, стаў любым мне твар новага стагоддзя. Стагоддзя, якога мы так некалі чакалі і праглі. Ці ж такога чакалі, падалі ніц і разбівалі лбы мы і нашы бацькі — пераводзілі народы з гавяды на чалавечыну ў імя светлага будучага. Як там будзе з гавядой і чалавечынай заўтра і па заўтраму. Што зварыцца з нас у трэцім міленіуме, як там з трыма хлебцамі ў новаабвешчанага месіі. Дазвольце ж мне зазірнуць яму ў вочы, убачыць іх вялікасці твар. Які ж ён. І чаго ківаць на іншых. Мо гэта ў мяне самога твар крывы. І ні на каго іншага, гэта я на самога сябе гляджу ў люстэрка і касавуруся — бляваць верне...

Так, сапраўды — верне. Бо іншым разам я пачынаю шкадаваць і любіць сябе. Думаць: а чаго мяне так касавурыць. Паводзіць сябе як той небарака, прабачце, у старым анекдоце. Небарака, які не вытрываў жыцця і вырашыў скончыць яго самагубствам. Ужо і крук прыгледзеў і вярочыну прыдбаў і пяцельку прыладзіў сабе на шыю. Ды раптам, з пятлёй ужо на шыі, убачыў, што на донцы пляшкі засталася яшчэ грамаў пяцьдзесят гарэлкі.

Не прападаць жа дабру. Ён хуценька каўтнуў тыя рэшткі гарэлкі — і зноў у пятэльку. Але ў апошнюю хвіліну прыкмеціў на падлозе ладны такі недакурак. Ён прыпаліў яго, смокча і ўжо не без лагоды да сябе мяркуе: нешта я не тое надумаўся рабіць — жыццё ж наладжваецца.

Вось і я іншым разам ускіплю, памахаю крыламі, а потым з той жа, звычайнай нам памяркоўнасцю, думаю: чаго гэта ўсё бурчу, няравуюся і наракаю. Жыццё ж сапраўды наладжваецца. Ну, плюнулі і плююць табе ў твар — утрыся, Божая раса. Вартасці і годнасці патрабуеш — на тым свеце ўсе будуць аднолькава вартыя і годныя, там табе ні мова, ні слова — твая беларушчына — ужо не спатрэбяцца. А на гэтым — ты ж не голы і не босы. І з голаду не мрэш. Некалі ў дзетдоме думаў, што на дзень хопіць паўлітры ці літры малака і батон. Сёння ж маеш значна болей. Як гаварыла адна з дзетдомаўскіх выхавацелек: самавар у мяне кіпіць пастаянна, цукар паступае рэгулярна. Але чаю я ўжо не п’ю прынцыпова — як выйшла замуж, так і кінула піць. І табе варта абыходзіцца без гарбаты, бо ты сам ужо гарбаты. Нічога, нічога, і беларуса магiла выпрастае.

А тое, што страшна так жыць, калі ўсе і кожны, і штодзень нагінае цябе — гэта не бяды. Адной таксама было страшна. Але вытрымала. І нарадзіла яшчэ трох. Упадабала той свой страх, бо, пэўна, у ім сапраўды найвялікшая прывабнасць жыцця — у прывабнасці страху. І я, чаго крывіць душой, апошнім часам таксама пачынаю адчуваць прывабнасць свайго страху. І адсюль мая горыч і страх перад самім сабой. Так, я баюся сябе, бо часам адчуваю, што магу ўжо і зарохкаць, як таго патрабаваў прапаршчык ад салдата, калі злавіў апошняга на смажанні ўкрадзенага ім парасяці. “Каб к раніцы зарохкаў”, — гледзячы на забітае парася, загадаў. Не ведаю, зарохкала тое парася ці не, але я ўжо падрыхтаваны рохкаць. А шмат хто ўжо і рохкае.

Але маё прыватнае рохканне ў час усеагульнай стабілізацыі ў краіне і пагалоўнага росту дабрабыту насельніцтва ёсць толькі маё прыватнае парасячае рохканне. Як гаворыцца, пад’еў — і ў хлеў. Куды большую цікаўнасць выклікае тое, што адбываецца з іншымі, больш значнымі асобамі. Зазірнём жа ў вочы і ім, паслухаем іх галасы. Пагадаем, як спяваецца ў песні, на караля ці каралёў. А сёння кароль нашых дзён, адбітак і сколак з

іх, блакітны экран тэлебачання. Пасля, зразумела, аднаго жывога і недатыкальнага чалавека, які таксама больш робіць і жыве ў тэлевізары. Дык прыпадзем жа да ног уладара і гегемона — чацвёртай улады, якая неўпрыкмет пераўтварылася ва ўладу першую. Прыгледзімся да асобаў і твараў, вылучаных гэтымі ўладамі ў нейкім родзе ва ўзорныя: абранымі ў парламент, на ўсебеларускі сход, прайшоўшымі праверку на вернасць і педыкулёз і праз гэта дапушчанымі да званняў чэсных журналістаў, такіх жа чэсных холдынгавых пісьменнікаў і ў кіраўніцтва правільнай моладзі БРСМ (як гэта нагадвае колішняе БСМ — брыгада садзеяння міліцыі — хоць бы крыху памяці. А з другога боку, мо ў гэтым гістарычным бяс-памяцтве і хаваецца наша шэрая сярмяжная праўда.)

На гэтым БСМ хочацца спыніцца асобна — іх яшчэ басмачамі называлі, пэўна, праз час адчувалі нешта агульнае з маджахедамі — маё пакаленне помніць іх заклятых ворагаў — стыляг, тое, як наша доблесная БСМ з ухвалення ўлады змагалася з прыхільнікамі такога ж варожага, як сёння НАТО, аматарамі джазу (“Сегодня он играет джаз, а завтра родину продаст”), доўгіх валасоў, шырокіх калашын, штаноў, якія не дазваляць адбыцца залпу “Аўроры”, яркіх гальштукаў. Згадваючы ўсё гэта, асабліва гальштукі і штонікі, ці не з-за іх, дзякуючы пераможнаму змаганню з імі партыі і камсамола, ляпнулася імперыя Савецкі Саюз. Асабліва з-за штонікаў. Мала іх было ў народа, і ўсе толькі партыйнага ўзору, у якіх не знайшлося месца нават сексу.

Вялікае змаганне партыі, урада і камсамола прывяло краіну да вельмі сумных вынікаў. Стылягі, а разам з імі беспартыйныя і ідэалагічна нявытрыманыя парткі перамаглі. Накаутам. Былыя стылягі, суценёры, альфонсы і фарцоўшчыкі, як сёння гавораць, тэрмінова памянjalі арыентацыю, кінуліся ў камсамол, пабраталіся з ім. Паварыўшыся ва ўладным катле нават блакітныя сталі ярка чырвонымі. І... што тут гаварыць. Вазьміце ў рукі сённяшні даведнік, як сказаў пра яго М.С.Гарбачоў: ху із ху. І вы адразу ўбачыце ўсю ху.

Былыя стылягі ў выніку змагання з імі пераўтварыліся, перакінуліся ў алігархаў. І не проста алігархаў, а ўладароў свету. А ў каго гэта не атрымалася, — у простых абраннікаў народу: дэпутатаў, прэзідэнтаў і шэрых кардыналаў, паханоў. Такім чынам у нашы дні ўжо на магіле, хаўтурах камунізму яшчэ раз бліскуча спраўдзілася і пацвердзілася ленінскае — единство и борьба противоположностей: няма ў свеце адзінства, няма і супярэчлівасці, а толькі сярэдняе паміж імі, як “А” і “Б” на трубе, пэўна, газавай, ад якой і на якой скача сёння ўвесь свет і, канечне ж, усе наваствораныя алігархі, дарэчы, у ладных штоніках і пры мадняцкіх гальштуках. І пераважна пад той жа колісь непрыймальны джаз.

Сочачы за гэтымі скачкамі, прыглядаючыся да экраннаў тэлевізараў, не грэх было б вярнуцца і крыху назад, да стэндаў, якія так былі папулярнымі ў часы нашай маладосці: «Их разыскивает милиция». Амаль знаёмыя ўсё твары. Толькі шыльдачкі паменены, факс альбо імідж зусім процілеглы. Факс і імідж, якія вызначылі сённяшні дзень, зрабіліся носьбітамі твараў бягучай эпохі. Якія дзіўныя метамарфозы, якія вытанчаныя глёкі, глюкалы і загагуліны. Яны нават і ў страшным сне не маглі прысніцца аматару і бацьку апошняга слоўца Барысу Ельцыну — дарэчы, таксама вялікаму загагульшчыку, — ні Яўгенію Яўтушэнку, пра якога ў свой час «Литературная газета» пісала, што ён вызначыўся чарговым зігзагам на літаратурнай сцэне. Не сніліся ні кукалцы, ні вусеню, ні матыльку і нават самому хамелеону.

Розум, гонар і сумленне эпохі — партыя і яе падручны камсамол заўсёды схільныя да балбатні і падману, да чарговай перамены сваёй лініі праз жабрацтва, гвалтаванне беспорочным зачатием адной шостаі часткі свету парадзілі так званых сёння алігархаў. Кланіраваліся, дамагліся свайго, вывялі ўсё ж новую пароду гамункула франкенштэйны дваццатага стагоддзя.

Як там на скрыжальных гісторыі. Не, не ў Настрадамуса нават, у самой Бібліі запісана? Прыкладна: Аўраам нарадзіў Іосіфа. І пацёгся ланцужок да нашых дзён: Іосіф

нарадзіў Ягоду, Ягода — Яжова, Яжоў — Лаўрэнція. Берыю... Дык вось так прыкладна пачыналі кланіравацца, памнажацца і алігархі. Алігархі, яшчэ не аказваючы сябе, парадзілі кідалаў і лохаў. Кідалы і лохі — пругкую і жортскую біямасу: качкоў і даверлівых старцоў, жабракоў, зладзейкаватых бічоў, бамжоў і дробных бомжыкаў: біямасе ж уласціва множыцца. Множыцца і ваяваць. Усё роўна з кім, абі толькі ваяваць. Як сёння гавораць, нас раць і нас раць.

І ўсе яны кінуліся ваяваць, і пачалася бойка. Аднаго з другім, брата з братам. Бо братазабойства, забойства Авеля Каінам было ў іх у крыві, як і самаедства, канібальства. Яны не збылі ў сабе кастрычнік сямнаццаціга года, хаця зверху і патрабавалі выкрэсліць яго з памяці і календароў: хлусяць усё календары. У прыродзе ж няма кастрычніка. Ёсць лістапад. Гэты калі адмірае, як адмерла наша беларуская памяць, ідзе ў нябыт ліст на дрэве, адлятаюць птушкі ў вырай. І гэтыя нябыт і вырай, агонія адыходу парадзілі пачвар. Пазачасная смерць, гвалтаванне мінулага заўсёды даюць жыццё выродлівасці, нелюдзям.

У памяці крыві, у генах усіх і кожнага з нас вайна. Яна, праўда, скончылася шэсцьдзсят гадоў таму, але нябачна ўсё яшчэ доўжылася і працягвае доўжыцца. Таму што хаця пераможаны бок прызнаў сваю паразу, пераможцы сумняваліся ў гэтым. Апошнім часам дык і вельмі сумняваліся. І з маўклівай згоды і дазволу ўлад, няздольных рабіць у міры і без крыві што-небудзь стваральнае, гэтыя пераможцы ў сваёй памяці, жабрацтве і старцаванні працягвалі ваяваць, прыніжаныя і прыгаломшаныя сваёй жа ўласнай славай былой перамогі. І гэта — час ад часу развярэджваць, не даваць загойвацца народным ранам — было зручна і новым уладным гамункулам. Усім ім, ужо ўвайшоўшым у смак ад чалавечыны, была край як патрэбна маленькая пераможная вайна, абі якая, хоць і крымінальная. Праз гэта яны пажыццёва і эlegantна ўваходзілі і самі ва ўладу. Праз страх іншых, прывабнасць страху ўваходзілі ў прэзідэнцтва і месіянства.

Толькі на гэтых іх уваходзінах мелася яшчэ адна непрадугледжаная імі загагуліна, глюкаліна. Тыя ж, да прыкладу, качкі, знішчаючы кідал, незваротна і назаўжды пераўтвараліся ў іх і наадварот. Закон вечнай бойкі: у ёй не бывае пераможцаў: покой нам толькі сніцца. А розум, ачмураны жахам крыві, спіць у запале, палоне змагання.

Спіць, і ў сне яго зноў жа нараджаюцца, плодзяцца пачвары, біямаса для новых боек, будучыя новыя ваяры, якія дабіваюцца свайго месца пад сонцам. Маладыя ваўкі прагнуць чалавечай крыві. І распачынаюць свае гульні з чалавекам, палюбіўшы яго, як некалі воўк упадабаў, палюбіў кабылу. І ці не следства і наступства ўсе мы з вамі гэтых палымяных заляцанняў драпежніка і той працавітай кабылы. Ці не адтуль бярэ пачатак перакуленасць нашай заблытанай падманутай грамадскай самасвядомасці, плод, што ўзрос на хлусні, абяцанках-цацанках і на пракаветным падмане, уласнай крыві і слязах бясконцых крываваых пажарышчаў, боек і войнаў.

Хаця, што ў гэтым найбольш дзівіць, як адзначаюць амаль усе ў свеце: народ мы зусім не ваяўнічы. Больш таго, падобна на тое, што беларус створаны для міру — творчасці і дойлідства, земляробства. Для працы і толькі працы. Але ж неяк так ужо гістарычна і геаграфічна ў прасторы і часе склалася, што мы прыгавораны да вайны. Такая ўжо доля выпала беларусу. З-за дзікунства нашых любых суседзяў, якіх не бярэ мір, якія заўсёдна нешта дзеляць: кабанчыка і кармушку, зямлю і нашу бацькаўшчыну, нашу родную хату, абразаюць па самыя вуглы нашы нішчымныя соткі.

Сёння і здаўна мала хто ў свеце арэ, сее і косіць, халява і бясконцая тусоўка правяць народамі. А бедны беларус толькі ўзаб'ецца на сваю сірочую сухую скарынку, як і тую ў яго выдзеруць з роту. Ды не проста выдзеруць, а крывава — апалавіняць зямлю, апалавіняць народ, раздзяруць, як жабу, сябры і браты, ворагі і дабрадзеі. Пачынаючы ад Грунвальду, Аляксея Цішэйшага, таго

ж Суворова і Напалеона, Іосіфа з Адольфам. Прамілы Божа, колькі ж іх было. І яшчэ будзе.

Даў бы нам Бог пажыць па сваёй волі, на сваім хлебе і на сваёй зямельцы. Гэта колькі ж нас было б сёння. І дзе мы ўжо былі б, каб нам хоць трошачкі пашчасціла, каб не раслі мы, як абсеўкі нейкага няпэўнага братэрства, як гарох пры дарозе. Ды народ жа мы, народ. А з нас прымусова зрабілі нейкае пасмешышча без роду і племені. Барацьбіта і замагара, ідэйна вытрыманага балванчыка пад чужымі зноў жа крывава-чырвонымі сцягамі.

А я хоць і балванчык, але па дзевятае, двойчы і тройчы дзевятае калена, як і ўсе мае родзічы, зусім не барацьбіт. Разумею, пэўна, у гэтым і бяда мая, зусім не барацьбіт. Больш той, каго не без пагарды нараклі пры Саветах — обыватель. Чалавек, які бытуе тут, як бытуе верабей, бусел і чапля. Тубылец я, ці як геніяльна вызначыў мяне і не толькі мяне, усіх нас наш геній Янка Купала, — тутэйшы. Дазвольце ж і застацца тутэйшым. Дайце ж нарэшце адпачыць ад крыві і вайны тутэйшым. Дайце ж тутэйшым спакою і права на сваёй бацькаўшчыне быць тутэйшымі. Не рабуйце больш мяне, не гвалтуйце. Дайце ж хоць маім дзецям пажыць без боек і войнаў, адпусціце мяне на волю.

Я нема гэта крычу, бо добра разумею: ніхто, свет, ні мяне, ні маіх дзяцей не адпусціць і не пусціць. Без вайны і крыві. А крыві ў нас ужо і няма. Што не пралілі проста так на зямлю, тое высмакталі. Вочы нашых матуль даўно ўжо выцвілі ад слёз. Вочы дзяцей Чарнобыля чорныя не ад чарнабылу і радыяцыі — ад суму і падману іх бацькоў. Вочы маёй Прыпяці рудыя зусім не ад торфу, то торфom запяклася кроў пакаленняў і пакаленняў беларусаў. Мо таму такое невыразнае і блёклае вясенняе неба сёння над нашымі галавамі. Халоднае і сумнае неба Бацькаўшчыны. Гэта сама перакуленая, раствараная ў нябёсах наша душа. Перакуленая наша грамадская свядомасць. А мы на гэтай зямлі, пад гэтымі нябёсамі толькі следства гэтай

перакуленасці, якой мы абавязаны тым, хто мы ёсць. Мы стаміліся без жыцця. Ад ваяўнічай прымусовай нежыці. Ад вечнага прымусовага змагання.

Аднаму толькі ў нас чалавеку ныймецца, хочацца ўсім, у тым ліку і нам, і больш нам, даць па мордах і соплях. Дык ці не выправіць яго на вайну з усім светам. Талакой справіць коніка, шабельку і ... Тым больш, што мы яшчэ не апрытомнелі ад апошняй, на памяці ўжо кожнага, вайны з самімі сабой, з сваім жабрацтвам і разгубленасцю, калі нас развялі, абабралі і падзялілі на качкоў, кідалаў, лохаў і лахатроншчыкаў. А ўвогуле ўсіх зрабілі лохамі і прымусілі біцца паміж сабой.

Сыход бойкі быў прадказальны і відавочны — адсутнасць пераможцаў. Але гэта дазволіла, дзякуючы страце саміх сябе, страце назаўсёды ўжо цэлага маладога пакалення неяк адвесці душу, супакоіць падманутыя душы. Кідалы, што нарадзілі пачвар-качкоў пад час усеагульнага здранцвення і прыгаламшанасці, тых жа качкоў і знішчылі, узяліся за лохаў.

Але лох вечны, як вечны жывод — хто ж будзе карміць і паіць усіх, калі не стане лохаў. Толькі кідалы гэтага не зразумелі. Прышлося ўмяшацца нябачным да гэтага лялькаводам. І паўсюдна пачалі нішчыць кідалаў, там больш, што яны сваю справу ўжо зрабілі. А лохаў трэба было аберагчы і захаваць — для сябе. На кідалаў, іх чырвоныя і чорныя скураныя пінжакі, стрыжаныя (цяпер ужо стрыжаныя, а не патлатыя) галовы, людажэрскія афрыканскія гальштукі, залатыя зубы і пальцы ў цяжкіх пярсцёнках нацкавалі невядома адкуль узніклае грамадства. Да грамадства далучылася і міліцыя. Хаця міліцыя на той час была аднаго разліву з кідаламі — браты-блізняты.

Грамадства, міліцыя, скіраваныя лялькаводамі, шалелі і енчылі ад праведнага гневу і абурэння: бічавалі, зводзілі і лупцавалі — выкаранялі.

Кідалы-качкі, лахатроншчыкі, наперснікі зніклі адначасова і разам, зніклі з нашых вуліц, нібыта іх карова языком злізала, як у свой час маманты, яцвягі і піянеры.

Мы ўсе былі так абураны імі, лохі ж, лохі, што і не прыкмецілі, як і калі гэта адбылося.

Але неяк, праз гады і гады ўжо, я ўключыў тэлевізар і ўбачыў іх зноў перад сабой. Не. Яны, канечне, перамяніліся, пасталелі, знялі з шыі ярмо — златую цепь — клятую спадчыну былой іх цяжкай долі, абвесіліся залатымі крыжыкамі, прыкрылі радзімыя плямы свайго сапраўднага паходжання тэатральнымі бабачкамі. Толькі, толькі ж недарэмна кажуць: як ты не пніся, а ўміще все равно не спрячешь. Былы качок, якім мы так грэбавалі і з якім так змагаліся, ацалеў і памножыўся. Ён стаў тэлетварам нашага стабільнага і стваральнага жыцця ды й усяго існага. Узорным тварам эпохі.

І дзеля справядлівасці, імкнучыся быць аб'ектыўным, трэба адзначыць, што твар гэты ў нечым і прывабны. Пакуль не адчыніць рот. Пры ўсёй стандартызаванасці аблічча, а прываблівасць іх на адзін капыл, як і ўся сённяшня прыгажосць, і тут ужо нічога не зробіш — глабалізацыя — яны яшчэ стандартызаваны і ў мысленні, у слове, у тым, як мыслярны працэс вырываецца з іх вонку з некантралюемай хуткасцю гаворкі хворага псіхічна чалавека. Столькі там намешана пыхаў і фанабэрыі, непрыхаванай пагрозы, агрэсіі і ... падспуднага, патаемнага страху, што мімаволі робіцца агідна і брыдка на душы. Агідна і брыдка, што ты сярод іх. І простае сведчанне, што цябе гэта прыніжае і абражае, ні ў якім разе не можа быць апраўданнем, бо ці не сам ты пракаветным сваім змаганнем і адваржэннем, упаданнем у блюзнерства, узвышэннем і маленнем зрэбнасці нарадзіў усё гэта. І хочацца загадаць самому сабе: глядзі ж, глядзі, не адводзь вачэй ад праўды, бо гэта ж твае вочы, твой твар у люстэрку тваёй жа ўласнай душы.

Але ўсё гэта толькі вынік і крыху мо нясмелая спроба ўбачыць, адчуць, чаму і што мы маем сёння. І гэта ўжо дзень мінулы. Мяне ж больш цікавіць і непакоіць наша сённяшняе, што крыецца за агульным выразам стандартызаванага твару былога кідалы-качка. Таму што,

як ні круціся, гэта і ёсць будучыня, толькі ўжо не наша, нашых нашчадкаў, дзяцей і ўнукаў. Сумны і змрочны адбітак нашага так і няспраўджанага жыцця, а дакладней выскал яго, хто ведае, у якім ужо часе і стагоддзі і ці толькі на адной планеце Зямля. Яскравае сведчанне краху не толькі нашага існавання на гэтым свеце, але дзвюх тысячагоддзяў існавання культуры, інтэлекта і інтэлігенцыі. І больш таго — увогуле цывілізацыі.

Адсюль і адчуванне горычы і няўтульнасці жыцця, і не толькі ў нас, але ў людзях, чалавеках. А што непасрэдна тычыцца нас, беларусаў, то перш-наперш самі ж і спалохаліся гэтага адчування. Па закарэлай нашай свядомасці не далі гэтаму веры, веры вачам сваім, сабе. Бо гэта якраз з ліку таго, чаго не можа быць і не з нашага балота пра гэта квакаць. Таму мы не можам паверыць, што гэтай культуры на нашай бацькаўшчыне і знаку не засталася. Няма і знаку ад былога прыгожага пісьменства і ўвогуле беларуса і беларушчыны. Апошнім часам стала ўжо агульным месцам сцвярджэнне, што да забойства культуры прыклаў руку сам майстра — мастак, інтэлігент і інтэлектуал. Вучоны, дыпламаваны дурань, адначасова поўны невук. Просты чалавек не змікіціў ці не дапетрыў бы да такога. А майстра, які непасрэдна сам з культуры, вынайшаў ці адшукаў табакерку і выпусціў з той табакеркі чорта. Бо загадзя ведаў, дзе сядзіць чорт і што яму асабіста ад чорта патрэбна. І хаця той чорт яшчэ падшыванец, недаростак, як і ўсе яны, без роду і племені зачатых ў савецкіх табакерках, аказаўся надзвычай амбіцыйным і агрэсіўным. Пачаў з вынішчэння тых, хто яго стварыў, хто выпусціў яго на волю.

Для мяне асабіста — гэта ў нечым я сам. Я сам часоў майго фабзайніцтва і пэтэвушніцтва. Вернемся жа ў той час. Хаця... Чаго вяртацца. Я даўно ўжо там. Адкінуты туды, у маленства, дэмакратыяй і незалежнасцю. Адкінуты фізічна, маральна і матэрыяльна. Напрыканцы дваццатага стагоддзя і на пачатку дваццаць першага. Вось такія выкрутасы часу.

Гавораць, што час мае ўласцівасць сціскацца і разрэдж-

вацца. І ў паўзах паміж тым і гэтым чалавек здольны апынуцца ні то ў сваім мінулым, ні то ў будучым. Не ведаю, сціснуўся ці расціснуўся мой час, толькі я апынуўся ў яго няпэўнай паўзе. Трапіў у адну з паўз і завіс у ёй. Завіс, здаецца, ужо назаўсёды. Вярнуўся да таго, з чаго некалі пачынаў, і не думаю, што паўза, мінулае выпусціць мяне ў наканавае мне будучае. Ды я ўжо сам не надта імкнуся да яго. Усе сілы патрачаны на выжыванне, тую ж самую готыку, пра якую гаварыў тут вышэй — пераадоленне прывабнасці страху. Бо жадаю застацца чалавекам і беларусам нават у маім старэчым нечакана абрынутым на мяне пэтэвушніцтве.

І нічога, нічога, не бяды. Жыццё, як у тым анекдотце, які я вам распавёў таксама крыху вышэй, наладжваецца. Пенсію даюць рэгулярна ў час, каровы яшчэ дояцца, зямля родзіць. Так што кефіра, малака і хлеба ўдосталь. І сонца хоць і зрэдку яшчэ заглядвае ў маё акенца. Жыццё наладжваецца і працягваецца, як гэта і мае быць.

Але бліжэй, як гаворыцца, да нашага дзявочага, да сярэдзіны другой паловы мінулага стагоддзя. Я, як і сёння, у першы раз яшчэ пэтэвушнік. Малады, здаровы і дужы. Крыху галодны і прыблатнёны, а больш, як гаварылі ў той час, нахабны, наракаючы на ўсё і ўсіх, хто мне чымсьці не дагадзіў, нечага не дадаў і ў нечым абышоў. Пэтэвушнік, які з усёй сусветнай культуры, з усяго прыгожага пісьменства засвоіў толькі ад ранняга Антона Чэхантэ тое, што карась любіць, каб яго смажылі ў смятане. Засвоіў і хіхікае, не трымаючы ў галаве, што той карась і ёсць ён сам — аматар распаленай патэльні. І такіх карасёў у нас сёння развялося вагоны і маленькія вазкі. У мяне ўражанне, што ўвогуле наша культура, наш інтэлект спыніліся на пэтэвушна-карасінай стадыі. На лоўлі гэтых абяздоленых карасікаў і смажанні іх у смятане дзеля, зразумела ж, шчасця і дабрабыту апошніх. Толькі пры гэтым пэтэвушнік больш ужо не хіхікае, бо, як гавораць на Беларусі, свінні не да парсят, калі яе смаляць.

Страчана, некуды знікла пачуццё гумару, як знікла

разам з ім, на маю зноў жа пэтэвушную думку, у эвалюцыі сённяшняга чалавека — чалавека часоў дэмакратыі, суверэнітэта і стабільнасці — адно маленькае звяно, парваўся ланцужок. Як некалі парваўся і знік паміж малпай і гома-сапіенсам. Знік, а потым усё ж знайшоўся. Калі загадалі знайсці і пачалі ствараць новую супольнасць — савецкі чалавек — партыя — КДБ — стукач — зэк. І наадварот: зэк — стукач — КДБ — партыя.

Не хапае сярэдзіны, стрыжня і ў ланцугу лялькавод — алігарх — кідала. І я амаль упэўнены, пра гэта яскрава сведчыць сённяшняе ўладнае мысленне і веданне айчыннай гісторыі і культуры, былыя пэтэвушнікі як носьбіты і правапераемнікі новай постсавецкай супольнасці якраз і з'яўляюцца тым самым звяном, якое, нам здаецца, выпала з агульнага ланцуга і згубілася. Ніколі і нікуды ў нашай краіне яно не выпадала і не гублялася.

Памятаеце ж: Уладзімір нарадзіў Іосіфа, Іосіф — Лаўрэнція. Вось так і тут камуністычнае насенне прарасло, узышло і ўзбуяла кідаламі, качкамі, алігархамі — творцамі найноўшай сёння ў свеце культуры. Культуры, якой яны адразу ж і выракліся, бо для іх жыццядзейнасці хапала інтэлекту звычайнага пэтэвушніка. І пэтэвушнік па духу, маральнасці і адукацыі стаў спадкаемцам і правадніком зноў адроджаных у нашай краіне ідэй марксізма-ленінізма. Гэткі сваеасаблівы ці то холдынг ці то кастынг на зруйнаваных палетках былой айчыннай і сусветнай культуры. Пэтэвушнік дыктуе і правіць сёння баль.

Адчуваю, што колішнія ды і сённяшнія пэтэвушнікі могуць на мяне і пакрыўдзіцца. Але ў сваё апраўданне паўтаруся: я сам з іх — адвечны патомны пэтэвушнік. Зноў жа паўтаруся, як і ўсе мы на Беларусі. Уся вялікая краіна, імперыя СССР напрыканцы саракавых амаль на два дзесяцігоддзі была падперазана шырокім пэтэвушніцкім рамянём. Уся магутнасць імперыі, як з гогалеўскага шынялю, выйшла і набрала моцы з фабзайніцкага бушлата і шынелькі пэтэвушніка, іх суконных штаноў і сацінавых гімнасцёрак. Я закаханы

ў пэтэвушніка, так званыя працоўныя рэзервы. Гэта таксама была імперыя, калі хочаце, зорны, касмічны падмурак краіны Саветаў. Тут няма перабольшвання. Згадайце толькі Юрыя Гагарына, яго пачатак да зорнага шляху, ці Валянціну Церашкову — фабрычную дзяўчыну. Нашу зямлячку — першую жанчыну ў космасе.

Увогуле, здзіўляюся, чаму ніхто не даследаваў шлях да зорак савецкіх касманаўтаў. На маю думку, гэта было б вельмі цікавае і паказальнае даследванне. Па-першае, даволі значны ўзносак у космагісторыю беларусаў: Церашкова, Кавалёнак, Клімук... Па-другое, чаму так атрымалася, што першымі космапраходцамі былі людзі простага паходжання, а ў беларускім варыянце — дык і зусім безбацьковічы? У той час як прафесія гэта была элітная. Ці не таму так здарылася, што да пачатку засваення космасу эліта, партыйная эліта, ужо вырадзілася. Дэградыравала на добрыя справы. Нашчадкі яе былі больш прыдатны да фарцоўкі, спекуляцыі брыльянтамі, алкагалізму і нават суценёрства: сафары ў Афрыцы, наладжвання вяселля ў былых царскіх раманаўскіх палацах... Яны згубілі, змарнавалі ў баляваннях, распусце і раскошы стваральную сілу бацькоў, эпохі. Мо таму і ляпнулася вялікая імперыя, спужалася і захінулася ад прыліву маладой пэтэвушняй плыні крыві.

І гэтая хваля свежай стваральнай крыві патаемна, нябачна, на маю думку, зноў набірае вышыню. Пэтэвушнікі сёння завуцца каляжанами і каляжанкамі. І ў нашы дні стаць навучэнцам коледжу, у якім даюць прафесію, не надта проста. Пры паступленні ў іх ужо ёсць конкурс, як у інстытуты, а то часам і большы. Маладое пакаленне, якое мо і падсвядома зразумела і адчула час, выбірае прафесію і працу і не імкнецца да палітыкі, прафесійных балбатуноў, што ў хваравітых хвалях гаворкі пра ўсё на свеце, прыроджанай панаднасці да пералівання з пустога ў парожняе забываюцца нават, пра што яны гаварылі ўчоры, што гавораць сёння. А ўсё таму, што ў іх няма свайго слова — толькі гукі. Гукі, і нічога больш — ні адзінага свайго, спадчыннага,

радаводнага слоўца — гіпноз з заёмнай, запазычанай з чужой, скалечанай сваім маўленнем пустаты і хлусні ў разліку на пагалоўнае бяспамяцтва. А карацей кажучы, калгасна-калектыўная прамыўка мазгоў па апрабаваным ужо метадзе Кашпяроўскага з Чумаком і Чубайсам. Узор таго, як дэградыравала былая савецкая ідэалогія і прапаганда, і рыхцікі сабрала са шклоўскага выкапневага хлопчыка, якога мы ўсе добра ведаем з падручнікаў нашай гісторыі.

Хлопчыка, мо ў свой пячорны час таксама пэтэвушніка, бо надта ж ён пагрозлівы і, па ўсім, адукаваны. Гісторыя ж, як сцвярджаюць дасведчаныя людзі, любіць сваімі фарсамі і трагедыямі рухацца па спіралі і ў гэтым сваім спіральным руху так стапталася і выдыхалася, што няздольна ўжо на нешта стваральна новае. Добра, калі пэтэвушнікі ідуць у эліту — касманаўты, генералы і міністры. І вялікае гора ўсім, калі міністры вяртаюцца да сваёй існасці — пераўтвараюцца ў пэтэвушнікаў. Як былі, так і застаюцца на пасадзе міністраў пэтэвушнікамі. А ў нас гэта спрэс і паўсюдна...

Тут я павінен прызнацца, каб вы мяне не абвінавацілі ў плагіяце ці не ў паліткарэктнасці, што мае высновы пра пэтэвушніка крыху запазычаныя. Не я гэта прыдумаў. Так было моўлена пра адну модную, наскрозь бестселерную пісьменніцу маскоўска-рублёўскага разліва—пушнога і брыльянтавага запаведніка расійскіх алігархаў, Аксану Робскі, пра якую з-за невыразнасці і бяжкласці пісьма, адсутнасці думкі, чаго-небудзь вартага ўвагі ў душы і галаве коратка мовілі: “внезапно разбогатевшая пэтэушница”.

Так можна пазначыць з невялікім выняткам і ўсю сучасную літаратуру, пачынаючы ад штодзённых бюджэтных дзяржаўных газет да кніжак дзяцей капітана Гранта, якія выдаюцца толькі па асабістых грантах і скіраваны на абслугу існуючай будзённасці, дачаснікаў. Дзеля нашай краіны мо гэта і не зусім тыпова, бо для пэўнай часткі грамадзян не існуе і самой краіны. Таму што яна здань, прывід (ці не таго камунізму, што ўжо некалькі

стагоддзяў блукае па Еўропе, свеце). Ёсць насельніцтва, але няма народу, чуецца крык, але няма слова. Захаваліся незлічоныя скарбы культуры, але няма самой культуры, самога карыстальніка гэтай культуры. Відавочна толькі мара аб інакшым жыцці і долі, адметны, сваеасаблівы, мо і падсвядомы, беларускі пратэст супраць абражанасці сваёй і чужой пагарды беларусам, непрызнання яго права звацца чалавекам і народам. Бо народа не можа быць без культуры. Гэта толькі прывід народу, раслінная яго здань на раяніраванай ім тэрыторыі пражыцця. Культура — хлеб народа. Хлеб стагоддзяў і на стагоддзі. У нас жа ён не толькі з асцюкамі і мякінай, але і з палыном-чарнабылам — вельмі горкі. Таму няспынна і судзяцца творцы з дзяржавай. Дзяржава судзіць творцаў.

Ці было яшчэ ў якой-небудзь краіне ў якія-небудзь часы, калі б творчая эліта амаль цалкам ішла ў апазіцыю, як цалкам пайшоў у яе Саюз беларускіх пісьменнікаў. І якія імёны, якія постаці. Сама культура пайшла ў апазіцыю да ўлады. А што ўлада? Калі губляеш тое, пра што не ведаеш, то і не баліць галава аб страчаным, нішто яе не тлуміць: “Пустое серце б'ёцца равна”.

Улада жыве сваімі ўяўленнямі культуры. Але ці можна лічыць інтэлектуальным набыткам і культурай тое, што па сутнасці сваёй з'яўляецца абслугой — службовым ведамствам улады. Яе хісткім ценем і падтанцоўкай, што, не маючы іскры Божай, спажывае імёны вялікіх нашых нябожчыкаў, маніпулюе імі і прыстасоўвае да сваіх патрэб. Па сутнасці — некрафільствам. Бо жыць усё ж трэба, трэба існаваць і зарабляць на хлеб надзённы. А самым лоўкім — карыстацца момантам няўчасся — рабіць кар'еру. І гэта не так бяскрыўдна, як здаецца на першы погляд. Мёртвыя з таго свету ўсё ж агрызаюцца — помсцяць жывым. І мо менавіта таму так памяркоўна, прасветлена і чыста беларус адыходзіць на той свет — з-за чысціні сваіх мар і мрояў, выпакутаванасці іх у стагоддзях і стагоддзях, ад Прыпяці, Дняпра, Нёмана і Бярэзіны, Кірылы Тураўскага, Еўфрасінні Полацкай, Францішка Скарыны і да нашых дзён?

Адсюль, ад магілы, прабачце мне, ад услаўлення і слыннасці памірання, ад белых яе адзенняў і пасмяротная наша слава. Дарэчы, слава таго ж Уладзіміра Караткевіча. Апошні сумны ідальга, Дон-Кіхот нашай знявечанай Айчыны стварыў яе зусім не такой, якой яна была на самой справе, а якой ён хацеў, праг яе мець і бачыць. Якой прагне яе бачыць пакрыўджаны, абойдзены Богам, лёсам і жыццём кожны беларус у тых жа бел-чырвона-белых апратках, пад белымі крыламі Боскай птушкі. Такой Караткевіч і ствараў сабе сваю краіну, дзе зайцы нам вараць піва, а Дон Кіхоты змагаюцца з усім светам за гонар сваіх Дульсіней. І таму ўсе разам мы сказалі: гэта і ёсць наша бацькаўшчына, гэта і ёсць мы. І ўяўныя мы больш сапраўдныя, чымсьці на самой справе. Магутны самападман словам і духам вялікага беларуса, не з сыноў капітана Гранта і карытнага холдынга.

І я часам думаю, а мо мы сапраўды такія, мо сапраўды дух нашай краіны, сутнасць яго такая. Такой яе, прарадзіму сваю мілую, праўда, з таго ўжо свету, бачаць нашы бацькі і дзеды. І я таксама як ужо там, імкнуся глядзець на жыццё іх вачыма. І таму так абураюся, калі на старонках прагрэсіўных выданняў чытаю пра сябе і сваіх суайчыннікаў: рабы, плебеі. Ці ўсведамляюць, ці разумеюць яны, што ў сваёй хаце гадзіць на стол, на галаву сваім жа бацькам непрыстойна. Такое ні на тым, ні на гэтым свеце не даруецца, хаця і выбітным змагарам і мыслярам. Што б там ні гаварылі, няхай і тагасветна, а Беларусь ёсць, існуе. Жыве Беларусь і будзе жыць. Усё мінецца, а праўда застанецца, нягледзячы на здзек, пагарду і абразу. З нічога ж нічога і не бывае, апроч нашай афіцыйнай мілагучнай статыстыкі, зноў жа амаль тагасветнай, ці не з пятлёй ужо на шыі, з-пад шыбеніцы.

І таму наш свойскі, пэтэвушны бруд, хатні смурод і гной у адсутным рэчышчы айчыннай культуры здаецца не такім пахкім і брыдкім. Смуродзяць, не адчуваючы каральнага мяча, што толькі на павуцінцы вытрымліваецца бягучым днём над іх галавой. Хоць і

вельмі паныла, бесталанна, зноў жа пэтэвушна, але смуродзяць. І айчынны смерд і смурод зліваецца і змешваецца са смуродам і смердам па-за межамі – з боку так званага СНД. Атрымліваецца сапраўды выбуховая сумесь накшталт кактэйля Молатава.

Некалі з трыбуны дзяржаўнай расійскай думы дэпутат-кінарэжысёр Станіслаў Гаварухін, пэўна ж, цытуючы нейкага іншага, прапанаваў зашыць чалавеку адно сумнавядомае месца з-за яго непрыхаванай смярдзючасці. Мо і варта было б зашыць. Толькі вынік гэтага, думаю, зразумелы кожнаму. І ўвогуле, гэта нагадвае камсамольскае брыгадмілаўскае змаганне са стылягамі. Толькі паспрабуй зашыць, і па вуліцы не пройдзеш. І не вядома яшчэ, хто ад тых зашытых народзіцца, якая брыдота, пачвара. Бо гэта ўсё ж не што іншае, як самая звычайная плазма, біямаса – вытворчае ад масавай культуры, культуры раптоўна атрымаўшых уладу вечных падтанцоўшчыкаў і раптоўна забагацеўшых пэтэвушнікаў.

Плазма і біямаса, скіраваная на ўласнае размнажэнне і забяспечанае мяккае ў не вельмі спрыяльным беларускім клімаце вечнае стойлавае ўтрыманне. Толькі ўлада дае ім магчымасць раздзьмуць ноздры да такіх памераў, за якім губляецца вартаснасць твару, твар ужо непатрэбны. І гэта вельмі стасуецца да псіхалогіі пасталелага, не сапсаванага, не кранутага інтэлектам і цывілізацыяй, маючага свой адмысловы цнатлівы розум пэтэвушніка: самага хітрага на свеце, праніклівага і мудрага.

Як гэта ні прыкра сёння, я ў свой час быў таксама біямасай і плазмай, палівам-гавядой шчаслівай будучыні чалавецтва. Біялагічна актыўным дадаткам паўсюдна ўжо адмёрлай, а ў нашай краіне зноўку адроджанай ідэялогіі, дадаткам, спрыяльным жывёле, да жывёльнага стану нізводзячага і чалавека, які нават яшчэ не нарадзіўся. І такой ненароджанай, але ўжо эмбрыянальна сапсаванай у свой час была большасць з нас, у тым ліку і творцаў.

Варта толькі ўзгадаць “Дорогу №1” – так называлася кніжка нашага ж брата-пісьменніка, публіцыста. Кніга

неверагодных памераў і такой жа неверагоднай якасці паперы, замежнай, з шматкаляровымі фотаздымкамі, зноў жа нязвыклай нам неверагоднай якасцю друку. Па сведчанні аўтара, сабекошт яе таксама быў па-за нашым розумам: кожны асобнік — легкавік “Жыгуль”. І выдавалі яе звыштэрмінова. Галоўны выдавец рэспублікі запрасіў на яе выданне год. У ЦК кампартыі Беларусі яму сказалі: месяц, ад сілы — два. “Гэта немагчыма!” — усклікнуў выдавец. — “Ну што ж, — мовіў яму ў адказ сакратар ЦК. — Нам прыйдзеца пашукаць іншага выдаўца.” І стары выдавец паправіўся, загаварыў амаль словамі Я.К. Лігачова, сакратара ЦК КПСС: “Невозможно, но чертовски хочется поработать.”

Кнігу выдалі за паўтара месяца, бо “Дорога №1” вяла праменька ў камунізм. І трэба мець мужнасць, прызнацца, што ў нейкай ступені тую дарогу стварылі мы, пісьменніцкая і журналіцкая гвардыя, падручныя партыі. Варта толькі ўзгадаць кавалькады бліскучых чорных “Волгаў” і каляровых “Ікарусаў” на той дарозе з сакратарамі партыі і начыннем плазмы — з памагатых, рупліўцаў перадавога атрада партыі: нашы мэты былі верныя, і дарога правільная — у камунізм, які пачаўся ўжо, расквітнеў, як не круці, зноў жа на знішчанай меліяраванай зямлі, спляжаных балотах, спрамлених і асушаных рэках, азёрах і ручаях, на ладзе і гісторыі палешука, ужо сканалага, скончыўшага сваё жыццё самагубствам. І тое самагубства мы павінны былі ўслаўляць і ўслаўлялі. Шматпавярховыя камяніцы аграгарадкоў, што як з таго свету паўсталі замест адвечных вёсак і сёл (дарэчы, усё гэта адраджаецца зноў, усё зноў вяртаецца на кругі свая, вяртаецца, як адкрыццё, новамесіянства пад назвай Аграгарадкоў).

З асаблівым замілаваннем спыніліся і ўглядаліся ў сянажныя вежы. Нястомна параўноўвалі іх з касмічнымі караблямі. Хаця выдатна ведалі, што ў тых вежах звычайны і даволі смярдзючы сілас. Біямаса і плазма для гадоўлі жывёлы.

Але ж, як бы там не было, што б пра гэта не гаварылі,

штоб не гаварылі пра нас, да гэтых вежаў нас вяла адвечная пракаветная мара нашых бацькоў бачыць сваіх дзяцей сытымі, заможнымі і дагледжанымі. О, гэта беларуская мара ў дадатак да сляпой і глухой руплівасці і дбайнасці. Колькі пакаленняў яна згубіла. Вось на што трэба наракаць, а не галасіць: рабы, плябеі. Хай так яно і ёсць. Але ж гэтыя рабы і плябеі не жабракамі пусцілі нас у свет. І ці не больш яны нагадваюць сёння са сваімі ацалелымі казкамі, паданнямі, песнямі і танцамі, сваімі замшэлымі ўяўленнямі жыцця — справядлівасці, сумлення, сораму і гонару, вартасці і годнасці, нейкім чудам нязжытых на зямлі рыцараў сумнага вобразу. Дзіды і пікі якіх разам з мячамі нутранага і натурнага нашага сярэднявечча саржавелі, млыны спрахлі і рассыпаліся пад націскам чужых агрэсіўных ветраў пакручастага часу эпох. Латы сатлелі, а коніка свайго яны неўпрыкмет з’елі ашчасліўленыя пагалоўнай калектывізацыяй, а потым дэмакратызацыяй, а потым, а потым — зноў капіталізацыяй.

І ці не такая прыкрая рэальнасць, што не ведае і не прызнае літасці, і была жыццём, калі тое жыццё мела яшчэ твар неагульнага выразу. Калі чалавек верыў яшчэ свайму твару і імкнуўся яго захаваць. І як некалі праз тыя ж млыны сярэднявечча і апантаных змагароў з імі, праз сянажныя вежы ўжо нашага часу, жывёлагадоўчыя фермы, што часцей былі лепш дагледжанымі, чымсьці жыллё чалавека, пралягала, як ні супраціўляйся і не аспрэчвай гэтага, культура. Сацыялістычная савецкая культура, ад якой неаддзелены былі і мы. З’яўляліся, нягледзячы на ўсё, непадзельнай часткай культуры сусветнай. Свет не вельмі вітаў сацыялізм, хаця, сцяўшы зубы, усё ж прызнаў, але ён ніколі не адмаўляў таленту і энергіі яго духу.

Разумею, што ўхваляць, захлынацца ад замілаванасці свайго мінулага, дарэчы, як і ганіць, выракацца яго — грэх, з’ява хаця і процілеглая манкурству, але ж гэтай процілегласцю цалкам і супадаючая з ім. Гэткі своеасаблівы падман закамплексаванай хваравітай памяці,

тупіковасць яе самастойнага існавання. У пацверджанне гэтага мне згадваецца цікавы і знамянальны выпадак, што адбыўся на “Дарозе №1”. На чале з сакратаром ЦК кампартыі Беларусі па ідэалогіі мы наведалі паказальную жывёлагадоўчую ферму на Брэстчыне. І на той ферме сакратару ЦК, ідучы між стойламі жывёлы, трэба было ж спаткнуцца. Ды так, што мімаволі зазірнуў быку-вытворцы пад хвост. І ўсё кіраўніцтва на тым месцы крышачку спатыкнулася. І ўжо не мімаволі, а вельмі пільна прыглядзелася да незашытай у быка дзіркі пад хвостом. Ледзь насы туды не ўваткнулі. Бык з гожаасцю ўспрыняў цікаўнасць начальства да яго сракі, нават прыпыніў на хвіліну-другую сваю смуродную справу, і толькі шматлікасць начальства ў белых халатах і прадызенкаваных пантоплях вымусіла яго працягнуць яе.

Выпадак сам па сабе і смешны, і прыкры. Але ці толькі смешны і прыкры. Ці не ўсе мы з той пары набраліся імпульсу заглядваць следам за начальствам быку пад хвост. Заглядваць з замілаваннем і знакавым выглядам на твары — далучанасці да нечага вельмі высокага, амаль святога. Асабліва гожа прарабляюць гэта сёння саноўнікі найвышэйшага рангу, губляючы прыстойнасць і твар, стоячы па струнцы пасярод мішурна-сусальнага золата ўладнага кабінета. Не, зусім не будучае пачынаецца ў тых кабінетах. Так адраджаецца і гоніцца за намі мінулае.

І ўсё ж пры ўсім гэтым, пры ўсіх хібах, заганах, памылковасці мінулага — у ім няма віны. Вінаватыя заўжды мы. Асабліва вінаватыя сёння, у імгненні, у якім адсутнічаюць і мінулае, і ўжо бягучае, якое ж мы самі паскудзілі. Паскудзіш сябе, а ківаеш на нябожчыкаў.

У адрозненне ад пануючых сёння пэтэвушных літаратуры, культуры і інтэлекту наш цалкам памылковы час, эпоха, закрываваная незлічонымі магіламі, могілкамі нашых бацькоў, мела свой адметны, выразны твар, з адбіткам думкі пра будучае, пра сваіх нашчадкаў, дзяцей. Твар жа сучаснай культуры, мастацтва размыты, раствараны ў распанелай сёння так званай мас- і попкультуры, што пачынаецца не ад лоба, а ад лабка.

І гэта пэтэвушналабковая культура, а яна ўласціва не толькі мастацтву, добра прыдатна і эканоміцы — усяму, з чаго складаецца бягучы дзень, паглынула ўсё больш-менш сапраўднае і прыстойнае. Таму ж паўсюдна з усіх сродкаў масавай інфармацыі, газет, радыё, тэлебачання знік не толькі творца, але і вытворца, чалавек працы, чалавек, што жыве з мазаля. Не яго, не яго час.

Найноўшая, пануючая біямаса не мае твару. Зусім не мае, нібыта ў безаблічнасці хоча схвацца ад будучыні, ад непазбежнай кары. Як некалі з болей выгукваў Ясенін: «Я хочу видеть этого человека!», сёння можна кі-лу надарваць — твару гэтага чорнага чалавека вы не ўбачыце. Бо гэта мо і не твар. А нешта зусім іншае, толькі зашытае, а мо і наадварот, процілеглае яму. І гэта процілеглае наадварот абагуленае, сярэднестатыстычнае мо і сапраўды з'яўляецца тварам нашага часу, эпохі. А стандартызаванасць, агульнасць яго выразу тлумачыцца адвечнай сарамлівасцю выстаўляць напаказ што-небудзь, хоць і сваё, але непагляднае. Таму ж гэткая роўнасць інтэлекту амаль што ўсёй нашай эпохі, у якой перамог не проста былы качок-кідала-лялькавод, але і лялечна плакатны, у савецкія часы прыняты за ўзорны абагулены твар камсамольскага правадыра.

І ў ім мяне засмучае не толькі адсутнасць думкі, болю і трывогі, непасрэднасці. Але і выстаўленая напаказ упэўненасць у правільнасці яго. Правільнасці ўчынкаў, правільнасці яго чыну, паводзін і мыслення. І за гэту прыязнасць да вярхоўнай правільнасці, сытнасць думкі, дабрабыт існавання, па ўсім, хутка, а мо і вельмі хутка мы будзем жорстка разлічвацца. Разлічвацца за тое, што мы сёння ніякія. Ва ўсім падобныя адзін на аднаго.

Сярэднія. І гэта ўжо следства страты нашай душы, страты свайго, спадчыннага. Нашага мо ўжо нават канчатковага краху. Краху непрыкметнага, а парой дык нават і вясялага, але часцей — здзеклівага развітання з культурай. І не толькі нашай — сусветнай, бо, страціўшы сваё, на чужым не забагацееш, ні волі, ні розуму не прыдбаеш.

Мы згубілі само жаданне жыць. Жыць сваім розу-

мам, наперад, як некалі жылі нашы продкі і часткова мы самі. Згадваю сябе малога. Мне дзесяць-дванаццаць гадоў. Чытаю нейкі вельмі сацрэалістычны твор, у якім гаворыцца: чалавек наведзе Марс на самым пачатку другога тысячагоддзя, бо адлегласць у гэты час паміж Зямлёй і Марсам будзе найменшай. Прыкідваю: двух-тысячны год? Дажыву! Варта, край як неабходна дажыць. І пачаў жыць. Бо па-нада мной быў космас. Космас быў над Беларуссю. Вось такой неабходнасці жыцця, касмічнага жыцця наперад ні ў каго з тых, хто побач, няма. І гэта мо самае страшнае — адсутнасць над намі неба, нябёс, як сёння гавораць, святла ў канцы тунэлю, святла на дарозе нам і нашаму коніку, калі мы будзем выбірацца з кірмашу. Ды і пра сам гэты кірмаш мы не надта багата ведаем. Таму што жывем больш інстынктыўна, інтуітыўна.

Апошняе, забойства свядомага жыцця, мне здаецца знакавым для нашага часу, знакавым для нашага мастацтва, культуры і стану сённяшняга нашага інтэлекту. Нас спасцігла намі ж, мастацтвам, створаная фантазмагарычнасць, скруціла галаву, рукі пазбаўленая дзяржаўнасці і той жа неінтуітыўнай думкі пра жыццё крыху наперад. Таму мы так нараскіраку спыніліся перад будучыняй, што прабліснула было ўжо. Спыніліся, бо так нараскіраку перад сумнай рэальнасцю і бліскучасцю камунізма і жылі. На раскіраку паміж дзвюма магіламі, парослай травой забыцця — бацькоў і свежай, яшчэ не ўтрамбаванай з непавялымі жывымі кветкамі—дзяцей, прымерваючыся паміж гэтымі магіламі ўладкавацца і самім, баючыся толькі наскочыць на чэрэп беднага Ёрыка. А на нашай беларускай зямлі гэтых Ёрыкаў незлічона. Сёння і гэтай боязі ўжо амаль няма. Бо такія чарапамі продкаў скрозь засеяна наша зямля. Чарапамі бедных Ёрыкаў усіх часоў нашай крывавай гісторыі. У тым ліку і часоў росквіту готыкі, калі ўпершыню свет дазнаўся пра беднага Ёрыка, не ведаючы і нават не згадваючы пра яго паходжанне. Не ведаючы, што ён жывы ці мёртвы прагне далучыцца да людзей свету. Але

свет трушчыць і трушчыць іх чарапы. І чарапамі тымі вымашчана ўся іх дарога. А яны ўсё ідуць і ідуць, мёртвыя і жывыя, скалечаныя – бязногія, сляпыя і нямыя. Ідуць, пачуўшы і спазнаўшы прывабнасць страху, хваля за хваляй, стагоддзе за стагоддзем. Ідуць, ужо забыўшыся на дарогу, куды яна вядзе і чаму ім трэба ісці. Хто, што і куды іх гоніць, бедных беларускіх Ёрыкаў, на які – той ці гэты свет.

І вось зараз гэтыя бедныя Ёрыкі, невядома, жывыя ці мёртвыя, на хвілінку спыніліся, каб перавесці дыханне і дасведчыцца: а ці ж сапраўды яны жывыя, ці ўжо няма чаго і тузацца, варушыцца, здабыць нейкую пэўнасць і прыбіцца да чаго-небудзь аднаго. Яны як заўсёды спазніліся. Спазніліся на свае ж хрэсьбіны і хаўтуры. Не выкарысталі адзіны шанец, дараваны ім гісторыяй, даказаўшы яшчэ раз, што яны хоць і народ з багатай гісторыяй, але на сённяшні час – пазагістарычны. Паверылі невукам, качкам, кідалам. Самі ж зладзілі сабе ярмо і па сваёй ахвоце ўсклалі яго на шыю. Падпарадкаваліся, прынялі і прызналі дыктат над сабой, дыктат быцця толькі зверху. За што і расплачваюцца.

Як усё, што ўзрастае з месачковай, калгасна-саўгаснай субкультуры, завяршэнне нашай готыкі монстрава вычварнае. Інакш, пэўна, і не можа быць: «Сон разума порождает чудовище». Гэты пракаветны наш сон разума нараджае толькі монстрыка — прывабнасць страху. Нараджэнне ж самога монстра наперадзе. Калі готыка пазбаўляецца якой бы то ні было культуры, пазбаўляецца сваёй прываблівай абалонкі, авечай скуру і выходзіць са сферы стыля і архітэктуры, прэтэнзій на нешта духоўнае і цалкам пераходзіць ў зусім іншую сферу. Сферу псіхпаталогіі і судзебнай медыцыны. У так званы ў псіхіятрыі Стакгольмскі сіндром. Гэта калі ахвяра і кат зрастаюцца паміж сабой. Калі кат пастаянна з-за пастаяннага кантакта і псіхалагічнага ўздзеяння на ахвяру замбіруе яе, пачынае выклікаць у апошняй своеасаблівую сімпатыю і разуменне, любасць і замілаванне. Упадае ў так званы шокавы стан, стан

зомбі, які можа доўжыцца гадамі, а часам і пажыццёва. Вось такія метамарфозы нашай айчыннай готыкі, за якую мы пачалі ўжо расплачвацца.

Расплачваемся ўсе мы за тое, што не пазналі сябе на дарозе ў будучыню. Сустрэліся на сваёй пракаветнай Галгофе нашы бацькі, няскораныя нябожчыкі, і мы, жывыя, стомленыя толькі сваімі ж вялікімі перамогамі. Сустрэліся і моўчкі разышліся, размінуліся. Бо адны не ведалі слова на гэты свет, другім наогул заклала горла, бо яны даўно ўжо забыліся на родную мову. Але мёртвыя, не ведаючы слова на гэты свет, усё ж адмовілі дыктату чужой волі над сабой, аддалі перавагу зямлі і моўчкі леглі зноў у зямлю, свае магілы, а жывыя, не багаслаўленыя шчасцем і радасцю вольнай смерці, моўчкі сталі ў чаргу па ярмо, пачуўшы са скамянелай сваёй юдолі і Галгофы нахабны і пагрозлівы крык: “Няма і не будзе вам дарогі ў цывілізаваны свет, Ёрыкі. Пустыя вашы вачніцы. Чарапы вачэй не маюць”.

Я ВАМ НІКОЛІ НЕ ХЛУСІЎ

*Уступнае слова да трохтомніка,
які на не залежных ад айтара прычынах
не ўбачыў свету: сканай у абдымках росквіту
рыначнай дэмакратыі, незалежнасці і свабоды.*

Некалькі гадоў назад на адных прадстаўнічых пасядзелках, выступаючы, я сказаў, што ніколі не пісаў для чытача. Пачынаў – чытача ў мяне не было. Быў я немаўля, якое вучыцца хадзіць. Вучыцца хадзіць не таму, што хочацца бацькам, хочацца некага ўсцешыць і парадаваць. Не, надыходзіць час, і малы чалавечак становіцца на ногі, спрабуе свае ногі таму, што яны ў яго ёсць і накіраваны ім хадзіць. Вось так і я, сеў, пачаў пісаць, таму што ведаў літары, зведаў захапленне пісаным, друкаваным словам. Закарцела напісаць нешта і самому. І зусім не ў прадбачанні такога ж, як я, чытача. Мне проста хацелася пісаць і падабалася пісаць.

Помніце Пятрушку Гогаля, здаецца, з «Мёртвых душ», якому падабалася чытаць, чытаць усё, што ні трапіць у рукі. Ён не мог зразумець цуд: як гэта з літарак складаецца слова. Гэта сапраўды цуд. Тым небяспечным цудам быў апалены і я. Апалены на ўсё жыццё. І мне не трэба было чытача. Але на сваю бяду ў выступленні я падвёў пад гэта марксісцкую базу, ці, хутчэй, «антымарксісцкую». Я сказаў, што хлусяць усе, хто кажа, што піша для чытача. Таму што ў гэтым «для

чытача» хаваецца ўжо няшчырасць, імкненне некаму «патрапіць», спадабацца.

Божа мой, што тут пачалося. Варта помніць, што гэта быў яшчэ час, калі ўсе мы рабілі толькі для народа, дзеля народнага шчасця і на двор нават хадзілі. Знакаміты крытык біў бранябойным словам з высокай трыбуны, маўкліва выказвалі нязгоду са мной і сябры-пісьменнікі. Не скажу, што я быў тады маладзейшы, дурны і зацятый і таму стаяў на сваім. Бясспрэчна, толькі з цягам часу чалавек усё ж набывае крыху розуму. Тым заднім розумам моцны сёння і я, як і ўсе мы сёння куды як моцныя, волаты, нам бы палі забіваць. Мо была і ёсць праўда за тымі, хто піша для чытача, як гаворыцца, калгас справа добраахвотная, не хочаш, але мусіш. Мо нехта піша як Ванька Жукаў і «на деревню дедушке». Я ж, дарагі мой чытач, прабач мне, ніколі не пісаў для цябе. Тут наконт гэтага дазволь мне прывесці два выказванні. Першае, гэта хай будзе Віктар Астаф'еў. Некалі на тэлевізійным літаратурным вечары яго запыталі: дзеля чаго ён піша. Адказаў ён, прыкладна, так: пішу таму, што ў мяне ёсць сям'я, жонка, дзеці і ўнукі і яны хочуць есці. Мне здаецца, праўдзіва, хоць і спрошчана. Трохі хітрыкаваў Віктар Пятровіч. Сям'ю можна пракарміць і інакш, можна і красці пайсці, што ў наш час вельмі ўдала многія і робяць і няблага жывуць.

Вядомы амерыканскі пісьменнік Тэадор Драйзер у час прыезду ў Савецкі Саюз, калі яму дурылі галаву ўсеагульным народным шчасцем, сказаў, што ніколі не паверыць, каб для некага заўсёды рабілі так, як для сябе: не-не, але майстра калі-нікалі ўсё ж і схібіць, на тое яму і дадзена майстэрства. Майстэрства не для сябе, а для іншых, магчымасць і здольнасць затлуміць галаву. Гэтыя словы Драйзера, калі я прачытаў іх, вельмі нагадалі мне бытаваную ў той час прымаўку: дэпутат – слуга народа. А слуга, як вядома, заўсёды наровіць падмануць пана.

Пісьменнік – чытач, заўсёдная, пракавечная і паўсюдная гульня. Хто з іх пан, хто служка? Каб я гэта ведаў, я б тады пагуляў. Не ведаю, дарагі мой чытач, і таму

я з табою не імкнуся гуляць. А мо, наадварот, таму і гуляю. Толькі ведай адно, чытач: у той гульні я ніколі табе не хлусіў, не хлушу і хлусіць не буду, позна ўжо. Хаця, па шчырасці, ой як бы хацелася табе схлусіць, зачараваць цябе магутнай, агіднай і прыгожаю хлуснёй. Але ж... Майму веку і маёй натуры наканавана нешта зусім іншае.

Што? А вот гэтага я таксама не ведаю. Я імкнуся спазнаць гэта. І з гэтым ужо, спазнаным ці неспазнаным, выходжу да цябе. З тым, што пасылае мне жыццё, чым катуе і песціць. Аб гэтым кожны мой радок, апавяданне, аповесць, раман. Мая справа як мага больш праўдзіва пераказаць вам, як гэта было ці магло быць.

А было ў маім жыцці шмат чаго, магло ж быць, пэўна, і значна больш. А магло і нічога не быць. І я, як конь, зацугляны гэтым маглом, было, не было. Я бязмежна шчаслівы жыццём і тым, што ёсць, хоць штодзень і наракаю на яго. Але ж самая найвялікшая ўзнагарода чалавеку – нарадзіцца на свет, нарадзіцца чалавекам, глядзець на сонца і зоркі, на золаку прайсціся па роснай траве, зімою замерзнуць, а ўлетку ўгрэцца, бо, як і ўсе, кожны дзень хаджу на мяжы: ёсць – няма. І нехта вядзе мяне, вымушае збочваць, пераступаць з няма ў ёсць. І нехта плаціць, сплачвае за кожнае наша ёсць.

Гэта адбылося яшчэ тады, калі ў мяне не цалкам, пэўна, адплюшчыліся на неба і зямлю вочы. Маленькая, у некалькі хатак, прыстанцыйная вёсачка на Палессі. Чаму яна раптам спатрэбілася і нашым, і немцам, што аж шэсць разоў пераходзіла з рук у рукі. Вайна малаціла там сваё жыта, вяла сваё жніво. І пры канчатковым вызваленні ўсе дарогі, усе палі пад вёсачкай былі заццелены, як снапамі: вашымі і нашымі. Мо, думаю я сёння, гэта адбылося таму, што ў той вёсачцы была мая маці і сястра, я быў. Ноч была разбурана забойствам, вынаходлівасцю чалавечага розуму. Сястры было два гады, мне – тры. Мы з ёй сядзелі на прамарожанай печы, хуталіся ў нейкія лахманы і скуголілі, таму што вельмі хацелі есці. Маці ссадзіла нас з печы і паклала на

палаці, дзе перад тым ляжала сама. Заняла наша месца на чарэні. У тую ж хвіліну ў лушняк перад печчу ўдарыў снарад, асколкам маці разрэзала шыю. А выбуховая хваля адкінула яе да нас на палаці. Яна прыкрыла нас ужо сваім мёртвым целам. Сястра сканала, замерзла ў той хаце. Запаўзла пад печ і там сышла слязьмі. Яна плакала, пэўна, і мёртвая, слёзы прымерзлі да яе вачэй і твару і засталіся на ім і тады, калі яе паклалі ў труну. А я выжыў. Мне мо наканавана было выжыць, каб расказаць гэта вам. Пра гэта адна з маіх першых аповесцяў на рускай мове – «Високосный год». На рускай, таму што шлях мой ад Беларусі да Беларусі быў вельмі кручаны і доўгі. І кожны дзень, і кожны крок як па мінным полі.

Было, было і на самай справе і такое. Пасля смерці маці быў Азарыцкі канцэнтрацыйны лагер. У той лагер я дапаў, мусіць, сам, як зверанё, пацёгся за жывымі, за людзьмі. Іх гналі пад вінтоўкамі, а я ішоў, поўз сам, мо хто з людзей і падносіў, пэўна, падносіў, аказваў шкадобу, нёс у лагер смерці, каб, прайшоўшы яго, застацца мне жыць. І вось калі Азарычы вызвалілі, даведаўшыся пра мяне, перадалі людзі, да мяне ў той лагер прыйшла мая бабуля. Хадзіць сам я ўжо не ўмеў, развучыўся, я ішоў ужо па дарозе небыцця. Бабуля, пад дзевяноста гадоў ужо ёй было, несла мяне на плячах. Перад сваёй вёскай, Анісавічы, вырашыла спрасціць, пайшла не сцежкай, а напраткі, па полі, стамілася.

Ішла яна тым полем, спатыкалася; за дзевяноста гадоў выхадзілася, а тут яшчэ ўнук абязножаны за плячыма. На другім канцы поля стаяў дзед, абাপіраўся на трэцюю нагу на кіёк. Ubачыў на полі старую з малым, занепакоіўся, набыў ногі і скрыт, затупаў на месцы, запамахваў кійком і лаяцца пачаў брыдка. І лаяўся, і махаў кійком, пакуль старая з малым не перайшла поле. Перайшла, спынілася каля яго, сказаў спакойна:

– Доўгі век вам наканаваны. Поле гэта пад мінамі.

Не схлусіў. Бабуля пражыла з таго дня яшчэ амаль з чвэрць стагоддзя, каб у якой іншай краіне, трапіла б у якую-небудзь кнігу Гінеса, а так ціха і непрыкметна

адышла на той свет у вясковай бальніцы, наадрэз ад-мовіўшыся ехаць да мяне ў Мінск. Спачатку не пазнала мяне, калі я да яе прыехаў, але навобмацак адчула:

– Віцечка... Не, не, не паеду, слабая зусім, клопату табе толькі там нараблю...

Гавораць, старому і малому хлусіць – вялікі грэх. Ці ж можна мне хлусіць перад самім сабой, перад сваёй памяццю: маёй маці і сястры, бабе Усцім’і, Кольку Лецечку з аповесці «Суд у Слабадзе». З Колькам Лецечкам мы ж былі разам у Азарыцкім канцэнтрацыйным лагеры. І вось як лёс гуляе з людзьмі. Ніякая літаратура, нікае прыгожае пісьменства прыдумаць такога няздольна.

З Колькам Лецечкам, у жыцці Васілём Дзятлавым, мы сустрэліся недзе праз дзесяць гадоў пасля канцлагера. Больш таго, жылі ў адным пакоі, побач спалі ў Хойніцкім дзіцячым доме. І не пазналі адзін аднаго, і не адчулі, што мы ўжо даўно пабраталіся. Сустрэліся, пахадзілі аднымі дарогамі, і дарогі тыя разышліся. Я паехаў у Сібір, Кузбас, на шахты, Васіль Дзятлаў – тут, на Беларусі, паступіў вучыцца на заатэхніка. Але ж нешта звязала нас. І тую павязь я ўвесь час адчуваў. Нешта ўвесь час гняло і цягнула мяне назад у Беларусь. І ў Сібіры, адно з вялікага суму і жалю па былым, я пачаў пісаць на матчынай мове «Суд у Слабадзе». Напісаў адзіны раздзел, адчуў: не, не пацягну, няма той глебы пад нагамі, якая патрэбна мне. Вельмі часта прыходзіцца пазіраць у неба, каб знайсці неабходнае слова. А ад Кузбаса да Палесся, да Беларусі і па небе чатыры тысячы кіламетраў. Адклаў рукапіс, кінуў у стол...

Прайшло семнаццаць гадоў, я прыехаў на радзіму, у Беларусь. На вочы трапілі старонкі пажоўклай паперы з выцвілымі чарнільнымі плямамі. І во, зноў жа гульня лёсу, непрадказальнасць і блытанасць чалавечай натуры. Я засумаваў па Сібіры, па Кузбасе, па тым часе, калі наіўна крэмаў пяром, псаваў паперу. Я зразумеў, адчуў і паверыў, што я павінен і здолею цяпер напісаць адкінутую аповесць. Больш таго, яна ў мяне ўжо на-пісана, ад першага да апошняга слова, мне трэба толькі

неадкладна сесці за стол і перанесці на паперу ўсё напісанае раней.

Раней – гэта было маё жыццё. Кожны крок у ім быў скіраваны некім на гэту аповесць. Містыка? Так, пэўна, містыка. Калі прымаць за гэта смерць маці і сястры. Смерць дзеля таго, каб я трапіў у той жа Азарыцкі канцлагер. Сустрэўся там з Васілём Дзятлавым, на плячах бабы Ёсцім’і прайшоў праз міннае поле, зведаў беспрытульніцтва, дзетпрыёмнікі, дзетдом. Страціў недзе сябе ў рамантыцы шасцідзесярых – на шахтах, у газетах, сярод бясконцай сібірскай тайгі. Страціў і знайшоў, зноў вярнуўся да сябе ў родную Беларусь. І жыццё, ужо тут, на Беларусі, ускосна, мякенька, але настойліва ўвесь час нагадвала мне, а мо і загадвала, што я павінен рабіць. Сёння я думаю, упэўнены, што зусім невыпадкава я трапіў у свой час на судовы працэс над былымі паліцэйскімі ў горадзе Хойнікі – гэта быў першы штуршок да напісання аповесці. Але, як я вам гаварыў, не атрымалася. І лёс другі раз пастукаў мне ў душу. Прыехаў з Сібіры, не паспеў атабарыцца ў Мінску, як тут пачаўся судовы працэс над былымі паліцэйскімі, над іх дзейнасцю ў Азарыцкім канцлагеры. І ажыў Васіль Дзятлаў – Колька Лецечка. Усё тое, што праходзіла міма мяне, здаецца, не маючы асаблівага сэнсу і таму не вельмі кранаючы мяне, набыло сэнс і лад. Я адчуў сябе Колькам Лецечкам. Мне трэба было запісаць яго жыццё. І я запісаў.

Містычны, здаецца, пачатак меў дзіўны рэальны працяг. Прызнаюся, узгадваючы сёння ўсё, я нават іншым разам адчуваю страх. У Лецечку я пісаў сябе і Васіля Дзятлава. І я ўгадаў Васіля Дзятлава. Угадаў настолькі, што, як потым ён расказваў мне, калі яго дзеці читалі аповесць і пераказвалі яе змест, Васіль гаварыў ім, што ў той аповесці павінна быць далей. Дзеці працягвалі чытаць, і далей было тое, што гаварыў ім бацька. Гэта выклікала здзіўленне і ў самога Дзятлава. Ён узяў аповесць і прачытаў яе. Успомніў і зразумеў, хто аўтар. Так мы сустрэліся з ім праз дваццаць гадоў пасля дзетдомаўскага расстання.

І вось тут бярэ якраз працяг тое, што я няздольны зразумець. Там, дзе я трохі скажам, прыдумляў, ён настойваў, што гэта якраз і ёсць праўда: так было, так яно і было. І яшчэ, каб скончыць пра гэта. У далейшым мы з ім хварэлі амаль у адзін і той жа час на адны і тыя ж хваробы, з адной і той жа хваробай клаліся пад хірургічны скальпель..

Нешта падобнае я мог бы распавесці табе, мой чытач, і пра астатнія свае творы, бо адчуваю патрэбу сёння крыху паспавядацца, расказаць, адкуль і як ішлі мае кніжкі да цябе. Раман «Неруш». Гэта мо адно з першых сведчанняў майго вяртання на Беларусь не цягніком і самалётам, а далучэнне да яе душой.

Я пакідаў Беларусь, Палессе, напрыканцы лета пяцьдзсят шостага года з адзіным скарбам – збітым з фанеры чамаданам, паўнюткім наспелых яблыкаў, антонаўкі ды пуцінкі. І само Палессе было як спелы сакавіты яблык. Яшчэ не зніклі ў ім парныя жнівеньскія ночы, якімі радзіла наша зямля белым грыбам – баравіком, яшчэ захаваліся, звінелі ўсе ручаі, не была атрутнаю ранкам раса, не ішлі кіслотныя дажджы, Божым накірункам і наканаваннем цяклі рэкі, у іх плавала мая рыбіна, якую я не паспеў злавіць, раслі, раскашавалі ўсе бары, гаі і дубровы.

Да ўсяго гэтага я вярнуўся ў семдзсят першым годзе. Вярнуўся і не знайшоў, не ўбачыў ні свайго грыба, ні сваёй рыбіны, ні рэчкі, ні дуба, ні хвоі. Меліярацыя, вялікая хімія. І гэта вялікае пераўтварэнне прыроды я з групаю пісьменнікаў і кінадзеячаў павінен быў апець і паказаць у кінаэпапеі, каля вытокаў стварэння якой стаяў сам Пётр Міронавіч Машэраў. Якое гэта жахлівае пераўтварэнне, мы ўбачылі на свае вочы, калі паехалі па «новым» Палессі. Фільм, што атрымаў назву «Паводка», быў зняты рэжысёрам Віталем Чацверыковым. Дарэчы, праўдзівы фільм. Але ж усё ўбачанае, абмежаванае кіно таго часу «нашай праўдай», вялікая колькасць праўды, што засталася па-за кадрам, прымусілі мяне сесці за раман, бо раман дазваляў сказаць больш, чым гэта было

магчыма ў кіно. Скажаць, што адбылося знішчэнне не прыроды, а беларуса, беларускасці.

«Хроніка дзетдомаўскага сада». Усё было так, як ёсць у рамане. Нават з тым жа дзетдомаўскім садам, пасаджаным сіротамі: удзень яго сяклі, а ўначы ён вырастаў зноў, бо я верыў яму, я сам садзіў яго і рос у тым садзе. Гэта мяне высякалі сякерамі. Але ці магчыма мяне ўзяць сякераю, калі не атрымалася снарадам і мінаю. Так, я не здолеў захаваць сваю бацькоўскую хату. Але верыў і веру, што яна паўстане з небыцця, адродзіцца, бо яна ў маёй памяці. І гэта мая памяць лунае над зямлёй, прыходзіць у нечыя сны, некаму вярэдзіць сэрца, таму што гэтым я жыў і, як здолеў, змагаўся за сваю родную хату. Так я працягваў і доўжыў жыццё і памяць маіх бацькоў, а нехта працягне і падоўжыць памяць і жыццё іншых.

Але ж, пэўна, хопіць. Што пісаць пра напісанае, лепш запрагчыся ў нешта новае, не спазнанае яшчэ. Перад табой, чытач, мае кніжкі, прабач мне. Я не пісаў іх для цябе. Я пісаў для самога сябе. Але, калі яны закрануць цябе, гэта твае кніжкі, а жыццё ў іх – маё. Прызнаюся табе, каб ты ведаў, што гэта я сам чвэрць стагоддзя ратаваў дуброву на беразе Случы – аповесць «Выратуй і памілуй нас, чорны бусел». Я ратую яе і сёння, і калі яна перажыве мяне, гэта будзе мо самае лепшае, што мне ўдалося зрабіць у жыцці. Бо сярод той дубровы схавалася маё дзяцінства, адтуль бярэ пачатак прага гаварыць і пісаць толькі шчыра. У той дуброве стаіць мой дуб. На дубе тым буслянка, у буслянцы бусел. Паверце мне, я ніколі не прэтэндаваў на такое багацце: мець свой уласны дуб, бусла з бусляняткамі. Але мае аднавяскоўцы самі, без мяне нараклі дуб маім.

Прывідная ўласнасць, прывіднае жыццё. Прывідная праўда і хлусня. Праўда і моц, пэўна, за тым, калі робіш, імкнешся рабіць як для сябе, калі імкнешся не схлусіць сабе, то не схлусіш і іншаму. Я пішу для сябе. І таму кожны мой радок – твой, чытач. Я спадзяюся на гэта і таму ніколі не перачытваю тое, што напісана мной, бо

бачу сябе там распранутым. Гэта тваё – мой боль і мая радасць. І я ўдзячны табе за суперажыванне, калі яно ў цябе з'явіцца, бо дзеля гэтага і заснавана наша жыццё, гэтым і трывалы на зямлі чалавек. У гэтым, за гэтым праўда...

www.kamunikat.org

ЗМЕСТ

Азвярэнне.....	3
Дзікае паляванне каралёў сталіншчыны.....	23
Час прэваратня, альбо Як я сыплю цукар.....	73
Сенакос у канцы красавіка.....	198
Terra incognita. Зона.....	215
Абуджэнне памяці.....	241
Каб жыта сеяць і жаць яго.....	254
Паміж цюленем і акрабатам.....	263
Гаючая вада — белы параход.....	272
Так на Беларусі хаваюць прарокаў.....	294
Зазірнуць у вочы свайму Я.....	304
Я вам ніколі не хлусіў.....	350

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
“Кнігарня пісьменніка”

Выпуск 2

Казько Віктар

Дзікае паляванне ліхалецця

Эсэ, публіцыстыка

Адказны за выпуск Генадзь Вінярскі

Рэдактар Барыс Сачанка

Мастак Яўген Мальдзіс

Карэктар Вольга Рухлевіч

Вёрстка Людміла Фомчанка

Здадзена ў набор 10.04.2009. Падпісана да друку 17.06.2009.
Фармат 84x108 1/32. Папера афсетная. Гарнітура Petersburg.
Друк афсетны. Наклад 300 асобнікаў. Заказ 594.